श्रीमन् महाभारत

(मराठी भाषांतर)

सभापर्व – (२ रे पर्व)

२

सभापर्व.

२ सभापर्व.

सभाक्रियापर्व १. पृ. १७१–१८०.

लोकपालसभाख्यानपर्व २. पृ. १८०–२११.

राजसूयारंभपर्व ३. पृ. २१२–२३३.

जरासंधवधपर्व ४. पृ. २३३–२५०.

दिग्विजयपर्व ५. पृ. २५१–२६४.

राजसूयपर्व ६. पृ. २६४–२७१.

अर्घाभिहरणपर्व ७. पृ. २७१–२८४

शिशुपालवधपर्व ८. पृ. २८४–३०२

द्यूतपर्व ९. पृ. ३०२-३८३.

अनुद्यूतपर्व १०. पृ. ३८४–४

श्रीमन्महाभारतार्थ

(महाभारताचें मराठी सुबोध भाषांतर)

२ सभापर्व.

सभाक्रियापर्व १.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

अध्याय १ ला.

[१ मयसभेचा संकेत व सभास्थाननिर्णय.]

(१) वैशंपायन म्हणाला—राजा जनमेजया, त्यानंतर मयासुर वासुदेवासंनिध पार्थाचा पुनः पुनः सत्कार करून व हात जोडून नम्रपणें बोलला—

---

१ आदिपर्वाच्या शेवटीं शार्ङ्गक ज्ञानबलानेंच अग्निमुखांतून मुक्त झाले, असें सांगितलें. पण तें ज्ञान भगवद्भक्तिबलानेंच प्राप्त होतें, असें प्रतिपादन करण्यासाठीं हें दुसरें सभापर्व प्रवृत्त झालें आहे. या पर्वात भगवद्भक्तीविषयीं रुचि उत्पन्न व्हावी म्हणून भक्तिबलानेंच पांडवांना दिव्य सभेचा लाभ व ऐश्वर्यादिकांची प्राप्ति झाली, असें सांगितलें आहे; भगवानाचें ध्यान द्वेषानें जरी केलें, तरी भगवत्सायुज्यप्राप्ति होते, हें ध्यानमाहात्म्य सुचविण्यासाठीं शिशुपालाचें निर्याण कथन केलें आहे. निरपराध पांडवांविषयींहि अभक्त दुर्योधनादिकांचा द्वेष अभिव्यक्त केला आहे. द्युतामध्यें द्रौपदीच्या रक्षणानें भगवानाचें भक्तपक्षपातित्व दर्शविलें आहे; समर्थ असलेल्या पांडवांचा अपकार करणाऱ्या दुर्योधनादिकांविषयींहि तितिक्षा हा भक्तगुण व्यक्त करून

" हे कौंतेया, तूं माझें या क्रुद्ध झालेल्या चक्रधर कृष्णापासून व जाळणाऱ्या अग्नीपासून रक्षण केलेंस, यास्तव मी तुझें कोणतें प्रिय करूं तें सांग."

मयासुराचें हें कृतज्ञताप्रचुर भाषण ऐकून अर्जुन त्यास म्हणाला—हे महासुरा, तुझें कल्याण असो. तूं माझें सर्व प्रिय केलें आहेस. आतां तूं मजवर शाश्वत स्नेह ठेव. आम्हांलाहि तूं नित्य प्रिय आहेस.

त्यावर मय म्हणाला—हे प्रभो पुरुषश्रेष्ठा, तूं जें म्हटलेंस, तें तुला योग्यच आहे. पण हे भारता, तुझ्यासाठीं प्रेमानें कांहीं तरी करावें अशी माझी इच्छा आहे. मी दानवांचा अतिशय कुशल शिल्पी आहें. यास्तव हे पांडवा, तुझ्याप्रीत्यर्थ माझ्या या विद्येचा कांहीं तरी उपयोग व्हावा, अशी माझी मनीषा आहे.

राजा जनमेजया, मयाची अशी तीव्र उत्कंठा पाहून अर्जुन म्हणाला—" हे दानवा, मीं तुझे प्राण वांचविले, असें समजून तूं ज्याअर्थी त्या उपकाराची फेड करण्याची इच्छा करीत आहेस, त्याअर्थी मी तुझ्याकडून यत्किंचित्हि कार्य करवून घेणार नाहीं. परंतु तुझी निराशा करावी, अशीहि माझी इच्छा नाहीं. यास्तव तूं श्रीकृष्णाचा विचार घे आणि तो सांगेल त्याप्रमाणें केल्यानें मजवरच प्रत्युपकार केल्यासारखें होईल."

हे राजेंद्रा, अर्जुनाचें हें वचन ऐकून मयानें वासुदेवाचें मत विचारलें. तेव्हां 'याला काय बरें सांगावें' असा क्षणभर विचार करून त्या लोकनाथ श्रीकृष्णानें म्हटलें—" हे मयासुरा, ज्याअर्थी तूं श्रेष्ठ शिल्पी आहेस, त्याअर्थी धर्मराजासाठीं अशी एक अलौकिक सभा निर्माण कर कीं, जिला पाहून कोणीहि मानव तशी सभा अन्यत्र निर्माण करण्यास समर्थ होणार नाहीं. शिवाय तूं त्या सभेंत मनुष्य, असुर, देव, इत्यादिकांचीं स्वाभाविक मनोविकारयुक्त चित्रें व प्रतिमा अशाप्रकारें निर्माण कर कीं, ज्यांना पाहून ब्रह्मांडांतील सर्व वस्तुजात पाहिल्यासारखें होईल."

वासुदेवाचें हें भाषण ऐकून मय अतिशय संतुष्ट झाला व त्यानें पांडवांसाठीं विमानासारखी शुभ सभा तयार करण्याचा संकल्प केला; तेव्हां कृष्णार्जुनांनीं हा सर्व वृत्तान्त युधिष्ठिराला निवेदन करून मयासुराची भेट करविली.

उपकार करणारावर प्रत्युपकार अवश्य करावा, हें दाखविण्यासाठीं अग्नीपासून रक्षण केलेल्या मयासुरानें पांडवांसाठीं अभूतपूर्व सभा केली, असें सुचविलें आहे.

हे कुरुश्रेष्ठा, त्या वेळीं धर्मराजानें मयाचा योग्य सत्कार केला. मयानेंहि त्याचा प्रीतिपूर्वक स्वीकार करून पांडुपुत्रांना आपला पूर्वज जो वृषपर्वा दानव त्याचें चरित्र व त्यानें बिंदुसरोवरावर केलेला यज्ञ इत्यादि वृत्तान्त कथन केला.

त्यानंतर मयासुरानें किंचित्काल विश्रांति घेतली व चित्त स्वस्थ झाल्यावर तो महात्म्या पांडवांसाठीं उत्तम सभा तयार करण्याच्या उद्योगास लागला. महात्म्या कृष्णाच्या व पार्थाच्या मतानें त्यानें शुभमुहूर्तावर स्वस्ति-पुण्याहवाचन करविलें. हजारों ब्राह्मणांना पायसान्नानें तृप्त केलें. त्यांना विपुल धन दिलें. नंतर त्या पराक्रमी दानवानें सर्व ऋतूंतील गुणांनीं युक्त असलेला रमणीय भूप्रदेश पाहून, तेथें दहा हजार चौरस हात जागा सभेसाठीं मापून घेतली. २. १. १.

अध्याय २ रा.

[१ श्रीकृष्णाचें द्वारकेस गमन.]

(१) वैशंपायन—हे कुरुनंदना, पांडवांनीं केलेल्या सत्काराचा स्वीकार करीत जनार्दन दीर्घकाल खांडवप्रस्थांत राहिला. त्यानंतर फार दिवस झाल्यामुळें पित्याला भेटण्याच्या इच्छेनें त्यानें द्वारकेस परत जाण्याचा विचार केला. तेव्हां हे राजा, वासुदेवानें प्रथम धर्मराजाचा निरोप घेतला. नंतर आपली पितृभगिनी जी कुंती तिच्या चरणांवर मस्तक ठेविलें. तेव्हां तिनें त्या जगद्वंद्य भगवान् कृष्णाच्या मस्तकाचें अवघ्राण करून त्याला प्रेमानें आलिंगन दिलें.

त्यानंतर महायशस्वी केशवानें आपली भगिनी जी सुभद्रा तिची भेट घेतली. तिला पहातांच बंधुप्रेमानें त्याचे नेत्र भरून आले आणि त्यानें शुभ भाषण करणाऱ्या सुभद्रेला अर्थपूर्ण, सत्य, संक्षिप्त व युक्तियुक्त असा उपदेश केला. तिनेंहि आपल्या प्रिय भ्रात्याला अनेकदा शिरसा अभिवादन केलें, त्याचा मोठा सत्कार केला व माहेरच्या प्रिय आप्तांना अनेक निरोप सांगितले. तेव्हां तिचें अभिनंदन करून व अनुज्ञा घेऊन वृष्णिकुलोत्पन्न कृष्ण द्रुपदकन्या कृष्णेला व धौम्यमुनीलाहि भेटला. त्या पुरुषोत्तमानें पांडवपुरोहित धौम्याला यथाविधि वंदन केलें. द्रौपदीचें सान्त्वन करून तिचा निरोप घेतला. तो विद्वान् आपल्या पांडव भ्रात्यांना पृथक् पृथक् भेटला आणि अर्जुनासह तो बलाढ्य वार्ष्णेय जादयास निघाला.

त्यानंतर भगवान् पार्थासह युधिष्ठिरापाशीं गेला. तेव्हां त्या पांच भ्रात्यांनीं परिवेष्टित झालेला कृष्ण देवांसह असलेल्या इंद्रासारखा शोभला. हे राजन्, गरुडध्वज श्रीकृष्णानें प्रयाणकालीं करावयास योग्य असलेलीं सर्व कर्में करण्याच्या इच्छेनें स्नान करून, शुचिर्भूत होऊन, योग्य वस्त्रालंकार धारण केले. नंतर त्या यदुश्रेष्ठानें देव व द्विज यांचें पुष्पमाला, नमस्कार, गंधपुष्प इत्यादिकांच्या योगें पूजन करून त्यांस वंदन केलें. याप्रमाणें सर्व विहित कर्में करून तो सनातन यदुश्रेष्ठ नगराच्या महाद्वारांतून बाहेर पडला. योग्य ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचन करवून व त्यांना दधिपात्र, फल, अक्षता यांसह धन देऊन, त्यानें त्या विप्रांस प्रदक्षिणा केली आणि शुभतिथि, नक्षत्र व मुहूर्त यांचें आनुकूल्य पाहून, तो भगवान् आपल्या सत्वर गमन करणाऱ्या गदा, चक्र, खड्ग, शार्ङ्ग इत्यादि आयुधांनीं युक्त असलेल्या, शैब्य व सुग्रीव हे दोन अश्व जोडलेल्या, गरुडध्वज सुवर्णरथावर आरूढ होऊन निघाला.

हे राजा, श्रीकृष्णाच्या मागोमाग युधिष्ठिरहि त्याच रथावर चढला व सारथ्यांमध्यें श्रेष्ठ असलेला जो दारुक त्याला दूर व्हावयास सांगून त्या कुरुपतीनें अश्वांचे रश्मी स्वतः आपल्या हातांत घेतले. पार्थहि त्याच्या मागोमाग रथावर चढून सुवर्णाच्या दांडीनें युक्त असलेलें शुभ्र चामर डावीकडून उजवीकडे वारूं लागला. बलाढ्य भीमसेनहि नकुल-सहदेव, ऋत्विक् व पौरजन यांसह कृष्णाच्या मागोमाग चालूं लागला. तो शत्रुनाशक केशव सर्व भ्रात्यांसह याप्रमाणें गमन करूं लागला असतां ज्याच्या मागून प्रिय शिष्य चालले आहेत, अशा गुरूप्रमाणें शोभला.

याप्रमाणें नगरापासून अर्ध योजन दूर गेल्यावर गोविंदानें दृढ आलिंगन देऊन अर्जुनाचा निरोप घेतला आणि युधिष्ठिर व भीम यांची पूजा केली; तेव्हां त्यांनीं त्याला आलिंगन दिलें. नकुल-सहदेवांनीं अभिवादन केलें असतां श्रीकृष्णानें त्यांना शुभ आशीर्वाद दिले व युधिष्ठिराचा निरोप घेऊन 'हे राजा, तूं आतां आपल्या राजधानीस परत जा.' असें म्हटलें व त्या धर्मज्ञ गोविंदानें त्यास पुनः वंदन करून त्याचे दोन्ही पाय घट्ट धरिले.

तेव्हां धर्मराजानें त्यास उठवून त्याच्या मस्तकाचें अवघ्राण केलें व 'यादवश्रेष्ठा कमलनयना कृष्णा, तूं द्वारकेस जा. पण आमचें स्मरण असूं दे' असें सद्गदित कंठानें बोलून त्यास निरोप दिला. तेव्हां 'मी पुनः लवकरच

परत येईन' असें सत्यवचन देऊन व मोठ्या कष्टानें मागोमाग येणाऱ्या पांडवांस परतवून इंद्र जसा अमरावतीस जातो, तसा तो हृष्ट झालेला केशव आपल्या द्वारावतीस गेला.

त्या भगवानाचा रथ जोंवर दिसत होता, तोंवर ते पांडव आपल्या दृष्टींनीं त्याला अनुसरले व रथ दृष्टि-आड झाला असतां ते वीर प्रीतियुक्त मनानें त्याच्या मागोमाग गेले. कृष्णाच्या दीर्घकाल सहवासानेंहि त्याच्या दर्शना-विषयींची त्याची लालसा तृप्त झाली नाहीं. पांडवांच्या नेत्रांना आल्हाद देणारा तो शौरी थोड्याच वेळांत दिसेनासा झाला असतां ज्यांचें मन गोविंदामध्यें आसक्त झालें आहे असे ते पृथापुत्र मोठ्या कष्टानें परत फिरून सत्वर आपल्या खांडवप्रस्थ नगरास प्राप्त झाले.

तिकडे कृष्णहि वेगवान् रथानें लवकरच द्वारकेस जाऊन पोंचला. त्यावेळीं सात्वतवीर सात्यकि त्याच्या मागोमाग चालला होता व दारुक सारथि त्याचा वेगवान् रथ हांकीत होता. त्या दोघांसह देवकीपुत्र वासुदेव वेगवान् गरुडा-प्रमाणें द्वारकेंत शिरला.

राजा जनमेजया, याप्रमाणें वासुदेवाला निरोप दिल्यावर युधिष्ठिर आपल्या भ्रात्यांसह परत फिरला व त्यानें सर्व सुहृज्जनांसह नगरांत प्रवेश केला. नंतर धर्मराजानें सर्व भ्राते व आप्त-इष्ट यांस निरोप देऊन द्रौपदीच्या सहवासांत आनंदानें काल घालविला.

इकडे केशवानेंहि मोठ्या संतुष्ट चित्तानें आपल्या उत्तम नगरींत प्रवेश केला. तेव्हां उग्रसेनादि यादवांनीं त्याचें सत्कारपूर्वक स्वागत केलें. कमलनयन गोविंदानें पितामह आहुक, पिता वसुदेव, माता देवकी व भ्राता बलराम, यांस वंदन केलें व तो त्यांच्या समीप उभा राहिला. त्यानंतर प्रद्युम्न, सांब, निशठ, चारुदेष्ण, गद, अनिरुद्ध व भानु यांना वासुदेवानें प्रेमानें आलिंगन दिलें आणि गुरुजनांचा निरोप घेऊन तो रुक्मिणीच्या मंदिरांत गेला.

हे भारता, इकडे महाभाग मयासुरानेंहि धर्मराजासाठीं सर्व रत्नांनीं भूषित अशी दिव्य सभा यथाविधि रचण्याची योजना केली. २. १. २.

अध्याय ३ रा.

[१ मयासुराचें बिंदुसरोवरास प्रयाण व सभानिर्माण.]

(१) **वैशंपायन**—हे कुरुनंदना, तो मयासुर विजयी अर्जुनाला म्हणाला—" हे वीरा, मी तुझा निरोप घेऊन आतां कैलासपर्वताच्या उत्तरेस असलेल्या मैनाकपर्वतावर जाऊन येतों. पूर्वी दानवांना याग करण्याची इच्छा झाली असतां मीं बिंदुसरोवरावर सत्यप्रतिज्ञ वृषपर्व्याची सभा निर्माण केली. त्यावेळीं मीं जें विचित्र रत्नमय मूलद्रव्य तयार केलें होतें, तें अद्यापि तेथें असल्यास घेऊन येतों व त्याच्या योगानेंच धर्मराजाची ही यशस्विनी, मनाला आह्लाद देणारी, विचित्र व सर्वरत्नविभूषित सभा निर्माण करीन.

राजा, वृषपर्व्यानें शत्रूंना रणांत मारून बिंदुसरोवरावर ठेवलेली उग्र गदा अद्यापि तेथेंच आहे, असें मला वाटतें. कारण त्या वीराच्या मागून ती उचलण्यास योग्य असा पुरुष भीमसेनावांचून दुसरा कोणीहि अद्यापि निपजलाच नाहीं. ती सुवर्णबिंदूंनीं चित्रविचित्र, इतर गदांचे प्रहार सहन करणारी व त्यामुळेंच अति दृढ आहे. ती एकच गदा शत्रूंचा घात करणाऱ्या एक लक्ष गदांच्या बरोबर आहे. हे पार्था, तुला जसें गांडीव धनुष्य तशीच भीमाला ती गदा अनुरूप आहे. त्याचप्रमाणें वरुणाचा 'देवदत्त'–नांवाचा महा घोष करणारा शंखहि मी तुला देईन. यांत मुळींच संशय नाहीं."

राजा, अर्जुनाला असें बोलून तो असुर ईशान्य दिशेकडे निघाला व कैलासपर्वताच्या उत्तरेस मैनाकपर्वतावर जाऊन पोंचला. तो प्रचंड रत्नमय पर्वत सुवर्णशिखरांनीं युक्त आहे. त्याच्या समीपच बिंदुसरोवर आहे. या सरोवरावरच पूर्वी भगीरथ-राजा भागीरथी-गंगेच्या दर्शनासाठीं असंख्य वर्षे राहिला होता. याच प्रदेशीं सर्व भूतांचा ईश्वर जो महात्मा ब्रह्मदेव त्यानें शंभर अश्वमेध यज्ञ केले. हे भरतर्षभा, तेथें शोभेसाठीं रत्नजडित पशुस्तंभ व सुवर्ण चैत्य केले होते. ते शास्त्रसिद्धांतासाठीं केलेले नव्हते. त्या ठिकाणीं शचिपति इंद्रानें याग करून सिद्धि मिळविली.

भगवान् भूतनाथ शंकर सर्व लोकांना उत्पन्न केल्यानंतर हजारों भूतगणांसह येथेंच राहिला होता. सर्व भूतें येथें असलेल्या त्या तेजस्वी देवाची उपासना करितात. येथें नर, नारायण, ब्रह्मदेव, यम व रुद्र या पांची देवता सहस्र युगपर्यंत सत्र करीत असतात. त्याचप्रमाणें भगवान् वासुदेवानें सतत धर्मप्रवृत्तिच

चालण्यासाठीं अनेक वर्षें येथेंच श्रद्धापूर्वक याग केला. त्याप्रसंगीं भगवानानें याच स्थलीं सुवर्णमालांनीं युक्त असलेले हजारों यूप व देदीप्यमान चैत्य ही दक्षिणा दिली.

हे भारता, मयासुरानें अशा त्या रम्य प्रदेशीं जाऊन तेथें असलेली ती विशाल गदा, अप्रतिम शंख व वृषपर्व्याच्या सभाद्रव्यांतील उरलेलीं नानाप्रकारचीं व विविध रंगाचीं रत्न-चूर्णें आणि इतर अमूल्य द्रव्यें आणलीं. त्या ठिकाणीं राक्षस व किंकर या महद्धनाचें रक्षण करीत असल्यामुळें मयाला तें सर्व द्रव्य जसें ठेवलें होतें तसेंच सांपडलें. त्या कुशल असुरानें तें सर्व द्रव्य आणून धर्मराजासाठीं त्रिभुवनांत प्रसिद्ध असलेली दिव्य रत्नमय अलौकिक सभा निर्माण केली. ती उत्कृष्ट गदा वृकोदराला दिली व तो श्रेष्ठ अप्रतिम देवदत्त शंख पार्थाला अर्पण केला. त्या शंखाच्या नादानें सर्व भूतें कंपित झालीं.

हे महाराज, सुवर्णाच्या वृक्षांनीं युक्त असलेल्या त्या सभेचा विस्तार दहा हजार चौरस हात होता. अग्नि, सूर्य किंवा सोम यांच्या देदीप्यमान सभांसारखी ही अपूर्व सभा आपल्या आकारानें शोभत होती. ती आपल्या प्रभेनें जणुकाय सूर्याच्या तेजस्वी किरणांचा पराभवच करीत होती व आपल्या दिव्य तेजानें प्रदीप्त झाल्यासारखी दिसत होती. चित्तामध्यें विविधभाव उत्पन्न करणाऱ्या शृंगारादि रसांचा ज्यामध्यें अभिनय करून दाखविला आहे, अशा चित्रांनीं सुशोभित झालेली ती सभा आकाशाला व्यापून राहिली.

ती सभा दिव्य तेजानें संपन्न असल्यामुळें तेथें प्रवेश करणाराचें सर्व पाप व श्रम यांचा परिहार होत असे. विश्वकर्म्यानें त्रैलोक्यांतील उत्तम द्रव्यें जमवून ती सभा निर्माण केली होती. तिचें बाह्य महाद्वार रत्नखचित होतें. विश्वकर्म्या मयासुरानें अमूल्य द्रव्यें योजून निर्माण केलेल्या या विचित्र सभेसारखी बलिबाणप्रभृति भगवद्भक्तांची सभा किंवा देवांची सुधर्मा सभा किंवा ब्रह्मदेवाची सभाहि नव्हती.

मयासुरानें त्या दिव्य सभेचें रक्षण करण्याकरितां 'किंकर'-नांवाचे आठ हजार बलाढ्य राक्षस नेमले होते. अंतरिक्षांत संचार करणाऱ्या त्या भयंकर व धिप्पाड राक्षसांतील कित्येकांचे नेत्र आरक्त व कित्येकांचे पिंगट होते. त्यांचे कान शंखाच्या आकाराचे होते. ते किंकर कोणत्याहि पदार्थावर प्रहार करण्यास समर्थ होते. ते ती विमानासारखी सभा एका स्थलाहून दुसऱ्या स्थलीं सहज नेऊं शकत.

राजा, मयासुरानें त्या अप्रतिम सभेंत एक अपूर्व सरोवर निर्माण केलें होतें. त्यांत असंख्य सुवर्णकमलें असून, त्यांचीं पानें इंद्रनील मण्याचीं होतीं. त्या पद्मरागमण्यांनीं युक्त असलेल्या कमलांचे देंठ इतर मूल्यवान् रत्नांचे असून, त्या कमलाभोंवतीं विविध पक्षी बसले होते. रत्नमय कमलांनीं युक्त असलेल्या त्या सरोवरांत कृत्रिम सोनेरी कांसव व मांसे संचार करीत होते. त्या पुष्करणींत उतरण्यास विचित्र स्फटिकांच्या पायऱ्या होत्या. त्यांतील जल निर्मल व शुभ होतें. त्यामुळें वास्तविक तेथें जल असूनहि त्याच्या अतिशय स्वच्छतेमुळें प्रेक्षकांस तें स्थल असल्यासारखेंच भासत असे. तेथें वहाणाऱ्या मंद व शीतल वायूच्या योगानें त्या जलाचे जे तुषार वर उडत, ते मौक्तिकबिंदूंसारखेच भासत. त्या जलाशयाचा चतुष्कोण शिलाबद्ध घाट रत्नमय असून आंतील कमलें, त्यांचे देंठ व पानें हीं सर्व विविध रत्नांचींच असल्यामुळें त्या सरोवराच्या तीरावर आलेले प्रेक्षक ही रत्नमय भूमीच आहे असें भ्रांतीनें समजून पुढें पाऊल टाकीत व त्या जलाशयांत पडत.

हे नृपश्रेष्ठा, त्या सभेच्या सभोंवार पुष्पांनीं सतत प्रफुल्लित झालेले अनेक प्रकारचे वृक्ष होते. त्यांची शीतल व रम्य छाया सर्वत्र पसरली होती. त्या सभेंत ठिकठिकाणीं सुगंधी उपवनें असून हंस व कारंडव यांनीं युक्त आणि चक्रवाकांनीं सुशोभित झालेल्या अनेक पुष्करणी होत्या. तेथील भूमीवरील व जलावरील नानाविध कमलांचा सुवास वाहणारा वायु पांडवांची नित्य सेवा करीत असे. अशा प्रकारची ही अलौकिक सभा मयासुरानें चौदा महिन्यांहून कांहीं अधिक कालांत निर्माण केली व 'हे राजा, तुझी ही अपूर्व सभा आतां तयार झाली आहे' असें युधिष्ठिरास निवेदन केलें. २. १. ३.

अध्याय ४ था.

[१ पांडवांचा सभाप्रवेश व युधिष्ठिराच्या ऐश्वर्याचें वर्णन.]

(१) वैशंपायन—राजा परिक्षिता, त्यानंतर धर्मराजानें त्या सभेंत प्रवेश केला. त्याप्रसंगीं त्या राजेंद्रानें दहा हजार ब्राह्मणांना भोजन घातलें. त्यानें घृत, मध व दूध यांनीं युक्त असलेले सर्व प्रकारचे पदार्थ तयार करविले होते. विविध कंदमुळें, फळें, वराहाचें व हरणाचें मांस, खिचडीचे अनेक प्रकार, नानाविध भाज्या इत्यादि विविध पदार्थ त्या भोजनांत होते. त्याचप्रमाणें त्यानें

चोष्य म्हणजे चोखण्याचे पदार्थ व अनेक प्रकारचीं पेयें यांनीं ब्राह्मणांना तृप्त केलें. त्या सर्व विप्रश्रेष्ठांना नवीन वस्त्रें व पुष्पमाला अर्पण करून त्या राजानें प्रत्येकाला अनेक, अशा हजारों गायींचें दान केलें.

हे भारता, त्या वेळीं ब्राह्मणांनीं धर्मराजाला दिलेल्या शुभ आशीर्वादांचा इतका प्रचंड घोष झाला कीं तो स्वर्गाला जाऊन भिडला. त्यानंतर तेथें मंगल वाद्यांचा गजर झाला असतां युधिष्ठिरानें देवतांची स्थापना करून त्यांची सुवासिक दिव्य द्रव्यांनीं पूजा केली. त्या प्रसंगीं मल्ल, नट, लाठी खेळणारे, सूत, वैतालिक इत्यादि राजसेवक आपापल्या जातिनियमाप्रमाणें महात्म्या धर्मपुत्र युधिष्ठिराची उपासना करीत होते. देवतांची पूजा केल्यावर इंद्र जसा अमरावतींत रममाण होतो, तसा युधिष्ठिर भ्रात्यांसह त्या रम्य सभेंत रममाण झाला. तेथें पांडवांसह अनेक ऋषि व नाना देशांतून आलेले भूपतिहि बसले होते.

हे कुरुश्रेष्ठा, त्या ऋषिसमुदायांत असित, देवल, सत्य, सर्पिर्मालि, महाशिरा, अर्वावसु, सुमित्र, मैत्रेय, शुनक, बलि, बक, दाल्भ्य, स्थूलशिरा, शुक, सुमंतु, जैमिनि व कृष्णद्वैपायन इत्यादि प्रसिद्ध मुनि व पैल आणि या व्यासशिष्यांत मी वैशंपायनहि होतों. तसेच तित्तिरि, याज्ञवल्क्य, पुत्रांसह लोमहर्षण, अप्सुहोम्य, धौम्य, अणीमांडव्य, कौशिक दामोष्णीष, त्रैबलि, पर्णाद, घटजानुक, वायुभक्ष, मौंजायन, पाराशर्य, सारिक, बलीवाक, सिनीवाक, सत्यपाल, कृतश्रम, जातूकर्ण, शिखावान्, आलंब, पारिजातक, महाभाग पर्वत, मार्कंडेय महामुनि, पवित्रपाणि सावर्ण, भालुकि, गालव, जंघाबंधु, रैभ्य, कोपवेग, भृगु, हरिबभ्रु, कौंडिन्य, बभ्रुमाली, सनातन, काक्षीवान्, औशिज, नाचिकेत, गौतम, पैङ्ग्य, वराह, शुनक, शांडिल्य, कुक्कुर, वेणुजंघ, कालाप, कठ, हे व आणखीहि पुष्कळ वेद-वेदांगपारंगत, जितेंद्रिय व धर्मवेत्ते ऋषि त्या सभेंत बसले होते. ते धर्मराजाला अनेक पुण्यप्रद कथा कथन करीत असत.

त्याचप्रमाणें श्रीमान् धर्मात्मा मुंजकेतु, महात्मा विवर्धन, संग्रामजित् इत्यादि पूर्वोक्त[1] अनेक बलाढ्य क्षत्रियश्रेष्ठहि धर्मराजाची उपासना करीत होते. कित्येक बलाढ्य राजपुत्र कृष्णाजिनें परिधान करून अर्जुनापाशीं धनुर्वेद शिकत होते. हे राजा, त्यांच्याच बरोबर वृष्णिकुमार, रुक्मिणीपुत्र सांब, युयुधान सात्यकि,

१ द्रौपदीस्वयंवरास जमलेले कौरवाखेरीज बहुतेक सर्व भूपाल या सभेंत आले होते. त्यांचीं सविस्तर नांवें आदिपर्व अ. १८६. पृ. ५१ वर दिलीं आहेत.

सुधर्मा, अनिरुद्ध, नरश्रेष्ठ शैब्य इत्यादि यादव व दुसरेहि अनेक राजे यांस पार्थानें अस्त्रविद्या शिकविली. पार्थाचा सखा तुंबुरु तेथें निरंतर रहात होता. यांशिवाय सत्तावीस गंधर्वगण धर्मराजाच्या सेवेंत तत्पर होते.

अमात्यांसह चित्रसेन व अप्सरा त्या सभेंत नृत्य-गायन करीत असत. तेथें गायन-वादनकुशल, ताल धरण्यांत प्रवीण व मधुर लय, स्थान, प्रमाण यांत विशारद असे अनेक किन्नर होते. गंधर्वांसह ते सर्व तुंबुरूच्या आज्ञेवरून दिव्य ताना घेऊन त्या सभेंत बसलेल्या पांडवांचें व ऋषीश्वरांचें रंजन करीत होते. तात्पर्य स्वर्गांत इंद्रादि देव भगवान् चतुर्मुखाची जशी उपासना करितात, त्याप्रमाणें त्या अप्रतिम मयसभेंत बसलेले ते सर्व सत्यनिष्ठ व सुव्रत महात्मे युधिष्ठिराची सेवा करीत असत. २. १. ४.

लोकपालसभाख्यानपर्व २.

अध्याय ५ वा.

[१ मयसभेंत देवर्षि नारदाचें आगमन व त्याचा सत्कार. २. प्रश्नद्वारा नारदानें केलेलें राजधर्मानुशासन.]

(१) वैशंपायन—हे भारता, त्या सभेमध्यें महात्मे पांडव व इतर श्रेष्ठ गंधर्वादि बसले असतां देवगणांना पूज्य असलेला, ऋगादि वेद व चारें प्रकारच्या रहस्य-विद्या यांस जाणणारा; इतिहास व पुराण यांचा अभिज्ञ, पुरा कल्पाचा म्हणजे ‘देवासुराः संयत्ताः आसन्’ इत्यादि वेदोक्त अनेककर्तृक अन्वाख्यानें व एक-कर्तृक परिकृत्याख्य विशेष, यांस जाणणारा; विषय, संशय, पूर्वपक्ष, उत्तरपक्ष व

---

१ ‘उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः’ बृ. अ. ३ ब्रा. २. इत्यादि शास्त्रविहित अश्वादि कर्मांगांमध्यें विराड्दृष्टि करणें, यांसारख्या कर्मांगावबद्ध उपासना; ‘अन्नं ब्रह्मेत्युपासीत। आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः।’ इत्यादि अन्न, आदित्य, यांसारख्या मूर्तीमध्यें ब्रह्मदृष्टि करणें या प्रतीकोपासना; ‘त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि’ अशाप्रकारें आत्मा व देवता यांचें अभेदचिंतन, या अहंग्रहोपासना व ‘प्रज्ञानं ब्रह्म’ इत्यादि ब्रह्मात्मानुभव इत्यादि चार रहस्यविद्या असून त्यांनाच उपनिषदें म्हणतात.

संगति या पांच अंगांनीं युक्त असलेल्या पूर्वोत्तर मीमांसांच्या अधिकरणांचा तत्त्वज्ञ; मन्वादि प्रणीत धर्मशास्त्रांचें तत्त्व ओळखणारा; शिक्षा-कल्पादि षडंगवेत्ता, मीमांसेंतील अंगवाक्यांचें महावाक्यांशीं ऐक्य; संयोगपृथक्त्व म्ह• एका कर्मामध्यें अनेक धर्मांचा सन्निपात इत्यादिकांमध्यें विशारद असलेला, सर्वश्रेष्ठ, केवल ज्ञाताच नव्हे तर प्रगल्भ वक्ता; ऊहापोह करण्यामध्यें कुशल; अधीत शास्त्राला कधींहि न विसरणारा; दायविभागादि व्यवहार जाणणारा; त्रिकालज्ञानी, शिष्यांना ज्ञानकांड व कर्मकांड यांचें यथाधिकार समर्पण करणारा; ज्यानें प्रत्यक्षादि लौकिक व अलौकिक प्रमाणांचा पूर्णपणें निश्चय केलेला आहे असा; प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, इत्यादि पंच-अवयवांनीं युक्त असलेल्या अनुमानवाक्यांतील गुणदोष जाणणारा; बृहस्पतीशीं संभाषण करतांनाहि त्याच्याशीं उत्तरोत्तर प्रतिपक्ष करणारा; धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष यांविषयीं ज्यानें यथार्थ निश्चय केला आहे असा, त्याचप्रमाणें सर्व त्रिभुवनामध्यें महा मतिमान्, सर्व लोकांतील उच्चनीच वस्तूंना प्रत्यक्ष पहाणारा; वेदान्तविचार व चित्तवृत्तिनिरोधरूप योग, यांतील श्रवणादि व यमनियमादि विभागांस जाणणारा; सुर व असुर यांच्या हिताहितांचा विचार करणारा; संधि[1] आणि विग्रह यांतील तत्त्व जाणणारा व संधीला योग्य असलेल्यांचा संधि व विग्रहास योग्य असलेल्यांचा विग्रह घडवून आणणारा आपली व दुसऱ्याची शक्ति किती आहे, हें जाणून त्यांच्या बलाबलांचा निश्चय करणारा, शत्रूंच्या अमात्यादिकांना धनादि देऊन शत्रुपक्षांत भेद कसा उत्पन्न

---

१ संधि व विग्रह हे शब्द सामादि चार उपायांमध्यें आणि संधि, विग्रह, यान, आसन, द्वैधिभाव व समाश्रय या सहा गुणांमध्येंहि येतात. उपायांतील संधि म्हणजे साम व विग्रह म्हणजे दंड; पण गुणांतील संधि व विग्रह दोन दोन प्रकारचे आहेत. दोन शत्रूंचा परस्पर समभूमीवर युद्धाचा प्रसंग आला असतां त्यांतील प्रबल शत्रु दंडानेंच विग्रहाची इच्छा करितो व दुर्बल शत्रु दानानें संधीची इच्छा करितो. परंतु त्यांतील दुर्बल शत्रु, अभेद्य दुर्गाचा आश्रय करून जर रहात असला, तर तो बलवान् शत्रूशींहि विग्रहाची इच्छा करितो व प्रबल शत्रु थोडी खंडणी घेऊनहि त्याच्याशीं संधीचीच इच्छा करितो. त्यामुळें संधि-विग्रह दुर्बल व प्रबल शत्रूंच्या द्वारा दोन दोन प्रकारचे होतात. म्हणून उपायांतील व गुणांतील संधि-विग्रह भिन्न भिन्न आहेत.

करावा, हें जाणणारा; संधि, विग्रह, यान म्ह० शत्रूवर चाल करून जाणें, आसन म्ह० शक्तीला प्रतिबंध झाला असतां शत्रूच्या दुर्गाला वेढा देऊन त्याला प्रतिबंध करीत राहणें, द्वैधीभाव म्ह० बलाढ्य शत्रूंशीं वाह्यात्र संधि करून मनांतून त्याप्रमाणें न वागण्याचा निश्चय व समाश्रय म्ह० पराभव झाला असतां अभेद्य दुर्ग किंवा बलाढ्य राजा, यांचा आश्रय करून रहाणें, या सहा गुणांचा उपयोग केव्हां करावा, हें जाणणारा; सर्वशास्त्रविशारद; ज्याला युद्ध व गायन-वादनादि प्रिय आहे असा, सर्व कर्मे व विद्या यांमध्यें अकुंठित व असंगत्व, कारुण्य इत्यादि असंख्य गुणांनीं युक्त असलेला, महा तेजस्वी नारदमुनि सर्व लोकांतून संचार करीत ऋषींसह धर्मराजाच्या सभेंत आला. त्या वेळीं पारिजात, बुद्धिमान् पर्वत व प्रियदर्शन सुमुख, हे देवर्षिहि त्याच्याबरोबर होते.

हे राजा, तो मनाप्रमाणें वेगवान् असलेला अति तेजस्वी नारद मोठ्या प्रेमानें सभास्थ पांडवांना भेटावयास आला व जयाशीर्वादांनीं स्तुति केल्या जाणाऱ्या धर्मराजाचा त्यानें मोठा सत्कार केला. सर्व धर्मज्ञ नारदमुनि अकस्मात् आला आहे, असें पाहून पांडवश्रेष्ठ युधिष्ठिर आपल्या अनुजांसह आसनावरून एकदम उठला व विनयानें नम्र झालेल्या त्यानें मोठ्या प्रीतीनें त्या मुनीला अभिवादन केलें. त्या देवर्षीला योग्य आसन देऊन अर्घ्य, गाय, मधुपर्क इत्यादि यथाविधि समर्पण केलें व त्या धर्मज्ञ पांडवानें त्याला रत्नें व सर्व सुखसाधनें देऊन त्याची पूजा केली. युधिष्ठिरापासून त्या पूजेचें यथाविधि ग्रहण करून मुनीला परम संतोष झाला. राजा, सर्व पांडवांनीं मोठ्या आदरानें त्या वेदज्ञ महर्षीची अशी पूजा केली असतां त्यानें युधिष्ठिराला धर्म, अर्थ व काम यांविषयीं असे प्रश्न केले—

(२) हे धर्मराजा, तुझे अर्थ याग, दान, कुटुंबभरण इत्यादि स्वकार्य करण्यास समर्थ आहेतना ! तुझें मन धर्मामध्येंच रत आहे ना ! तूं प्राप्त सुखांचा निर्विकार चित्तानें उपभोग घेतोस ना ! अंतरात्म्यामध्यें स्थिर केलें जाणारें तुझें चित्त दुसऱ्या वृत्तींनीं प्रतिबद्ध होत नाहीं ना !

हे नरश्रेष्ठा, तुझ्या पूर्व पितामहांनीं जसें आचरण केलें त्याचप्रमाणें तूं आचरण करतोस ना ! ऋत्विक्, पुरोहित इत्यादिकांचे ठिकाणीं तुझी धर्मयुक्त वृत्ति असून दंडास योग्य असलेल्या द्वेष्य, शत्रु इत्यादिकांमध्यें अर्थयुक्त वर्तन

करितोस ना ! त्याचप्रमाणें पालन व षड्भागाचें ग्रहण यांच्या योगानें तूं प्रजांमध्यें धर्म-अर्थयुक्त वृत्ति ठेवितोस ना !

राजा, जे हीन प्रकृतीचे लोक असतात, ते धनाच्या लोभानें धर्माचा बाध करितात, विरक्त धर्मलोभानें अर्थाचा बाध करितात व कामुक विषयलोभानें धर्म व अर्थ या दोहोंचा बाध करितात. त्यामुळें नीचत्व, विरक्तत्व व कामुकत्व हे दोष राजकार्याचे विघातक आहेत. यास्तव ते तुझ्या ठिकाणीं नसावे, अशी माझी इच्छा आहे.

हे राजा, तूं अर्थानें धर्माचा, धर्मानें अर्थाचा व तात्कालिक सुखाच्या लोभानें धर्मार्थांचा बाध करीत नाहींस ना ! परस्पर विरोधी असलेल्या धर्मार्थकामांचें एका मनुष्याला एकाच वेळीं अनुष्ठान करितां येत नाहीं, हें खरें; तथापि कालभेदानें प्रत्यहीं त्यांचें अनुष्ठान संभवतें. पूर्वाह्णीं धर्माचरण करावें, मध्याह्नीं धनार्जन करावें व सायाह्नीं कामाचरण करावें, अशी वैदिक श्रुति आहे. तिला अनुसरून हे कालज्ञ विजयी राजा, तूं धर्मादि त्रिवर्गाचें कालविभागानें सेवन करितोसना ! हे वरदा, परानुग्रहरूप धर्म मात्र सर्वदा करावा, त्याविषयीं कालनियम नाहीं.

हे राजा, चार, अमात्य इत्यादि अधिकाऱ्यांना यथायोग्य कार्योपदेश करण्याचें कौशल्य, शत्रुदमनादिकांमध्यें उत्कर्षप्रदर्शन, तर्ककुशलता, उत्तम स्मरणशक्ति, भूत व भविष्यत् गोष्टींचा उत्तम विचार व नीतिशास्त्रज्ञता, या सहा राजगुणांनीं तूं सामादि चार आणि मंत्र, औषध व इंद्रजाल, मिळून सात उपाय, शत्रूचें व आपलें बलाबल व राजाचे चौदा[1] दोष यांची चांगली परीक्षा करितोस ना !

---

१ परलोक नाहींच असें मानणें हें नास्तिक्य, मिथ्याभाषण, क्रोध, कर्तव्याकडे दुर्लक्ष करणें हा प्रमाद, अल्पावधींत होणाऱ्या कामाला दीर्घकाल लावणें ही दीर्घसूत्रता, ज्ञानी लोकांचा सहवास न करणें, आलस्य, इंद्रियाधीन होणें, प्रयोजनाचें एकटेंच बसून चिंतन करणें, विपरीतदर्शी लोकांबरोबर गुप्त मंत्र करणें, निश्चित अर्थाचा आरंभ न करणें, आपला संकेत गुप्त न ठेवणें, उत्सव, देवपूजा इत्यादिकांचें अनुष्ठान न करणें व एकाच वेळीं सर्व शत्रूंवर चाल करणें, हे चवदा दोष आहेत.

हे धर्मराजा, तूं अघरहित आहेस ना! येथें अघ म्हणजे पराजयाचें मूळ. तें वीस प्रकारचें सांगितलें आहे. १ बाल, २ वृद्ध, ३ दीर्घ रोगी, ४ ज्ञातिबहिष्कृत, ५ भीरु, ६ ज्याचे अमात्यादि भीरु आहेत असा, ७ लोभी, ८ ज्याचे अमात्यादि लोभी आहेत असा, ९ ज्याची प्रजा व अमात्यादि अनुरक्त नाहींत असा, १० विषयासक्त, ११ ज्याचें चित्त चंचल व संकेत अनिश्चित आहे असा, १२ देव व ब्राह्मण यांची निंदा करणारा, १३ दुर्दैवी, १४ दैवाचेंच चिंतन करणारा, १५ दुर्भिक्ष व व्यसनें यांनीं युक्त, १६ ज्याचें सैन्य राजकार्याविषयीं विरक्त झालें आहे असा, १७ प्रतिकूल प्रदेशीं स्थित असलेला, १८ ज्याला अनेक शत्रु आहेत असा, १९ ज्याला काल अनुकूल नाहीं असा आणि २० सत्य व धर्म यांनीं रहित, अशा वीस प्रकारच्या अघयुक्त शत्रूंशीं संधि केव्हांहि करूं नये, तर युद्धच करावें.

आपल्या विशाल बुद्धीनें 'या शत्रूंशीं संधि करावा कीं नाहीं! तो करूं लागल्यास सिद्ध होईल किंवा नाहीं! जरी सिद्ध झाला तरी परिणामीं हितकर होईल कीं नाहीं,' यांचा चांगला विचार करूनच संधि करण्यास प्रवृत्त व्हावें. आपले चार शत्रूच्या राष्ट्रांत पाठवून त्याचें व आपलें साम्य आहे, कीं तो आपल्याहून हीन आहे कीं आपण त्याहून हीन आहों, याचा विचार करावा.

शत्रूचा व आपला १ देश, २ दुर्ग, ३ रथ, ४ हत्ती, ५ अश्व, ६ शूर योद्धे, ७ देशपाल, ८ दुर्गपाल, व ९ सेनापति असे तीन अधिकारी, १० अंतःपुर, ११ अन्न, अश्व, रथ व धनादि यांची संख्या, १२ जमा व खर्च, यांच्या निर्णयासाठीं त्यांचें लेखन, १३ धन पुरेसें आहे कीं अपुरें आहे, याचा विचार व १४ मद्याप्रमाणें अपकार करणारे गुप्त शत्रु, यांचा नित्य विचार करावा.

यास्तव हे राजा, तूं आपलें प्राबल्य व शत्रूंचें दौर्बल्य यांचें चांगलें परीक्षण करूनच राज्य चालवितोस ना! व त्यांत कांहीं न्यूनत्व भासल्यास सर्व जयाचें मूळ जो कोश त्याच्या वृद्धीसाठीं शत्रूशीं साम करून १ कृषि, २ वाणिज्य, ३ दुर्ग, ४ सेतु, ५ हत्तींचा विभाग, ६ रत्नादिकांच्या खाणी, ७ सुवर्णादिकांचे आकर, ८ शून्यप्रदेश वसविणें, हे आठ उपाय योजितोस ना! हत्ती हा प्राणी बहुभक्षक असल्यामुळें त्यास भिन्न भिन्न ग्रामाध्यक्षांकडे विभागून द्यावें व प्रत्येक ग्रामानें आपल्या ऐपतीप्रमाणें एक, दोन, दहा इत्यादि हत्तींचें पोषण करावें. यालाच कुंजरबंधन म्हणतात.

कृष्यादिकांनीं कोशाची वृद्धि होते, हें प्रसिद्धच आहे. १ स्वामी, २ अमात्य, ३ सुहृद्, ४ कोश, ५ राष्ट्र, ६ दुर्ग व ७ सैन्य हीं सात राज्यांगें, याच सात प्रकृति आहेत. त्यांतील १ दुर्गाध्यक्ष, २ चतुरंग सैन्याला आहारादि देऊन त्याचें पालन करणारा बलाध्यक्ष, ३ धर्माध्यक्ष, ४ समरांगणांत सैन्य नेणारा चमूपति, ५ पुरोहित, ६ वैद्य व ७ ज्योतिषी, अशी सातप्रकारची स्वामिरूप प्रकृति आहे. यांतील अमात्य म्हणजे मंत्री व सुहृद् म्हणजे न्याय व अन्याय यांचा विभाग करणारा न्यायाधीश.

हे राजा, ही तुझी सात प्रकारची प्रकृति शत्रूंनीं मोहित तर केली नाहींना! कारण यांतील जर कोणी एखादाहि लोभानें शत्रूला अनुकूल झाला तर त्याच्या अधीन असलेल्या दुर्गादिकांचा नाश होतो. किंवा ते अतिशय आढ्य संपन्नाभिमानी झाल्यास द्यूत, पान इत्यादि व्यसनांत आसक्त होतात. धन, मान इत्यादिकांनीं हृष्ट झालेला दृप्त होतो. दृप्त पुरुष धर्माचें अतिक्रमण करितो व धर्माचें उल्लंघन केल्यामुळें पाप करितो, असा नियम[१] आहे. यास्तव तुझ्या प्रकृतींतील कोणीहि स्वतःला आढ्य समजत नाहींना ! कारण त्यामुळेंहि कोशादिकांची वृद्धि होणार नाहीं. युधिष्ठिरा, ही साती प्रकारची प्रकृति राजावर अत्यंत अनुरक्त व स्वामिकार्याविषयीं दक्ष असावी.

युधिष्ठिरा, दुर्गाध्यक्षादि स्वामिप्रकृतीला शत्रूनें धन-दानादि उपायांनीं स्वाधीन करून घेतल्यास ते आपल्या स्वामीच्या विरुद्ध वर्तन करूं लागतात व त्यामुळें राज्याच्या नाशाला कारण होतात, हें प्रसिद्धच आहे. पण अमात्य व सुहृद् हे लोभी झाल्यास राजकार्याचा नाश कसा होतो म्हणून विचारशील तर सांगतों— ते मंत्रभेद करून राजकार्याचा विघात करितात. यास्तव हे नृपाला, ज्यांच्याविषयीं तुझ्या मनांत कधीं शंकाहि येत नाहीं, अशा बाह्यतः सुहृदांप्रमाणें दिसणाऱ्या पण आंतून शत्रूला मिळालेल्या दूतांकडून तुझा मंत्र शत्रूला कळविला जात नाहींना ! कारण हे अशाप्रकारचे दूत स्वामी व त्याचा शत्रु या दोघांकडून वेतन घेतात व स्वामिकार्याचा नाश करितात.

तसेंच, तूं स्वतः कृत्रिम मित्राला आपला मंत्र सांगून त्याच्या भेदाला कारण होत नाहींस ना ? तुझे कृतक अमात्य तुझा मंत्रभेद करीत नाहींत ना ? मित्र, उदासीन व शत्रु यांचें चिकिर्षित कर्तव्य तूं बरोबर जाणतोस ना ? मित्राची योग्य

१ हृष्टो दृप्यति, दृप्तो धर्ममतिक्रामति । धर्मातिक्रमात्पापं करोति ॥

परीक्षा करून त्याच्याशीं संकेत करावा व त्याच्या संमतीनें बलवान् शत्रूशीं मैत्री आणि दुर्बलाशीं विग्रह करावा. मध्यम, उभयतांकडून वेतन घेणारा व उदासीन राजांशीं साम्यानें वर्तन करावें. तूं तसेंच करतोस ना? हे वीरा, तूं आपल्या सारखेच शुद्ध आचारानें युक्त, कुलीन, अनुभवी, प्रेमळ व संकेत करण्यास योग्य असेच मंत्री नियत केले आहेस ना? कारण राजाचा विजय उत्तम मंत्र्या-वर अवलंबून असतो.

बा युधिष्ठिरा, शास्त्रज्ञ व सर्व मंत्र गुप्त ठेवणाऱ्या अमात्यांनीं उत्तम रीतीनें रक्षण केलेल्या तुझ्या राष्ट्रांत शत्रु कधीं क्षोभ उत्पन्न करीत नाहींत ना! तूं निद्रावश होऊन अकालीं शयन करीत नाहींस ना! रात्रीं विहितकालीं शयन करून पहाटे ब्राह्म मुहूर्तावर उठून आदल्या दिवशीं अमात्यादिकांशीं केलेल्या संकेताचा पुनः विचार करतोस ना! कारण त्या वेळीं विचारपूर्वक केलेला निर्णय निश्चित फल देतो.

राजा, तूं एकटाच बसून किंवा अनेकांसह कांहीं संकेत करीत नाहींस ना! कारण कोणताहि गुप्त संकेत दोघांनीं मिळून करावा अशी नीति आहे. तूं आप्त मंत्र्याबरोबर केलेला मंत्र षट्कर्णी होऊन तो राष्ट्रभर पसरत नाहीं ना! अल्प व्ययानें विपुल फल देणाऱ्या अर्थप्राप्तीच्या उपायांचा निश्चय करून तूं तत्काल त्यांचा आरंभ करितोस ना!

कृषि, वाणिज्य, इत्यादि करणाऱ्या लोकांना कधीं विघ्न करीत नाहींस ना! कारण त्यांच्या पासूनहि कराच्या रूपानें कोशवृद्धि होत असते. कृष्यादि कर्मानें बद्ध झालेले कृषीवलादि तुला अज्ञात नसतात ना! तसेच ते विश्वासार्ह आहेत ना! त्यांना पुनः पुनः सोडून पुनः पुनः त्यांचा संग्रह करीत नाहींस ना! कारण फार दिवसांपासून वहिवाटलेले व त्यामुळेंच विश्वास व स्नेह यांस पात्र झालेले कृषीवलादिकच महाफल देणाऱ्या कर्मसिद्धीचें कारण होतात. यास्तव अशाच लोकांचा संग्रह करावा. कृषीवलादि धनोत्पादक लोक आप्त, परंपरागत व अलोभी असावे. तुझे सर्व कर्मकर तसेच आहेत ना!

राजानें आपला मंत्र गुप्त ठेवणें जितकें अवश्य आहे, तितकेंच त्याचें कर्महि गुप्त राहिलें पाहिजे. यास्तव हे वीर राजा, तूं आरंभिलेलीं कार्यें सिद्ध झाल्या-वरच किंवा निदान जवळ जवळ सिद्ध झाल्यावरच लोकांना कळतात ना? तुझें कोणतेंहि कर्म आरंभापूर्वींच कोणाला कळत नाहींना? धर्म व सर्व शास्त्रें

यांमध्यें विशारद असलेले कृप-द्रोणांसारखे आचार्य तुझ्या कुमारांना व मुख्य योद्ध्यांना शिक्षण देऊन सर्व प्रकारें समर्थ करितात ना? तूं प्रसंगीं हजारों मूर्खांचा त्याग करून एका पंडिताचा संग्रह करितोस ना? कारण अर्थनाशाचा प्रसंग आला असतां पंडित परम कल्याण करूं शकतो.

हे राजा, तुझे सर्व दुर्ग धन, धान्य, आयुधें, उदक, यंत्रें, शिल्पी व धनुर्धर यांनीं परिपूर्ण आहेत ना? बुद्धिमान्, शूर, जितेंद्रिय व विद्वान् असलेला एक अमात्यहि राजाला किंवा राजपुत्राला फार मोठें ऐश्वर्य प्राप्त करून देऊं शकतो. हे पांडवा, शत्रूंतील मंत्रिप्रभृति अठरा तीर्थें व स्वपक्षांतील पंधरा तीर्थें यांमध्यें एकमेकांना न ओळखणाऱ्या तीन तीन चारांनीं प्रवेश करून त्यांची वार्ता जाणतोस ना? मंत्री, पुरोहित, युवराज, सेनापति, द्वारपाल, अंतःपुराधिकारी, कारागृहाधिकारी, धनसंचय करणारा, कार्य व अकार्य यांमध्यें द्रव्याचा विनियोग करणारा, धर्मार्थकामांचा उपदेश करणारा, नगराध्यक्ष, नवीन कार्य उत्पन्न करणारा, धर्माध्यक्ष, सभाध्यक्ष, दंडपाल, दुर्गपाल, सीमापाल व वनपाल, हीं शत्रूंकडील अठरा तीर्थें असून यांतून मंत्री, युवराज व पुरोहित हे वगळले असतां आपल्याकडील पंधरा तीर्थें होतात.

युधिष्ठिरा, अशा शत्रुपक्षीय व स्वपक्षीय अधिकाऱ्यांचा भेद काढण्यासाठीं पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें पाखंडादि वेष धारण करून योजिलेल्या तीन्ही हेरांनीं एकसारखीच वार्ता सांगितल्यास ती खरी आहे, असें जाणावें आणि स्वप्रजांचें अनुरंजन करून व शत्रूच्या दुःखी प्रजेचें अभयदानादि उपायांनीं आनुकूल्य संपादन करून आपल्या राष्ट्राची वृद्धि करावी, असें नीतिशास्त्रज्ञांनीं सांगितलें आहे.

राजा, शत्रूच्या हेरांना तूं आपलीं छिद्रें कळूं देत नाहींस ना? सावधान चित्तानें सदा दक्ष राहून व सतत उद्योग करून तूं शत्रूंचीं सर्व रंध्रें सूक्ष्म दृष्टीनें जाणतोस ना?

हे पांडुपुत्रा, तुझा पुरोहित विनयसंपन्न, सत्कुलीन, बहुश्रुत, परगुणांमध्यें दोषारोप न करणारा, शिक्षित, शास्त्राची चर्चा करण्यांत कुशल व सर्वांच्या सत्कारास पात्र झालेला आहे ना? तो सरळ स्वभावाचा असून अग्निकार्यामध्यें

१ कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पंडितम् ।
पंडितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं परम् ॥

तत्पर व विधिज्ञ आहे ना ! हे राजा, अग्निकार्यामध्यें नियुक्त केलेला तुझा पुरोहित वेळोवेळीं केलेलें व करावयाचें हवन तुला निवेदन करितो ना ?

तुझा दैवज्ञ—ज्योतिषी सामुद्रिक शास्त्रामध्यें सांगितल्याप्रमाणें अंगांची परीक्षा करण्यांत निष्णात आणि धूमकेतु, भूकंप व वामनेत्रस्फुरण इत्यादि दिव्य, भौम व शारीर असे सर्व भावी अशुभसूचक उत्पात जाणणारा आहे ना ?

हे नृपते, सैन्यापत्यासारख्या महत्त्वाच्या कार्यामध्यें मुख्य भृत्यांची, आकर, कोश इत्यादिकांचें रक्षण करणें, यांसारख्या मध्यम कार्यामध्यें मध्यम भृत्यांची व कृष्यादिकांचें अवलोकन करणें, यांसारख्या गौण कार्यामध्यें हीन भृत्यांची योजना करितोस ना ? युधिष्ठिरा, निष्कपट, पितृ-पितामहांच्या परंपरेनें प्राप्त झालेले, शुचि व श्रेष्ठ अमात्यांची मंत्रकार्यासारख्या श्रेष्ठ कार्यामध्यें योजना करितोस ना !

प्रजेला पीडा देऊन व तिला उग्र दंड करून धनादि संपादन करणें हें हिंस्र कर्म होय. त्याच्या योगानें सर्व प्रजा उद्विग्न होते. यास्तव तुझे मंत्री उग्र शासनानें सर्व राष्ट्राला पीडा देत नाहींत ना ? ते प्रजेचें अनुशासन दयाळु अंतःकरणानें करितात ना ? याज्ञिक पतिताची जशी अवज्ञा करितात, किंवा स्त्रिया स्वैराचरण करणाऱ्या भ्रष्ट पतीची अवज्ञा करितात, त्याप्रमाणें प्रजा उग्र दंड करणाऱ्या तुझी अवज्ञा करीत नाहीं ना ?

तुझा सेनापति धन-मानादिकांनीं संतुष्ट, शूर, मतिमान्, धीर, शुचि, कुलीन, अनुरक्त व स्वकार्यामध्यें दक्ष आहे ना ? तुझ्या सैन्याचे नेते सर्व युद्धांमध्यें विशारद, धीट, निष्कपट व पराक्रमी असून तूं त्यांचा सत्कारपूर्वक सन्मान करितोस ना ? राजा, तूं आपल्या सैन्यांतील लोकांना प्रत्यहीं उचित भोजन व योग्य वेतन वेळच्या वेळीं देतोस ना ? अन्नाची व वेतनाची नियत वेळ टळूं देत नाहींस ना ? कारण योग्य वेळीं अन्न व वेतन न मिळाल्यास राजभृत्य दारिद्र्यामुळें स्वामीचा द्वेष करूं लागतात व भृत्यांच्या अप्रीतीमुळें फार मोठा अनर्थ उद्भवतो.

हे कौंतेया, मंत्र्यापासून पुढील सर्वेहि अधिकारी तुजवर अनुरक्त आहेत ना ? ते सर्व कुलीन असून तुझ्या कार्यासाठीं प्रसंगीं प्राण देण्यासहि तयार आहेत ना ? राजा, कामस्वभाव व त्यामुळेंच प्रसंगीं राजशासनाचेंहि उल्लंघन करणारा

असा एखादाच पुरुष संग्रामाला हितावह असलेले शूर, गजारोह, अश्वारोह व रथारोह, त्याचप्रमाणें पदाति, यांच्या कार्याचें आपल्या इच्छेप्रमाणेंच अनुशासन करीत नाहीं ना? कारण या सर्वांचें आधिपत्य एकालाच दिल्यास तो एकटा शत्रूला मिळाला असतां सर्व नाश होण्याचा प्रसंग येतो. एखाद्या पुरुषानें मोठ्या पुरुषार्थानें महत्कार्य केल्यास त्याचा तूं सत्कार करितोस ना? व अशा भृत्याचें वेतन वाढवितोस ना? कारण राजानें नेहमीं कृतज्ञ असावें, असें नीतिशास्त्र सांगतें.

विद्याविनीत व ज्ञानविशारद लोकांचा दानादिकांच्या योगानें तू योग्य सत्कार करतोस ना? कारण राजानें गुणज्ञ असावें व ज्ञानदान करणाऱ्या श्रेष्ठांचा सत्कार करावा, अशी शास्त्राज्ञा आहे. भरतश्रेष्ठा, तुझ्या कार्यासाठीं समरांगणांत मरण पावलेल्या शूरांच्या स्त्री-पुत्रादिकांचें तूं भरण-पोषण करितोस ना? कारण त्यायोगें जीवंत असलेल्या वीरांचा राजावर विश्वास बसतो व तेहि प्रसंगीं राजकार्यासाठीं प्राण देण्यास तयार होतात. हे राजा, तूं भयानें शरण आलेल्या प्रत्येक मनुष्याचें किंवा क्षीण होऊन शरण आलेल्या व युद्धांत पराभूत झालेल्या शत्रूंचेंहि पुत्राप्रमाणें रक्षण करतोस ना?

युधिष्ठिरा, राजानें सर्व प्रजांची अनुकूलता संपादन करावी. कारण प्रजेची प्रीति हें एक विजयाचें मोठेंच साधन आहे. यास्तव माता व पिता सर्व अपत्यांवर जसें सारखें प्रेम करितात त्याप्रमाणें हे पृथ्वीपते, तूं पृथ्वींतील सर्व प्रजेवर समदृष्टि ठेवितोस ना? आपल्याविषयीं कोणाला शंका येईल असें वर्तन करीत नाहींस ना?

धर्मा, स्त्री, द्यूत, मृगया, मद्य, नृत्य, गीत, वृथा अटन, वाद्य, निंदा, व दिवानिद्रा हीं पुरुषाचीं दहा व्यसनें आहेत. राजा, आपला शत्रु यांतील अनेक व्यसनांनीं युक्त आहे, असें पाहून आणि मंत्र, कोश व भृत्य हें त्रिविध बल व प्रभुशक्ति, मंत्रशक्ति व उत्साहशक्ति अशा तीन शक्ति यांचा विचार करून तूं त्यावर वेगानें चाल करून जातोस ना? हे राजा, पार्ष्णिमूल, कृत्यनिश्चय व पराजय

---

१. पार्ष्णिग्राह म्ह० पृष्ठरक्षक; त्याच्यापासून बारा प्रकारचें मंडल मानलेलें आहे. विजयेच्छु राजाच्या अमात्य, राष्ट्र, दुर्ग, कोश व दंड-सैन्य, या पांच प्रकृति आहेत. जो या पांच प्रकृतींनीं युक्त, मोठ्या उत्साहानें व पराक्रमानें संपन्न, युद्धकलेंत अतिशय निष्णात व विजयेच्छु असतो, त्याला-विजिगीषु असें

यांचें दैवज्ञादिकांच्या द्वारा विशेषतः ज्ञान करून घेऊन तूं योग्य कालीं शत्रूवर चाल करून जातोस ना?

हे महाराज, तूं सर्वांच्या पूर्वीं आपल्या सैनिकांना वेतन देऊन परराष्ट्रांतील सेनापतींना, शत्रूंना न कळेल अशा गुप्त रीतीनें, त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें उत्कृष्ट वस्तु देऊन अनुकूल करून घेतोस ना? हे पृथातनया, तूं अगोदर स्वतःलाच जिंकून व जितेंद्रिय होऊन अवधानशून्य व अजितेंद्रिय शत्रूंना जिंकण्याची इच्छा करितोस ना? राजा, शत्रूंवर चाल करून जाण्यापूर्वीं तूं साम, दान व

म्हणतात. विजिगीषु व शत्रु, त्या दोघांचे दोन मित्र व त्या मित्रांचे दोन मित्र, अशा या तीन जोड्या होतात. त्या क्रमानें पुढें असणें व विजिगीषूच्या मागें पृष्ठरक्षक, त्याला प्रोत्साहन देणारा आक्रंद व त्यांच्यावर अनुग्रह करणारे दोन आसार, असे शत्रू व विजिगीषु यांच्या मागें असलेले चौघे, मिळून दहा पुरुष होतात. विजिगीषु व शत्रु यांच्या बाजूला मध्यम असतो व या सर्वांच्या बाजूला उदासीन असतो. याप्रमाणें विजिगीषु १, शत्रु २, त्यांचे दोन मित्र ४, त्या मित्रांचे दोन मित्र ६, विजिगीषूच्या मागें असलेले पार्ष्णिग्राह व आक्रंद ८, त्यांवर अनुग्रह करणारे दोन आसार १०, मध्यम ११ व उदासीन १२, अशा बारा पुरुषांचें एक मंडल असून, त्या सर्वांस पार्ष्णिमूल असें म्हणतात.

२. ज्याला वेतन मिळालेलें नाहीं, पण जो लुब्ध आहे, मानी असून ज्याचा अवमान झाला आहे, जो स्वभावतःच क्रुद्ध असून निष्कारण कोपिवला गेला आहे व भीरु असून भिवविला गेला आहे, अशा शत्रुपक्षांतील चार प्रकारच्या लोकांचा त्यांचे इष्ट मनोरथ पूर्ण करून भेद करावा व आपल्या पक्षांतील अशा लोकांचें रक्षण करावें. नीतिशास्त्रांत हें राजाचें कृत्य म्ह० कर्तव्य सांगितलें आहे. यालाच कृत्यनिश्चय म्हणतात.

३. पूर्वोक्त स्त्री-द्यूतादि व्यसनें हीं पराजयाचीं कारणें आहेत. तीं परपक्षांत आहेत व स्वपक्षांत नाहींत, अशी विजिगीषूनें खात्री करून घ्यावी. यालाच मुळांत पराजय म्हटलें आहे. याशिवाय अग्नि, जल, व्याधि, दुर्भिक्ष व महामारी हें पांच प्रकारचें दैव व्यसन आणि अनियंत्रित लोक, चोर, शत्रु, राजाला प्रिय असलेले भृत्यादि व राजाचा लोभ या पांच कारणांनीं प्रजेला वाटणारें पांच प्रकारचें भय, हें पांच प्रकारचें मानुष व्यसन आहे. या व्यसनांचाहि शत्रुपक्ष व स्वपक्ष यांतील भाव व अभाव जाणून शत्रूवर चाल करावी.

भेद हे तीन उपाय चांगल्या पुरुषांच्या द्वारा यथाविधि योजून मगच दंडाला प्रवृत्त होतोस ना? कारण राजनीतींत पूर्वी सामादि गुणांचा यथाविधि उपयोग करून दंड या (चवथ्या) उपायावांचून शत्रु साध्य होण्यासारखा नाहीं, असा निश्चय झाल्यावर मग मात्र त्याची उपेक्षा करणें योग्य नाहीं, असें नीतिवेत्त्यांनीं सांगितलें आहे. चतुर्थ उपायसाध्य रिपूंशीं सान्त्ववृत्ति धारण करणें ही अनीति आहे.

हे प्रजापते, तूं स्वराज्यामध्यें अति विश्वसनीय व शूर सैनिकांना स्थापून व तें शत्रूला असाध्य करून मगच दंडाला प्रवृत्त होतोस ना? आणि एकदा दंड उचलल्यावर त्याला जिंकण्याची पराकाष्ठा करून त्याला जिंकतोस ना? राजा, शत्रूला जिंकल्यावर त्याचा समूल नाश न करितां दयार्द्र चित्तानें त्याचें रक्षण करावें अशी नीति आहे, तिला तूं अनुसरतोस ना? १ रथ, २ गज, ३ अश्व, ४ योद्धे, ५ पायदळ, ६ हेर, ७ युद्धप्रसंगीं पडेल तें काम करणारे भृत्य व ८ देशांतील मुख्य लोक हीं सैन्यांचीं आठ अंगें आहेत. १ अमात्य, सेनापति इत्यादि मूलभूत सैन्य, २ मित्राचें सैन्य, ३ भृत्यरूप सैन्य, व ४ अरण्यांत रहाणाऱ्या भिल्लादिकांचें सैन्य असें चार प्रकारचें सैन्य आहे. त्या सर्व सैन्यांसह तुझे सेनापति शत्रूचा उच्छेद करण्यास समर्थ आहेत ना? तुझ्या सेनापतींनीं पूर्वोक्त सर्व सैन्याला शत्रूशीं प्रतिकूल वर्तन कसें करावें, याचें शिक्षण दिलें आहे ना? राजा, परराष्ट्रांतील क्षेत्रामध्यें विपुल धान्य पिकलें असतां आपल्या सैन्याला अन्न अनायासानें मिळतें. अशा वेळीं शत्रूला सहज जिंकतां येतें, त्याचप्रमाणें परराष्ट्रांत जेव्हां दुष्काळ पडलेला असतो व लोक राजान्नावरच उपजीविका करितात तेव्हांहि शत्रु सुजय असतो. यास्तव अशा दोन्ही कालांकडे दुर्लक्ष न करितां तूं शत्रूंना युद्धांत पराभूत करितोस ना?

स्वराष्ट्राप्रमाणें परराष्ट्रांतहि तुझे अनेक विश्वासु अधिकारी ठिकठिकाणीं स्थित होऊन प्रजेला वश करणें, कर घेणें इत्यादि तुझीं कार्यें दक्षतेनें करितात ना व एकमेकांना अनुकूल होऊन परराष्ट्रांतून आलेल्या सेनापतिप्रभृति अधिकाऱ्यांचा पराभव करून स्वराष्ट्राचें व स्वतःचें रक्षण करितात ना? ते देशांतरीं उत्पन्न झालेले भक्ष्य पदार्थ, वस्त्रादि भोग्य पदार्थ, चंदन, अगरु, केशर, कस्तुरी इत्यादि अंगलेपनाचे पदार्थ व उत्तम धूपादि आघ्रेय पदार्थ तुझ्यासाठीं राखून ठेवितात ना?

राजा, तुझे अनन्य भक्त असलेले सेवक धनागार, धान्यागार, अश्वादिकांच्या पागा, नगरादिकांचीं द्वारें, आयुधागार व उत्पन्न यांची व्यवस्था उत्तम रीतीनें

ठेवितात ना? पाचकादि आंतर व सेनापत्यादि बाह्य भृत्यांपासून व पुत्र-अमात्यादि स्वकीयांपासून तूं अगोदर आपलें रक्षण करून मग त्यांचें परस्परांपासून रक्षण करितोस ना? राजा, तूं पूर्वाह्णसमयीं धर्माचरण करीत असतांना तुझे अधिकारी भृत्य तुझें पान, द्यूत, क्रीडा व स्त्रिया या व्यसनांमध्यें खर्च केलेल्या धनाचें निवेदन तुला करीत नाहींत ना? कारण त्यावेळीं तुझ्याजवळ शिष्ट पुरोहितादि असतात, त्यांच्या समक्ष तुझ्या अधिकाऱ्यांनीं त्याचें निवेदन केलें असतां तूं दुर्व्यसनांत आसक्त आहेस असें ते समजतील व तुझा त्याग करतील.

राजा, जेव्हां धान्याची समृद्धि असते, तेव्हां आपला कोश उत्पन्नाच्या तृतीयांशानें वाढवावा, जेव्हां मध्यम स्थिति असते, तेव्हां उत्पन्नाच्या द्वितीयांशानें व जेव्हां दुर्भिक्ष असते, तेव्हां उत्पन्नाच्या चतुर्थांशानें तो वाढवावा. कांहीं झालें तरी सतत कोशवृद्धि करावी. हे राजा, दैववशात् दारिद्र्य भोगीत असलेले आपले ज्ञातिबांधव, गुरु, वृद्ध, वैश्य, शिल्पी व आश्रित यांच्यावर तूं धन-धान्यांनीं वारंवार अनुग्रह करितोस ना?

हे भूपते, आय व व्यय लिहिण्यासाठीं नेमलेले तुझे सर्व गणक व लेखक प्रतिदिवशीं पूर्वाह्णीं तुझा जमा-खर्च तुला निवेदन करितात ना? आपल्या भिन्न भिन्न कार्यांमध्यें नेमलेल्या जुन्या, तुझें हित करण्याची इच्छा करणाऱ्या व त्यामुळेंच तुला प्रिय झालेल्या अधिकाऱ्यांना तूं त्यांचा अक्षम्य अपराध पाहिल्यावांचून कामावरून दूर करीत नाहींस ना? हे भारता, उत्तम, मध्यम व अधम पुरुषांना ओळखूनच मग तूं त्यांना अनुरूप कार्यांमध्यें नियुक्त करितोस ना ?

हे युधिष्ठिरा, तुझ्या कार्यांमध्यें लोभी, चोर, वैरी व अप्रौढ लोकांचा प्रवेश झालेला नाहीं ना? तुझा कोणताहि व्यवहार अशा लोकांच्या हातीं नाहीं ना? पांडुपुत्रा, चोर, लोभी, कुमार, स्त्रीप्राबल्य व स्वःत तूं, यांपासून तुझ्या राष्ट्राला पीडा होत नाहीं ना? तुझ्या देशांतील शेतकरी संतुष्ट आहेत ना?

हे भरतश्रेष्ठा, तुझ्या राष्ट्रांतील तळीं विस्तीर्ण व जलानें तुडुंब भरलेलीं असतात ना व तीं निरनिराळ्या भागांमध्यें आहेत ना? तुझ्या राष्ट्रांतील शेतकी केवळ वृष्टीवर अवलंबून नाहीं ना? शेतकऱ्यांचें अन्न व बीं-बियाणें कधीं नाहींसें होत नाहीं ना? तूं लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठीं त्यांना शेकडा एकोत्रा[1] व्याजानें

---

१ दरमहा दर शेंकडा एक रुपया व्याज देणें याला एकोत्रा म्हणतात.

ऋण देतोस ना? शेकडा दोन-तीनपासून दाम दुप्पटीपर्यंत ऋणकोपासून व्याज घेणें हा अधार्मिक धनकोचा व्यवसाय आहे. यास्तव तसें कधींहि करूं नये.

कृषि, वाणिज्य, पशुपालन व व्याजबट्टा अशी चार प्रकारची वार्ता आहे. तुझ्या राष्ट्रांतील चांगले लोकच ती करितात ना? कारण या चतुर्विध वार्तावृत्तीचा आश्रय करून राहिलेले लोक सुखी होतात. हे राजा, प्रत्येक गांवामध्यें सत्कर्में करणारे पांच पांच अधिकारी नेमावे. त्यांतील १ सर्व ग्रामाचा प्रशास्ता, २ प्रजांपासून राजांशभूत द्रव्य वसूल करून तें सर्व राजाला पोंचतें करणारा समाहर्ता, ३ प्रजा व समहर्ता यांची एकवाक्यता घडवून आणणारा संविधाता, ४ लेखक ५ साक्षी. हे पांची अधिकारी मोठे शूर व व्यवहारज्ञ असावे.

हे राजा, असे हे प्रतिग्रामांतील पांच पांच अधिकारी एकमतानें तुझें हित करितात ना? व तूं आपल्या देशांत अशीच व्यवस्था केली आहेस ना? तूं नगराच्या रक्षणासाठीं ग्राम नगराप्रमाणेंच शूर पुरुषांनीं अधिष्ठित केले आहेस ना? नगरें असंख्य शूर पुरुषांनीं युक्त आहेत ना? राजधानीला 'पुर' म्हणतात. त्यांत सर्वांपेक्षां अधिक शूर पुरुष आहेत ना?

राजा, जेथें शूद्रांची संख्या जास्त असते त्याला ग्राम, ज्या गांवांत बाजार असतो त्याला नगर व अरण्याच्या हद्दीवरील गांवांना प्रांत म्हणतात. असे सर्व ग्राम, नगरें व प्रांत सर्व धन-धान्यांचें निवेदन तुलाच करितात ना? प्रांताधिपानें आपल्या प्रांतांतील करादिकांचा वसूल घेऊन तो ग्रामाधिपाकडे पाठवावा. त्यानें सर्व ग्रामांच्या वसूलासह तो नगराधिपाकडे पाठवावा. त्यानें सर्व नगराधिपांच्या वसुलासह तो देशाधिपतीकडे पाठवावा व त्यानें देशाच्या वसूलासह तो सर्व साक्षात् राजाला निवेदन करावा, अशी नीति आहे.

समप्रदेशीं व दुर्गादि विषम प्रदेशीं असलेल्या नगरांमध्यें लुटालूट व मारहाण करीत फिरणाऱ्या चोरांना दंड करण्यासाठीं तुझा नगराध्यक्ष सैन्यासह त्यांचा पाठलाग करितो ना? तुझ्या राज्यांत चोर-व्याघ्रादि मानुष व अतिवृष्ट्यादि दैवी आपत्ति उद्भवून प्रजेला पीडा होत नाहीं ना?

तूं स्त्रियांचें सांत्वन व उत्तमप्रकारें रक्षण करितोस ना? त्यांच्या वचनावर विश्वास ठेवीत नाहींस ना? किंवा त्यांच्या पुढें आपला गुप्तसंकेत प्रकट करीत

१ कच्चित्स्त्रियः सांत्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः ।
कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे ॥

नाहींस ना? राजा, एखादी अहितावह वार्ता ऐकून व तिच्या निवारणाचा पुष्कळसा विचार करूनहि तूं आपल्या अंतःपुरांतच विषयोपभोग घेत सुखानें शयन करीत नाहींस ना?

नृपते, रात्रींच्या चार प्रहरांतील दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रहरीं शयन करून व चवथ्या प्रहरीं उठून तूं धर्म व अर्थ यांचें चिंतन करितोस ना? हे युधिष्ठिरा, तूं प्रतिदिवशीं स्नानादि नित्य कर्मे आटोपून, गंधालंकारादिकांनीं भूषित होऊन सुंदर वेष धारण करून, मगच परक्या लोकांना भेटतोस ना? योग्य कालीं उठून कालज्ञ मंत्र्यांबरोबर कर्तव्याचा संकेत करतोस ना? हे शत्रुनाशका, रक्तवस्त्र परिधान करणारे व उत्तम प्रकारें अलंकृत झालेले सशस्त्र शूर लोक तुझ्या रक्षणासाठीं तुझ्या सभोंवार नेहमीं रहातात ना?

हे प्रजानाथ, याचप्रमाणें तूं दंड्यलोकांशीं क्रूरतेनें व पूज्य लोकांशीं नम्रतेनें वागतोस ना? प्रिय व अप्रिय यांना चांगल्या प्रकारें ओळखूनच त्यांच्याशीं व्यवहार करतोस ना? हे पृथातनया, तूं आपल्या शारीर व्याधींचें औषधें व पथ्य भोजन यांनीं निवारण करितोस ना! त्याचप्रमाणें मानस आधींचा वृद्धांच्या सहावासानें नित्य प्रतिकार करितोस ना? हे भूपाला, तुझे वैद्य अष्टांगचिकित्सेंत विशारद, सुहृद् व अनुरक्त असून तुझ्या आरोग्याविषयीं सदा चिंता वहातात ना!

राजा, लोभानें, मोहानें किंवा मानानें तुझ्याकडे आलेले याचक, वृत्तिबंधामुळें क्षुब्धचित्त झालेले व शत्रु, यांची भेट घेण्याचें तूं कधीं टाळीत नाहींस ना? कारण कांहीं राजे याचकांना कांहीं द्यावें लागेल म्हणून लोभानें त्यांना भेटत नाहींत; परंपरागत वृत्तीला प्रतिबंध झाल्यामुळें जे क्षुब्धचित्त होऊन आलेले असतात, त्यांना भेटल्यास त्यांची वृत्ति पुनः सुरू करावी लागेल या मोहानें त्यांस भेटत नाहींत व शत्रूला अभिमानानें भेटत नाहींत. पण तुझ्यासारख्या श्रेष्ठ राजानें तसें करूं नये. त्या सर्वांची भेट घेऊन त्यांचा मनोरथ पूर्ण करावा.

युधिष्ठिरा, लोभानें, मोहानें, विश्वासानें किंवा प्रणयानें तूं आपल्या आश्रितांच्या वृत्तीचा छेद करीत नाहींस ना? तुझ्या शत्रूंनीं धन देऊन ज्यांचा भेद केला आहे, असे तुझ्या नगरांतील व राष्ट्रांतील लोक एकमत होऊन तुझ्याशीं विरोध करीत नाहींत ना? ज्या दुर्बल शत्रूला तूं पूर्वी स्वबलानें अतिशय पीडिलें

आहेस, पण त्याचा नाश केला नाहींस, तोच कालांतरीं मंत्रानें किंवा मंत्र व बल यांनीं बलवान् होत नाहीं ना ?

हे धर्मराजा, सर्व मुख्य मुख्य भूपाल तुजवर अनुरक्त आहेत ना ! दान व मान यांच्या योगानें अनुकूल करून घेतलेले ते सर्व तुझ्या कार्यासाठीं प्राण देण्यास तयार असतात ना ? विद्वान् ब्राह्मण व साधु यांच्या गुणांना अनुसरून तूं त्यांची शुभ व हितावह पूजा करितोस ना ? अशा विद्वानांना तूं सतत स्वर्ग व मोक्ष देणारी विपुल दक्षिणा देतोस ना ? पूर्वीच्या लोकांनीं आचरिलेल्या वेदमूलक धर्मामध्यें तूं नित्य तत्पर रहातोस ना ? त्यांनीं ज्या वैदिक कर्माचें जसें अनुष्ठान केलें तसेंच तूंहि करतोस ना ? म्हणजे परंपरेनें प्राप्त झालेलें धर्मकार्य तूं कधीं टाळीत नाहींस ना ? स्वाध्याय, सदाचार इत्यादि गुणांनीं युक्त असलेले ब्राह्मण तुझ्या गृहांत, तुझ्या समक्ष, दक्षिणेसह उत्तम प्रतीचें मिष्टान्न सेवन करितात ना ?

हे राजा, तूं सावधान चित्तानें वाजपेय, पुंडरीक, इत्यादि सर्व ऋतु मोठ्या यत्नानें करितोस ना ? युधिष्ठिरा, तुझ्या ज्ञातीचे लोक, गुरु, वृद्ध, देवता, तापस, पार बांधलेले ग्रामसूचक वृक्ष व विद्वान् ब्राह्मण, यांस तूं नमस्कार करितोस ना ? हे निष्पाप राजा, तूं नीचांचा संताप व श्रेष्ठांचा क्रोध उत्पन्न करीत नाहींस ना ? मंगल देणारा मंत्रादिवेत्ता पुरोहितादि तुझ्या समीप राहून नेहमीं स्वस्त्ययन करतो ना ? राजा, यावेळीं जी तुझी बुद्धि व वृत्ति आहे, तीच सर्वदा स्थिर असते ना ? कारण ही बुद्धि व वृत्ति आयुष्य व यश वाढविणारी आणि धर्मार्थकामांचें यथार्थ ज्ञान करून देणारी आहे. या बुद्धीनें वागणाऱ्या राजाचें राष्ट्र दुःखी होत नाहीं, उलट तो राजा सर्व पृथ्वीला जिंकून परम सुखाचा अनुभव घेतो.

युधिष्ठिरा, एखाद्या श्रेष्ठ व विशुद्धचित्त पुरुषाकडून कांहीं निंद्य कर्म घडल्यास त्याच्या सर्व धन-धान्यादिकांचें हरण करावें अशी नीति आहे. कारण राजानें दंड केला असतां अपराधी निर्दोष होतो, असें शास्त्रवचन आहे. पण अशा रीतीनें ज्याला एकदा दंड केला आहे, अशा पुरुषाला तुझे मूर्ख अमात्य अधिक धनाच्या लोभानें पुनः दंड करीत नाहींत ना ?

एखादा मनुष्य स्वभावतःच दुष्ट आहे व त्यानें चौर्यादि कर्म केलें, तर चोरादिकांचा शोध लावणाऱ्या तुझ्या भृत्यांनीं त्याला त्या चोरलेल्या द्रव्यासह धरलें असतां तुझे भृत्य द्रव्यलोभानें त्याला सोडीत नाहींत ना ? एखाद्या

श्रीमान् किंवा धनहीन पुरुषाला दैववशात् 'बीजें कणिश-'न्यायानें अल्पावधींत विपुल संपत्ति मिळाल्यास तुझे अमात्य 'यानें चौर्यादि अमार्गानें हें धन मिळविलें आहे,' असें नीच लोकांच्या सांण्यावरून समजत नाहीं ना ? कारण लोभी लोक परधनाच्या इच्छेनें त्यांच्यावर दोषारोप करून त्यांचें वित्त हरण करण्याची इच्छा करितात, हें प्रसिद्ध आहे.

राजा, पूर्वी मीं नास्तिक्यादि चौदा राजदोष सांगितले आहेत; त्यांना तूं नित्य वर्ज्य करतोस ना? कारण दृढमूल झालेलेहि राजे या दोषांनीं नाश पावतात. तुझे वेद, धन, पत्नी व शास्त्राध्ययन सफल आहे ना?

युधिष्ठिर—हे भगवन्, वेद सफल कसे होतात? धन, भार्या आणि शास्त्राध्ययन हीं सफल कशीं होतात ?

नारद—हे राजा, अग्निहोत्र हें वेदाध्ययनाचें फल आहे. दान व भोग हें धनाचें फल आहे. विषयप्रीति व पुत्र हें भार्येचें फल आहे. शील व वृत्त हें शास्त्राध्ययनाचें फल आहे.

राजा जनमेजया, युधिष्ठिराच्या प्रश्नांचें असें उत्तर देऊन महातपस्वी नारदमुनि त्या धर्मात्म्याला पुनः विचारूं लागला. पांडवा, तुझे अधिकारी दूर देशाहून क्रय-विक्रयानें धन मिळविण्यासाठीं आलेल्या वैश्यांपासून विहित कर वसूल करितात ना?

युधिष्ठिरा, तुझ्या नगरांतील व राष्ट्रांतील सन्मान्य पुरुष परदेशांतील वस्तु योग्य दरानें आणून त्यांचा तुझ्या राष्ट्रांत क्रय-विक्रय करितात ना! ते दुसऱ्या व्यापाऱ्यांकडून फसले जाऊन तुझ्या राष्ट्रांतील लोकांना व तुलाहि दरामध्यें फसवीत नाहींत ना? तूं वृद्धांचा धर्मार्थयुक्त उपदेश ऐकतोस ना?

बा राजा, अर्थशास्त्रज्ञ व धर्मार्थवेत्ते यांच्याशीं नित्य संभाषण करावें व त्यांतील सर्व ग्राह्य अर्थाचें ग्रहण करावें. कृषीपासून उत्पन्न झालेलें आर्द्र व शुष्क धान्य, त्याचप्रमाणें गायीपासून उत्पन्न झालेलें दुग्ध व घृत तूं ब्राह्मणांना धर्मार्थ देतोस ना? कारण अन्न व घृत यालाच मधु व सर्पी असें म्हणतात. तें

१ एका बीजापासून अनेक दाण्यांनीं युक्त असें कणीस उत्पन्न होतें, हें प्रसिद्ध आहे. याच न्यायानें एखाद्या भाग्यवानाला अकस्मात् विपुल धनादि प्राप्त होणेंहि शक्य आहे.

ब्राह्मणांचें प्रधान अन्न आहे. राजा, तूं शिल्पी लोकांना चार महिने पुरेल इतकें नियत अन्न व त्यांच्या धंद्याला उपयुक्त असलेली साधनसामग्री पुरवितोस ना ?

हे प्रभो, तूं हत्ती, घोडे, रथ इत्यादिकांचें लक्षण, परीक्षा, चिकित्सा, औषध, उद्दीपन, मादन, इत्यादिकांचें प्रतिपादन करणाऱ्या ग्रंथांतील सिद्धान्तभूत सूत्राख्य संक्षिप्त वाक्यांचा त्या त्या शास्त्रज्ञ आचार्यांपासून संग्रह करितोस ना ! हे निष्पापा, तुझ्या मंदिरांत धनुर्वेदसूत्र, आग्नेयादि यंत्रसूत्र इत्यादिकांचें अध्ययन सतत चालतें ना ? तुझे सर्व भृत्य नगराला हितावह होणारा व्यायामादि उद्यम सतत करितात ना ? शत्रुनाशक मंत्रप्रयुक्त अस्त्रें, आभिचारिक विद्या व सर्व विषप्रयोग तुला विदित आहेत ना ? तूं आपल्या सर्व राष्ट्राचें अग्नि, व्याघ्र, सर्प, रोग व राक्षस यांपासून रक्षण करितोस ना ? अंध, मूक, पंगु, अंगहीन बांधव व जातिबहिष्कृत अनाथीं दीनजन यांचें पित्याप्रमाणें पालन-पोषण करितोस ना ? हे धर्मज्ञा, तूं निद्रा, आलस्य, भय, क्रोध, मृदुत्व व दीर्घसूत्रता हे सहा अनर्थ वर्ज्य केले आहेस ना ?

वैशंपायन—राजा जनमेजया, ब्राह्मणश्रेष्ठ नारदाचे हे सर्व प्रश्न शांतपणें ऐकून घेऊन कुरुकुलांतील श्रेष्ठ युधिष्ठिरराजा संतुष्ट झाला व त्या देवर्षीच्या चरणांवर मस्तक ठेवून त्यास म्हणाला—" हे ब्रह्मन्, तुझा हा प्रश्नरूप उपदेश ऐकून माझें ज्ञान फारच वाढलें आहे. मी यापुढें तुझ्या उपदेशाप्रमाणेंच आचरण करीन. "

हे पांडवेया, त्या देवर्षीला असें सांगून राजानें त्याच्या उपदेशाप्रमाणेंच वर्तन ठेविलें. त्यामुळें त्याला समुद्रवलयांकित पृथ्वीचें राज्य प्राप्त झालें. शेवटीं नारद म्हणाला—" हे युधिष्ठिरा, जो राजा चातुवर्ण्याच्या रक्षणासाठीं असें वर्तन करितो, तो या लोकीं मोठ्या सुखानें कालक्रमण करून मरणोत्तर इंद्राच्या सलोकतेस प्राप्त होतो. २. २. ५.

अध्याय ६ वा.

[१ राजाचा नारदाला ' असली सभा तूं कोठें पाहिली आहेस का ?' असा प्रश्न.]

(१) वैशंपायन—हे भारता, नारदाचें भाषण ऐकून धर्मराज युधिष्ठिरानें त्याचा सत्कार केला व त्याच्या आज्ञेनें त्यास म्हटलें—" हे भगवन्, तूं सांगितलेला धर्मनिश्चय न्याय्य व योग्य आहे. मी त्याप्रमाणें यथाशक्ति व यथा-

न्याय वागत आहें. परंतु पूर्वीच्या राजांनीं जसें आचरण केलें व जो सहेतुक व सफल न्याय्यमार्ग आखून दिला त्याचेंच अनुवर्तन करण्याची इच्छा करीत असूनहि आम्हीं त्या जितेंद्रिय महात्म्यांच्या सन्मार्गाला अनुसरण्यास समर्थ नाहीं."

जनमेजया, असें बोलून त्या धर्मात्म्या युधिष्ठिरानें देवर्षि नारदाच्या वचनाचें आदरानें ग्रहण केलें व क्षणभर विचार करून, सर्वलोकीं संचार करणाऱ्या नारद-मुनीस स्वस्थचित्तानें बसलेलें पाहून असा प्रश्न केला—"हे मुनिश्रेष्ठा, ब्रह्म-देवानें सृष्टीच्या पूर्वी निर्मिलेल्या नानाविध अनेक लोकांत तूं मनोवेगानें सर्वदा संचार करीत असतोस, तेथें अशाप्रकारची किंवा याहून श्रेष्ठ सभा तूं पूर्वी कोठें पाहिली आहेस का ? किंवा हे ब्रह्मन्, पुढें कोठें निर्माण होईल का, हें मला सांग."

हे राजन्, धर्मराजाचा हा प्रश्न ऐकून नारदानें हंसून मधुर वाणीनें त्याला म्हटलें—"हे युधिष्ठिरा, तुझ्या या रत्नमय सभेसारखी सभा या मानुषलोकीं मीं पूर्वी कधीं पाहिली नव्हती व ऐकलीहि नव्हती. इतकेंच नव्हे तर बाबा, अशी अपूर्व सभा पुढेंहि कधीं होणार नाहीं. परंतु अशा दिव्य सभा देवलोकीं आहेत.

पितृराज यमाची, बुद्धिमान् वरुणाची, अमरेश्वर इंद्राची व कैलासनिवासी कुबेराची सभा मी तुला निवेदन करीन. त्याचप्रमाणें ब्रह्मदेवाच्या दिव्य सभेंत तर अविद्यादि क्लेश तन्निवासी जनांना पीडा देत नाहींत. यास्तव मी तुला त्या सभेचेंहि कथन करीन. त्या सभेंत सर्व लोकांतील विषयांची प्राप्ति केवळ संक-ल्पानें होते. कारण तेथें रंभा, उर्वशी, इत्यादि दिव्य व पितृ-मात्रादि मानुष भोगसाधनें संकल्पानेंच साध्य होतात. त्यामुळें ती सभा तेथें गेलेल्या उपास-कांच्या संकल्पाप्रमाणें नाना रूपें धारण करिते. ती सभा देव, पितृगण, साध्य, इंद्रियनिग्रही, यजन करणारे, विपुल दक्षिणा देऊन यज्ञ करणारे व स्वाध्याय-यज्ञ करणारे शांत मुनि यांनीं युक्त आहे. तुझी जर ऐकण्याची इच्छा असेल, तर मी त्या सर्व सभांचें वर्णन करीन."

हे भरतर्षभा, नारदाचें हें भाषण ऐकून बुद्धिमान् धर्मराज सर्व द्विजश्रेष्ठ व भ्राते यांसह हात जोडून म्हणाला—"हे देवर्षे, त्या सर्व सभांचें वर्णन ऐक-ण्याची आमची इच्छा आहे. त्या सभांचें द्रव्य कशा प्रकारचें आहे ? त्यांचा

विस्तार व प्रमाण केवढें आहे ? त्या सभांमध्यें पितामहाची उपासना कोण करितात? तसेंच, वरुण, यमराज, इंद्र व कुबेर यांच्या सभांमध्यें त्यांच्या परिचर्येंत कोण कोण असतात ? हे ब्रह्मन्, तुझ्या मुखानें हें सर्व यथार्थ ऐकण्याची आमची उत्कट इच्छा आहे. त्याविषयीं आम्हांला अतिशय जिज्ञासा वाटत आहे, तरी तें सविस्तर कथन कर."

धर्मराजानें अशी विनंति केली असतां नारद म्हणाला—हे युधिष्ठिरा, त्या दिव्य सभांचें मी क्रमानें वर्णन करतों, तें तुम्ही ऐका. २. २. ६.

अध्याय ७ वा.

[१ इंद्रसभेचें वर्णन.]

(१) नारद—हे कुंतीपुत्रा, प्रथम मी इंद्रसभेचें वर्णन करितों, तें ऐक. विश्वकर्म्यानें मोठ्या यत्नानें निर्माण केलेली व सूर्यप्रभेप्रमाणें देदीप्यमान असलेली ती दिव्य सभा स्वतः शक्रानें त्याच्यापासून जिंकून घेतली. त्या सभेची लांबी दीडशें योजनें व रुंदी शंभर योजनें आहे. ती विमानाप्रमाणें आकाशगामिनी असून तिची उंची पांच योजनें आहे. ती जरा, शोक, अविद्यादि क्लेश व भय यांनीं रहित, शांत जनांनीं युक्त व कल्याणकारक आहे. ती विचित्र गृहें व सिंहासनें यांनीं युक्त, रम्य व दिव्य कल्पवृक्षांनीं सुशोभित झालेली आहे.

अहो पांडवांनो, अशा त्या रम्य सभेंतील श्रेष्ठ आसनावर महेंद्राणी शची, शोभा व लक्ष्मी यांसह तो अमरेंद्र विराजमान होतो. त्याचें अलौकिक शरीर दिव्य मुकुट व आरक्त बाहुभूषणें यांनीं शोभत असतें. त्यानें निर्मल वस्त्रें व चित्र-विचित्र माला धारण केलेल्या असतात. तो विनय, यश व कीर्ति यांनीं युक्त आहे. त्या महात्म्या देवराज शतक्रतूची गृहस्थ, देव, सिद्ध, देवर्षि, साध्य, देवगण व चकाकणारे मेघसमूह आपापल्या अनुचरांसह दिव्य रूप व अमूल्य अलंकार धारण करून नित्य उपासना करीत असतात.

त्याचप्रमाणें सर्व देवर्षिहि त्या सभेंत शक्राचा सत्कार करितात. ते सर्व ऋषि विकाररहित, निष्पाप व अग्नीसारखे तेजस्वी आहेत. हे धर्मराजा, त्यांतील कांहींजणांचीं नांवें मी सांगतों. तेजस्वी, सुखी व सोमयाग करणारे पराशर, पर्वत, सावर्ण गालव, शंख, लिखित, गौरशिरामुनि, क्रोधी दुर्वास, श्येन, दीर्घ-

तमामुनि, पवित्रपाणि, सावर्णि, याज्ञवल्क्य, भालुकि, उद्दालक, श्वेतकेतु, तांड्य व भांडायनि, हे महर्षि तेथें प्रामुख्यानें असतात. तसेंच हविष्मान्, गरिष्ठ, हरिश्चंद्रराजा, हृद्य, उदरशांडिल्य, पाराशर्य, कृषीवल, वातस्कंध, विशाख, विधाता, काल, करालदंत, त्वष्टा, विश्वकर्मा, तुंबुरु, आणि वायु व हुताशन भक्षण करणारे अयोनिज व योनिज अनेक महर्षि त्या लोकेशाच्या समीप बसलेले असतात.

सहदेव, सुनीथ, महातपस्वी वाल्मीकि, सत्यवक्ता शमीक, सत्यप्रतिज्ञ प्रचेता, मेधातिथि, वामदेव, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, मरुत्त, मरीचि, महातपस्वी स्थाणु, कक्षीवान्, गौतम, तार्क्ष्य, वैश्वानर, कालकवृक्षीय, आश्राव्य, हिरण्मय, संवर्त, देवहव्य, वीर्यवान्, विष्वक्सेन, कण्व, कात्यायन गार्ग्य, कौशिक, इत्यादि महात्मे आणि दिव्य जल, ओषधि, श्रद्धा, मेधा, सरस्वती, धर्म, अर्थ व काम यांच्या अभिमानी देवता, विद्युत्, जलवाही मेघ, गर्जना करणारे मेघ, पूर्व दिशा, यज्ञवाहक सत्तावीस अग्नि, अग्निषोम, इंद्राग्नि, मित्र, सविता, अर्यमा, भग, विश्वेदेव, साध्य, गुरु, शुक्र, विश्वावसु, चित्रसेन, सुमन, तरुण, यज्ञ, दक्षिणा, ग्रह, स्तोभ व यज्ञसंबंधीं मंत्र या सभेंत सशरीर[१] अधिष्ठित आहेत.

त्याचप्रमाणें सुंदर अप्सरा व मनोहर गंधर्व नृत्य, गायन, वादन व विविध प्रकारचा हास्यविनोद, मंगलकारक स्तुति व पराक्रमाच्या कृत्यांचीं वर्णनें, यांच्या योगें त्या वृत्रासुरमर्दन शतक्रतु देवाराजाचें रंजन करीत असतात. तसेंच अग्नीप्रमाणें देदीप्यमान असलेले अनेक ब्रह्मर्षि, राजर्षि व देवर्षि पुष्पमालांनीं भूषित होऊन व विविध दिव्य विमानांत बसून ती सभा पहाण्यासाठीं जात-येत असतात. बृहस्पति व शुक्र हे तर नित्य तेथेंच राहतात. दुसरेहि अनेक दृढव्रत धारण करणारे, साक्षात् ब्रह्मदेवाप्रमाणें सामर्थ्यवान् व सुधाकराप्रमाणें प्रसन्न असलेले महात्मे भृगु व सप्तर्षि चंद्रासारख्या आल्हादकारक विमानांत बसून या सभेंत येत असतात. हे धर्मराजा, इंद्राची 'पुष्करमालिनी'-नांवाची सभा अशा प्रकारची आहे. आतां मी यमसभेचें वर्णन करितों, तें ऐक. २.२.७.

---

१ अंगिरा, दक्षिणाग्नि, गार्हपत्य, आहवनीय, निर्मंथ्य, वैद्युत, शूर, संवर्त, लौकिक, जाठर, विषग, क्रव्याद, क्षेमवान्, वैष्णव, दस्युमान्, बलद, शांत, पुष्ट, विभावसु, ज्योतिष्मान्, भरत, भद्र, स्विष्टकृत, वसुमान्, क्रतु, सोम व पितृमान् हे सत्तावीस अग्नि आहेत.

अध्याय ८ वा.

[१ यमराजाच्या सभेचें वर्णन.]

(१) नारद्—हे पृथापुत्रा, मी आतां वैवस्वत यमराजाच्या सभेचें वर्णन करणार आहें. ती सभा विश्वकर्म्यानें निर्माण केली आहे. त्या सभेचा विस्तार शंभर चौरस योजनें आहे. ती इंद्रसभेहूनहि अधिक तेजस्वी आहे. ती सूर्याप्रमाणें सर्वतः प्रकाशत असते. तेथें केवळ संकल्पानेंच सर्व वस्तु प्राप्त होतात. ती अति उष्ण नाहीं किंवा अति शीतहि नाहीं. ती मनाला प्रसन्न करणारी आहे. ती शोक, जरा, क्षुधा, पिपासा, दैन्य, ग्लानि इत्यादि सर्व अप्रिय विकारांनीं रहित आहे. तेथें कसलीहि प्रतिकूलता नाहीं. दिव्य व मानुष सर्व इष्ट विषय तेथें प्राप्त होतात. भक्ष्य, भोज्य, सुरस, मधुर, रुचकर, लेह्य व चोष्य पदार्थ, स्वादिष्ट पेयें, इत्यादि सर्व पदार्थ तेथें विपुल आहेत. यमसभेंतील कल्पवृक्ष इच्छिलेलें फळ देतात. तेथें मधुर उदकाचे उष्ण व शीतल जलाशय आहेत. त्या सभेंत पुण्यवान् राजर्षि व निष्पाप ब्रह्मर्षि वैवस्वत यमाची संतोषानें उपासना करीत असतात.

त्या सभेंत ययाति, नहुष, पूरु, मांधाता, सोमक, नृग, त्रसदस्यु, कृतवीर्य, श्रुतश्रवा, अरिष्टनेमि, सिद्ध, कृतवेग, कृति, निमि, प्रतर्दन, शिबि, मत्स्य, पृथुलाक्ष, बृहद्रथ, वार्त्त, मरुत्त, कुशिक, सांकाश्य, सांकृति ध्रुव, चतुरश्व, सदस्य, अर्मि, कार्तवीर्य, भरत, सुरथ, वसुनीथ, निशठ, नल, दिवोदास, सुमना, अंबरीप, भगीरथ, व्यश्व, सदश्व, वध्र्यश्व, पृथुवेग, पृथुश्रवा, पृषदश्व, वसुमना, क्षुप, रुषद्रु, वृपसेन, पुरुकुत्स, आर्ष्टिपेण, दिलीप, उशीनर, आशीनरि, पुंडरीक, शर्याति, शरभ, शुचि, अंग, अरिष्ट, वेन, दुष्यंत, सृंजय, जय, भांगासुरि, सुनीथ, निपध, वहीनर, करंधम, बाल्हिक, सुद्युम्न, मधु, एल, मरुत्त, कपोतरोमा, तृणक, सहदेव, अर्जुन, व्यश्व, साश्व, कृशाश्व, शशबिंदु, दाशरथि राम, लक्ष्मण, प्रतर्दन, अलर्क, कक्षसेन, गय, गौराश्व, जामदग्न्य परशुराम, नाभाग, सगर, भूरिद्युम्न, महाश्व, पृथ्वश्व, जनक, वैन्य, वारिसेन पुरुजित्, जनमेजय, ब्रह्मदत्त, त्रिगर्ति, उपरिचर, इंद्रद्युम्न, भीमजानु, गौरपृष्ठ, लय, पद्म, मुचकुंद, भूरिद्युम्न, प्रसेनजित्, अरिष्टनेमि, सुद्युम्न, पृथुलाश्व, अष्टक, शंभर शंभर मत्स्य, नीप व हय; एकशें एक धृतराष्ट्र, ऐंशी जनमेजय; शंभर शंभर ब्रह्मदत्त, वीरि व ईरि; दोनशें भीष्म, शंभर भीम व प्रतिविंध्य; गज, अश्व,

पलाशादिकांच्या अभिमानी देवता प्रत्येकीं शंभर आहेत. शांतनुराजा, हे युधिष्ठिरा, तुझा पिता पांडु, उशंगव, शतरथ, देवराज, जयद्रथ, मंत्र्यांसह राजर्षि वृषदर्भ आणि विपुल दक्षिणायुक्त अनेक अश्वमेध करून स्वर्गी गेलेले सहस्रावधि शशबिंदुप्रभृति पुण्यवान्, कीर्तिमान् व प्रख्यात असलेले असंख्य राजर्षि वैवस्वत यमाची उपासना करीत आहेत.

त्याचप्रमाणें अगस्त्य, मतंग, काल, मृत्यु, यज्ञ व योगसाधनें यांनीं सिद्ध होऊन परलोकीं गेलेले लोक, अग्निष्वात्त, फेनप, उष्मप, सुधावान्, बर्हिषद व इतर मूर्तिमंत पितर, संवत्सराद्यभिमानिनी देवता, भगवान् हव्यवाहन, विद्याविहीन कर्म करणारे व दक्षिणायनांत मृत्यु पावलेले मानव, प्राण्यांना यमलोकीं नेणारे दूत, शिंशप, पालाश, काश व कुश या यज्ञीय द्रव्यांच्या अभिमानिनी देवता, हीं सर्व मूर्तिमंत त्या यमधर्माच्या सभेंत असतात. हे व आणखीहि असंख्य सभासद त्या पितृराजाच्या सभेंत आहेत. त्या सर्वांचीं नांवें व कर्मे वर्णितां येणें शक्य नाहीं.

ती सभा पीडारहित व इच्छेप्रमाणें गमन करणारी आहे. विश्वकर्म्यानें दीर्घ काल तपश्चर्या करून ती सभा निर्माण केली. त्या सभेंत उग्रतपस्वी, व्रतस्थ, सत्यवक्ते, निष्काम कर्म करणारे शांत योगी, पुण्यकर्में करून शुद्ध व पावनचित्त झालेले, अशा पुण्यवानांचाच प्रवेश होतो. हे युधिष्ठिरा, त्या सर्व सभासदांच्या देहांची दिव्य कांति झळकत असते. ते निर्मल वस्त्रें परिधान करितात. त्यांच्या देहांवर चित्र-विचित्र बाहुभूषणें असून ते सुवासिक पुष्पमाला धारण करितात. त्यांच्या कानांत दिव्य कुंडलें असून ते पुण्यकर्माच्या बलानें रत्नजडित मुकुटांनीं भूषित झालेले असतात.

हे राजा, महात्म्या गंधर्वांचे संघ व अप्सरांचे गण गायन, वादन, नृत्य व हास्यविनोदादिक यांच्या योगें त्या यमराजाचें रंजन करितात. त्या सभेंत पवित्र सुगंध व मधुर ध्वनि सर्वत्र पसरलेला असतो. दिव्य पुष्पमाला तेथील सभासदांना आल्हाद देत असतात. तेथें असंख्य धर्मात्मे दिव्य देह धारण करून प्रसन्न चित्तानें धर्मराजाची परिचर्या करीत असतात. हे पाडुंपुत्रा, महात्म्या यमराजाची सभा अशा प्रकारची आहे. आतां मी वरुणाच्या 'पुष्पमालिनी-' संज्ञक सभेचें वर्णन करितों, तें ऐक. २. २. ८.

अध्याय ९ वा.

[१ वरुणाच्या सभेचें वर्णन.]

(१) नारद्—हे कुंतीपुत्रा युधिष्ठिरा, वरुणाच्या दिव्य सभेची प्रभा अवर्णनीय आहे. ती यमसभेइतकीच विस्तीर्ण असून शुभ प्राकार व तोरणें यांनीं युक्त आहे. विश्वकर्म्यानें तिच्या अंतर्भागीं जलाचा संचय करून ती सभा निर्माण केली आहे. त्यामुळें तेथील दिव्य रत्नमय वृक्ष विपुल फलपुष्पें देत असतात. त्यांतील प्रदेश नील, पीत, शुभ्र, श्याम व रक्तवर्ण मंजिरीसमूह धारण करणाऱ्या व छताप्रमाणें वृक्षांच्या स्वरूपाला आच्छादित करणाऱ्या लतांनीं सुशोभित झाले आहेत. त्याचप्रमाणें त्या सभेंत अनेक प्रकारचे मंजुळ ध्वनि करणारे व चित्रविचित्र देह धारण करणारे असंख्य पक्षी वास करितात. ती वरुणाची आल्हादकारक सभा अति शीत नाहीं व अति उष्ण नाहीं. त्या सभेंत रम्य मंदिरें आहेत. तेथें दिव्य रत्नें, वस्त्रें व आभरणें यांनीं भूषित होऊन माध्वीसह वरुण अलौकिक सिंहासनावर विराजमान होतो.

हे धर्मराजा, त्या सभेंत द्वादश आदित्य दिव्य माला धारण करून व सुगंधी द्रव्यांची उटी लावून जलेश्वर वरुणाची उपासना करीत असतात. तसेच वासुकि, तक्षक, ऐरावत, कृष्ण, लोहित, पद्मचित्र, कंबल, अश्वतर, धृतराष्ट्र, बलाहक, मणिमान्, कुंडक, कर्कोटक, धनंजय, पाणिमान्, कुंडधार, प्रल्हाद, मुषिकाद, जनमेजय, पताकी, मंडली, फणावान् हे व दुसरेहि अनेक सर्प क्लेशरहित होऊन त्या महात्म्या वरुणाच्या सेवेंत तत्पर असतात.

हे कौंतेया, त्याचप्रमाणें तेथें विरोचनाचा पुत्र बलि, पृथ्वीला जिंकणारा नरकासुर, संऱ्हाद, विप्रचित्ति, कालखंज, सुहनु, दुर्मुख, शंख, सुमना, सुमति, घटोदर, महापार्श्व, ऋथन, पिठर, विश्वरूप, स्वरूप, विरूप, महाशिरा, दशग्रीव, वाली, मेघवासा, दशावर, टिट्टिभ, विटभूत, इंद्रतापन हे सर्व दैत्य व दानवांचे संघ कानांत तेजस्वी कुंडलें, मस्तकांवर रत्नजडित मुकुट व गळ्यांत सुंदर पुष्पमाला धारण करून व उंची वस्त्रांनीं भूषित होऊन पाशधर वरुणदेवाची परिचर्या करीत असतात. त्या सर्वांना वर मिळालेले असल्यामुळें ते शूर दानव मृत्युरहित होऊन दृढ व्रत आचरितात.

हे पांडुनंदना, याशिवाय त्या सभेंत चार समुद्र, भागीरथी, कालिंदी, विदिशा, वेणा, वेगवाहिनी, नर्मदा, विपाशा, शतद्रु, चंद्रभागा, सरस्वती,

इरावती, वितस्ता, सिंधु, देवनदी, गोदावरी, कृष्णवेणा, कावेरी, किंपुना, विशल्या, वैतरणी, तृतीया, ज्येष्ठिला, महानद शोणं, चर्मण्वती, महानदी पर्णाशा, सरयु, वारवत्या, सरिद्वरा लांगली, करतोया, आत्रेयी, महानद लौहित्य, लंघती, गोमती, संध्या, त्रिस्रोतसी या व आणखीहि पुष्कळ प्रसिद्ध नद्या, सरोवरें, तीर्थें, कूप, झरे, डबकीं, तळीं, दिशा, पृथ्वी व पर्वत देह धारण करून वरुणाच्या समीप असतात.

सर्व जलचर त्या जलाधीशाची सेवा करीत असतात. गंधर्व व अप्सरांचे गण गायन-वादनादिकांच्या योगें वरुणाची स्तुति करीत असतात. मूर्तिमंत रत्नमय पर्वत व रस त्या सभेंत बसून रम्य कथा सांगत असतात. वरुणाचा मंत्री सुनाभ आपल्या पुत्र-पौत्रांसमवेत व 'गो'-नांवाच्या नागासह त्या महात्म्याची उपासना करीत असतो. त्या सभेंत हे सर्व देह धारण करून त्या जलाधिपतीचें रंजन करितात. अशी ही वरुणाची रम्य सभा मीं पूर्वी जात येत असतां पाहिली आहे. आतां कुबेराच्या सभेचें वर्णन ऐक. २. २. ९.

अध्याय १० वा.

[१ कुबेराच्या सभेचें वर्णन.]

(१) नारद—हे राजश्रेष्ठा धर्मा, वैश्रवणाच्या या सभेची लांबी शंभर योजनें व रुंदी सत्तर योजनें आहे. तिची प्रभा धवल आहे. कुबेरानें स्वतः आपल्या तपःसामर्थ्यानें ही सभा जिंकून घेतली. कैलासशिखराप्रमाणें शुभ्र असलेल्या या सभेच्या तेजापुढें चंद्रप्रभाहि फिकी पडते. गुह्यक या सभेला उचलून नेऊं लागले म्हणजे ती आकाशाशीं जणुंकाय संलग्नच झाली आहे कीं काय असें भासतें. त्या सभेंतील दिव्य व उंच सुवर्ण प्रासाद चित्र-विचित्र अमूल्य रत्नांनीं युक्त आहेत. तेथें मनोरम सुगंध पसरलेला असतो, शुभ्र मेघांप्रमाणें असणारीं शिखरें अंतरिक्षांत तरंगत असल्याप्रमाणें भासतात. तेथें काढलेलीं सोनेरी दिव्य चित्रें विद्युल्लतेप्रमाणें शोभतात.

भारतांनो, अशा त्या अपूर्व सभेंत विचित्र वस्त्रें व भूषणें परिधान करून व तेजस्वी कुंडलें धारण करून श्रीमान् राजा कुबेर आपल्या सहस्र स्त्रियांसह श्रेष्ठ आसनावर विराजमान होतो. तें सिंहासन सूर्याप्रमाणें तेजस्वी असून दिव्य वस्त्रानें आच्छादिलेलें आहे व त्याच्या पायऱ्या मऊ व उंची उश्यांनीं युक्त

आहेत. मंदार वृक्षांच्या श्रेष्ठ उपवनांना हलविणारा व सौगंधिक वनांतील सुगंध घेऊन येणारा वायु त्या सभेंत सर्वत्र वहातो. 'अलका'-नांवाच्या नलिनीचा व नंदनवनाचा चित्ताकर्षक सुगंध वाहून आणणारा शीत व आल्हादक वायु त्या कुबेराची नित्य सेवा करितो. तेथें अप्सरा व गंधर्व यांच्या समूहासह देव दिव्य ताना घेऊन गात असतात.

मिश्रकेशी, रंभा, शुचिस्मिता, चित्रसेना, घृताची, मेनका, पुंजिकस्थला, विश्वाची, सहजन्या, प्रम्लोचा, उर्वशी, इरा, वर्गा, सौरभेयी, समीची, बुद्बुदा, लता इत्यादि गायन-वादनविशारद असंख्य अप्सरा व गंधर्व त्या सभेंत कुबेराची उपासना करीत असतात. गंधर्व व अप्सरा यांचीं अश्रुतपूर्व वाद्यें, नृत्य व गीत यांनीं गजबजलेली ती धनाध्यक्ष कुबेराची सभा सर्वदा रमणीय दिसते. तेथें 'किन्नर' व 'नर'-नांवाचे गंधर्व, मणिभद्र, धनद, श्वेतभद्र, गुह्यक, कशेरक, गंडकंडु, प्रद्योत, कुस्तुंबरु, पिशाच, गजकर्ण, विशालक, वराहकर्ण, ताम्रौष्ठ, फलकक्ष, फलोदक, हंसचूड, शिखावर्त, हेमनेत्र, बिभीषण, पुष्पानन, पिंगलक, शोणितोद, प्रबालक, वृक्षवास्यनिकेत, चीरवास, इत्यादि सहस्रावधि यक्ष असतात.

हे राजेंद्रा, भगवती लक्ष्मी त्या सभेंत सदैव वास करीत असते व कुबेरपुत्र नलकुबेरहि तेथें निरंतर रहातो. मी व माझ्यासारखे अनेक देवर्षि व ब्रह्मर्षि त्या सभेंत असतात. तसेच क्रव्याद असुर व महाबलाढ्य गंधर्व त्या महात्म्या धनेश्वराची सेवा करीत असतात.

हे धर्मा, त्या सभेंत भगवान् पशुपति अविद्यादि क्लेशरहित देवी उमेसह आपला मित्र जो धनाधिप कुबेर त्याच्या समीप बसलेला असतो. त्या महादेवाच्या सभोंवार त्याचे ठेंगु, उंच, भयंकर शब्द करणारे, मेद-मांसभक्षक, नानाप्रकारचीं शस्त्रें धारण करणारे सहस्रावधि भूतगण बसलेले असतात. त्याचप्रमाणें असंख्य गंधर्वपति आपापल्या परिवारासह तेथें रहातात. विश्वावसु, हाहा, हूहू, तुंबुरु, पर्वत, शैलूष, गीतज्ञ चित्रसेन, चित्ररथ व दुसरेहि अनेक गंधर्व धनेश्वराची परिचर्या करीत असतात. विद्याधराधिप चक्रधर्मा आपल्या अनुजांसह त्या प्रभूची सेवा करीत असतो. तसेच भगदत्तादि राजे, किन्नराधिपति द्रुम, राक्षसाधिपति महेंद्र, गंधमाधन व यक्ष, गंधर्व, राक्षस, यांसह बिभीषण आपला भ्राता जो कुबेर त्याची उपासना करीत असतो.

हे धर्मज्ञा, याशिवाय सशरीर हिमवान्, पारियात्र, विंध्य, कैलास, मंदर, मलय, दर्दुर, इंद्रकील, सुनाभ हे दिव्य पर्वत व मेरुपर्वतासह इतर सर्व नगराज महात्म्या, कुबेराच्या सेवेंत तत्पर असतात. त्याचप्रमाणें भगवान् नंदीश्वर, महाकाल, शंकुकर्णादि सर्व दिव्य पार्षद, व काष्ठ, कुटीमुख, दंती, तपोनिष्ठ विजय, डुरकण्या फोडणारा बलाढ्य श्वेत वृषभ, इतर राक्षस व पिशाच त्या सभेंत धनदाची उपासना करितात.

जेव्हां आपल्या पार्षदांसह भगवान् शंकर कुबेराच्या सभेंत येतो, तेव्हां कुबेरहि त्याला शिरसा प्रणाम करून त्या उमापतीच्या आज्ञेनें त्याच्या सन्निध बसतो. सर्व निधींमध्यें श्रेष्ठ असलेले शंख व पद्म इतर सर्व निधि बरोबर घेऊन त्या धनेश्वराची उपासना करितात. हे युधिष्ठिरा, अशा प्रकारची ही रमणीय सभा मीं अंतरिक्षांतून जात असतांना पाहिली. आतां पितामहाच्या सभेचें वर्णन करितों तें ऐक. २. २. १०.

अध्याय ११ वा.

[१ ब्रह्मदेवाच्या सभेचें वर्णन.]

(१) नारद—युधिष्ठिरा, मी आतां ब्रह्मसभेचें कथन करितों, तें ऐक. 'ती सभा अमुक एक प्रकारची आहे,' असें तिचें वर्णन करितां येणें शक्य नाहीं. पूर्वीं कृतयुगांत एकदा भगवान् आदित्य मानुषलोक पहाण्याच्या इच्छेनें मनुष्यरूप धारण करून स्वर्गांतून भूलोकीं येत असतां त्यानें मार्गांत पितामहाची ही सभा पाहिली. तेव्हां तिचें यथार्थ स्वरूप त्यानें मला सांगितलें. तो म्हणाला—"त्या दिव्य मानस सभेचें यथार्थ ज्ञान कोणालाहि होणें शक्य नाहीं. सर्व भूतांना मनोहर वाटणाऱ्या त्या सभेचा प्रभाव किती आहे, हें सांगतां येणें शक्य नाहीं."

हे धर्मराजा, त्या सभेचें असें अवर्णनीय स्वरूप ऐकून तिच्या दर्शनाच्या इच्छेनें मी त्या आदित्याला म्हणालों—"हे भगवन्, पितामहाची ती शुभ सभा पहावी, अशी मला उत्कट इच्छा झाली आहे. पण ती कोणत्या उपायानें पूर्ण होईल तें मला सांग. ज्या तपानें, कर्मानें किंवा औषधीनें, पापाचा नाश करणारी ही दिव्य सभा माझ्या दृष्टीं पडेल, तें साधन मला सांग."

राजा, माझें हें भाषण ऐकून तो सहस्ररश्मि दिवाकर म्हणाला—" हे ब्रह्मन्, तूं जितेंद्रिय होऊन सहस्र वर्षें हृदयस्थ ब्रह्माची उपासना जर करशील तर तुला त्या दिव्य सभेचें दर्शन घडेल. " असें बोलून आदित्यानें मला तें सहस्र वार्षिक ब्रह्मव्रत सांगितलें. तेव्हां मीं हिमालयाच्या पृष्ठभागीं जाऊन तें महाव्रत आरंभिलें. एक सहस्र वर्षांनंतर महा सामर्थ्यवान् भगवान् आदित्य मला त्या ब्राह्मी सभेंत घेऊन गेला. त्या सभेंत प्रवेश करण्याचें द्वार शरीरांतील इडा या नांवाची सूर्यनाडी व देवांतील प्रत्यक्ष सूर्यच आहे. यास्तव त्यानें मला इडानाडीच्या व सूर्यमंडळाच्या द्वारा तेथें नेलें.

हे राजेंद्रा, ती सभा अमुक एका स्वरूपाची आहे, असा तिचा निर्देश करितां येणें शक्यच नाहीं. अंधकारांत पडलेली रज्जु जशी क्षणांत पुष्पमाला, क्षणांत सर्प तर लगेच दंड किंवा जलधारा असल्याप्रमाणें भासते, तशी ही सभा क्षणांत कैलास, तर क्षणांत वैकुंठ याप्रमाणें आपलें स्वरूप पालटत असलेली भासते. त्या सभेचा आकार किंवा विस्तारहि निश्चयानें सांगतां येत नाहीं.

खरोखर अशा प्रकारचें गूढ स्वरूप मीं पूर्वी कधींहि पाहिलें नव्हतें. तेथें अति उष्ण किंवा अति शीत नाहीं. ती सदैव सर्व सुखांनीं युक्त असून तेथें राहणारांस क्षुधा व तृषा यांची पीडा होत नाहीं व ग्लानिहि येत नाहीं. ती नाना आकाराची स्तंभरहित सभा चित्र-विचित्र रत्नांनीं बनविलेली आहे. ती अक्षय सभा अनेक देदीप्यमान पदार्थांनीं युक्त असल्यामुळें तिच्या स्वयंप्रकाशापुढें चंद्र, सूर्य व अग्नि यांचेंहि तेज दिपून जातें. तिची प्रभा स्वर्गलोकापर्यंत पसरत असल्यामुळें भास्कराचे प्रखर किरणहि निस्तेज दिसूं लागतात.

हे राजा, अशा त्या सभेंत बसून सर्व ऐश्वर्यसंपन्न ब्रह्मदेव आपल्या देवमायेच्या योगानें सर्वदा सृष्टि निर्माण करीत असतो. त्या प्रभूच्या सेवेंत दक्ष, प्रचेता, पुलह, मरीचि, कश्यप, भृगु, अत्रि, वसिष्ठ, गौतम, अंगिरा, पुलस्त्य, क्रतु, प्रल्हाद व कर्दम, हे प्रजापति तत्पर असतात. तसेच अंगिरस, वालखिल्य, मरीचिप, मन, अंतरिक्ष, विद्या, वायु, तेज, जल, मही, शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध, प्रकृति, विकार व इतर काल, अदृष्ट इत्यादि भूमीचीं कारणें, अगस्त्य, मार्कंडेय, जमदग्नि, भरद्वाज, संवर्त, च्यवन, दुर्वास, ऋष्यशृंग, महातपस्वी योगाचार्य भगवान् सनत्कुमार, असित देवल, जैगीषव्य, ऋषभ, मणि, अष्टांग आयुर्वेद, नक्षत्रगणासह चंद्र, आदित्य, वायु, क्रतु, संकल्प व प्राण हे व दुसरेहि अनेक महाव्रतपरायण महात्मे त्या सभेंत मूर्तिमंत असतात. तेथें धर्म, अर्थ,

काम, हर्ष, द्वेष, तप व दम, गंधर्व व अप्सरा यांच्या समूहांसह येत असतात. सत्तावीस नक्षत्रें व सर्व लोकपाल ब्रह्मदेवाची उपासना करीत असतात.

त्याचप्रमाणें शुक्र, बृहस्पति, बुध, मंगळ, शनि, राहु, इत्यादि ग्रह, मंत्र, रथंतर साम, हरिमान् व वसुमान् इंद्र, आदित्य, इंद्रासह अग्नीषोम व इंद्राग्नि, मरुद्गण, विश्वकर्मा, अष्टावसु, सर्व पितृगण, हविर्द्रव्यें, ऋग्वेदादि चार वेद, सर्व शास्त्रें, इतिहास, आयुर्वेदादि उपवेद, वेदांगें, ग्रह, यज्ञ, सोम, सर्व देवता, सावित्री, अकार-उकारादि सप्तविध प्रणव, मेधा, धृति, श्रुति, प्रज्ञा, बुद्धि, यश, क्षमा, साममंत्र, स्तोत्रें, शस्त्रें, विविध गाथा, तर्कयुक्त भाष्यें, नानाप्रकारचीं नाटकें, काव्यें, कथा व आख्यायिका सांगणारे व इतरहि संकृत-प्राकृत विचित्र गद्यरूप वाङ्मय कथन करणारे आणि गुरूची उपासना करणारे पुण्यवान् पुरुष तेथें निरंतर रहातात.

तसेंच क्षण, लव, मुहूर्त, दिवस, रात्र, पक्ष, मास, सहा ऋतु, साठ संवत्सर, बारा पंचयुगें, दैव, पैत्र, ब्राह्म व मानुप असे चतुर्विध अहोरात्र, द्वादश राशिरूप दिव्य, नित्य, अक्षय व अव्यय कालचक्र आणि धर्मचक्र, अदिति, दिति, दनु, सुरसा, विनता, इरा, कालिका, सुरभी, देवी, सरमा, गौतमी, प्रभा, कद्रू, देवमाता, रुद्राणी, श्री, लक्ष्मी, भद्रा, षष्ठी, भूलोकीं आलेली पृथ्वीदेवी, ऱ्ही, स्वाहा, कीर्ति, सुरा, शची, पुष्टि, अरुंधती, संवृत्ति, आशा, नियति, सृष्टि, रति या व दुसऱ्याहि कित्येक देवी त्या प्रजापतीच्या समीप असतात.

आदित्य, वसु, रुद्र, मरुद्गण, अश्विनिकुमार, विश्वेदेव, साध्य, मनोवेगानें जाणारे पितर, वैराज व सप्त पितृगण, त्यांतील अग्निष्वात्त, गार्हपत्य व नाकचर हे तीन आणि सोमप, एकशृंग, चतुर्वेद व कल हे चारी वर्णांस पूज्य असलेले चौघे, मिळून या सात पितृगणांस तृप्त केलें असतां चंद्राची वृद्धि होते, असे हे सर्व त्या अलौकिक तेजस्वी ब्रह्मदेवाची मोठ्या संतोपानें उपासना करीत असतात.

तसेच राक्षस, पिशाच, दानव, गुह्यक, नाग, पक्षी, पशु, स्थावर-जंगम भूतें, अमरेश्वर पुरंदर, वरुण, कुबेर, यम व उमेसह महादेव हे सर्वदा तेथें येत असतात. महासेन षडानन सदैव पितामहाच्या सन्निध असतो. नारायण म्हणजे शुद्ध आत्माहि तेथेंच प्राप्त होतो. देवर्षि वालखिल्य, योनिज व अयोनिज मुनि त्या सभेंत असतात. हे धर्मराजा, या त्रिभुवनांत जेवढ्या स्थावरजंगम वस्तु दृष्टीं पडतात, तेवढ्या सर्व त्या ब्रह्मसभेंत मीं सशरीर पाहिल्या. हे पांडवा, स्वर्गांत राहणारे ऐशीं हजार ऊर्ध्वरेते ऋषि व पन्नास हजार प्रजावान्

ऋषि इच्छेस येईल त्या वेळीं त्या सभेंत येऊन पितामहाला शिरसा वंदन करितात व परत जातात.

तेथें देव, दैत्य, नाग, विप्र, यक्ष, पक्षी, कालेय, गंधर्व अप्सरा, इत्यादि जे महाभाग अतिथि येतात, त्या सर्वांचा तो सर्व भूतांवर अनुग्रह करणारा, महाबुद्धिमान् लोकपितामह भगवान् ब्रह्मदेव यथायोग्य सत्कार करून त्यांना भोग्य पदार्थांनीं संतुष्ट करितो. याप्रमाणें त्या सभेंत सतत ये-जा चालत असल्यामुळें ती सदा सर्वकाळ गजबजलेली असते. ती ब्रह्मर्षींनीं युक्त असलेली दिव्य सभा अतिशय सुखप्रद आहे. ब्रह्मदेवाच्या श्रीनें म्हणजे शम, दम, तप, शौच इत्यादि संपत्तीनें देदीप्यमान होणारी ती क्लेशरहित सभा सदैव आपल्या तेजानें झळकत असते. बाबा धर्मा, तुझी ही सभा जशी मनुष्यलोकीं दुर्लभ आहे, तशीच पितामहाची ती सभा त्रैलोक्यांत दुर्लभ आहे. हे राजश्रेष्ठा, पूर्वी मीं देवलोकीं पाहिलेल्या सभा अशा अलौकिक आहेत, परंतु तुझी ही अपूर्व सभा मनुष्यलोकीं अतिशय श्रेष्ठ आहे, यांत शंका नाहीं. २. २. ११.

अध्याय १२ वा.

[१ हरिश्चंद्राच्या इंद्रलोकनिवासाचें कारण. २ राजसूयासाठीं युधिष्ठिराला नारदाचें प्रोत्साहन.]

(१) वैशंपायन—राजा जनमेजया, याप्रमाणें देवर्षि नारदानें केलेलें त्या दिव्य सभांचें वर्णन ऐकल्यावर युधिष्ठिरानें त्याला असा प्रश्न केला—"भगवन्, वैवस्वताच्या सभेंत बहुतेक भूपाल असलेले तूं सांगितलेस. वरुणाच्या सभेंत प्रामुख्यानें नाग, दैत्य, नद्या व समुद्रादिक यांचेंच वर्णन केलेंस. कुबेराच्या सभेंत गुह्यक, राक्षस, गंधर्व, अप्सरा व वृषध्वज महादेव यांचा नामनिर्देश केलास, पितामहाच्या सभेंत महर्षि, देवांचा समूह व मूर्तिमंत शास्त्रें असतात, असें कथन केलेंस आणि इंद्रसभेंतील पार्षदांत विविध गंधर्वांसमवेत एकट्या राजा हरिश्चंद्राचाच उल्लेख केलास. यास्तव हे प्रभो, त्या राजश्रेष्ठानें कोणतें व्रत आचरिलें होतें कीं ज्याच्या बलानें तो सत्यप्रतिज्ञ यशस्वी राजा इंद्राशीं स्पर्धा करण्यास समर्थ झाला ! हे महाभागा, पितृलोकीं गेलेला माझा पिता पांडु तूं तेथें पाहिलास ! तो कशा स्थितींत आहे ? तो तुझ्याशीं कांहीं बोलला काय ? हे सुव्रता, तुझ्या मुखानें हें सर्व ऐकण्याची मला उत्कंठा लागली आहे, तरी मला तो समग्र वृत्तान्त निवेदन कर."

हे पारिक्षिता, हजार वर्षें तपश्चर्या केल्यानंतर प्राप्त होणाऱ्या ब्रह्मदेवाच्या सभेची उपेक्षा करून हरिश्चंद्रराजाला प्राप्त झालेल्या इंद्रसभेंत आपल्याला प्रवेश करतां येणें शक्य आहे, अशा हेतूनें युधिष्ठिर त्याचें साधन विचारीत आहे, हें जाणून नारदमुनीनें प्रथम हरिश्चंद्राचें वृत्त सांगण्यास आरंभ केला. तो म्हणाला— "हे राजेंद्रा, तूं हरिश्चंद्राविषयीं जें विचारीत आहेस तेंच मी तुला सांगतों. त्या बुद्धिमान् राजाचें माहात्म्य ऐकें. सम्राट् हरिश्चंद्र महाबलाढ्य व अखिल पृथ्वीचा प्रभु होता. इतर सर्व नृपाल त्याच्या आज्ञेंत स्थित होते. त्यानें आपल्या एकाच सुवर्णभूषित विजयी रथांत बसून स्वतःच्या शस्त्रप्रतापानें जंबूद्वीप, कुशद्वीप, शाक, क्रौंच, शाल्मलि, गोमेद व पुष्कर हीं सात द्वीपें जिंकलीं आणि पर्वत व वनें यांसह समग्र पृथ्वी जिंकल्यावर त्यानें 'राजसूय'-संज्ञक महायज्ञ आरंभिला. तेव्हां त्यानें आज्ञा करितांच सर्व भूपालांनीं त्यास विपुल धन दिलें व त्या यज्ञांत ते सर्व नृपाल ब्राह्मणांचे वाढपी झाले.

तो धर्मात्मा राजा याचक जेवढें धन मागत, त्याच्या पांचपटीनें अधिक द्रव्य त्यांना मोठ्या प्रीतीनें देत असे. चारी दिशांतील अनेक राष्ट्रांतून आलेले ब्राह्मण यज्ञसमाप्तीनंतर परत जाऊं लागले असतां त्यानें त्या सर्वांना नानाप्रकारचें धन व अनेक प्रकारचे भक्ष्य-भोज्य पदार्थ यांनीं तृप्त केलें. अमूल्य रत्नांच्या राशींनीं संतुष्ट झालेल्या ब्राह्मणांनीं त्यास 'हा नृपश्रेष्ठ सर्व राजांहून अधिक तेजस्वी व यशस्वी आहे' असे शुभ आशीर्वाद दिले. राजा युधिष्ठिरा, या कारणानें हजारों राजांपेक्षां हरिश्चंद्रराजा श्रेष्ठ आहे. त्या महाप्रतापी हरिश्चंद्राचा रायसूय महायज्ञ समाप्त झाल्यावर त्याला जेव्हां सार्वभौमपदावर अभिषिक्त केलें तेव्हां तो सम्राट् साम्राज्यावर अतिशय शोभला.

---

१ या पुढील सर्व अध्यायाचें परम तात्पर्य 'इंद्रलोक प्राप्त करून देणारा राजसूय अति यत्नसाध्य असून तो सिद्ध झाल्यास मोठ्या अनर्थाला कारण होतो. यास्तव ब्रह्मसभा प्राप्त करून देणारें पूर्वोक्त ब्रह्मव्रतच करावें' असें आहे व अवांतर तात्पर्य 'भूमीचा भार हरण करण्यासाठीं ब्रह्मदेवाच्या प्रेरणेनें नारद सर्वसंहाराला कारण होणारा राजसूय यज्ञ युधिष्ठिराकडून करविण्याच्या हेतूनें धर्मराज व कृष्ण यांस उद्युक्त करितो,' हें आहे.

२ येनेष्टं राजसूयेन मंडलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडिति शब्यते ॥ अर्थ—ज्यानें राजसूय यज्ञ केला आहे, जो मंडलेश्वर आहे व जो आपल्या आज्ञेंत सर्व राजांना वागवितो, तो सम्राट् होय.

हे पांडवा, जे भूपाल राजसूय महाक्रतूचें यजन करितात, ते सर्व नराधिप मरणोत्तर इंद्रलोकीं जाऊन तेथें इंद्राबरोबर सुखोपभोग घेत रहातात. राजा, जे वीर समरांगणांतून पळून न जातां धारातीर्थीं देह ठेवितात तेहि शूर योद्धे इंद्रलोकींचें सुख अनुभवितात. तीव्र तपश्चर्या करून देह सोडणारे तपस्वी महात्मेहि दिव्य तेजानें युक्त होऊन निरंतर इंद्रसभेंत झळकत असतात.

(२) राजा युधिष्ठिरा, हरिश्चंद्रराजाचें तें अलौकिक ऐश्वर्य पाहून तुझा पिता पांडुनृपति विस्मित झाला व मी मानुषलोकीं जाण्यास निघालों आहें, हें जाणून विनयपूर्वक मला म्हणाला—" हे देवर्षे, तूं भूलोकीं जात आहेस. तेथें युधिष्ठिराला सांग कीं, ' तूं पृथ्वी जिंकण्यास समर्थ आहेस व तुझे सर्व भ्राते तुझ्या अधीन आहेत. यास्तव तूं श्रेष्ठ राजसूय यज्ञ कर. तूं हा यज्ञ केल्यास मी तत्काल हरिश्चंद्राप्रमाणें या इंद्रसभेंत दीर्घकाल अतुल सुखाचा अनुभव घेईन. "

युधिष्ठिरा, पांडुराजाचें हें वचन ऐकून ' ठीक आहे, मी जेव्हां भूलोकीं जाईन तेव्हां तुझ्या पुत्राला हा संदेश अवश्य सांगेन ' असें मीं त्यास म्हटलें. यास्तव हे धर्मराजा, तूं आतां पित्याच्या आज्ञेप्रमाणें वागण्याचा संकल्प कर. त्यायोगें तूं आपल्या सर्व पूर्वजांसह इंद्राच्या सालोक्यास प्राप्त होशील. परंतु हे नृपश्रेष्ठ युधिष्ठिरा, या महाक्रतूमध्यें अनेक विघ्नें येत असतात. यज्ञाचा विध्वंस करणारे ब्रह्मराक्षस त्यांत सारखीं छिद्रें शोधीत असतात. या यज्ञनिमित्तानें युद्धें उद्भवतात व त्यांत क्षत्रिय व पृथ्वी यांचा क्षय होतो. किंवा इतर कांहीं तरी कारण घडून भयंकर नाश होतो. यास्तव हे राजेंद्रा, या सर्व गोष्टींचा चांगला विचार करून जें सर्वांना हितावह असेल तेंच कर.

राजा, तूं चातुर्वर्ण्याचें रक्षण करण्यांत निरंतर दक्ष रहा. आपल्या उत्कर्षासाठीं प्रयत्न करून ब्राह्मणांना धनादिकांनीं संतुष्ट कर. बा धर्मा, तूं विचारलेलें सर्व मीं तुला सविस्तर निवेदन केलें आहे. आतां मी तुझा निरोप घेऊन द्वारकेस जातों.

राजा, जनमेजया, याप्रमाणें नारदमुनि पांडवांना उपदेश करून आपल्या बरोबरच्या ऋषिगणांसह निघून गेला. देवर्षि नारदानें प्रयाण केल्यावर पृथापुत्र युधिष्ठिर त्या श्रेष्ठ राजसूय महायज्ञाविषयीं आपल्या भ्रात्यांसह विचार करूं लागला. २. २. १२.

येथें दुसरें लोकपालसभाख्यानपर्व समाप्त झालें.

राजसूयारंभपर्व. ३.

अध्याय १३ वा.

[१ धर्मराजाच्या सुराज्याचें वर्णन. २ त्याचा राजसूयाविषयीं सुहृदांशीं संकेत. ३ जनार्दनाचें आगमन.]

(१) **वैशंपायन**—हे भरतर्षभा, देवर्षीचें वचन ऐकून युधिष्ठिरानें एक दीर्घ निःश्वास सोडिला. राजसूय यज्ञाच्या विचारानें त्याच्या मनाला स्वास्थ्य मिळेना. महात्म्या राजर्षींचा तो महिमा ऐकून व त्यांनीं केलेल्या श्रेष्ठ क्रतूंच्या योगें त्यांस पुण्यलोकप्राप्ति झालेली पाहून आणि विशेषतः हरिश्चंद्रराजाचें अलौकिक वैभव लक्षांत आणून युधिष्ठिरानें राजसूय यज्ञ करण्याचें मनांत योजिलें. नंतर त्यानें सर्व सभासदांचा सत्कार केला असतां त्या सर्वांनीं धर्मराजाचा प्रतिसन्मान केला.

तेव्हां त्या कुरुश्रेष्ठ पुरुषर्षभानें राजसूय क्रतूविषयीं पुनः पुनः विचार करून तो श्रेष्ठ यज्ञ करण्याचा पूर्ण निश्चय केला. त्या बलाढ्य व वीर्यवान् युधिष्ठिरानें ज्यायोगें सर्व लोकांचें हित होईल अशा रीतीनें धर्माचाच पुनः विचार केला. त्या धर्मधारण करणारांतील श्रेष्ठ युधिष्ठिरानें सर्व प्रजेवर अनुग्रह करून सर्वांचें पूर्णपणें हित केलें. त्यानें सर्वांना देणग्या दिल्या व कोप आणि मद यांचा त्याग केला. त्यावेळीं सर्वत्र ‘ धन्य धन्य धर्मराज ’ यावांचून दुसरा शब्द ऐकूं येत नव्हता. धर्मराजाच्या या उदार वृत्तीमुळें सर्व प्रजा त्यावर पित्याप्रमाणें विश्वास ठेवूं लागली. त्याला कोणीहि द्वेष्टा नसल्यामुळें त्यास ‘ अजातशत्रु ’ हें नांव प्राप्त झालें.

युधिष्ठिराचें प्रजावात्सल्य, भीमसेनाचें परिपालन, सव्यसाची अर्जुनाचा शत्रुनिग्रह, बुद्धिमान् सहदेवाचें धर्मशासन व नकुलाचें सर्वांविषयीं स्वाभाविक सौजन्य, या पांडवांच्या नैसर्गिक गुणांनीं त्यांचें राष्ट्र कलहशून्य झालें. प्रजा भयरहित होऊन आपल्या कर्तव्यांत सदैव तत्पर राहूं लागली.

त्याच्या राष्ट्रांत योग्य वेळीं पर्जन्य पडूं लागला. त्यामुळें सर्व देश संपन्न झाला. राजाच्या आनुकूल्यामुळें व्याजबट्टा, यज्ञिय पशु, शेती, व्यापार, इत्यादिकांची वृद्धि विशेष प्रकारें झाली. धर्मनिष्ठ पांडुपुत्र राज्य करीत असतां प्रजेच्या

दारिद्र्यामुळें करादिकांची थकलेली बाकी ऋण म्हणून लादणें, कराच्या वसुलीसाठीं प्रजेला पीडा देणें, रोग, अग्नि इत्यादि अनर्थ त्याच्या राष्ट्रांत केव्हांहि उद्भवले नाहींत. चोर, वंचक, राजांचा परस्परविरोध व राजाच्या मर्जीतील लोक यांपासून तेथें कोणतेंहि संकट उद्भवलें नाहीं.

राजाचें प्रिय करण्यास, धर्मकार्यांत त्याला साह्य करण्यास, राजद्रव्य वेळच्या वेळीं राजाला पोंचविण्यास, संधि-विग्रहादि सहाहि कर्मांमध्यें त्याचें सहकार्य करण्यास त्याचा समर्थ प्रजाजन नेहमीं तत्पर असे. फार काय, पण हे राजा जनमेजया, तुझा धार्मिक प्रपितामह राज्य करीत असतांना त्यास करभार देणारे इतर राजेहि त्याच्याशीं विरोध करीत नसत. त्यामुळें तो देश अतिशय उत्कर्ष पावला. तो राजा सर्वांवर समदृष्टि ठेवीत असल्यामुळें व सर्व गुणांनीं संपन्न आणि क्षमाशील असल्यामुळें दिव्य अन्न, वस्त्र, विहार, क्रीडा इत्यादिकांचा यथेच्छ उपभोग घेणाऱ्या लोकांनीं तें राष्ट्र अतिशय संपन्न झालें. यशस्वी युधिष्ठिरराजा नीतिशिक्षणादि पितृकार्य व वात्सल्यादि मातृकार्य संपादन करीत असल्यामुळें दश-दिशांतील ब्राह्मणादि सर्व बाळगोपाळ प्रजा त्यावर अनुरक्त झाली.

(२) हे जनमेजया, त्यानंतर धर्मराजानें आपले मंत्री व बंधु यांना बोलावून राजसूययज्ञाविषयीं त्यांचा पुनः पुनः विचार घेतला. तेव्हां ते सर्व मंत्री यज्ञ करण्याची इच्छा करणाऱ्या महाबुद्धिमान् युधिष्ठिराला म्हणाले—"हे राजश्रेष्ठा, राज्याभिषेकानें ज्याला वारुणगुण प्राप्त झाले आहेत तो राजा सर्व सम्राड्गुणांचीहि इच्छा करूं लागतो. तूं सम्राड्गुणांनीं युक्त आहेस. त्यामुळें आतां तुझ्या राजसूयाचा समय प्राप्त झाला आहे, असें आम्हां सर्व सुहृदांना वाटतें. ज्या यज्ञांत व्रतस्थ होत्यांकडून सामसंत्रांनीं अग्निस्थापनार्थ सहा स्थंडिलें स्थापिलीं जातात, त्या यज्ञास अवश्य असलेल्या क्षत्रियसंपत्तीनें तूं युक्त आहेस. तो याग अग्निहोत्रादि इष्टि, पशु, सोम या सर्व यागांस व्यापितो. कारण राजसूय याग सर्व यागांचा समुदायच आहे. या यागाच्या शेवटीं जें अवभृथस्नान विहित आहे, त्याचें 'सर्वजित्व' हें फल सांगितलें आहे, यास्तव या राजसूयाला 'सर्वजित्' असेंहि म्हणतात. हे महाबाहो, तूं हा यज्ञ करण्यास समर्थ आहेस व आम्ही सर्व तुला अनुकूल आहों. तुझा राजसूय तुला सत्वर सफल होईल. यास्तव आतां अधिक विचार न करितां या श्रेष्ठ यज्ञाचा संकल्प कर."

याप्रमाणें त्याच्या सर्व सुहृदांनीं त्याला एकत्र व पृथक् पृथक् सांगितलें. हे राजा, त्यांचें हें धर्म्य, प्रगल्भ, इष्ट व श्रेष्ठ वचन ऐकून धर्मराजानें त्याचा बराच विचार केला. सुहृदांचें हें वचन आपल्याला अनुकूल आहे व आपणहि राजसूय याग करण्यास समर्थ आहों, असें जाणून त्या पृथ्वीपतीनें आपल्या मनांत राजसूयाचा निश्चय केला आणि तो कसा घडवून आणावा, याविषयीं आपले भ्राते, महात्मे ऋत्विज, मंत्री, धौम्य, द्वैपायन इत्यादि ऋषि यांसह संकेत करावयास आरंभ केला. तो मंत्रवेत्ता बुद्धिमान् युधिष्ठिर त्यांस म्हणाला— "सम्राट्पदाची पात्रता देणाऱ्या श्रेष्ठ राजसूययज्ञाची मला उत्कट इच्छा झाली आहे. माझा आपल्यावर पूर्ण विश्वास आहे, यास्तव माझी इच्छा पूर्ण कशी होईल तें मला सांगा."

हे कमलनयनराजा, युधिष्ठिरानें असा प्रश्न केला असतां महात्मे ऋत्विज व ऋषि त्यास म्हणाले—"हे धर्मज्ञा, तूं राजसूय महाक्रतु करण्यास सर्वथा योग्य आहेस. तूं तो याग अवश्य संपादन कर."

तें ऐकून राजाचे मंत्री व भ्राते यांनींहि त्यांच्या म्हणण्यास सत्कारपूर्वक अनुमोदन दिलें. त्यामुळें ज्याचा उत्साह वाढला आहे, अशा बुद्धिमान् व जितेंद्रिय युधिष्ठिरानें लोकहिताच्या दृष्टीनें स्वतःशींच आणखी विचार केला. भ्रात्यांच्या साहाय्यानें सर्व पृथ्वीला जिंकण्याचें आपलें सामर्थ्य, आय-व्यय व देशकाल, यांचा चांगला विचार केला. कारण आपल्या विवेकबुद्धीनें या सर्वांचा विचार करणारा बुद्धिमान् केव्हांहि पश्चात्ताप पावत नाहीं, हें त्याला अवगत होतें. यज्ञसमारंभ केवल आपल्या एकट्याच्याच निश्चयानें पार पडत नसतो, हें जाणून यत्नतः कार्य आरंभण्यापूर्वीं जनार्दन श्रीकृष्णाच्या विचारानें निश्चय केला पाहिजे, असें जाणून युधिष्ठिरानें सर्व लोकांत श्रेष्ठ असलेल्या हरीचें मनानें चिंतन केलें.

त्या भगवानानें पूर्वीं देवांना संमत असलेलीं जीं अद्भुत कर्मैं केलीं होतीं, त्यांवरून 'हा अज, विभु व अप्रमेय परमात्माच मनुष्यांमध्यें महा पराक्रमी कृष्ण अवतरला आहे,' असें त्यानें तर्कानें जाणलें होतें. त्यानें स्वेच्छेनेंच हा मनुष्यदेह धारण केला आहे, त्यामुळें त्याला अज्ञात किंवा असाध्य असें कांहींच नाहीं, अशी त्याची दृढ समजूत होती. हा यादवेंद्र अशक्य गोष्टहि घडवून आणण्यास समर्थ आहे, असा युधिष्ठिराचा दृढ निश्चय असल्यामुळें त्यानें आपल्या गुरुप्रमाणें पूज्य असलेल्या त्या भूतगुरूला आणण्यासाठीं आपला दूत पाठविला.

(३) तो धर्मराजाचा विश्वासु दूत शीघ्र गमन करणाऱ्या रथानें यादवांच्या द्वारकानगरींत येऊन पोंचला व द्वारकानिवासी श्रीकृष्णाचें दर्शन घेऊन धर्मराजाचा संदेश त्यास निवेदन केला. 'पृथापुत्र युधिष्ठिराला आपल्या दर्शनाची अपेक्षा आहे,' हें ऐकतांच अच्युतहि युधिष्ठिराच्या दर्शनाकांक्षेनें त्या इंद्रसेन दूताबरोबरच इंद्रप्रस्थास यावयास निघाला. शीघ्र गमन करणाऱ्या रथांत बसून त्वरावान् जनार्दन थोड्याच अवकाशांत इंद्रप्रस्थास येऊन पोंचला व आपल्या दर्शनाविषयीं उत्सुक झालेल्या धर्माला भेटला.

तेव्हां भ्रात्या धर्मराजानें त्याचा सत्कार केला असतां कृष्णानेंहि पूज्य पित्याप्रमाणें त्याचा बहुमान केला. त्याच्या मागोमाग भीमाचा आदर करून मधुसूदन कुंतीला जाऊन भेटला. तिचा आशीर्वाद घेऊन प्रसन्नचित्त झालेल्या त्या यदुश्रेष्ठानें आपल्या प्रिय सुहृद् अर्जुनाला दृढ आलिंगन दिलें. नकुल-सहदेवांनीं त्याची गुरूप्रमाणें उपासना केली. नंतर तो द्वारकाधीश अर्जुनाच्या मंदिरांत कांहीं काल सुखानें राहिला. वासुदेव विश्रांति घेऊन स्वस्थचित्त झाला आहे, असें पाहून व समर्थ अच्युताला भेटण्यास हा योग्य अवसर आहे, असें जाणून युधिष्ठिर स्वतः त्याच्याकडे गेला व त्यानें आपलें प्रयोजन त्यास निवेदन केलें.

तो म्हणाला—हे जनार्दना, राजसूय यज्ञ करावा, अशी माझी इच्छा आहे. पण तो केवळ इच्छेनें साध्य होणें शक्य नाहीं. तो कसा साध्य होईल, हें तुला पूर्णपणें अवगत आहे. ज्याच्या ठिकाणीं ऐश्वर्यादि सर्व संभवतें, जो सर्वत्र पूज्य व सर्वेश्वर राजा आहे, तोच राजसूय यज्ञ करूं शकतो. माझे सर्व सुहृद् एकमतानें मला तो करावयास सांगत आहेत. पण तुझ्या समतीवांचून मला पूर्ण निश्चय करितां येत नाहीं.

हे कृष्णा, कांहीं लोक केवळ प्रीतीमुळेंच एखाद्या कार्यांतील दोष सांगत नाहींत. दुसरे कित्येक स्वार्थासाठींच प्रिय बोलतात. कोणी ज्यांत आपलें हित असेल तेंच प्रिय आहे, असें समजून आपलें इष्ट साधितात. तात्पर्य कोणत्याहि महत्त्वाच्या कार्यांत असे विविध जनवाद प्रत्ययास येतात. पण तूं रागद्वेषरहित आहेस. मनांत स्वार्थबुद्धि ठेवून कांहीं सांगशील हें संभवतच नाहीं. वास्तव या लोकीं मला जें परम हितावह असेल तेंच तूं तत्त्वतः सांग. २. ३. १३.

---

१ केचिद्धि सौहृदादेव न दोषं परिचक्षते । स्वार्थहेतोस्तथैवान्ये प्रियमेव वदन्त्युत ॥
प्रियमेव परीप्सन्ते केचिदात्मनि यद्धितम् । एवं प्रायाश्च दृश्यन्ते जनवादाः प्रयोजने ॥

अध्याय १४ वा.

[१ कृष्णवचन.]

(१) श्रीकृष्ण—हे युधिष्ठिरा, तूं यज्ञकर्त्याला अवश्य असलेल्या सर्व गुणांनीं युक्त आहेस. यास्तव तूं राजसूय याग अवश्य कर. सर्व राजांना जिंकलें असतां राजसूय यज्ञ करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. यास्तव प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायानें केवल एका बलाढ्य जरासंधराजाला जिंकल्यास सर्व राजे जिंकल्यासारखे होतील. धर्मा, तूं हें सर्व जाणतोसच. तथापि मी तुला कांहीं सांगतों, तें ऐक.

हे पांडवा, पूर्वी जामदग्न्य परशुरामानें पृथ्वी निःक्षत्रिय करण्यासाठीं क्षत्रियांचा जेव्हां संहार केला, तेव्हां कांहीं क्षत्रिय पळून गेले व प्राणसंरक्षणासाठीं लपून राहिले. त्यामुळें पुढें त्यांच्या वंशजांच्या अंगीं तीव्र क्षात्रतेज उरलें नाहीं. ते नाममात्र क्षत्रिय राहिले. क्षत्रियांचें शौर्यादियुक्त कम करण्यास ते असमर्थ झाले. त्यामुळें हे वसुधाधिपा धर्मा, या सर्व दुर्बल राजांनीं 'जो पराक्रमी राजा आम्हां सर्व क्षत्रियांस जिंकील तो आम्हां सर्व राजांचा सम्राट् होईल.' असा संकल्प केला व तेव्हांपासून ते सर्व क्षत्रिय परतंत्र होऊन राहिले आहेत, हें तुला पूर्वजांच्या परंपरेनें ठाऊकच आहे.

राजा युधिष्ठिरा, पृथ्वीवरील हे सर्व राजे सांप्रत ऐल व इक्ष्वाकु या दोन प्रसिद्ध सोम व चंद्र-वंशांतील राजांचे मांडलिक होऊन, प्रजा जशी राजाला कर देते तसे त्यांस खंडणी देत असतात. बैल जसे दाव्यांनीं बांधावे तसे कांहीं भूपाल त्या सार्वभौमराजांच्या आज्ञेंत बद्ध होऊन राहिले आहेत.

हे अजातशत्रो, ऐल व इक्ष्वाकु यांच्या वंशाचीं शंभर कुलें झालीं. राजा ययाति हा ऐलांचाच वंशज होय. महा गुणवान् भोजराजेहि याच कुलांत झाले. ते ऐश्वर्यसंपन्न राजे चारी दिशेंत पसरले असून इतर नृपति त्यांच्या संपत्तीची इच्छा करीत असतात. पण अशाहि त्या भोजराजांना जरासंधानें स्वसामर्थ्यानें जिंकून त्यांची सर्व संपत्ति हरण केली आहे. त्या पराभूत झालेल्या सर्व क्षत्रियांनीं जरासंधाचें सार्वभौमत्व मान्य करून त्यास साम्राज्याभिषेक केला. राजा युधिष्ठिरा, जरासंधाच्या भीतीनें आम्ही मथुरा सोडून गेलों व द्वारका

---

१ मुख्य मल्लाला जिंकिलें असतां इतर सर्व मल्ल सहजच जिंकल्यासारखे होतात. हा प्रधानमल्लनिबर्हणन्याय होय.

वसविली. अद्यापिहि तो आम्हां सर्व श्रेष्ठ राजांना जिंकून स्वतःला सम्राट् मानीत आहे व आमच्याशीं वृथा वैर करीत आहे.

युधिष्ठिरा, जो नृप समर्थ असतो, तोच एक सर्व पृथ्वीला वश करून घेतो व साम्राज्य पदाला प्राप्त होतो. हे कौंतेया, शिशुपाल एवढा प्रतापी राजा ! पण तोहि आज जरासंधाचा आश्रय करून त्याचा सेनापति झाला आहे ! तसाच, मायेनें शत्रूला जिंकणारा महा बलाढ्य करूपाधिपति वक्र शिष्याप्रमाणें जरासंधाच्या आज्ञेंत रहात आहे.

त्याचप्रमाणें महा पराक्रमी महात्मे हंस व डिंभक हे दोघेहि त्याच्याच आश्रयानें राहिले होते. दंतवक्र, करूप, करभ, मस्तकावर अद्भुत दिव्यमणि धारण करणारा मेघवाहन, हे सर्व महापराक्रमी भूपाल जरासंधाच्या आज्ञेंत रहातात. पश्चिम दिशेंतील मुरु व नरक या दोन देशांवर वरुणाप्रमाणें अधिकार चालविणारा बलाढ्य यवनाधिपहि जरासंधाच्या अधीन होऊन राहिला आहे. हे धर्मा, तुझ्या पित्याचा परम मित्र वृद्ध भगदत्त तर वाणीनें व विशेषतः कर्मानेंहि जरासंधाचा शब्द झेलीत असतो.

युधिष्ठिरा, पृथ्वीच्या पश्चिम व दक्षिण भागांचा अधिपति, तुझ्यावर पित्याप्रमाणें लोभ व मनःपूर्वक स्नेह करणारा तुझा मातुल कुंतिभोज शूर पुरुजित्, हा एकच राजा काय तो तुझ्या पक्षाचा आहे. चेदिदेशांत 'पुरुषोत्तम' या नांवानें प्रसिद्ध असलेला पौंड्रकराजाहि जरासंधाच्याच पक्षाचा आहे. त्या दुर्बुद्धि पौंड्रकाला मीं पूर्वी मुद्दामच मारिलें नाहीं. तो माझीं सर्व चिह्नें धारण करून स्वतःला पुरुषोत्तम म्हणवितो आणि वंग, पुंड्र व किरात यांचा बलाढ्य राजा होऊन राहिला आहे. तो या लोकीं वासुदेव या नांवानेंच प्रसिद्ध आहे.

हे महाराज, या पृथ्वीच्या चौथ्या भागाचा राजा व इंद्राचा मित्र असा बलाढ्य भीष्मकहि जरासंधाच्या पक्षास मिळाला आहे. त्यानें आपली विद्या व बल यांच्या साह्यानें पांड्य व क्रथकैशिक यांस जिंकलें आहे. त्याचा भ्राता आकृति हा जामदग्न्य रामासारखा शूर आहे. तथापि तो आपल्या सर्व परिवारासह जरासंधाच्या अंकित होऊन राहिला आहे. वस्तुतः तो आमचा श्वशुर आहे; तथापि प्रिय आचरण करणाऱ्या, नम्र, संबंधी व भक्त अशाहि आम्हांला प्रतिकूल होऊन तो नेहमीं आमचें अप्रिय करितो. आपलें कुल व बल यांचा विचार न करतां, जरासंधाच्या दीप्त यशाला भुलून तो त्या दुष्टाला जाऊन

मिळाला आहे. युधिष्ठिरा, उत्तर भोजांचीं अठरा कुलें या दुष्ट जरासंधाच्या भीतीनेंच पश्चिम दिशेंत जाऊन राहिलीं आहेत. शूरसेन, भद्रकार, बोध, शाल्व, पटच्चर, सुस्थल, सुकुट्ट, कुंतीसह कुलिंद, भ्राते व अनुचर यांसह शाल्वायन राजे, दक्षिण पंचाल, पूर्व कुंतिकोसल, मत्स्य व संन्यस्तपाद हे राजे जरासंधाच्या भीतीनें उत्तर दिशा सोडून दक्षिण दिशेचा आश्रय करून राहिले आहेत. तसेंच सर्व पांचाल भीतीनें स्वराज्याचा त्याग करून दश-दिशांमध्यें मार्ग फुटेल तिकडे पळून गेले आहेत.

हे राजा, कांहीं दिवसांपूर्वीं कंसानें यादवांचा पराभव केला व त्या मूर्खानें बृहद्रथपुत्र जरासंधाच्या 'अस्ति' व 'प्राप्ति' या नांवांच्या दोन कन्यांशीं विवाह केला. त्या दोघी अबला सहदेवाच्या कनिष्ठ भगिनी होत. दुष्ट कंसानें स्वबलानें आपल्या आप्तांचा पराभव करून श्रेष्ठत्व संपादन केलें. त्यानें हा फारच मोठा अन्याय केला! तेव्हां दुरात्म्या कंसाकडून पीडिल्या जाणाऱ्या भोजवृद्धांनीं आपल्या ज्ञातीच्या रक्षणासाठीं आहूकाची सुंदर कन्या अक्रूराला देऊन आमच्या हातून कंसाचा वध व्हावा, अशी तीव्र इच्छा केली. पुढें संकर्षणाच्या साह्यानें मीं तें ज्ञातिकार्य केलें. आम्हीं दोघांनीं कंस व सुनामा या दोघांचा वध केला व त्यामुळें यादवांचें भय निवृत्त झालें.

युधिष्ठिरा, आम्हीं कंसाचा वध केल्यामुळें भोज निर्भय झाले हें खरें; पण इतक्यांत तिकडे जरासंध आमच्या विरुद्ध उठला. तेव्हां आतां आपण काय करावें, असा आम्हीं अठराहि राजकुलांना एकत्र जमवून विचार केला. त्यांत आम्हांला असें दिसून आलें कीं, आम्ही शत्रुनाशक महा-अस्त्रांनीं तीनशें वर्षांप्रमाणें दीर्घ वाटणारीं तीन वर्षें जरी शत्रूशीं युद्ध करीत राहिलों तरी त्याच्या सैन्याचा पूर्णपणें नाश करूं शकणार नाहीं. कारण देवांसारखे बलाढ्य, शस्त्रानें न मरणारे व एक सारखेच पराक्रमी असे त्याचे हंस व डिंभक या नांवाचे दोन मंत्री असून स्वतः जरासंधहि तितकाच वीर्यवान् आहे. हे तिघे तिन्ही लोकांना भारी आहेत, असें माझें व इतर शूर राजांचें ठाम मत होतें.

हे बुद्धिमानांतील श्रेष्ठ युधिष्ठिरा, पूर्वीं एकदा आमचीं अठराहि कुलें त्यांच्याशीं युद्ध करीत असतां जरासंधाच्यां सैन्यांत ' हंस ' या नांवाचा कोणी एक प्रख्यात राजा होता, तोच डिंभकाचा परम मित्र होय. त्याला बलरामानें त्या संग्रामांत मूर्छित केलें. तेव्हां तो मृत झाला असें समजून कोणी एका

विश्वासु मनुष्यानें ‘ बलरामाच्या हातून हंस मेला, ’ असें डिंभकाला जाऊन सांगितलें. ती वार्ता ऐकतांच मित्रस्नेहानें व्याकुल झालेल्या डिंभकानें ‘ हंसावांचून मी या लोकीं जिवंत राहूं इच्छीत नाहीं ’ असें म्हणून यमुनेंत उडी घेतली व तो मरून गेला. इकडे मूर्छित होऊन पडलेला हंस दीर्घकालानें सावध झाल्यावर त्याला डिंभकाच्या मृत्यूची वार्ता कळली. तेव्हां त्यानेंहि तत्क्षणीं यमुनाजलांत आपल्या देहाचें विसर्जन केलें. आपले महावीर व परम मित्र मंत्री अशा चमत्कारानें मरण पावल्याचें ऐकून जरासंधाला अतिशय दुःख झालें व तो शून्यमनानें आपल्या राजधानीस निघून गेला.

हे शत्रुनाशका भरतश्रेष्ठा, याप्रमाणें तो दुष्ट जरासंध परत गेला असतां आम्ही सर्व भोज व यादव मथुरेमध्यें राहूं लागलों. पण मागध जरासंधराजाची कन्या कंसभार्या पतीच्या मरणानें व्यथित होऊन पित्याकडे आली व ‘ हे तात, माझ्या पतीला मारणाऱ्या कृष्णाचा तूं वध कर ’ असें त्याला पुनः पुनः सांगूं लागली.

तेव्हां आम्हीं अठरा राजकुलांनीं एकत्र बसून पूर्वीं सांगितलेला विचार आरंभिला. आम्हांला मथुरा सोडून जाणें आवडेना, पण पुढील अनर्थाकडे लक्ष देऊन हे महाराजा, आम्ही आपली फार मोठी संपत्ति घेऊन निरनिराळ्या मार्गांनीं पुत्र, मित्र, कलत्र व ज्ञातिबांधव यांसह जरासंधाच्या भीतीनें पळून गेलों. सर्वांनीं मिळून न जातां पृथक् पृथक् जावें, असा आम्हीं पूर्वींच संकेत केला होता. त्याप्रमाणें आम्ही सर्व पश्चिम दिशेकडे निघालों.

पश्चिम समुद्राच्या तीरावर रैवतपर्वतानें सुशोभित झालेली रम्य कुशस्थली नगरी आम्हीं पाहिली. हे राजा, आम्हीं त्या नगरींत वास केला व देवांनाहि अभेद्य असा दुर्ग तेथें निर्माण केला. तो इतका दृढ होता कीं, त्याचा आश्रय करून यादवांच्या स्त्रियाहि शत्रूंशीं युद्ध करतील, मग वृष्णिकुलोद्भव महारथांविषयीं काय बोलावें ! युधिष्ठिरा, आम्ही त्या पुराण नगरींत आतां निर्भयपणें रहात आहों.

राजवरा, रैवतकासारखा श्रेष्ठ पर्वत व ती नगरी, यांस पाहून व मागधराजापासून प्राप्त होणाऱ्या भीतीचेंहि निवारण झालें आहे, असें जाणून सर्व मधुकुलोत्पन्न यादव अतिशय संतुष्ट झाले. त्यामुळें कंसादिकांचा वध करून जरासंधाचा अपराध केला असतांहि आम्हीं तेथें निर्भयपणें राहूं लागलों. वस्तुतः

जरासंधाला मारणें आम्हांला अशक्य नव्हतें. तथापि तो आमचा आप्त आहे, यास्तव आमच्या हातून त्याचा नाश होऊं नये, या सद्बुद्धीनेंच जातिवंत विपुल गायींनीं युक्त असलेल्या रैवतपर्वताचा आम्हीं आश्रय केला.

हे वीरा, आम्ही तेथें गेल्यावर पुराण कुशस्थलीच्या जागीं जी द्वारका वसविली ती तीन योजनें लांब व एक योजन रुंद आहे. तिचे एकेक योजन लांबीचे तीन विभाग केले आहेत. प्रत्येक योजनावर शंभर शंभर द्वारें असून त्यावर वीरांच्या पराक्रमाचीं सूचक तोरणें उभारलीं आहेत. युद्धामध्यें प्रवीण असलेले अठरा क्षत्रियसमूह त्या द्वारकेंत शत्रूचा पराभव करण्यास अहर्निश सज्ज असतात.

आमच्या कुलांत अठरा हजार भ्राते आहेत. आहुकाचे शंभर पुत्र असून त्यांतील प्रत्येक देवतुल्य पराक्रमी आहे. भ्रात्यांसह चारुदेष्ण, चक्रदेव, सात्यकि, बलराम, सांब, प्रद्युम्न व मी श्रीकृष्ण असे आम्ही सात रथी आहोंत. कृतवर्मा, अनाधृष्टि, समीक, समितिंजय, कंक, शंकु व कुंति हे सात आणि वृद्ध अंधक-भोज व त्याचे दोन पुत्र मिळून एकंदर दहा महारथ आहेत. युधिष्ठिरा, वज्रा-सारखे दृढ देह धारण करणारे बलाढ्य यादववीर सांप्रत वृष्णींबरोबर द्वारकेंत जरी रहात आहेत, तरी त्यांना मथुरेचें स्मरण वारंवार होतें.

हे भरतर्षभा धर्मा, तूं सम्राटाच्या सर्व गुणांनीं युक्त आहेस. यास्तव तूं सर्व क्षत्रियांचा सार्वभौम राजा होण्यास योग्य आहेस. परंतु महाबलाढ्य जरासंध जिवंत असतांना तुझा राजसूय याग सिद्धीस जाणें शक्य नाहीं, असें माझें निश्चित मत आहे. हे राजा, मृगेंद्रानें बलाढ्य गजांना हिमालयाच्या गुहेंत जसें कोंडून ठेवावें, तसें या जरासंधानें सर्व थोर थोर भूपालांना गिरिव्रजांत बंदींत टाकिलें आहे व त्या सर्वांचा आतां लवकरच महादेवाला बलि अर्पण करण्याचा निश्चय केला आहे. त्या क्रूर नृपानें उग्र तपश्चर्येनें महात्म्या उमापतीला प्रसन्न करून घेतल्यामुळें त्याच्या प्रसादानेंच त्याला इतकें अतुल सामर्थ्य प्राप्त झालें आहे. त्यानें सैन्यांतील राजांना वारंवार जिंकून व आपल्या राजधानीस आणून, पशूच्या दावणीप्रमाणें, त्या क्षत्रियांची एक दावणच बांधून ठेविली आहे.

हे महाराज, आम्हीं त्या वेळीं जरासंधाच्या भयानें मथुरा सोडून द्वारकेचा आश्रय केला, म्हणूनच सुरक्षित राहिलों. यास्तव हे धर्मराजा, हा राजसूय यज्ञ करण्याची तुझी जर इच्छा असेल, तर तूं प्रथम जरासंधाच्या वधाचा व त्यानें

बंदींत टाकलेल्या सर्व क्षत्रियांना मुक्त करण्याचा निश्चय कर. हे बुद्धिमानांतील श्रेष्ठ पांडवा, हें कार्य केल्यावांचून तुझा राजसूय निर्विघ्नपणें पार पडणें शक्य नाहीं. हे निष्पापा, माझें मत हें असें आहे. यावर तुला जें कांहीं योग्य वाटत असेल तसा निश्चय करून मला सांग. २. ३. १४.

अध्याय १५ वा.

[१ युधिष्ठिराची राजसूयाविषयीं निराशा. २ भीम व कृष्ण यांचें प्रोत्साहनपर भाषण.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे वासुदेवा, तूं मोठा बुद्धिमान् आहेस. तूं जें मला आज सांगितलेंस तें सांगण्यास दुसरा कोणीहि समर्थ नाहीं. हे मधुसूदना, या भूलोकीं तुजवांचून संशयाचा छेद करणारा दुसरा कोणीहि मला दिसत नाहीं. ठिकठिकाणीं अनेक राजे आहेत व ते आपापलें प्रियहि करीत असतात. पण त्यांतील एकहि साम्राज्याला प्राप्त झाला नाहीं. कारण ‘ सम्राट् ’ हा शब्द प्राप्त होणें फार कठिण आहे. दुसऱ्यांचा प्रभाव जाणणारा स्वतःची प्रशंसा करण्यास कसा समर्थ होईल ! जो दुसऱ्यांशीं संबद्ध होऊन, त्यानंतर प्रशंसनीय ठरतो, तोच पूज्य होतो.

हे कृष्णा, मनुष्याची भूमीप्रमाणें स्थिर असलेली चित्तवृत्ति ‘ मी हें करीन, मी तें करीन ’ इत्यादि अनेक संकल्पांनीं अनेक प्रकारची होते. प्रतिबंधशून्य असलेली ती दुष्प्राप्य ब्रह्मलोकाचीहि इच्छा करिते. असंख्य उत्तमोत्तम वासनांनीं व्याप्त असते. त्यामुळेंच मनुष्य आपलें बलाबल जाणत नाहीं. पण तो जेव्हां प्रत्यगात्मरूप बुद्धीच्या पराकाष्ठेला जाऊन पोंचतो, तेव्हांच त्याला मोक्षाख्य श्रेय प्राप्त होतें. त्यावांचून तें प्राप्त होत नाहीं. कारण मनुष्याचें चित्त स्वभावतःच असंख्य दुष्प्राप्य विषयांत आसक्त होतें[1].

---

१ “ विशाला बहुला भूमिर्बहुरत्नसमाचिंता । दूरं गत्वा विजानाति श्रेयो वृष्णिकुलोद्भव ॥” असा हा मूळ श्लोक असून प्राचीन टीकाकारांनीं तो मंत्रपर लाविलेला आहे. तो असा—यांतील ‘ भूमि ’ हा शब्द राजकारणांतील मंत्र या अर्थी आहे. मंत्ररूप भूमि पुरुषांच्या भिन्न भिन्न बुद्धीमुळें ती विशाल म्ह० विस्तीर्ण आहे. अनेक उपाय स्फुरत असल्यामुळें ती बहुल आहे. म्हणूनच कोणताहि मंत्र अनेक

हे देवकीनंदना, मीं राजसूय यज्ञाला जरी आरंभ केला, तरी त्याचें पारमेष्ठ्य म्ह० परमेष्ठि पितामहाचें तादात्म्य हें फल मिळणें अशक्य आहे. कारण आम्ही असमर्थ आहों. यास्तव कर्मनिवृत्तिच श्रेयस्कर आहे. त्यापासूनच माझें परम श्रेय होईल, असें मी समजतों. हे आमचे भीमादि मानी सभासद आम्ही सर्वांना जिंकण्यास समर्थ आहों, असें समजतात. ते महाकुलामध्यें उत्पन्न झाले आहेत, ही गोष्ट खरी; पण त्यांतील एखादा तरी जरासंधासारख्याला जिंकण्यास समर्थ होईल असें मला वाटत नाहीं. आम्हांमध्यें तर असा कोणी दिसत नाहींच; पण हे महाभाग जनार्दना, तुलाहि जरासंधाची भीति वाटते. त्यामुळें त्या दुरात्म्याविषयीं आम्ही सर्व साशंक झालों आहों.

हे प्रभो, मी तुझ्या भुजबलाचा आश्रय करून राहिलों आहें. मी स्वतःला बलवान् समजत नाहीं. पण हे गोविंदा, तूंहि त्या जरासंधाविषयीं साशंक आहेस. त्यामुळें हे महाबाहो, स्वतः तूं, बलराम, भीमसेन किंवा अर्जुन यांपैकीं एकाच्या तरी हातून त्याचा वध होणें शक्य आहे कीं नाहीं, याविषयीं मी पुनः पुनः विचार करीत आहें. कारण तुम्हां चौघांचेंहि सामर्थ्य अतुल आहे, हें मी जाणतों. पण माझ्या मनाचा निश्चय होत नाहीं. हे केशवा, सर्व कार्यांमध्यें तूं मला प्रमाणभूत आहेस; यास्तव तूं जें सांगशील त्याप्रमाणें वागण्यास मी तयार आहें.

(२) युधिष्ठिराचें हें भाषण ऐकून वाक्यविशारद भीम त्यास म्हणाला— कर्तव्यशून्य राजा वारुळांतील सर्पाप्रमाणें नाश पावतो. त्याचप्रमाणें जो स्वतः दुर्बल असतो व उपायांची योजना न करितां बलवानांशीं विरोध करूं लागतो, तोहि तसाच नाश पावतो. पण जो दुर्बल असूनहि निरलस होतो, तो योग्य उपायांची योजना व नीति यांच्या योगानें प्रायः बलाढ्य रिपूला व आपल्या इष्ट मनोरथांनाहि साधितो. हे राजा, कृष्णामध्यें नीति, मजमध्यें बल व धनं-

---

मंत्रज्ञांबरोबर केला जातो. ती मंत्ररूप भूमि, भू, हिरण्य, हस्ति, अश्व, रथ, मित्र व स्त्री इत्यादि अनेक रत्नांनीं युक्त आहे. या भूमीमध्यें प्रवेश करूं लागलें असतां अंगपंचक, षड्गुण, शक्तित्रय, सिद्धित्रय, सप्तोपाय इत्यादि समस्त नीतिभूमींमध्यें संचार करूनच पुरुष आपलें हित कशांत आहे हें जाणतो. यास्तव हे वृष्णिकुलोत्पन्ना, तूंच सर्वज्ञ व आमचा हितचिंतक आहेस. तूंच कार्याकार्यांचा निश्चय करण्यास समर्थ आहेस.

जय पार्थामध्यें जय नित्य निवास करितो. यास्तव तीन अग्नि जसे इष्टि साधितात, तसे आम्ही मागधाला साधण्यास समर्थ होऊं.

भीमाचें हें वचन ऐकून त्याच्या मनांत कोप उत्पन्न करण्यासाठीं कृष्ण म्हणाला—अज्ञ मनुष्य कार्याचा आरंभ करितो, पण त्याच्या परिणामाकडे दृष्टि देत नाहीं. त्यामुळें विद्वान् लोक आपल्या कार्यामध्यें तत्पर असलेल्या अज्ञ शत्रूचा विचार करीत नाहींत. मांधाता जिंकण्यास योग्य असलेल्या बाह्य व आंतर शत्रूंना जिंकून, भगीरथ प्रजांचें पालन करून, कार्तवीर्य तपोबल संपादून, भरत स्वसामर्थ्याचा उपयोग करून व मरुत्त विपुल ऐश्वर्य मिळवून ट् झाला.

हे राजा, याप्रमाणें हे मांधाताप्रभृति पांच नृपाल जय, पालन, तपोबल, नीतिबल व ऋद्धि या साम्राज्याच्या पांच साधनांनीं साम्राट् झाले, असें मीं ऐकिलें आहे. तथापि त्यांना हें पद एकेका गुणानेंच मिळालें व साम्राज्याची इच्छा करणारा तूं या पांची गुणांनीं तें मिळवूं पहात आहेस. निग्रहाला योग्य असलेल्या शत्रूंचा पराभव केला असतां ते जिंकलेले शत्रूच त्या विजयी सम्राटाचा ध्वज होतात. अर्थात् विजयानें साम्राज्यप्राप्ति करून घेणें हा मुख्य पक्ष आहे व यौवनाश्वि मांधात्याच्या ठिकाणीं तो होता.

पालन हें दुसऱ्या प्रतीचें साम्राज्यलक्षण आहे. भगीरथाच्या ठिकाणीं धर्मादि इतर लक्षणांसह तें होतें. कार्तवीर्यामध्यें धर्म व योग होता. मरुत्तामध्यें ऐश्वर्य होतें व भरताच्या ठिकाणीं नीतिबल होतें. बृहद्रथाचा पुत्र जरासंध विजय-लक्षण साम्राज्याला प्राप्त झाला आहे. तो या वेळीं आपल्या सामर्थ्यानें साम्राज्याचा उपभोग घेत आहे. पण क्षत्रियांचीं शंभर कुलें त्याला प्रतिकूल आहेत. त्यानें आपल्या सामर्थ्यानें जरी त्यांना जिंकिलें असलें तरी ते राजे मनांतून त्याचा द्वेषच करीत आहेत.

हे राजा, तूं धर्म, प्रजापालन, नीतिबल, ऐश्वर्य व विजय या पांची लक्षणांचा आश्रय करून साम्राज्याची इच्छा करीत आहेस. पण जरासंधासारखा दुरात्मा तुझा मोठा प्रतिस्पर्धी आहे, हें तूं लक्षांत ठेव. तो धर्मादि इतर गुणांनीं युक्त असता तर आम्हांला त्यांत कांहींच वैषम्य वाटलें नसतें. पण तो दुरात्मा प्रजेला पीडा देतो. विविध रत्नांनीं युक्त असलेले राजे त्या जरासंधाची अनेक रत्नांनीं उपासना करितात. पण तो नीतिभ्रष्ट मूढ तेवढ्यानें

संतुष्ट होत नाहीं. त्या दुरात्म्याचा मुख्य प्रधान मूर्धाभिषिक्त राजांना बलात्कारानें आपल्या अधीन करून घेतो. त्यामुळें त्याच्या अधीन नसलेला एकहि मूर्धाभिषिक्त राजा आम्हीं पाहिलेला नाहीं.

युधिष्ठिरा, या क्रमानें त्यानें आजपर्यंत जवळ जवळ शंभर राजांना आपल्या वश करून घेतलें आहे. तेव्हां हे पृथापुत्रा, एखादा दुर्बल राजा त्याचा प्रतिपक्ष होऊन त्याच्या समोर कसा उभा राहील ! त्या जरासंधानें जिंकलेल्या सर्व राजांना आपल्या उपास्य पशुपतीच्या गृहांत बांधून ठेविलें असून त्या रुद्रदेवतेला उद्देशून त्यांतील प्रत्येक राजाचा पशूंप्रमाणें बलि देण्याचा निश्चय केला आहे. तेव्हां त्या बिचाऱ्यांची आपल्या जीवितावर काय प्रीति असणार !

राजन्, रणांगणांत शस्त्रधारारूप तीर्थांत मरण पावल्यास क्षत्रियाचा स्वर्गलोकीं मोठा सत्कार होतो. यास्तव आपण अगोदर त्या मागधराजाला युद्धांत मारण्याचाच यत्न करूं या. त्या निर्दय जरासंधानें आजपर्यंत शहायशी राजे पराभूत करून आणिले आहेत, आणखीं चौदा राजे अद्यापि आणावयाचे आहेत. ते आणल्यावर तो पूर्वोक्त बलिदानाचें क्रूर कर्म करणार आहे. यास्तव जो वीर त्याच्या या क्रूर कर्मांत विघ्न आणील त्याचें त्रिभुवनांत निर्मल यश पसरेल. जो जरासंधाला जिंकील तो निःसंशय सम्राट् होईल. यास्तव आपल्याला प्रथम त्यालाच जिंकिलें पाहिजे. २. ३. १५.

अध्याय १६ वा.

[१ अर्जुनाचें प्रोत्साहनपर भाषण.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे केशवा, सम्राट्-पदाच्या इच्छेनें स्वार्थपरायण होऊन मी तुम्हांला केवळ साहसानें जरासंधाकडे कसा बरें पाठवूं ! हे जनार्दना, तूं माझें मन असून हे दोघे भीमार्जुन माझे नेत्र आहेत, असें मी समजतों. तेव्हां मन व चक्षु यांवांचून मीं जिवंत रहाणें कसें शक्य आहे ! जरासंधाच्या भयंकर पराक्रमी व दुर्जय सैन्याला जिंकण्यास जेथें यमहि समर्थ नाहीं, तेथें तुमचा काय पाड ! अशा विपरीत कार्यास प्रवृत्त होणारा पुरुष अनर्थालाच प्राप्त होतो. यास्तव राजसूय यागाचा माझा हा विचार युक्त नाहीं, असें मला वाटतें. ज्याची सिद्धि अशक्य आहे त्या राजसूयाविषयीं माझें मन विरक्त झालें आहे. हे जनार्दना, ज्या कर्माचें फल अगदीं विपरीत आहे, अशा कर्मांमध्यें

प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाला अनर्थप्राप्ति होते, असा नियम आहे. यास्तव मी स्वतः काय विचार केला आहे तें तूं ऐक. मीं आतां केवळ राजसूयाचाच नव्हे तर सर्व कर्मांचा त्याग करावा हेंच उचित होय.

वैशंपायन—राजा जनमेजया, युधिष्ठिर उद्विग्न चित्तानें असें भाषण करीत आहे तोंच धनंजयानें आपलें श्रेष्ठ धनुष्य, अक्षय बाण, भाते, रथ, ध्वज व ती सभा यांकडे एकदा अवलोकन केलें आणि युधिष्ठिराला म्हटलें—"हे महाराज, धनुष्य, शस्त्र, बाण, उत्साह स्वतः वासुदेव, मंत्रपूर्वक कार्यनिश्चय, यश व शारीर-सेनादिरूप सामर्थ्य या सर्व इष्ट व दुष्प्राप्य वस्तु मला अनुकूल आहेत. विद्वान् लोक सत्कुलांतील जन्माची प्रशंसा करितात. परंतु मला उत्साहावांचून कोणतीच गोष्ट श्रेयस्कर वाटत नाहीं. एखादा[1] निर्वीर्य पुरुष कृतवीर्याच्या उत्तम कुलांत उत्पन्न झालेला असला तरी तो काय करूं शकणार! त्यापेक्षां अप्रसिद्ध कुलांत जन्म घेऊन उत्साहानें पराक्रम करणारा मनुष्यच श्रेष्ठ होय.

हे राजन्, क्षत्रियाची वृत्ति सर्वदा शत्रूला जिंकण्याचीच असली पाहिजे. असा वीर इतर सर्व गुणांनीं हीन जरी असला तरी तो वीर्यवान् असल्यामुळें शत्रूचा नाश केल्यावांचून रहाणार नाहीं. याच्या उलट उत्साहहीन मनुष्य सर्वगुणसंपन्न जरी असला तरी त्याच्या हातून कसला पराक्रम होणार! गुणवान् मनुष्याचे सर्व गुण त्याच्या पराक्रमांत अंतर्भूत होतात.

हे धर्मज्ञा, जयप्राप्तीला उत्साह व अनुकूल दैव या दोन साधनांचा मुख्य आधार आहे. परंतु एखादा बलाढ्य पुरुष केव्हां केव्हां हीं दोन्ही साधनें अनुकूल असूनहि अनवधानामुळें त्यांचा उपयोग करीत नाहीं व त्या प्रमादाच्या द्वारा स्वतः बलाढ्य असूनहि शत्रूच्या हातून नाश पावतो. दैन्य व मोह यांच्या योगानेंहि बलवानाचा पराभव होतो. यास्तव जयाची इच्छा करणाऱ्या राजानें त्या दोन्ही विनाशहेतूंचा त्याग करावा.

राजा, तुझ्या आज्ञेनें मीं राजसूय यागासाठीं जरासंधाचा वध व बंदींत पडलेल्या राजांचें रक्षण, एवढें कार्य जर केलें तर त्याहून आगळी परम कर्तव्य तें काय राहिलें! हे धर्मराजा, आपण जर कार्याला आरंभच केला नाहीं, तर आपणांपाशीं पूर्वोक्त धनुष्यादि साधनें नाहींत, असाच शत्रूचा निश्चय होईल.

१ कृतवीर्यकुले जातो निर्वीर्यः किं करिष्यति।
निर्वीर्ये तु कुले जातो वीर्यवांस्तु विशिष्यते ॥

परतु आपणांस वासुदेवासारखा लोकोत्तर दुर्लभ मंत्री व गांडीव धनुष्यादि असाधारण साधनें अनुकूल असतांना शत्रुनाशाचा प्रयत्न व्यर्थ होईल, असें तूं कां मानितोस ! हे राजा, शत्रूचा पराभव करण्यास आपण असमर्थ आहों, असें निश्चित झाल्यावर भगवीं वस्त्रें परिधान करून संन्यास घेणें, फारसें अवघड नाहीं. यास्तव आतां अगोदर आपल्याला साम्राज्य मिळविणें शक्य आहे कीं नाहीं, हेंच पाहण्यासाठीं आपण शत्रूशीं युद्ध करूं या." २. ३. १६.

अध्याय १७ वा.

[१ वासुदेवाचें प्रोत्साहन. २ जरासंधाच्या उत्पत्तीचा वृत्तांत.]

(१) **वासुदेव—हे युधिष्ठिरा,** अर्जुनानें भारतकुलोत्पन्न कुंतीपुत्राला शोभण्यासारखेच हे विचार प्रकट केले आहेत. हे राजा, आपणास मृत्यु रात्रीं येईल किंवा दिवसां, हें जसें कोणालाहि निश्चयानें सांगतां येत नाहीं, त्याचप्रमाणें युद्ध न केल्यामुळें कोणी अमर झाला आहे, असेंहि आपण कधीं ऐकलें नाहीं. यास्तव पुरुषानें यथाशास्त्र नीतीचा आश्रय करून शत्रूंना जिंकण्याचा उपक्रम करणें, एवढेंच हृदयाला संतोष देणारें कार्य करावें. देवादिकांचें प्रातिकूल्य नसतांना चांगल्या प्रकारें निश्चित केलेल्या मंत्राची प्राप्ति झाली असतां उत्कृष्ट कार्याला आरंभ केल्यास तें सिद्ध होतें. दैवाचें आनुकूल्य व सुमंत्र यांचें ज्या पक्षाला साह्य असतें, त्याचा निश्चयानें उत्कर्ष होतो आणि दोन्ही पक्षीं त्या दोहोंचें साम्य असल्यास उत्कर्ष अनिश्चित असतो. पण युद्धावांचून असामर्थ्याचा निश्चय केव्हांहि होत नाहीं. म्हणून आम्ही असमर्थ आहों, या शंकेनें शत्रूंशीं युद्ध न आरंभितां स्वस्थ बसणें हेंच पराभवाचें मुख्य कारण आहे.

हे पांडवश्रेष्ठा, अनीति व अनुपाय यांनीं युक्त असलेल्या पुरुषाचा संग्रामांत भयंकर क्षय होतो. आपला शत्रुपक्षहि सुनय व दैवाचें आनुकूल्य यांनीं युक्त असला तर दोन्ही पक्षांना परस्पराची भीति वाटते व कोणाचाच जय होत नाहीं. दोघेहि तटस्थ रहातात. त्यामुळें त्यांतील कोणाचा पराभवहि होत नाहीं. जरासंधाच्या व आपल्या पक्षाचें साम्य आहे, म्हणून आपण त्याच्याशीं वैर आरंभिणें व्यर्थ आहे, असें तुला वाटत असेल; पण यावेळीं आपल्या पक्षाचा उत्कर्ष झालेला आहे. यास्तव आपण उत्तम नयाचा आश्रय करून शत्रूच्या देहापर्यंत जाऊन पोंचलों, म्हणजे मग नदीचा वेग जसा वृक्षांचा विध्वंस करितो, त्याप्रमाणें आम्हीहि शत्रूंचा नाश केल्यावांचून राहणार नाहीं.

राजन्, आपलीं छिद्रें गुप्त राखण्याविषयीं तत्पर राहून परंधावरच जर आम्हीं प्रहार केला तर आपल्या कार्याची सिद्धि निश्चयानें होईल. शत्रु अति बलाढ्य असून तो आपल्या सैन्यासह सज्ज होऊन राहिला असेल तर त्याच्याशीं युद्ध करूं नये, ही बुद्धिमानांची नीति मलाहि मान्य आहे. पण आम्ही गुप्तपणें व सर्व दोषरहित होऊन शत्रूच्या गृहांत शिरलों, म्हणजे त्याच्या देहाचेंच आक्रमण करून आपला मनोरथ सिद्धीस नेऊं. एकच पुरुषश्रेष्ठ भूतांच्या अंतरात्म्याप्रमाणें शाश्वत राजलक्ष्मीला धारण करितो, असा सिद्धांत आहे. अशा उपायानें कार्य आरंभिल्यास आमचा क्षय न होतां शत्रूचाच नाश होईल, असें मला निश्चयानें वाटतें. उलटपक्षीं जरासंधाशीं युद्ध आरंभून त्यानें बद्ध करून ठेविलेल्या अनेक क्षत्रियांचें रक्षण करीत असतांना आम्हांला त्याच्या हातून मृत्यु जरी आला तरी आम्ही स्वर्गांतील उत्तम सुखाला प्राप्त होऊं.

(२) युधिष्ठिर—हे गोविंदा, हा जरासंध कोण ! त्याचें सामर्थ्य व पराक्रम कशाप्रकारचा आहे ! तुझ्या अग्नितुल्य शरीराला स्पर्श करूनहि तो तृणवत् असलेला जरासंध दग्ध कसा झाला नाहीं, हें मला सांग. धर्माचा हा प्रश्न ऐकून श्रीकृष्ण म्हणाला—हे धर्मराजा, जरासंधाचें वीर्य, पराक्रम व त्यानें आम्हांला अनेक प्रकारें पीडा दिली असतांहि आम्हीं त्याची केलेली उपेक्षा, या सर्वांचें मी वर्णन करितों, तें ऐक.

पूर्वी बृहद्रथ-नांवाचा मगधदेशाचा एक मोठा बलाढ्य राजा होऊन गेला. तो तीन अक्षौहिणी सैन्याचा अधिपति असून त्याला आपल्या समरांतील अजिंक्यत्वाचा फार अभिमान होता. तो रूपवान्, पराक्रमी, वीर्यवान् व ऐश्वर्यसंपन्न होता. त्याचें शरीर नित्य यज्ञचिह्नांनीं भूषित असल्यामुळें तो जणुकाय दुसरा शतक्रतुच आहे, असें भासत असे. त्याच्या ठिकाणीं सूर्यासारखें तेज, पृथ्वीसारखी क्षमा, यम व काळ यांच्यासारखा क्रोध व कुबेरासारखें ऐश्वर्य होतें. राजा, सूर्यकिरण जसे सर्व पृथ्वीला व्यापितात त्याप्रमाणें त्या राजाच्या सौजन्यादि गुणांनीं हें सर्व जगत् व्यापिलें होतें.

त्या पुरुषश्रेष्ठ बृहद्रथराजानें काशीराजाच्या दोघी लावण्यवती जुळया कन्यांबरोबर विवाह केला व त्या दोघींनाहि 'मी तुम्हांशीं समप्रेमानें वागेन, पक्षपात करणार नाहीं' असें वचन देऊन त्याप्रमाणें सम वर्तन ठेविलें. दोन हत्तीणींसह गज जसा शोभतो, तसा त्या दोघी अनुरूप, प्रिय व सुशील राण्यांसह तो

वसुधाधिप बृहद्रथ शोभत असे. त्या दोघी साध्वी भार्यामध्यें असलेला तो नरेंद्र जणुंकाय गंगा व यमुना यांच्यामध्यें असलेल्या मूर्तिमंत सागरासारखाच दिसत असे.

हे पांडवा, अशा त्या नृपतीचें सर्व तारुण्य विषयोपभोगांत गेलें. तथापि त्याला वंशविस्तार करणारें एकहि अपत्य झालें नाहीं. त्या राजानें पुत्रकामेष्टि यज्ञादि अनेक मंगलकारक यज्ञ-याग व होम केले. परंतु त्या नृपश्रेष्ठाला कुलाची वृद्धि करणाऱ्या पुत्राची प्राप्ति झाली नाहीं.

त्यानंतर एकदा महात्म्या काक्षीवान्-गौतमाचा महातपस्वी उदार पुत्र चंडकौशिक यदृच्छेनें तेथें आला. तो उपवनांत एका वृक्षाचा आश्रय करून राहिला आहे, हें वृत्त ऐकतांच बृहद्रथ राजा आपल्या दोघी भार्यांसह त्या वृक्षाखालीं बसलेल्या मुनीपाशीं गेला व त्यानें मुनीच्या आश्रमाला योग्य असलेले सर्व उत्कृष्ट पदार्थ अर्पण करून त्यास संतुष्ट केलें.

तेव्हां तो सत्यनिष्ठ व सत्यवक्ता श्रेष्ठ ऋषि राजाला म्हणाला—हे भूपाला, मी तुजवर प्रसन्न झालों आहें. इष्ट वर माग. या वेळीं तूं मागशील तो वर मी तुला देईन.

तेव्हां बृहद्रथानें दोघी भार्यांसह त्या मुनीला वंदन केलें व पुत्रप्राप्तीविषयीं निराश झालेला तो राजा सद्गदित वाणीनें त्यास म्हणाला—" हे भगवन्, मी राज्य सोडून तपोवनांत जावयास निघालों आहें. मज अभाग्याला वर मागून काय करावयाचें आहे व राज्याचा तरी मला काय उपयोग ! "

कृष्ण म्हणाला—राजा युधिष्ठिरा, बृहद्रथाचे ते निराशेचे उद्गार ऐकून मनांत क्षुब्ध झालेला तो मुनि त्याच आम्रवृक्षाखालीं क्षणभर ध्यान करीत बसला. तों त्याच्या मांडीवर शुकानें दंश न केलेलें एक रसाळ आम्रफल वरून पडलें. लागलेंच मुनिश्रेष्ठानें तें आपल्या हातांत उचलून घेतलें व मनानें त्याचें अभिमंत्रण करून पुत्रप्राप्तीला कारण होणारें तें अप्रतिम आम्रफल राजाला देऊन म्हटलें—" हे नराधिपा, तूं कृतार्थ झाला आहेस. आतां तूं आपल्या नगरीला परत जा. "

हें मुनिवचन ऐकून तो महा बुद्धिमान् राजा मुनीच्या चरणांना शिरसा वंदन करून आपल्या राजधानीस परत आला. त्या नृपश्रेष्ठानें दोन्ही भार्यांशीं समतेनें वागण्याची पूर्वींच प्रतिज्ञा केलेली असल्यामुळें त्यानें तें एकच फल

दोघी स्त्रियांना दिलें. तेव्हां त्या एका आम्र फलाचीं दोन शकलें करून तीं त्या दोघींनीं भक्षण केलीं. त्या मुनीच्या सत्यवचनामुळें व तशीच भवितव्यता असल्यामुळें त्या दोघींनीं तें फल भक्षण करतांच त्यांना गर्भ राहिला व त्यामुळें त्या नृपतीला परम संतोष झाला.

पुढें योग्य काल निघून गेला असतां त्या दोघीहि राजस्त्रिया प्रसूत झाल्या व प्रत्येकीला पुरुष शरीराचें एकेक शकल झालें. एक नेत्र, एक हात, एक पाय, अर्धें उदर, अर्धें मुख, अर्धा कटिप्रदेश, अशा प्रकारचीं तीं शरीराचीं दोन शकलें पाहून त्या दोघीहि भयानें कांपूं लागल्या. नंतर उद्विग्न झालेल्या त्या दोघी भगिनींनीं एकमेकींशीं विचार करून अत्यंत खिन्न मनानें तीं दोन्ही सजीव प्राणिशकलें टाकून दिलीं. तेव्हां त्यांच्या दायांनीं तीं दोन्ही शकलें गर्भपाताप्रमाणें वस्त्रांत गुंडाळून अंतःपुरांतून बाहेर आणिलीं व द्वाराच्या बाहेर टाकून त्या निघून गेल्या.

इतक्यांत मांस व रक्त भक्षण करणारी 'जरा'-नांवाची एक राक्षसी तेथें आली. तिनें तीं दोन्ही शकलें उचललीं व तीं सहज नेतां यावीं म्हणून दैवप्रेरणेनेंच एकत्र जोडिलीं. तों काय चमत्कार सांगावा! हे पुरुषश्रेष्ठा, तिनें तीं शकलें एकत्र जोडतांच त्यांपासून पूर्ण शरीर धारण करणारा एक वीर कुमार उत्पन्न झाला.

तेव्हां ती आश्चर्यचकित झालेली राक्षसी हंसत त्या बालकाला नेण्याचा प्रयत्न करूं लागली. परंतु ती त्या वज्रतुल्य शिशूला जाग्यावरून हालविण्यासहि समर्थ झाली नाहीं. तो बालक आपल्या आरक्त हातांच्या मुठी वळून, त्या तोंडांत घालून, मेघगर्जनेसारखा आक्रोश करूं लागला. त्याचा तो रडण्याचा ध्वनि ऐकून राजाच्या अंतःपुरांतील सर्व लोक बृहद्रथराजासह त्वरेनें बाहेर आले. त्या दोघी खिन्न व पुत्रप्राप्तीविषयीं निराश झालेल्या राण्याहि पान्हा फुटून सर्वांबरोबर बाहेर आल्या.

सर्व परिवारासह राजा तेथें आला आहे असें पाहून व त्या बालकाचें असामान्य बल अवलोकन करून त्या राक्षसीनें 'मी या महात्म्या धार्मिक नृपाच्या राज्यांत दीर्घकाल सुखानें रहात आहें, यास्तव मला या पुत्रेच्छु राजाच्या बालकाचा नाश करणें योग्य नाहीं' असा आपल्या मनांत विचार करून मानुषरूप धारण केलें व सूर्यबिंबाला उचलून घेणाऱ्या मेघलेखेप्रमाणें ती 'जरा' राक्षसी

त्या अर्भकाला उचलून घेऊन वसुधाधिपाला म्हणाली—"हे बृहद्रथराजा, हा तुझा पुत्र मी तुला परत देत आहें, तो घे. ब्राह्मणाच्या वरानें तुझ्या दोन भार्यांच्या ठिकाणीं झालेल्या या बालकाला दायांनीं टाकून दिलें होतें. त्याचें मीं रक्षण केलें आहे."

राजा युधिष्ठिरा, राक्षसीचें हें वचन ऐकतांच काशीराजाच्या त्या दोघी साध्वी कन्यांनीं तत्काल तें बालक घेतलें व त्यास पयस्नानानें भिजवून टाकिलें. त्यानंतर संतुष्ट झालेल्या बृहद्रथराजानें मानुषशरीर धारण करणाऱ्या गौरवर्ण जरा राक्षसीला म्हटलें—"हे कल्याणि, माझा पुत्र आणून देणारी तूं कोण आहेस, तें मला सांग. इच्छेप्रमाणें विहार करणारी तूं कोणीं देवता असावीस असें मला वाटतें." २. ३. १७.

अध्याय १८ वा.

[१ जरा राक्षसीचा वृत्तान्त व तिच्यापासून राजाला जरासंधाची प्राप्ति.]

(१) राक्षसी—हे राजेंद्रा, तुझें कल्याण असो. इच्छेस येईल तें रूप धारण करणारी मी 'जरा'-नांवाची राक्षसी आहें. तुझ्या गृहांत माझी नित्य पूजा होत असल्यामुळें मी सुखानें रहात आहें. हे राजा, मी मानवांच्या प्रत्येक घरांतून वास करीत असतें. पूर्वीं ब्रह्मदेवानें मला उत्पन्न करून 'गृहदेवी' असें नांव ठेविलें व दिव्य रूप धारण करणाऱ्या माझी दानवांच्या विनाशाकडे योजना केली. जो कोणी मानव भक्तीनें भिंतीवर पुत्रांसह तारुण्ययुक्त असलेल्या माझें चित्र काढून त्याची पूजा करील त्याच्या गृहांत सर्व ऐश्वर्याची समृद्धि होईल व जो याप्रमाणें करणार नाहीं, त्याचा नाश होईल.

हे प्रभो, तुझ्या गृहांत माझी नित्य पूजा होत असते. तुझ्या या राजमंदिरांतील भिंतीवर बालकांच्या समुदायांनीं परिवेष्टित असलेल्या माझीं अनेक चित्रें काढलेलीं असून गंध, पुष्प, धूप, भक्ष्य, भोज्य इत्यादि पदार्थांनीं माझें नित्य पूजन होत असतें. याप्रमाणें तुझ्या कडून उपकृत झालेली मी अहर्निश तुझ्यावर प्रत्युपकार कसा करावा, याचाच विचार करीत होतें. हे महाराज, आज तुझ्या पुत्रशरीराचीं हीं दोन शकलें मीं जेव्हां पाहिलीं तेव्हां मीं तीं एकत्र केलीं व दैवयोगानें त्यांचा हा बालक झाला.

हे धर्मज्ञा, हा सर्व तुझ्या भाग्याचा प्रभाव आहे. मी केवल निमित्तमात्र झाल्यें. मी मेरु-पर्वतालाहि भक्षण करण्यास समर्थ आहें, मग तुझ्या या अर्भकाची काय कथा! परंतु तुझ्या राजगृहांत होत असलेल्या माझ्या पूजनानें संतुष्ट झालेली मी तुझा हा बालक तुला परत देत आहें.

श्रीकृष्ण—राजा युधिष्ठिरा, याप्रमाणें बोलून ती राक्षसी तेथेंच अंतर्धान पावली व त्या बृहद्रथराजानें त्या कुमाराचा स्वीकार करून आपल्या मंदिरांत प्रवेश केला. नंतर त्या राजेंद्रानें त्या बालकाचे जातकर्मादि सर्व संस्कार केले व सर्व मगधदेशामध्यें 'जरा'-राक्षसीचा उत्सव सुरू करण्याची आज्ञा केली.

राजा, पितामहाप्रमाणें सामर्थ्यवान् असलेल्या बृहद्रथानें त्या बालकाला 'जरा'–राक्षसीनें सांधलें म्हणून त्याचें नांव 'जरासंध' असें ठेविलें. तो मागधाधिपाचा महातेजस्वी पुत्र जरासंध होमकुंडांतील आहुति दिलेल्या अग्नीप्रमाणें वाढत चालला. दिवसेंदिवस त्याचें बल व शरीर यांची वृद्धि होत जाऊन तो शुक्लपक्षांतील चंद्राप्रमाणें मातापितरांस आल्हादकारक झाला.२.३.१८.

अध्याय १९ वा.

[१ जरासंधाला राज्यप्राप्ति व त्याचा पराक्रम.]

(१) श्रीकृष्ण—हे धर्मा, त्यानंतर कांहीं कालानें तो महातपस्वी भगवान् चंडकौशिकमुनि पुनः मगधदेशांत आला. त्याच्या आगमनानें संतुष्ट झालेला राजा बृहद्रथ अमात्य, इतर परिवार, आपल्या भार्या व पुत्र यांसह त्या ऋषीला सामोरा गेला व अर्घ्य-पाद्यादिकांनीं त्याचा सत्कार करून त्यानें पुत्रासह आपलें राज्य त्यास अर्पण केलें.

तेव्हां राजाच्या पूजेचा स्वीकार करून तो भगवान् ऋषि प्रसन्न अंतःकरणानें म्हणाला—"हे राजन्, तुझ्या पुत्राचें भवितव्य मीं दिव्य दृष्टीनें जाणलें आहे, तें ऐक. हे राजा, हा तुझा रूप व बल यांनीं युक्त असलेला पुत्र पराक्रमी व ऐश्वर्यसंपन्न होईल, यांत संशय नाहीं. हा आपल्या सामर्थ्यानें सर्व वैभवाची प्राप्ति करून घेईल. ज्याप्रमाणें गरुडाच्या वेगाची बरोबरी कोणताहि पक्षी करूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें तुझ्या या वीर्यवान् पुत्राच्या सामर्थ्यापुढें कोणताहि राजा टिकाव धरणार नाहीं. याला पीडा देण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या याच्या सर्व शत्रूंचा नाश होईल.

हे भूपाला, नदीच्या प्रवाहानें पर्वताला जसा यत्किंचित्हि उपद्रव होत नाहीं, तद्वत्च देवांनीं सोडलेल्या शस्त्रांनींहि याला कांहीं अपाय होणार नाहीं. सर्व मूर्धाभिषिक्त राजांच्या मस्तकावर हा तुझा पुत्र सूर्यासारखा तळपत राहील. सूर्य जसा सर्व नक्षत्रांची प्रभा हरण करितो, तसा हा सर्व राजांना निस्तेज करील. मोठ्या चतुरंग सैन्यानें युक्त असलेले महाबलाढ्य राजेहि याच्या समीप येतांच अग्नीसमीप येणाऱ्या पतंगांप्रमाणें नाश पावतील. वर्षा-ऋतूंत तुडुंब भरलेल्या नद्यांचें जल समुद्र जसें ग्रहण करितो, तसा हा वीर सर्व समृद्ध राजांची संपत्ति हरण करील. तृण-धान्यादिकांना उत्पन्न करणारी पृथ्वी जशी शुभ व अशुभ पदार्थांना धारण करिते, तद्वत्च हा तुझा बलाढ्य पुत्र चातुर्वर्ण्याचें सर्व प्रकारें रक्षण करील. सर्व भूतांना आत्मवत् प्रिय असलेला प्राण जसा शरीरांतील श्वासोच्छ्वासरूप वायूच्या अधीन असतो, तसेच सर्व भूपाल या तुझ्या समर्थ पुत्राला वश होतील व हा मागध सर्व लोकांमध्यें बलाढ्य होऊन याला त्रिपुरांतक महादेव रुद्राचें साक्षात् दर्शन घडेल."

युधिष्ठिरा, याप्रमाणें बोलून त्या मुनीनें दुसऱ्या कार्याकडे लक्ष लावण्याच्या निमित्तानें बृहद्रथराजाला निरोप दिला. तेव्हां तो राजा आपल्या सर्व परिवारासह राजधानीस परत आला व जरासंधाला राज्याभिषेक करून कृतार्थ झाला.

याप्रमाणें पुत्राला राज्य देऊन तो बृहद्रथ आपल्या दोन्ही भार्यांसह तपोवनांत निघून गेला. दोन्ही माता व पिता वनांत निघून गेलीं असतां जरासंधानें स्वपराक्रमानें सर्व राजे वश करून घेतले. हे नृपश्रेष्ठा जनमेजया, इकडे दीर्घकालानें तपोवनांत तपश्चर्या करीत असलेला तो राजा बृहद्रथ दोघी भार्यांसह स्वर्गीं गेला. त्यानंतर चंडकौशिकाच्या वचनाप्रमाणें सर्व ऐश्वर्याला प्राप्त झालेल्या जरासंधानें राज्याचें पालन केलें.

हे राजन्, पुढें मीं कंसाचा वध केला असतां माझ्याशीं जरासंधाचें शत्रुत्व उत्पन्न झालें. तेव्हां त्या बलाढ्य जरासंधानें गिरिव्रज नगरींतून आपली गदा नव्याण्णव वेळां गरगर फिरवून मथुरेंत रहाणाऱ्या व अद्भुत कर्में करणाऱ्या मजकडे भिरकावून दिली. तेव्हां ती नव्याण्णव योजनें दूर असलेल्या मथुरेच्या समीप येऊन पडली. त्यावेळीं मथुरावासी जनांनीं 'जरासंधाची गदा मथुरेच्या समीप पडली आहे' हें वृत्त चोहोंकडे प्रसिद्ध केलें.

त्या जरासंधाचे हंस व डिंभक या नांवाचे दोघे बलाढ्य सेनापति होते. त्यांना 'कोणत्याहि शस्त्रानें मृत्यु येणार नाहीं' असा वर होता. ते दोघेहि बुद्धिमानांमध्यें श्रेष्ठ, मंत्रविशारद व नीतिशास्त्रप्रवीण होते. मीं पूर्वीं त्या महाबलाढ्य वीरांविषयीं तुला सांगितलेंच आहे.

हे भारता, जरासंधराजा व त्याचे हे दोघे मंत्री एवढे तिघेच सर्व त्रिभुवन जिंकण्यास पुरेसे होते, अशी माझी समजूत आहे. हे महाराज, कुकुर, अंधक व वृष्णि वीर जरी बलवान् आहेत, तरी जरासंधापुढें त्यांचें सामर्थ्य चालणें शक्य नाहीं, हें जाणूनच 'अधिक बलवानाशीं स्पर्धा करूं नये' या राजनीतीला अनुसरून त्यांनीं बलाढ्य जरासंधाची उपेक्षा केली. २. ३. १९.

येथें तिसरें राजसूयारंभपर्व समाप्त झालें.

जरासंधवधपर्व ४.

अध्याय २० वा.

[१ भीमार्जुन व कृष्ण यांचें मगधदेशीं गमन.]

(१) **वासुदेव**—हे धर्मराजा, हंस, डिंभक व सर्वपरिवारासह कंस यांचा नाश झालेला असल्यामुळें जरासंधाच्या वधाचा काल आतां प्राप्त झाला आहे. पण सर्व देव आणि दानवहि समरांगणांत जरासंधाला जिंकण्यास समर्थ नाहींत. त्याला केवळ द्वंद्वयुद्धांतच जिंकतां येईल, असें मला वाटतें. मी नीतिवेत्ता आहें, भीमसेन बलवान् आहे व आम्हां दोघांचेंहि रक्षण करण्यास अर्जुन समर्थ आहे. यास्तव इष्टीच्या तीन अग्नीप्रमाणें आम्ही तिघे जरासंधवधाचें कार्य साध्य करूं.

हे वीरा, आम्ही तिघांनीं त्या नराधिपाला निर्जन प्रदेशीं युद्धाचें आह्वान केलें असतां, तो निःसंशय तें अमान्य करणार नाहीं. कदाचित् स्वपराक्रमाच्या दर्पानें तो माझ्याशीं किंवा धनंजयाशीं युद्ध करण्यास तयार होणार नाहीं. कारण आमच्याशीं युद्ध करण्यांत तो आपला अपमान समजेल! तथापि महाबाहु भीमाशीं तो बाहुयुद्ध करण्यास तत्काल तयार होईल आणि महाबलाढ्य भीमसेन त्या महाबाहूशीं युद्ध करण्यास समर्थ आहे. काल जसा या विस्तीर्ण

जगाचा नाश करितो, तसा भीमसेन त्या जरासंधाचा नाश करील. हे युधिष्ठिरा, तूं जर माझें हृदय जाणत असशील व तुझा जर मजवर विश्वास असेल, तर तूं या दोघां भीमार्जुनांस एखाद्या ठेवीप्रमाणें सत्वर माझ्या स्वाधीन कर.

राजा जनमेजया, भगवान् वासुदेवाचें हें भाषण ऐकून युधिष्ठिरानें उल्हासानें प्रसन्नवदन झालेल्या भीमार्जुनांकडे अवलोकन केलें व श्रीकृष्णाला म्हटलें— " हे शत्रूंचा नाश करणाऱ्या अच्युता, असें बोलूं नकोस. तूं आम्हां पांडवांचा नाथ असून आम्ही तुझे आश्रित आहों. हे गोविंदा, तूं जें म्हटलेंस तें सर्व योग्य आहे. ज्यांच्यापासून विजयश्री पराङ्मुख झाली आहे, त्यांचा तूं केव्हांहि पुढारी होणार नाहींस. हे जगन्नाथा, जरासंधाचा वध होऊन प्रतिबंधांत पडलेले भूपाल मुक्त झाले व माझा राजसूयहि पार पडला, असेंच तुझ्या आज्ञेंत रहाणाऱ्या मला वाटत आहे. यास्तव आतां विलंब करूं नको. ज्यायोगें हें कार्य सत्वर सिद्धीस जाईल तसें कर.

हे नरोत्तमा, रोगानें आर्त झालेला पुरुष धर्म, अर्थ व काम यांनीं रहित होऊन जसा दुःखी होतो, तसें तुम्हां तिघांवांचून माझें जीवित कष्टकर होईल. श्रीकृष्णावांचून पार्थ व धनंजयावांचून वासुदेव कधींच दृष्टीस पडत नाहीं. हे कृष्णा, या लोकीं तुम्हां दोघांना दुर्जय असें कांहींच नाहीं, अशी माझी दृढ मति आहे. तसाच हा बलवानांतील श्रेष्ठ महायशस्वी वृकोदर तुम्ही दोघे बरोबर असल्यावर कोणतें कार्य करूं शकणार नाहीं! सैन्याची योजना कुशलतेनें केली असतां महत्कार्य होतें. सैन्य स्वभावतःच आंधळें व जड आहे. पण बुद्धिमान् सेनापतीनें त्याची कुशलतेनें रचना केली असतां तें शत्रूचा पराजय करण्यास समर्थ होतें.

हे केशवा, जलप्रवाह दुसऱ्या प्रदेशीं न्यावयाचा झाल्यास तो सखलभूमीवरून न्यावा लागतो. किंवा ज्याप्रमाणें जलावर उपजीविका करणारे धीवर नदीतीरापासून पाट काढून त्यांतून नदीचें जल शेत, मळा इत्यादि इष्ट प्रदेशांत नेतात त्याप्रमाणें कुशल सेनापति, अनायासानें आक्रमण करण्यास योग्य असलेल्या इष्ट व निरुपद्रव प्रदेशीं सैन्य नेतात; महा बलाढ्य वीरापुढें नेऊन त्याला मृत्युमुखीं पाडीत नाहींत. सैन्यापेक्षां नीतिच श्रेष्ठ आहे. यास्तव आपण त्रैलोक्यांत प्रसिद्ध असलेल्या तुज नीतिविशारद सर्वज्ञ गोविंदाचाच आश्रय करून आपल्या कार्यसिद्धीसाठीं यत्न करावा, हें सर्वथा योग्य आहे. हे कृष्णा, मी आतां

बुद्धि, राजनीति, बल व कार्यसिद्धीचीं साधनें यांनीं युक्त असलेल्या तुलाच या कार्यसिद्धीसाठीं पुढाकार देतों.

हे यदुश्रेष्ठा, अर्जुनानें तुझ्या मतानें चालावें व भीमानें पार्थाला अनुसरावें. म्हणजे तुझी नीति, पार्थाचा विजय व भीमाचें बल या तीन अमोघ शक्तींनीं माझें कार्य सिद्ध होईल."

राजा, युधिष्ठिराचें हें भाषण ऐकून भीमार्जुन व कृष्ण हे तीघे महा सामर्थ्यवान् भ्राते मगधदेशाकडे जावयास निघाले. त्यांनीं ब्रह्मनिष्ठ स्नातक ब्राह्मणांचा वेष घेतला व अजिन, दंड, कमंडलु, भगवीं वस्त्रें इत्यादि साधनांचा स्वीकार करून ते वीर आप्त-सुहृदांचीं अभिनंदनपर भाषणें ऐकत मोठ्या उत्साहानें मार्गस्थ झाले.

जरासंधाकडून भूपालांना होत असलेल्या पीडेचें स्मरण झाल्यामुळें ते तिघेहि क्रोधानें संतप्त झाले होते. त्यामुळें त्यांचीं शरीरें चंद्र, सूर्य व अग्नि यांप्रमाणें तेजानें दीप्त झालेलीं दिसत होतीं. सर्वांच्या पुढें चालणारा बलाढ्य भीमसेन व त्याच्या मागोमाग जाणारे विजयी कृष्णार्जुन, यांना पाहून युधिष्ठिर 'जरासंध मरण पावला' असेंच समजला. कारण हे पारिक्षिता, निमेषोन्मेषापासून महाप्रलयापर्यंत सर्व कार्यांचें नियंत्रण करणारे कृष्णार्जुन नर-नारायण असून लोकांना धर्म, अर्थ व काम यांत प्रवृत्त करणारेहि तेच आहेत, हें युधिष्ठिर जाणत होता.

हे राजा, कुरुदेशांतून निघालेले ते तिघे वीर कुरुजांगल प्रदेशांतून रम्य पद्मसरोवरावर गेले. तेथून त्यांनीं कालकूटपर्वताचें उल्लंघन केलें. पुढें पर्वतावरून वहाणाऱ्या गंडकी, महाशोणा व सदानीरा या नद्या तरून गेल्यावर त्यांना मार्गांत रमणीय सरयू नदी लागली. तिचें दर्शन घेऊन ते पूर्व कोसल-देशांत गेले. तेथून मिथिला व माला या प्रदेशांत जाऊन त्यांनीं चर्मण्वती, गंगा व शोणनद यांचें उल्लंघन केलें. नंतर ते पूर्व दिशेकडे वळले. तेथें वल्कलें व दर्भ धारण करून त्यांनीं मगध देशांत प्रवेश केला. तेथील विपुल वृक्ष व निर्मल जलाचे झरे यांनीं युक्त असलेल्या 'गोरथ'-पर्वतावर निरंतर गायी चरत असत. त्या श्रेष्ठ पर्वतावर चढून तेथून त्या तिघांनीं मगधदेशाचें निरीक्षण केलें. २. ४. २०.

अध्याय २१ वा.

[१ कृष्ण व भीमार्जुन यांचें गिरिव्रजावलोकन. २ अमार्गानें नगरप्रवेश. ३ जरासंधाची भेट व प्रश्न. ४ श्रीकृष्णाचें उत्तर.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, त्या पर्वतावर आरोहण करून श्रीकृष्णानें दोघां पांडवांना मगधदेशाची माहिती सांगितली. तो म्हणाला—" हे कुंतीपुत्रहो, हा शुभ व विस्तीर्ण मगधदेश येथून किती रमणीय दिसत आहे पहा ! यामध्यें विविध पशु व निर्मल जल यांची समृद्धि असून हा प्रदेश सर्व उपद्रवरहित आहे. त्यांतील ही गिरिव्रज नगरी असंख्य सुंदर गृहांनीं युक्त असून तिची रचनाहि रम्य आहे. हिच्या सभोंवार असलेले वैहार, वराह, वृषभ, ऋषिगिरि व चैत्यक हे पांच शुभ पर्वत या नगरीचें चोहोंबाजूंनीं रक्षण करीत आहेत व त्यांचीं उंच शिखरें शीतल वृक्षांनीं युक्त आहेत. हे पर्वत त्यांवरील कामिजनांना प्रिय असलेल्या लोध्र वृक्षांच्या वनांनीं जणुं काय झांकून गेले आहेत. लोध्रवृक्षांचीं शाखाग्रें सुगंधित पुष्पांनीं वेष्टित झाल्यामुळें हीं वनेंहि अतिशय मनोहर दिसत आहेत.

हे पार्थहो, महात्म्या व्रतवान् गौतममुनीनें येथेंच औशीनरी शूद्रस्त्रीच्या ठिकाणीं काक्षीवान्-प्रभृति पुत्रांना उत्पन्न केलें. हे शूद्रीचे पुत्र असतांहि गौतममुनीच्या माहात्म्यानें मागधवंशाचे आश्रित झाले आहेत. त्या महात्म्या ऋषिपुत्रांनीं मागधवंशाचा आश्रय केला, हा त्या ऋषीचा राजावर मोठाच अनुग्रह होय. अर्जुना, पूर्वीं अंग-वंगादि बलाढ्य राजे या गौतम ऋषीच्या आश्रमांत येऊन क्रीडा करीत असत. हे वृकोदरा, पिप्पलवृक्षांची ही मनोरम वनराजी पहा.

अर्जुना, गौतममुनीच्या आश्रमापाशीं असलेल्या या लोध्रवृक्षांची शोभा किती रमणीय दिसत आहे, ती पाहिलीस का ! शत्रूंना ताप देणारा अर्बुद व शक्रवापी, हे दोन नाग येथेंच रहात असून स्वस्तिक व मणिनाग यांचें उत्तम गृहहि येथेंच आहे. मनूनें हे मागध देश मेघांना कधीं टाळतांच येऊं नयेत, अशी त्यांची रचना केली आहे. त्यामुळें या देशांत अवर्षण कधींच पडत नाहीं. कौशिक व मणिमान् यांनींहि या देशांवर मोठा अनुग्रह केला आहे. अशाप्रकारच्या या रम्य व सर्वतः सुरक्षित नगरीला प्राप्त होऊन दुरात्मा जरासंध

आपल्याला ही अनुपम अर्थसिद्धि प्राप्त झाली आहे, असा मोठा अभिमान बाळगितो. पण आपण आतां अल्पकालांतच त्याचा तो सर्व दर्प हरण करूं."

राजा जनमेजया, इतकें बोलून वार्ष्णेय कृष्ण व पांडव भीमार्जुन, असे ते महापराक्रमी तीन भ्राते मागधपुराकडे जावयास निघाले. तें नगर चातुर्वर्ण्यांच्या हृष्ट व पुष्ट जनांनीं युक्त होतें. त्या गिरिव्रजांत सर्वदा उत्सव होत असून त्या पर्वतवेष्टित नगरीला जिंकणें कोणालाहि शक्य नव्हतें. हे तिघेहि वीर त्या नगरीच्या समीप आल्यावर पर्वताप्रमाणें उंच असलेल्या तिच्या महाद्वाराकडे न जातां बृहद्रथाच्या वंशजांना आणि नागरिकांना पूज्य व प्रिय असलेल्या चैत्यकबुरुजाकडे वळले.

राजा, पूर्वी तेथें एक वृषभाच्या आकाराचा मांसाहारी दैत्य होता. बृहद्रथराजानें त्याचा वध करून त्याच्या कातड्याचे तीन नगारे तयार करविले. ते एकदा वाजविले असतां त्यांचा ध्वनि महिनाभर घुमत राही. असे ते अपूर्व नगारे त्या राक्षसाच्याच शिरांच्या दोऱ्या वळून त्यांनीं आंवळले होते. त्या राजानें दिव्य पुष्पांनीं व सुगंधी द्रव्यांनीं त्यांचें पूजन करून त्यांची आपल्या नगरीच्या प्रवेशद्वारावर स्थापना केली होती. तेथें ते नगारे नित्य वाजत असत. पण त्या तिन्ही नगाऱ्यांचा भंग करून हे तिघे वीर दुसऱ्या दगडी कोटाकडे चालले. तेव्हां द्वाररक्षक अनेक आयुधें घेऊन त्यांच्या अंगावर धावून आले. तथापि त्यांच्या प्रतिबंधाला न जुमानतां गिरिव्रजनगरीच्या रम्य तटावर ते त्वरेनें चढले व जरासंधाला मारण्याची इच्छा करणाऱ्या त्यांनीं, जणुंकाय त्याच्या मस्तकावरच लत्ताप्रहार करून, त्या चैत्यकप्राकाराचें फार मोठें प्राचीन व दृढ शिखर आपल्या बाहुप्रहारांनीं फोडून भूमीवर पाडविलें. तें शिखर मागधांना मोठें प्रिय व पूज्य होतें. त्यानंतर त्याच मार्गानें ते गिरिव्रजनगरांत शिरले.

(२) इकडे हा प्रकार चालला असतां नगरींतील वेदपारग ब्राह्मणांनीं दुश्चिह्नें होत असलेलीं पाहून तीं जरासंधास निवेदन केलीं. राजपुरोहितांनीं अरिष्टनिवारणार्थ गजारूढ झालेल्या प्रतापवान् जरासंधाच्या भोंवतीं प्रज्वलित अग्नि फिरवून यज्ञिय पशूप्रमाणें त्याचें पर्यग्निकरण केलें व दीक्षा घेतलेला जरासंध व्रतस्थ राहून उपवास करूं लागला.

इतक्यांत बाह्य शस्त्ररहित, पण बाहू हेंच ज्यांचें शस्त्र आहे, असे जरासंधाशीं द्वंद्वयुद्ध करण्याची इच्छा करणारे ते तीन वीर स्नातकवेषानें गिरिव्रजनगरींत गेले. तेथें त्यांनीं भक्ष्य व सुगंधि माल्यादि पदार्थांनीं युक्त असलेलीं अनेक दुकानें पाहिलीं. त्या विस्तीर्ण नगरीचें ऐश्वर्य व सर्व पदार्थांची समृद्धि पहात ते नरश्रेष्ठ चालले होते.

भीमार्जुन व कृष्ण या तिघांनीं राजमार्गानें जात असतां वाटेंत एका माळ्याकडून बलात्कारानें तीन पुष्पमाला घेऊन त्या आपल्या गळयांत घातल्या. याप्रमाणें विचित्र वस्त्रें परिधान करून आणि गळयांत पुष्पमाला व कानांत तेजस्वी कुंडलें घालून ते महावीर हिमालयांतील सिंह जसे गायींचें निवासस्थान शोधीत जातात, त्याप्रमाणें जरासंधाचा शोध करीत त्याच्या राजमंदिराकडे चालले. त्या तिघांचेहि बाहु शालवृक्षासारखे दीर्घ व पुष्ट आणि वक्षःस्थल विशाल होतें. त्यांनीं चंदन व अगुरु यांची सुवासिक उटी लावली होती. हत्तीप्रमाणें उंच व पुष्ट असलेल्या त्यांस पाहून त्या नगरींतील लोकांना मोठा विस्मय वाटला.

परिक्षिता, राजमंदिरांत येऊन पोंचल्यावर ते वीर लोकांनीं गजबजलेले तीन चौक ओलांडून निर्भयपणें व मोठ्या अभिमानानें राजाजवळ गेले. तेव्हां त्यांस पाहून जरासंध मोठ्या आदरानें उठून उभा राहिला आणि पाद्य, मधुपर्क, गायी व सत्कार यांस पात्र असलेल्या त्यांचें यथाविधि आतिथ्य करण्यास प्रवृत्त झाला. तो म्हणाला—'भगवन्, तुमचें स्वागत असो.' पण हे राजा, जरासंधाच्या त्या स्वागताचा सत्कार न करितां भीमार्जुन मौन धारण करून बसले. तेव्हां महाबुद्धिमान् श्रीकृष्णानें त्यास म्हटलें, 'हे राजा, हे दोघे या वेळीं मौनव्रतांत स्थित आहेत. मध्यरात्र उलटून गेल्यावर ते भाषण करतील.' श्रीकृष्णाचें हें वचन ऐकून राजानें त्या तिघांची यज्ञशाळेंत रहाण्याची व्यवस्था करून तो आपल्या मंदिरांत गेला.

(३) राजा जनमेजया, मध्यरात्रीनंतर जरासंधराजा त्यांच्यापाशीं आला. कारण स्नातक ब्राह्मण मध्यरात्रीं जरी आपल्या येथें आले तरी त्यावेळीं त्यांचें स्वागत करण्याचा त्या राजाचा नियम होता. त्याला अनुसरून तो मागधराज अग्निगृहांत त्यांस भेटावयास आला. पण त्या तिघांना पूर्वीच्याच वेषांत पाहून जरासंधाला विस्मय वाटला. जरासंध यज्ञशाळेंत येतांच ते तिघे पुरुषव्याघ्र आसनावरून उठून व 'हे राजा, तुझें कुशल असो' असें बोलून परस्परांकडे

पहात उभे राहिले. श्रीकृष्णासमक्ष मरण पावणाऱ्या मनुष्यास अवश्य मोक्ष-प्राप्ति होते. यास्तव जरासंधहि मुक्तच होईल, असा त्यांच्या 'कुशल' या शब्दांत गूढ अर्थ होता.

राजा, त्यानंतर जरासंधानें त्या तिघां स्नातकवेष धारण करणाऱ्या यादव-पांडवांस 'आपण बसावें' अशी विनंति केली. तिला मान देऊन महायज्ञांतील त्रेताग्नीप्रमाणें आपल्या स्वाभाविक तेजानें देदीप्यमान असलेले ते तिघे पुरुषश्रेष्ठ आसनांवर बसले. तेव्हां सत्यनिष्ठ जरासंधनृपानें त्या कपट वेषधारी द्विजांची निंदा करीत त्यांस म्हटलें—"हे विप्रहो, या मनुष्यलोकीं कोणीहि स्नातकव्रत धारण करणारे ब्राह्मण समावर्तनादि निमित्तावांचून पुष्पमाला, चंदनाची उटी इत्यादि मंगल चिह्नें धारण करीत नाहींत, हें मला निश्चित ठाऊक आहे. असें असतां पुष्पमाला धारण करणारे तुम्ही कोण आहां ?

तुमच्या भुजांवर धनुष्याच्या प्रत्यंचेचे घट्टे स्पष्ट दिसत आहेत. यावरून तुम्ही क्षत्रिय असून ब्राह्मणांचा बाह्य वेष धारण केला आहे, यांत संशय नाहीं. यास्तव विचित्र वस्त्रें व गंध-माल्यादि मंगलें, यांनीं युक्त असलेले तुम्ही कोण आहां हें मला सत्य सांगा. राजापुढें सत्य भाषण करणेंच उचित आहे. यास्तव चैत्यकपर्वताचें शिखर फोडून अमार्गानें व अशा कपटवेषानें तुम्ही येथें कां आलां तें सांगा. राजाचा अपराध करितांना तुम्हांला भीति कशी वाटली नाहीं ! ब्राह्मणांचें सर्व सामर्थ्य त्यांच्या वाणींत आहे, कृतींत नाहीं. परंतु तुमचें हें कर्म तुमच्या या वेषाच्या विरुद्ध आहे. तुम्हीं आपल्या मनांत आज काय करण्याचें योजिलें आहे ? शिवाय माझ्या घरीं आलेल्या तुमचा मीं अर्घ्य-पाद्यादिकांनीं सत्कार केला असतां, त्याचा स्वीकार करून तुम्हीं मजवर अनुग्रहहि केला नाहीं. तेव्हां तुमचें येथें येण्याचें प्रयोजन तरी काय आहे, हें मला निवेदन करा."

(४) जरासंधाचें हें भाषण ऐकून उदारबुद्धि, वाक्यविशारद श्रीकृष्ण मधुर व गंभीर वाणीनें म्हणाला—"हे राजा, आम्ही स्नातक ब्राह्मण म्हणजे ब्रह्मचिंतन करणारे आहोंत, असें तूं समज. हे जरासंधा, ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे तिघेहि स्नातक होऊं शकतात. त्यांतील कांहीं विशेष नियम धारण करितात व कांहीं सामान्य नियम धारण करितात. निमित्तावांचून माल्यादिक मंगल चिह्नें धारण करणारा क्षत्रिय ऐश्वर्यास प्राप्त होतो. जे पुष्प धारण करितात त्यांना निश्चित श्री प्राप्त होते. म्हणून आम्हीं पुष्पमाला धारण केल्या आहेत.

क्षत्रियांच्या[1] बाहूंमध्यें जसें सामर्थ्य असतें, तसें त्यांच्या वाणीमध्यें नसतें, हें खरें आहे. त्यामुळें हे बार्हद्रथा, क्षत्रियाचें वचन अप्रगल्भ नसतें. विधात्यानें आपलें वीर्य क्षत्रियाच्या बाहूंमध्यें स्थापिलें आहे. तें पहाण्याची जर तुझी इच्छा असेल, तर हे राजा, तूं तें आज निःसंशय पहाशील. धीर पुरुष मित्राच्या घरीं योग्य मार्गानें जातात व शत्रूच्या गृहांत अमार्गानें प्रवेश करितात. यास्तव आम्ही ज्या मार्गानें आलों तो आमचा धर्मविहित मार्गच आहे. आम्ही येथें कांहीं कार्योद्देशानें आलों आहों. त्यामुळें शत्रूपासून आम्ही सत्काराचा स्वीकार करणार नाहीं. आमचें हें नित्यव्रत आहे, असें तूं समज." २. ३. २१.

अध्याय २२ वा.

[१ श्रीकृष्ण-जरासंधसंवाद.]

(१) जरासंध—हे विप्रहो, मीं तुमच्याशीं कधीं वैर केल्याचें मला स्मरत नाहीं किंवा तुम्हांला मीं कांहीं अपकार केल्याचेंहि माझ्या लक्षांत येत नाहीं. असें असतां निरपराध असलेल्या मला तुम्ही आपला शत्रु कसें मानितां, हें मला सांगा. हीच सत्यवचनाची मर्यादा आहे. जो दुसऱ्यावर व्यर्थ मिथ्या दोषारोप करितो, तो क्षत्रिय पुढें अनर्थांत पडतो, यांत संशय नाहीं. एखादा धर्मज्ञ महारथ असून जो अधर्माचरण करितो, तो कष्टकर गतीला प्राप्त होतो व परम कल्याणापासूनहि त्याचा भ्रंश होतो. स्वधर्माप्रमाणें आचरण करणाऱ्या क्षत्रियाचा क्षात्रधर्म त्रैलोक्यांत श्रेष्ठ आहे. धर्मज्ञ लोक दुसऱ्या कोणत्याहि धर्माची प्रशंसा करीत नाहींत. मी स्वधर्मामध्यें दृढ स्थित आहें. मीं सर्व दोषांपासून आपलें नियमन केलें आहे. मीं आपल्या प्रजेचा कोणताहि अपराध केलेला नाहीं. त्यामुळें तुम्ही केवळ अनवधानानें असें विपरीत भाषण करीत अहां, असें मला वाटतें.

श्रीकृष्ण—हे महाबाहो, कोणी एक क्षत्रियकुलश्रेष्ठ आपल्या कुलाचें महत्कार्य आपल्या मस्तकावर वहात आहे. त्याच्या आज्ञेनें आम्ही तुझ्याशीं वैर करावयास उद्युक्त झालों आहों. हे राजा, तूं त्या भूलोकांतील अनेक क्षत्रियांना जिंकून आणिलें आहेस व रुद्राला त्यांचा बलि अर्पण करणार आहेस. असला

---

१ क्षत्रियो बाहुवीर्यस्तु न तथा वाक्यवीर्यवान् ।

क्रूरपणा व्यक्त करूनहि तूं आपल्याला निरपराध कसें मानितोस ? हे बृहद्रथ-पुत्रा, तूंहि इतर राजांप्रमाणें एक राजा असतांना इतर धर्मिष्ठ राजांना रुद्राला बलि देण्याची इच्छा करीत आहेस. यास्तव तुझ्या पाशांत न सांपडलेल्या कोणाहि क्षत्रियाला तूं वध्यच आहेस. राजा आम्हीं जर तुझी उपेक्षा केली, तर तूं केलेल्या राजहिंसेचें पाप आम्हांला लागेल.

हे राजा, आम्ही स्वतः धर्माचरण करणारे असून धर्मरक्षण करण्यासहि समर्थ आहों. कोणीं सत्क्षत्रियानें मनुष्यांचा बलि दिलेला आजपर्यंत कधीं कोणीं पाहिला किंवा ऐकलाहि नाहीं. असें असतांना तूं स्वधर्माचें उल्लंघन करून शंकराला मनुष्याच्या बलींनीं संतुष्ट करण्याची इच्छा कशी करितोस ? तूं स्वतः क्षत्रिय असून क्षत्रियांनाच यज्ञांतील पशु करीत आहेस ! हे जरासंधा, तुझ्या-सारखा इतका मूढबुद्धि दुसरा कोण असणार ! जो मनुष्य ज्या ज्या अवस्थेंत जें जें कर्म करितो, तो त्या त्या अवस्थेंत त्या सर्वांचें फल भोगितो. आम्ही आर्तांचें दुःख दूर करण्यासाठीं त्याच्याकडे धांवत जाणारे आहों. तूं आपल्याच ज्ञातीचा क्षय करावयास उद्युक्त झाला आहेस. यास्तव आपल्या ज्ञातीची वृद्धि व्हावी म्हणून तुझा वध करण्यासाठीं आम्ही आज येथें आलों आहों. या लोकीं आपला वध करील असा क्षत्रियांमध्यें कोणी नाहीं, असें जें तूं समजत आहेस, तो हे राजा, तुझा केवल भ्रम आहे. स्वधर्म जाणणारा व कुलाचार पाळण्यांत दक्ष असलेला कोणता क्षत्रिय संग्रामानंतर प्राप्त होणाऱ्या अक्षय व अतुल स्वर्गांत प्रवेश करणार नाहीं.

हे नरेंद्रा, जे क्षत्रिय स्वर्गाचाच आश्रय करून रणयज्ञाची दीक्षा घेतात ते या सर्व लोकांस जिंकतात, हें तूं निश्चयानें जाण. वेद, महद्यश, तप व रणांतील मृत्यु हा निश्चित सुखहेतु आहे, युद्धांतील मृत्यु हाच इंद्राचा वैजयंत प्रासाद आहे. कारण त्यामुळें त्याचा लाभ होत असतो. रणांतील मृत्यु अनेक गुणांनीं परिपूर्ण आहे. इंद्रानें समरांगणांतील मृत्यूनेंच वैजयंत प्रासादाची प्राप्ति करून घेऊन सर्व असुरांना जिंकिलें व आतां तो जगाचें पालन करीत आहे. तुझ्या महत्पुण्यामुळें स्वर्गमार्गासाठीं आमचें वैर जसें तुला हितावह होईल, तसें दुसऱ्या कोणाचेंहि होणार नाहीं. तूं मागधांच्या विपुल सैन्यामुळें आपल्याला अजिंक्य समजत आहेस व त्याच्या संख्याबलानेंच इतका उन्मत्त झाला आहेस.

पण हे राजा, तुझें बाहुबल तूं जितकें समजतोस तितकें नाहीं, हें निश्चयानें जाण. प्रत्येक मनुष्यामध्यें तुझ्या सारखेंच वीर्य व तेज असणें शक्य नाहीं,

तथापि तुझ्यापेक्षां अधिक तेजस्वी व वीर्यवान् असे पुरुष या जगांत नाहींतच, असें तूं समजूं नको. जोंवर ही गोष्ट तुझ्या प्रत्ययाला आली नाहीं, तोंवरच तुझा हा गर्व आहे. तुझें बल आम्ही सहज सहन करूं. यास्तव मी तुला काय सांगतों तें ऐक.

हे मागधा, तूं आपल्या स्वजातीयांविषयींचा अभिमान व दर्प टाकून दे. पुत्र, अमात्य व सैन्य यांसह तूं यमलोकीं जाऊं नकोस. दंभोद्भव, कार्तवीर्य व उत्तर बृहद्रथ हे तीन राजे आपल्याहून श्रेष्ठ असलेल्या पुरुषांचा अवमान करून नाश पावले, हें तुला माहितच आहे. तुझ्याशीं युद्ध करण्याची इच्छा करणारे आम्ही खरोखर ब्राह्मण नाहीं. मी हृषीकेश शौरि आहें व हे दोघे नरवीर पांडव आहेत. मी यांचा मातुलपुत्र कृष्ण असून तुझा शत्रु आहें, असें तूं समज. हे मागधराजा, आम्ही तुला युद्धाचें आह्वान करितों. तूं स्वधर्मांत स्थित होऊन आमच्याशीं युद्ध कर. एक तर या राजांना सोडून दे, किंवा आमच्या हातून मरून यमलोकीं जा.

जरासंध—हे कृष्णा, मीं न जिंकलेल्या कोणाहि राजाला येथें आणिलेलें नाहीं. मीं न जिंकलेला, असा कोणता राजा माझ्या प्रतिबंधांत आहे, तें सांग पाहूं. हे वार्ष्णेया, पराक्रमानें शत्रूला आपल्या अधीन करून घेऊन आपल्या इच्छेप्रमाणें त्याच्याशीं आचरण करणें हेंच क्षत्रियांचें धर्म्य उपजीवन आहे, असें धर्मवेत्ते सांगतात. हे वासुदेवा, या राजांना रुद्रदेवतेला बळी देण्यासाठीं जिंकून आणल्यावर मी आतां भीतीनें त्यांना कसें सोडून देऊं ! क्षात्रव्रताला स्मरून मला हें अकार्य करितां येत नाहीं. यास्तव मी तुमच्या व्यूहबद्ध सैन्याशीं आपल्या व्यूहबद्ध सेनेनें किंवा तुम्हांतील एकेकाशीं, दोघांशीं किंवा तिघांशीं एकदाच किंवा पृथक् पृथक् युद्ध करीन.

हे राजा जनमेजया, यादवेंद्र कृष्णाला असें सांगून, त्या भयंकर कर्में करणाऱ्या यादव-पांडवांशीं युद्ध करण्याची इच्छा करणाऱ्या जरासंधानें आपल्या सहदेवपुत्राला राज्याभिषेक करण्याची आज्ञा केली. कृष्ण, अर्जुन व भीमसेन यांतील कोणाशीं तरी युद्ध करण्याचा प्रसंग आला असतां जरासंधराजाला आपल्या ‘कौशिक’ व ‘चित्रसेन’ या सेनापतींचीच आठवण झाली. हे राजा, त्या सेनापतींची ‘हंस’ व ‘डिंभक’ हीं लोकांच्या सत्कारास पात्र झालेलीं नांवें या लोकीं प्रसिद्ध होतीं व त्यांचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे.

त्यानंतर पुरुषश्रेष्ठ शौरीनें सर्व बलवानांमध्यें श्रेष्ठ, सिंहाप्रमाणें पराक्रमी, सत्यप्रतिज्ञ व भूलोकीं भयंकर कर्मे करणारा जो हा जरासंधराजा, त्याचा मृत्यु कोणाच्या हातीं आहे, त्याचा विचार केला. तेव्हां संग्रामांत यादवांच्या हातून याचा वध होणें शक्य नाहीं; विधात्यानें याचा मृत्यु दुसऱ्याच्याच हातून नियत केला आहे, हें जाणून त्या आत्मवेत्त्यांतील मुख्य मधुसूदनानें स्वतःच त्याच्याशीं युद्ध करण्याची इच्छा केली नाहीं. उलट त्या बलरामानुजानें ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेला मान देऊन भीमाच्याच हातून याचा वध होणें उचित आहे, असा निश्चय केला. २. ४. २२.

अध्याय २३ वा.

[भीम व जरासंध यांचें मल्लयुद्ध.]

(१) वैशंपायन—हे भारता, त्यानंतर ज्यानें युद्धाचा दृढ निश्चय केला आहे, अशा जरासंधराजाला महावक्ता कृष्ण म्हणाला—" हे राजन्, आम्हां तिघांपैकीं कोणाबरोबर युद्ध करण्याची तुझी इच्छा आहे ? तुझ्याशीं युद्ध करावयास आमच्यांतील कोणीं सज्ज व्हावें ? "

यदुश्रेष्ठानें असा प्रश्न केला असतां महा तेजस्वी, युद्धदुर्मद जरासंधानें भीमसेनाशीं युद्ध करण्याची आपली इच्छा प्रकट केली. तेव्हां जरासंधाचा पुरोहित गोरोचन, पुष्पमाला, इतर मंगलकारक पदार्थ आणि दुःख व मूर्च्छा या कालीं सुख व संज्ञा देणारीं औषधें घेऊन युद्धेच्छु जरासंधापाशीं आला व त्या यशस्वी ब्राह्मणानें ज्याचें स्वस्त्ययन केलें आहे, असा राजा जरासंध क्षात्र धर्माला स्मरून युद्ध करावयास सज्ज झाला. मस्तकावरील किरीट काढून त्यानें आपले केंस घट्ट बांधिले व वेलेचें उल्लंघन करून जाणाऱ्या क्षुब्ध सागराप्रमाणें तो वेगानें उठला आणि भयंकर पराक्रम करणाऱ्या भीमाला म्हणाला—" हे पांडुपुत्रा, मी तुझ्याशीं युद्ध करीन. कारण जो सर्वांत श्रेष्ठ असेल, त्याच्या हातून पराभूत होणें किंवा त्याला जिंकणें हेंच वीराला खरें भूषण आहे."

राजा, असें बोलून बलासुर जसा शक्रावर धांवून जातो तसा तो तेजस्वी मागधराजा भीमसेनाच्या अंगावर धांवला. तेव्हां कृष्णानें ज्याचें स्वस्त्ययन केलें आहे, असा बलाढ्य भीमसेन कृष्णाची अनुज्ञा घेऊन, युद्धाच्या इच्छेनें

त्याच्या समीप आला. ते दोघेहि नरश्रेष्ठ महापराक्रमी असून त्यावेळीं त्यांच्यापाशीं बाहू हींच शस्त्रें होतीं. आपल्याला आज अनुरूप प्रतिस्पर्धी मिळाला, म्हणून त्या दोघांनाहि हर्ष झाला व ते एकमेकांस जिंकण्याची आकांक्षा करूं लागले.

त्यांनीं हस्तग्रहणपूर्वक परस्परांस अभिवादन केलें व मोठ्या ईर्षेनें आपले दंड थोपटले. त्यामुळें त्यांच्या बाहुभूषणांचे लोंबणारे बंद वेगानें हालूं लागले. त्यानंतर त्यांनीं परस्परांचे खांदे धरिले. त्यांवर ते वारंवार ठोसे मारूं लागले. त्यांनीं दोन हत्तींप्रमाणें एकमेकांस धडका दिल्या. परस्परांस घट्ट आवळण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांतून त्यांनीं एकमेकांस सोडवून घेतलें. विचित्र हातवारे करून पायांचे पेंच घातले. एकमेकांचे अवयव खाकेमध्यें धरून त्यांना चिरडण्याचा यत्न केला. गाल व गंडस्थल यांचे प्रहार केले. तेव्हां त्यांपासून विजेसारखीं किटाळें निघालीं.

राजा, त्या दोघां वीरांनीं परस्परांच्या गळ्यांत बाहुपाश घालून स्नायूंवर पादप्रहार केले. छातीवर भयंकर थपडा लगावल्या. मस्तकांवर ठोसे मारिले. परस्परांचे हात पिळवटून हत्तीप्रमाणें गर्जना केली. दोन मेघांप्रमाणें दिसणारे ते दोघे भयंकर सिंहनाद करीत परस्परांस पीडा देऊं लागले. हस्ततलाच्या प्रहारांनीं त्यांनीं परस्परांचीं अंगें तांबडीं लाल करून टाकिलीं. एकमेकांकडे डोळे वटारून पहाणारे ते दोघे सिंहाप्रमाणें क्रुद्ध झाले व एकमेकांस ओढूं लागले.

त्यांनीं आपलीं अंगें एकमेकांच्या अंगावर घांसलीं. परस्परांस बाहुपाशांत धरून चिरडून टाकण्याचा यत्न केला. त्या दोघांनींहि आपल्या दोन्ही बाहूंनीं परस्परांच्या उदरास विळखा घातला. कटिप्रदेश व बरगड्या यांवर जोरानें कोपरांचे प्रहार केले. ते दोघेहि मल्लविद्येंत अतिशय प्रवीण असल्यामुळें एकमेकांचे प्रहार मोठ्या चपलतेनें चुकवूं लागले. त्या दोघांनींहि परस्परांच्या कमरेला विळखा घालून व आपल्या प्रतिमल्लाला छातीपर्यंत वर उचलून वेगानें भूमीवर आपटिलें. त्यावेळीं त्यांनीं बाहुयुद्धांतील सर्व मर्यादेचें अतिक्रमण केलें होतें.

ते एकमेकांच्या पाठी भूमीला लावून त्यांवर कोपरे, गुडघे, इत्यादिकांचे प्रहार करीत होते. शत्रूचे हात, पाय, मान इत्यादि अवयव गवताप्रमाणें पिरगळूं लागले व परस्परांस हुलकावण्या दाखवून परस्परांचीं मर्मस्थानें फोडूं लागले. याप्रमाणें त्यांचें विचित्र युद्ध चाललें असतां, तें पहाण्यासाठीं नगरांतील हजारों

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र व वृद्ध स्त्रियाहि तेथें जमल्या. प्रेक्षकांची मोठी गर्दी झाली.

त्यानंतर सभोंवार जमलेल्या सर्व लोकांच्या फार मोठ्या समुदायांत एकसारखें भयंकर युद्ध झालें. दोन्ही हातांनीं मान वांकवून शत्रूला अधोमुख करणें, त्याला उताणें पाडण्यासाठीं त्याचे पाय ओढणें इत्यादि प्रकार त्या उभयतांमध्यें वारंवार चालले होते. त्या उभयतांचा तो संघर्ष–झोंबी वज्र व पर्वत यांच्या संघर्षाप्रमाणेंच भासला. एकमेकांचें सामर्थ्य पाहून त्या दोन्ही बलाढ्य वीरांना परस्परांचें मोठें कौतुक वाटलें.

आपल्याला झुंजण्यास आज योग्य प्रतिमल्ल मिळाला म्हणून ते दोघेहि अतिशय हृष्ट झाले. परस्परांस जिंकण्याची इच्छा करणारे ते दोघे एकमेकांचें छिद्र पाहूं लागले. त्या युद्धभूमीमध्यें परस्परांचे बाहु आपल्या हातांनीं धरून परस्परांस मागें रेटीत असलेल्या त्या वीरांनीं तेथें जमलेल्या असंख्य लोकांना भयानें दूर सरावयास लाविलें.

राजा, वृत्रासुर व इंद्र यांप्रमाणें बलाढ्य असलेल्या त्या मागध-पांडवांनीं एकमेकांस पुढें ओढणें व मागें ढकलणें, मर्मांवर गुद्ध्याचे प्रहार करणें, मोठ्या सिंहनादानें परस्परांस भीति दाखविणें, पाषाणांच्या प्रहारांसारखे भयंकर प्रहार करून परस्परांस पीडा देणें, इत्यादि उपायांनीं मल्लयुद्धाची पराकाष्ठा केली. ज्यांचें वक्षःस्थल विस्तीर्ण असून बाहू दीर्घ आहेत, अशा त्या दोघां युद्धकुशल वीरांनीं लोखंडी परिघांसारख्या आपल्या बाहूंनीं एकमेकांस आवळून धरिलें. राजा, कार्तिक महिन्याच्या प्रतिपदेस त्यांचें हें युद्ध सुरू झालें व त्रयोदशीपर्यंत एकसारखें अहोरात्र तें चाललें. त्यांतील कोणीहि मागें हटेना.

याप्रमाणें कांहीं एक न खातां तेरा दिवस युद्ध केल्यावर चतुर्दशीच्या दिवशीं रात्रीं जरासंध श्रांत झाला व युद्धापासून परावृत्त होतो कीं काय असें वाटलें. तेव्हां श्रीकृष्ण आपला शत्रु थकला आहे, असें पाहून शिष्टाचार प्रदर्शित करण्याच्या मिषानें भयंकर कर्में करणाऱ्या भीमसेनास जणु काय शत्रुवधाचा काल प्राप्त झाला आहे, असें सुचवीतच म्हणाला—

“ अरे कौंतेया, श्रांत झालेल्या शत्रूला रणामध्यें फार पीडा देतां येत नाहीं, कारण त्याला जर फार पीडा देऊं लागलें तर तो आपल्या जीविताचाच पूर्णपणें त्याग करितो. यास्तव बा भीमा, तूं याला पीडूं नकोस. आपल्या बाहूंनीं याला सहन होईल अशा बेतानें तूं याच्याशीं युद्ध कर. ” .

कृष्णानें असें सांगितलें असतां शत्रुनाशक पांडवानें जरासंधाचें तें क्लान्तरूप पाहिलें व हा आतां पूर्णपणें थकला आहे, असें जाणून त्याचा वध करण्याचा निश्चय केला. त्यानंतर आजपर्यंत कोणाच्या हातूनहि पराभूत न झालेल्या जरासंधाला जिंकण्यासाठीं बलाढ्य वृकोदरानें फार मोठा आवेश आणिला. २. ४. २३.

अध्याय २४ वा.

[१ जरासंधाचा वध. २ बंदींतील राजांची मुक्तता. ३ वासुदेवाचें द्वारकेला प्रयाण.]

(१) **वैशंपायन**—हे भरतश्रेष्ठा, त्यानंतर भीम जरासंधाच्या वधाचा पूर्ण निश्चय करून यदुनंदन कृष्णास म्हणाला—" हे वासुदेवा, मी कटिबद्ध होऊन आपल्या सामर्थ्यानें याला मारण्याचा जरी निश्चय केला आहे, तरी या पापी जरासंधाचा मला वध करितां येईल, असें वाटत नाहीं. "

भीमसेनाचे हे शब्द कानीं पडतांच पुरुषश्रेष्ठ कृष्ण जरासंधाच्या वधाच्या इच्छेनें वृकोदराला त्वरा करीत म्हणाला—" हे भीमसेना, तुझें जें दैवी सामर्थ्य आहे व तुझ्या ठिकाणीं जें वायूचें बल आहे, तें आतां या जरासंधाच्या ठिकाणीं सत्वर प्रदर्शित कर. "

तें ऐकतांच आपलें अलौकिक सामर्थ्य प्रकट करून बलाढ्य भीमानें अति वीर्यवान् जरासंधाला वर उचलून शंभर वेळां गरगर फिरविलें व त्याला भूमीवर आपटून दोन्ही गुडघ्यांनीं पाटीचा कणा दुमडला आणि त्यास भूमीवर लोळविलें. नंतर त्याचा एक पाय हातांत धरून दुसऱ्या मांडीवर आपला पाय जोरानें टेविला आणि त्याला मधोमध चिरिलें.

---

१ जरासंधवधप्रसंगीं भीमानें त्याला अनेकदा मधोमध चिरून टाकिलें असतां, त्याच्या शरीराचीं दोन छकलें पुनः पुनः सांधत व तो जिवंत होत असे. तेव्हां श्रीकृष्णानें हातांत एक 'नळाची' काठी घेऊन ती मध्यें चिरली व उजवा भाग डावीकडे व डावा उजवीकडे धरला. ही खूण पटतांच भीमानें जरासंधाचीं दोन शकलें करून तीं सांधणार नाहींत अशा उलट दिशेला टाकिलीं. तेव्हां त्याचा वध झाला. अशी आख्यायिका लोकांत रूढ आहे. व 'कुंभकोणम्' येथें छापलेल्या भारताच्या प्रतींत अशा अर्थाचे प्रक्षिप्त श्लोकहि आहेत. परंतु येथें मात्र या वर्णनाचा मुळींच उल्लेख नाहीं.

भीमाच्या हातून फाडल्या जाणाऱ्या जरासंधाच्या शरीरापासून फार मोठा ध्वनि उत्पन्न झाला व तें महत्कार्य करीत असतांना वृकोदरहि भयंकर गर्जना करूं लागला. तेव्हां सर्व प्राण्यांना भयंकर वाटणारा तो तुमुल नाद ऐकून सर्व मागध भयभीत झाले. भीमसेनाच्या व जरासंधाच्या त्या भीषण गर्जनेनें स्त्रिया गर्भगलित झाल्या. भीमसेनाचा सिंहनाद व जरासंधाचा मरणकालीन आक्रोश ऐकून हिमालयपर्वत विदीर्ण होत आहे कीं काय असा भास झाला. विशेषतः भीमसेनाच्या गर्जनेनें गिरिव्रजांतील सर्व मागध देहभान विसरले.

(२) हे राजा, त्यानंतर मृत जरासंधाला राजमंदिराच्या प्रवेशद्वारांत झोंपल्याप्रमाणें टाकून ते शत्रुनाशक कृष्ण-पांडव रातोरात तेथून निघाले. कृष्णानें जरासंधाचा ध्वजयुक्त रथ जोडून त्यांत त्या दोघां भ्रात्यांना बसविलें व जरासंधानें प्रतिबंधांत ठेविलेल्या आपल्या राजबंधूंस मुक्त केलें. तेव्हां त्या सर्व रत्नार्ह राजांनीं कृष्णाला अमूल्य रत्नें अर्पण केलीं व आपल्याला मरणासारख्या महद्भयापासून सोडविल्यामुळें त्या भूपालांनीं त्याचा मोठा सत्कार केला. तेव्हां ज्यानें एका बलाढ्य शत्रूला जिंकलें आहे, असा स्वतः अक्षत व शस्त्रसंपन्न असलेला तो वीर यदुनंदन त्या दिव्य रथावर आरूढ होऊन राजांसह गिरिव्रजांतून निघाला.

त्यावेळीं सर्व क्षत्रियांस दुर्जय असलेला, सुंदर, दोन्ही हातांनीं शरसंधान करणारा व शत्रूवर वारंवार आघात करणारा कृष्णसारथि अर्जुन आपल्या सोदर भ्रात्यासह जरासंधाच्या रथांत बसला होता व इतर राजे भिन्न भिन्न रथांवर आरूढ झाले होते. यादवेंद्र कृष्ण ज्याचा सारथि आहे आणि अलौकिक योद्धे भीमार्जुन ज्यांत बसले आहेत, असा तो सर्व धनुर्धरांना अजिंक्य असलेला श्रेष्ठ रथ त्या प्रसंगीं फारच शोभला. बृहस्पतीची भार्या जी तारा तिच्या निमित्तानें झालेल्या संग्रामांत इंद्र व विष्णु ज्या रथावर आरूढ झाले होते त्याच रथावर आरूढ होऊन श्रीकृष्ण खांडवप्रस्थाकडे जावयास निघाला.

तो रथ सुवर्णाप्रमाणें चमकत असून त्याला सुवर्णाच्याच घागऱ्या लावल्या होत्या. त्या विजयी रथाचा घोष मेघगर्जनेसारखा दूरवर ऐकूं येत असे. इंद्रानें ज्या रथांत बसून दानवांना नव्याण्णव वेळां मारिलें, तोच रथ प्राप्त झाल्यामुळें हे तिघेहि पुरुषश्रेष्ठ अतिशय हृष्ट झाले.

त्यानंतर महाबाहु कृष्ण आपल्या दोघां भ्रात्यांसह रथारूढ झाला आहे असें पाहून गिरिव्रजांतील मागध विस्मित झाले. दिव्य अश्वांनीं युक्त व वायूप्रमाणें

वेगवान् असलेला तो रथ कृष्णाकडून अधिष्ठित झाला असतां फारच शोभला. रथाला स्पर्श न करणारा व देवांनीं निर्माण केलेला अलौकिक ध्वज त्या रथावर उंच उभारिला असून तो इंद्रधनुष्याप्रमाणें असलेला अति तेजस्वी ध्वज चार कोसांच्या अंतरावरून दिसत असे.

इतक्यांत कृष्णानें गरुडाचें स्मरण केलें. त्याबरोबर तो भगवानापाशीं आला व त्याच्या रथावर बसला. त्यामुळें तो अपूर्व रथ एखाद्या ग्रामादिचिह्नभूत चैत्य वृक्षाप्रमाणें भासला. ज्यांनीं आपलीं मुखें पसरलीं आहेत व जीं भयंकर गर्जना करीत आहेत, अशा ध्वजावर आरूढ होणाऱ्या भूतांसह तो सर्पभक्षक गरुड भगवानाच्या त्या श्रेष्ठ रथावर बसला असतां हजारों किरणांनीं आच्छादित झालेल्या मध्याह्नकालीन सूर्याप्रमाणें तो रथ आपल्या तेजानें सर्व भूतांना दुर्निरीक्ष्य झाला.

हे राजा, त्यावरील तो दिव्य ध्वजश्रेष्ठ वृक्षामध्यें अडकून रहात नाहीं, शस्त्रानें तुटत नाहीं व सर्व लोकांना स्पष्ट दिसतो. मेघगर्जनेप्रमाणें ज्याचा ध्वनि आहे, अशा त्या दिव्य रथावर आरूढ होऊन पुरुषश्रेष्ठ शौरी दोघां पांडुपुत्रांसह गिरिव्रजांतून बाहेर पडून एका समप्रदेशीं येऊन उभा राहिला. हा रथ इंद्रापासून वसुराजाला, वसूपासून बृहद्रथाला व बृहद्रथापासून क्रमानेंच जरासंधाला प्राप्त झाला होता.

जनमेजया, यशस्वी कृष्ण त्या दिव्य रथानें गिरिव्रजाच्या बाहेर येऊन समप्रदेशीं स्थित आहे, असें पाहून नगरांतील ब्राह्मणादि सर्व लोक मोठ्या आदरानें तेथें आले आणि त्यांनीं दोन पांडव व यादव कृष्ण यांची यथाविधि पूजा केली. जरासंधाच्या बंधांतून मुक्त केलेले राजेहि मधुसूदनापाशीं येऊन व त्याचें पूजन करून स्तुतिपूर्वक म्हणाले—" हे महाबाहो, भीमार्जुनांच्या बलानें युक्त असलेल्या तूं—देवकीनंदनानें धर्माचें परिपालन करावेंस यांत आश्चर्य नाहीं. जरासंधरूपी ह्रदांतील घोर दुःखपंकांत खितपत असलेल्या आम्हां राजांचा तूं आज उद्धार केलास, हे आम्हांवर तुझे केवढे उपकार आहेत.

हे विष्णो, आम्ही या भयंकर गिरिदुर्गामध्यें अतिशय क्लेश भोगीत होतों. त्यांतून तूं आम्हांला सोडविलेंस. त्यामुळें हे यदुनंदना, तुझें उज्ज्वल यश दशदिशांना व्यापून राहिलें आहे. हे पुरुषश्रेष्ठा, आम्ही तुजपुढें हात जोडून उभे आहोंत. आम्हीं तुझें कोणतें प्रिय करावें तें सांग. तूं सांगितलेलें कार्य किती जरी दुष्कर असलें तरी तें आम्हीं मोठ्या आनंदानें करूं."

राजांचें हें स्तुतिवचन ऐकून हृषीकेशानें प्रथम त्या राजांच्या चित्ताचें असें समाधान केलें–'तुम्हांला दुरात्म्या जरासंधानें फार क्लेश दिले. पण आतां यापुढें तुम्हांला असलें दुःख पुनः कधींहि भोगावें लागणार नाहीं.' असें आश्वासन देऊन त्या उदारात्म्यानें त्यांस पुनः म्हटलें—" हे वीरांनो, युधिष्ठिर राजा राजसूय यज्ञ करण्याची इच्छा करीत आहे. धर्मामध्यें प्रवृत्त झालेल्या व साम्राज्याची इच्छा करणाऱ्या त्या धर्मात्म्याचा उद्देश जाणून तुम्हीं सर्वांनीं त्याला साह्य करावें, अशी माझी इच्छा आहे. "

राजा जनमेजया, कृष्णाचें हें भाषण ऐकून त्या सर्व राजांना परम संतोष वाटला. त्या सर्वांनीं 'ठीक आहे' असें म्हणून त्याचें वचन शिरसा मान्य केलें. त्या कृतज्ञ भूपालांनीं दाशार्ह कृष्णाला अनेक रत्नें अर्पण केलीं. पण 'प्राणसंकटांतून सोडविलेल्या राजांपासून धन ग्रहण केल्यास आपल्या यशाची हानि होईल' हें जाणून तो प्रथम तीं ग्रहण करीना; तेव्हां त्या राजांनीं गोविंदाची परोपरीनें प्रार्थना केली असतां केवल त्यांच्यावर अनुकंपा करण्यासाठीं त्यानें तीं मोठ्या अनिच्छेनें स्वीकारिलीं.

इतक्यांत जरासंधाचा पुत्र उदारबुद्धि सहदेव पुरोहिताला पुढें करून आपल्या नगरांतील पौरजन व अमात्य यांसह कृष्णापाशीं आला. त्यानें त्या वीराला साष्टांग प्रणाम करून त्याच्यापुढें असंख्य रत्नें ठेविलीं व तो हात जोडून त्याच्यापाशीं उभा राहिला. तेव्हां कृष्णानें भयभीत झालेल्या जरासंधपुत्राला अभय दिलें व त्यानें आणलेल्या मूल्यवान् रत्नांचा स्वीकार केला.

यदुनंदनानें जरासंधपुत्राला तेथेंच मोठ्या संतोषानें त्याच्या पितृपदावर अभिषेक केला. तेव्हां सहदेवानें त्याच्याशीं सख्य करून त्याच्या आज्ञेनें आपल्या नगरांत प्रवेश केला. तो परत निघाला असतां वृकोदर भीम, कृष्ण व पार्थ यांनीं क्रमानें त्याचा सत्कार केला. नंतर पुरुष श्रेष्ठ शौरी असंख्य रत्नें घेऊन, भीमार्जुनांसह, अलौकिक विजयश्रीनें युक्त होऊन तेथून निघाला.

अल्पावकाशांतच ते तिघेहि वीर इंद्रप्रस्थास येऊन पोंचले. धर्मराजाच्या मंदिरापाशीं येतांच वासुदेव मोठ्या त्वरेनें व संतोषानें त्याच्या पाशीं गेला व ह्मणाला—" हे धर्मराजा, मी तुला आनंदाची वार्ता सांगतों, ती ऐक. तुझ्या बलाढ्य भीमानें वीर्यवान् जरासंधाला समरांगणांत मारिलें व सर्व राजांना त्याच्या बंधनांतून सोडविलें. युधिष्ठिरा, तुझे दोघेहि प्रिय भ्राते भीमार्जुन कुशल असून अक्षत शरीरांनीं स्वनगरास परत आले आहेत. "

कृष्णाचें हें भाषण ऐकून युधिष्ठिरानें त्याचा परम सत्कार केला. अति हृष्ट झालेल्या त्या राजानें आपल्या दोघां भ्रात्यांस दृढालिंगन दिलें. जरासंधासारख्या बलाढ्य शत्रूला मारून अक्षत शरीरांनीं परत आलेल्या आपल्या विजयी भ्रात्यांस पाहून तो अजातशत्रु संतुष्ट झाला. त्यानें वयाच्या अनुक्रमानें भीम, कृष्ण व अर्जुन यांस आलिंगन दिलें व त्यांच्या बरोबर आलेल्या राजांचाहि योग्य सत्कार व पूजा करून त्यांस आपापल्या राजधानीस जाण्याची अनुज्ञा दिली. उदार युधिष्ठिरानें जाण्याची अनुज्ञा दिली असतां हृष्ट झालेले ते सर्व राजे उच्च-नीच वाहनांतून आपापल्या देशांस निघून गेले.

(३) हे भरतश्रेष्ठा, याप्रमाणें बुद्धिमान् जनार्दनानें पांडवांच्या हातून जरासंधाचा घात बुद्धिपुरस्सर करविला आणि राजा युधिष्ठिर, पृथा, कृष्णा, सुभद्रा, भीमसेन, अर्जुन व नकुल-सहदेव यांची संमति आणि धौम्य पुरोहिताचा आशीर्वाद घेऊन तो महात्मा वासुदेव द्वारका-नगरीस निघून गेला. धर्मराजानें दिलेल्या त्याच जरासंधाच्या दिव्य व मनासारख्या वेगवान् रथांत बसून, त्याच्या ध्वनीनें सर्व दिशांना व्यापीत तो महात्मा जाऊं लागला असतां युधिष्ठिरादि पांडवांनीं शुभ कर्मे करणाऱ्या त्याला प्रदक्षिणा घातली. भगवान् कृष्ण स्वदेशास निघून गेला असतां पांडवांना कांहीं वेळ खेद झाला. तथापि ते सर्वहि पुरुषश्रेष्ठ विवेकी असल्यामुळें त्याच्या अधीन झाले नाहींत.

हे पारिक्षिता, याप्रमाणें फार मोठा विजय मिळवून व राजांना अभयदान देऊन पांडव कृष्णकृपेनें कृतकृत्य झाले. या अद्भुतकर्मानें त्यांचें यश अधिकच वाढलें. सर्व पांडवांची द्रौपदीवरील प्रीति उत्तरोत्तर वाढत गेली आणि त्या वेळीं राजा युधिष्ठिरानें धर्म, अर्थ व काम या तिन्ही पुरुषार्थांना हितावह होईल, असेंच वर्तन ठेवून धर्मतः प्रजेचें पालन केलें. २. ४. २४.

येथें जरासंधवध पर्व समाप्त झालें.

दिग्विजयपर्व ५.

अध्याय २५ वा.

[१ पांडवांच्या दिग्विजयाचें संक्षिप्त वर्णन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, तें श्रेष्ठ धनुष्य, अक्षय्य भाते, दिव्य रथ, ध्वज व ती अलौकिक सभा प्राप्त झालेली पाहून पार्थ युधिष्ठिराला म्हणाला—"हे राजन्, आपल्याला अपेक्षित असलेलें हें धनुष्य, शस्त्रें, श्रीकृष्णासारखा शूर व पराक्रमी, मंत्री, दुर्ग, यश व बल हीं सर्व दुष्प्राप्य असलेलीं साधनें मीं प्राप्त करून घेतलीं आहेत. आतां आपल्या कोशाची वृद्धि करणें हें आपलें पहिलें कार्य आहे, असें मी समजतों. मी सर्व राजांना कर द्यावयास लावितों. त्यासाठीं मी आतां शुभ तिथि, मुहूर्त व नक्षत्र पाहून कुबेराच्या उत्तर दिशाकडे विजयार्थ जातों."

राजा, धनंजयाचें हें भाषण ऐकून धर्मराजा मधुर व गंभीर वाणीनें त्यास बोलला—"अर्जुना, ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचनादि शुभ धार्मिक विधि करवून मग प्रयाण कर. दुष्टांना शासन व सज्जनांचें प्रिय करण्यासाठीं जाणाऱ्या तुझा विजय असो. पार्था, तुझे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील."

याप्रमाणें धर्मराजानें अनुज्ञा दिली असतां अद्भुत कर्में करणारा अर्जुन अग्नीनें दिलेल्या दिव्य रथांत बसून प्रचंड सैन्यासह दिग्विजयार्थ निघाला. त्यानंतर महाबलवान् भीमसेन व पुरुषश्रेष्ठ नकुल-सहदेवहि धर्म राजाच्या आज्ञेनें सैन्यासह भिन्न भिन्न दिशांकडे विजयार्थ निघाले. धनंजयानें कुबेराच्या उत्तर दिशेंत जय मिळविला. वृकोदरानें पूर्व दिशा, सहदेवानें दक्षिण दिशा व अस्त्रवेत्त्या नकुलानें पश्चिम दिशा जिंकिली. याप्रमाणें त्या चारी पराक्रमी भ्रात्यांनीं दिग्विजय करून विपुल संपत्ति जिंकून आणली असतां खांडवप्रस्थाचा प्रभु युधिष्ठिर सर्व सहृज्जनांमध्यें परम ऐश्वर्यानें शोभूं लागला. २. ५. २५.

अध्याय २६ वा.

[१ धनंजयाचा दिग्विजय व भगदत्ताशीं पराभवपूर्वक सख्य.]

(१) जनमेजय—हे ब्रह्मन्, माझ्या पूर्वजांचें हें अपूर्व चरित्र ऐकत असतां माझी तृप्तिच होत नाहीं. यास्तव मला त्यांच्या दिग्विजयाचा सविस्तर वृत्तान्त सांग.

वैशंपायन—हे राजा, ठीक आहे; वस्तुतः त्या चारी पांडुपुत्रांनीं सर्व पृथ्वीला जरी एकाच वेळीं जिंकलें तरी मी तुला अगोदर धनंजयाचा विजयवृत्तान्त कथन करितों. हे भरतर्षभा, त्या पराक्रमी धनंजयानें प्रथम कुलिंद देशांतील सर्व नृपतींना विशेष पराक्रमावांचूनच सहज वश करून घेतलें. नंतर त्यानें आनर्त्त व कालकूट हे देश जिंकून सैन्यासह सुमंडल-राजाचा पराभव केला आणि त्या सुमंडलासह, सव्यसाची शाकलद्वीप व प्रतिविंध्य-राजा यांवर चाल करून गेला. तेव्हां शाकलद्वीप व सप्तद्वीप यांतील सर्व भूपालांशीं अर्जुनाच्या सैन्याचें तुमुल युद्ध झालें. परंतु हे भारता, त्या महान् धनुर्धारी भूपतींनाहि पार्थानें जिंकिलें व या जिंकलेल्या सर्व नृपालांसह त्यानें प्राग्ज्योतिष देशावर चाल केली.

तेथें 'भगदत्त'-नांवाचा बलाढ्य राजा राज्य करीत होता. त्याच्याशीं महात्म्या अर्जुनानें भयंकर संग्राम केला. त्या प्राग्ज्योतिष देशांत किरात, चीन व इतर सागरतीरवासी अनेक योद्धे होते. त्यांच्या साह्यानें भगदत्तानें धनंजयाशीं सतत आठ दिवस घोर युद्ध केलें. परंतु अर्जुनाचा रणोत्साह कायम असलेला पाहून तो राजा जणुकाय हंसतच त्याला म्हणाला—"हे कुरुनंदना, तुझा हा अतुल पराक्रम इंद्रपुत्राला शोभण्यासारखाच आहे. हे धनंजया, मी महेंद्राचा सखा असून त्याच्यासारखाच अजिंक्य योद्धा आहें. परंतु हे धनुर्धरा, मी तुझ्यापुढें मात्र रणांत उभा रहाण्यास समर्थ नाहीं. हे पांडवा, तुझें शस्त्र-नैपुण्य पाहून मी संतुष्ट झालों आहें. आतां मी तुझें कोणतें प्रिय करूं तें सांग. हे वत्सा, तुझी जी इच्छा असेल ती मी पूर्ण करीन."

भगदत्तराजाचें हें भाषण ऐकून अर्जुन म्हणाला—हे राजेंद्रा, कुरुवंशांतील धर्मज्ञ, सत्यनिष्ठ, यज्ञ करणारा व विपुल दक्षिणा देणारा श्रेष्ठ राजा धर्मपुत्र युधिष्ठिर सम्राट्पदप्राप्तीसाठीं राजसूय यज्ञ करणार आहे. यास्तव तूं त्याला खंडणी दे. हे राजा, तूं माझ्या पित्याचा सखा आहेस व मलाहि प्रिय आहेस, म्हणून तुला आज्ञा करणें मला योग्य वाटत नाहीं. तूं प्रेमानेंच आम्हांला कर द्यावास हें बरें.

भगदत्त म्हणाला—हे कौंतेया, तूं जसा मला प्रिय आहेस, तसाच युधिष्ठिरहि आहे. मी त्याला मोठ्या संतोपानें कर देईन. याशिवाय तुझें आणखी कोणतें प्रिय करूं तें सांग. २. ५. २६.

अध्याय २७ वा.

[१ धनंजयाचा नानादेशांतील विजय.]

(१) **वैशंपायन**—हे भारता, भगदत्ताचें हें वचन ऐकून 'हे उदार राजा, तूं आम्हांला खंडणी देणार आहेस एवढ्यानेंच आमचें प्रिय कार्य झालें' असें अर्जुन बोलला व याप्रमाणें भगदत्ताला अंकित करून घेऊन कुबेरानें रक्षण केलेल्या उत्तर दिशेकडे तो वळला. तेथें त्यानें अंतर्गिरि, बहिर्गिरि व उपगिरि हे पर्वत जिंकून घेतले व त्या प्रदेशांतील सर्व नृपतींना वश करून त्यांच्यापासून धन मिळविलें. नंतर त्या सर्व भूपालांसह तो उलुक देशांतील 'बृहन्त'-राजावर चालून गेला. तो राजा मृदंगाच्या नादानें, रथचक्राच्या ध्वनीनें व मत्तगजांच्या चीत्कारानें सर्व पृथ्वीला कांपवीत असे. तो बलाढ्य राजा पार्थ आपल्या देशावर चाल करून आला आहे, असें पहातांच आपल्या चतुरंग सैन्यासह नगरांतून बाहेर पडला. धनंजयाशीं त्याचें भयंकर युद्ध झालें. पण हे राजा, त्या तुमुल रणसंग्रामांत पार्थाच्या अतुल पराक्रमापुढें बृहन्त टिकाव धरूं शकला नाहीं. तो अजिंक्य पर्वतेश्वर बृहन्त आपल्या रत्नभांडारासह सर्व प्रकारें पार्थाच्या स्वाधीन झाला. तेव्हां अर्जुनानें त्याचें राज्य त्याला परत देऊन त्याच्यासह सेनाबिंदूवर स्वारी केली व त्या राजाला सत्वर पदच्युत केलें.

त्यानंतर फाल्गुनानें प्रजेनें व्याप्त असलेलें मोदापूर, वामदेव, सुदामा व उत्तर उलूक या देशांच्या नृपांना एकत्र करून त्यांना धर्मराजाचें सार्वभौमत्व मान्य करावयास लाविलें. पुढें पार्थानें पंचगण देश जिंकला. तेथून तो सर्व भूपालांसह सेनाबिंदुराजाच्या देवप्रस्थनगरीस गेला व तेथें आपल्या चतुरंग-सेनेसह राहिला. नंतर तो धनुर्धर महातेजस्वी पार्थ जिंकलेल्या सर्व भूपतींसह पौरवांच्या विश्वगश्वनृपतींवर चालून गेला. पर्वतांत रहाणाऱ्या त्या सर्व शूर महारथांचा पराभव करून पौरवांनीं रक्षण केलेली नगरी त्याच्या सैन्यानें स्वाधीन करून घेतली.

त्या पर्वतांवर आणखी सात प्रकारचे रानटी लोक रहात असत. त्यांच्यांत दांपत्यव्यवस्था नसून पशूप्रमाणें स्त्री-पुरुषव्यवहार होत असे. त्या लुटारूंनाहि पांडवानें जिंकिलें.

हे राजा, तेथून तो क्षत्रियश्रेष्ठ काश्मीर देशास गेला. तेथील वीरांचा पराभव करून त्यानें त्या प्रांतांतील दहा क्षुद्र मांडलिकांसह लोहितराजास स्वाधीन करून घेतलें.

त्यानंतर त्रिगर्त, दार्व व कोकनद या देशांतील क्षत्रियांनीं अर्जुनाला विपुल धन दिलें. तेथून त्यानें अभिसारीनांवाची रम्य नगरी जिंकून घेतली व उरगवासी रोचमानाचा रणांत पराभव केला. त्यानंतर त्या कौंतेयानें चित्रायुधानें रक्षण केलेल्या रम्य सिंहपुराचा विध्वंस केला. तेथून तो कुरुनंदन सुह्म व चोल या देशांवर ससैन्य चालून गेला व त्या देशांना पादाक्रांत करून त्यानें मोठ्या पराक्रमानें तो दुर्जय बाल्हिकदेश वश करून घेतला. पुढें तो पांडुनंदन कांबोज व दरद देशांच्या अधिपतींस जिंकून ईशान्य दिशेकडे वळला. तेथील वनांत रहाणाऱ्या चोरांना पराभूत करून त्यानें लोह, परमकांबोज आणि उत्तर-ऋषिक देशांत प्रवेश केला व तेथें जमलेल्या सर्व नृपालांना जिंकिलें. त्यावेळीं देव-दानवांच्या संग्रामाप्रमाणें पार्थाचें व ऋषिकांचें भयंकर युद्ध झालें.

राजा, त्या संग्रामांत पार्थानें ऋषिकाला जिंकून त्याच्याकडून शुकोदरासारख्या रंगाचे आठ अश्व घेतले. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या उत्तर ऋषिकांपासून मयूरांसारखे सुंदर व यदृच्छेनें चालण्यास समर्थ असलेले शीघ्रगामी अश्व करार्थ स्वीकारिले. त्यानंतर हिमवान् व निष्कूट पर्वतांवरील लोकांसहि जिंकून त्या सव्यसाची पार्थानें श्वेतपर्वतावर निवास केला. २. ५. २७.

अध्याय २८ वा.

[१ पार्थाचा उत्तरदिशेंतील दिग्विजय व स्वदेशीं प्रत्यागमन.]

(१) **वैशंपायन**—हे भरतश्रेष्ठा, त्यानंतर त्या पराक्रमी वीरानें श्वेतपर्वताचें उल्लंघन करून द्रुमपुत्रानें रक्षण केलेल्या किंपुरुषावास-देशांत प्रवेश केला. तेथें युद्धामध्यें अनेक क्षत्रियांचा संहार करून त्यांच्या राजाचा पराभव केला व त्याच्यापासून कर घेतला. तेथून तो पांडवश्रेष्ठ गुह्यकांनीं रक्षिलेल्या हाटकदेशांत गेला व त्यानें गुह्यकांना सामोपचारानेंच वश करून घेतलें. त्यानंतर त्या कुरुनंदनानें उत्तम मानससरोवराकडे जात असतां मार्गांत ऋषींनीं मानससरोवरापासून निर्माण केलेले सर्व जलप्रवाह पाहिले. तेथून मानससरोवराला जाऊन हाटकाच्या समीप असलेला गंधर्वरक्षित प्रदेश जिंकला. तेथें त्याला तित्तिरिकल्मष व मंडूक या नांवाच्या उत्कृष्ट अश्वांची खंडणी मिळाली.

तेथून तो इंद्रनंदन उत्तरेकडील हरिवर्ष जिंकण्याच्या इच्छेनें त्या प्रदेशांत गेला. त्या नगरीचे द्वारपाल बलाढ्य व धिप्पाड होते. ते महापराक्रमी अर्जुना-

पाशीं येऊन मोठ्या संतोषानें म्हणाले—" हे पार्था, तुला ही नगरी जिंकतां येणें केव्हांहि शक्य नाहीं. यास्तव आपला दिग्विजय पुरा करून तूं परत फिर. जो पुरुष या नगरींत प्रवेश करितो, तो तत्काल मृत्यु पावतो. यास्तव हे वीरा, तुझा विजय येथेंच समाप्त होऊं दे. तूं आम्हांला अतिशय प्रिय आहेस, म्हणून आम्ही तुला हें हितवचन सांगत आहों. हे अर्जुना, येथें जिंकण्यास योग्य, किंवा प्रेक्षणीय असें कांहींच नाहीं. या उत्तर कुरुदेशांत केव्हांहि युद्ध संभवत नाहीं. हे कौंतेया, तूं जरी या नगरींत प्रवेश केलास तरी तुझ्या दृष्टीस कांहीं पडणार नाहीं. येथें मनुष्यदेहानें कोणतीहि वस्तु पहाणें शक्य नाहीं. यास्तव हे पुरुषश्रेष्ठा, यावांचून तुझें दुसरें जर कांहीं कार्य असेल तर तें आम्हांला सांग. म्हणजे आम्हीं तत्काल तुझ्या इच्छेप्रमाणें करूं."

हे राजन्, त्यांचें हें भाषण ऐकून पार्थ जणुकाय हंसतच त्यांस म्हणाला—" हे द्वाररक्षकहो, तुमच्या देशांत मानवांचा प्रवेश होणें जर इष्ट नाहीं, तर मी या नगरींत येत नाहीं. परंतु तुम्ही कांहीं तरी खंडणी अर्पण करून धर्मराजाच्या सार्वभौमपदाला तुमची मान्यता द्या." तेव्हां त्या द्वारपालांनीं त्याची मागणी मान्य करून दिव्य रेशमी वस्त्रें, भूषणें, क्षौमें, अजिनें इत्यादि मूल्यवान् वस्तूंचा कर अर्जुनाला अर्पण केला.

हे भारता, याप्रमाणें त्या पुरुषव्याघ्रानें उत्तर दिशा जिंकून, अनेक क्षत्रिय व लुटारु यांच्याशीं अनेक संग्राम करून, युद्धांत त्यांचा पराभव केला. त्या सर्वांपासून कराच्या रूपानें विपुल धन, विविध रत्नें व पूर्वोक्त दिव्य अश्व घेतले आणि शेवटीं तो महापराक्रमी पार्थ आपल्या चतुरंग सेनेसह इंद्रप्रस्थास परत आला व जिंकून आणलेली विपुल संपत्ति धर्मराजाला अर्पण करून त्याच्या आज्ञेनें तो स्वमंदिरीं गेला. २. ५. २८.

अध्याय २९ वा.

[१ वृकोदराचा दिग्विजय.]

(१) **वैशंपायन**—हे कुरुश्रेष्ठा, याप्रमाणें पार्थ दिग्विजय करीत असतां, त्याच वेळीं महाबलाढ्य भीमसेन धर्मराजाच्या आज्ञेनें पूर्व दिशेकडे गेला. तो शत्रूंचा शोक वाढविणारा प्रतापी पांडव प्रथम अश्व, रथ, गज इत्यादिकांनीं परिपूर्ण व आयुधादिकांनीं सज्ज झालेल्या प्रचंड सैन्यासह विस्तीर्ण पांचाल-

देशांत गेला व त्यानें तेथील पांचालांना सामोपचाराच्या विविध उपायांनीं वश करून घेतलें. नंतर गंडक व विदेह या देशांवर जय मिळवून त्यानें अल्पावधींतच दाशार्णासहि जिंकिलें. दाशार्णदेशाच्या सुधर्माराजानें भीमसेनाबरोबर अंगावर रोमांच उभे करणारें भयंकर बाहुयुद्ध केलें. त्या युद्धांत भीमसेनानें त्या राजाला जिंकलें व त्याचा अतुल पराक्रम पाहून त्याला आपल्या महान सैन्याच्या सर्व सेनापतींवर मुख्य अधिपति नेमिलें.

त्यानंतर तो बलाढ्य वृकोदर आपल्या फार मोठ्या सेनेसह जणुकाय सर्व पृथ्वीला कांपवितच पूर्व दिशेकडे निघाला व त्यानें अश्वमेध-देशाच्या रोचमान राजाला विशेष श्रमांवांचूनच युद्धांत जिंकिलें. याप्रमाणें पूर्वदिशा जिंकून बलवानांतील श्रेष्ठ वीर भीमसेन दक्षिणदिशेकडे चाल करून गेला. त्यानें तेथील पुलिंदनगरीच्या सुकुमार सुमित्रराजाला वश करून घेतलें. त्यानंतर हे राजा, तो नरव्याघ्र भीमसेन धर्मराजाच्या आज्ञेनें महापराक्रमी शिशुपालाच्या नगरीकडे वळला.

तेव्हां त्या चेदिराजानें पांडवांचा मनोदय ओळखला व नगराबाहेर येऊन वृकोदराचें स्वागत केलें. त्यावेळीं दोघांनीं एकमेकांस परस्परांचें व आप्तेष्टांचें कुशल विचारिलें. नंतर चेदिराजानें आपलें सर्व राज्य भीमसेनाला अर्पण केलें व हंसून म्हटलें—"हे निष्पापा, तूं हें काय आरंभिलें आहेस?" तेव्हां भीमानें त्याला धर्मराजाचा उद्देश निवेदन केला. तो ऐकून शिशुपालानें त्याचें म्हणणें मान्य केलें व खंडणी अर्पण केली. पुढें तो वृकोदर शिशुपालानें केलेल्या सत्काराचा स्वीकार करीत तेरा दिवस तेथें राहिला व पुढील दिग्विजयासाठीं सैन्यासह निघाला. २. ५. २९.

अध्याय ३० वा.

(१ भीमसेनाचा पूर्वदिशेंतील दिग्विजय.)

(१) **वैशंपायन**—हे कुरुनंदना, त्यानंतर शत्रूंचें दमन करणाऱ्या वृकोदरानें कुमारदेशाच्या श्रेणिमान् राजाला व कोसल देशाच्या बृहद्बल राजाला जिंकिलें. तेथून तो पांडवश्रेष्ठ अयोध्येला गेला व त्यानें तेथील महाबलवान् धर्मज्ञ दीर्घयज्ञराजास विशेष परिश्रम न करितां वश करून घेतलें. नंतर त्यानें गोपाळकक्ष व उत्तर कोसल या दोन देशांस जिंकून तेथील मल्लांच्या अधिपतीला व

राजाला स्वाधीन करून घेतलें. तेथून तो महापराक्रमी भीमसेन हिमालयाच्या समीप असलेल्या जलोद्भव-देशांत गेला व अल्पकालांतच त्यानें तो सर्व देश जिंकून घेतला.

याप्रमाणें अनेक देश जिंकल्यावर त्या वीरानें भल्लाट व शुक्तिमान् या पर्वतांच्या सभोंवारचा प्रदेश स्वाधीन करून घेतला. नंतर समरापासून कधींहि परावृत्त न होणाऱ्या काशीराज सुबाहूला भयंकर पराक्रम करणाऱ्या भीमानें वश करून घेतलें व तेथून तो सुपार्श्व-देशाकडे वळला. त्यानें तेथील बलाढ्य क्रथराजाचा युद्धांत पराभव करून तो देश जिंकून घेतला. त्यानंतर मत्स्य, मलद, अनघ, अभय व पशुभूमिप्रदेश यांस स्वाधीन करून घेऊन तो मदधारपर्वताकडे परत फिरला. तेथें सोमधेयांचा पराभव करून तो उत्तरेकडे वळला. तेथें त्यानें मोठ्या पराक्रमानें वत्सभूमि जिंकिली व भर्गांचा अधिपति, निषाधाधिपति व मणिमान् इत्यादि अनेक राजांना अधीन करून घेतलें.

हे राजा, त्यानंतर, दक्षिण मल्लांचा प्रदेश व भोगवान् पर्वत यांना त्यानें सहज स्वाधीन करून घेतलें. तेथून तो शमक, वर्मक व विदेहदेशाचा जनकराजा यांकडे गेला व त्यांच्याकडून सामोपचारानेंच कर वसूल केला. नंतर त्यानें शक व बर्बर यांस कपटानें वश करून घेतलें. त्या पांडवानें विदेहदेशांत असतांनाच इंद्रपर्वताच्या समीप असलेल्या सातहि किराताधिपतींना जिंकिलें. त्यानंतर त्यानें सुह्म, प्रसुह्म व तत्पक्षीय पराक्रमी वीर यांचा युद्धांत पराजय केला. भीमसेनानें मागधांचा पराभव पूर्वींच केलेला असल्यामुळें त्यानें त्यांना 'कर द्या' अशी अधिकारानें आज्ञा केली.

नंतर तो पराक्रमी पांडुपुत्र दंड व दंडधार या पृथ्वीपतींना जिंकून त्यांच्यासह गिरिव्रजाकडे वळला. तेथें जरासंधाचा पुत्र जो सहदेव त्याचें सांत्वन करून त्याच्यापासून खंडणी घेतली व त्या सर्व जिंकलेल्या नृपतींसह तो कौंतेय कर्णापासून कर घेण्यासाठीं गेला.

त्यावेळीं भीमसेनाच्या चतुरंगसेनेनें जणुकाय सर्व पृथ्वीचा थरकांप करून सोडला होता. पांडवश्रेष्ठ भीमानें शत्रुनाशक कर्णाशीं भयंकर युद्ध करून त्याला पराजित केलें व त्याच्यापासून कर घेतला.

त्यानंतर वृकोदरानें बलवान् पर्वतवासी राजे जिंकिले. मोदागिरीला जाऊन पराक्रमी भीमानें तेथील अतिशय बलाढ्य नृपालाचा युद्धांत वध केला. तेथून

त्यानें पुंड्राधिप महावीर वासुदेव व कौशिकीच्या तीरावरील सामर्थ्यवान् भूपाल यांवर चाल केली. ते दोघेहि महावीर व भयंकर पराक्रम करणारे असून बलाढ्यहि होते. भीमसेनानें त्यांचा पराभव करून वंगदेशांत प्रवेश केला.

तेथें समुद्रसेन, चंद्रसेन, ताम्रलिप्त, कर्कटाधिपति व सुह्म या सर्व सागरवासी नृपांना व सर्व म्लेच्छांना जिंकून तो वायुपुत्र भीमसेन अनेक देशांच्या अधिपतींकडून कर घेत लौहित्य-देशास गेला. तेथें त्यानें सागरवासी सर्व म्लेच्छ नृपतींपासून विविध रत्नें, चंदन, अगरु इत्यादि सुगंधि द्रव्यें, उंची वस्त्रें, अमूल्य रत्नें, पाणिदार मोत्यें, बहुमोल शालजोड्या, सुवर्ण, रुपें, पोंवळीं इत्यादि मूल्यवान् वस्तु करादाखल ग्रहण केल्या. या शिवाय त्या म्लेच्छराजांनीं पांडवावर अगणित धनाची वृष्टि केली. हे भारता, याप्रमाणें विजय मिळवून तो महा बलाढ्य वृकोदर इंद्रप्रस्थास परत आला आणि त्यानें जिंकून आणलेलें सर्व धन धर्मराजाला अर्पण केलें. २. ५. ३०.

अध्याय ३१ वा.

[१ सहदेवाचा दक्षिण दिशेंतील दिग्विजय.]

(१) वैशंपायन—हे राजेंद्रा, भीमार्जुनांप्रमाणेंच सहदेवहि धर्मराजाची अनुज्ञा घेऊन फार मोठ्या सैन्यासह दक्षिण दिशेकडे निघाला. त्या वीरानें प्रथम शूरसेनाला पूर्णपणें जिंकलें. नंतर मत्स्य-राजाला आपल्या पराक्रमानें वश करून त्याच्यापासून कर घेतला. तेथून महाबलवान् दंतवक्राचा पराभव करून त्याला आपला मांडलिक केलें व त्याच्यापासून खंडणी घेतली. त्याच प्रमाणें सुकुमार सुमित्र-राजा, मत्स्य व चोरांचा प्रदेश, निषाद भूमि, गोश्रृंग पर्वत व श्रेणिमान्-राजा या सर्वांना त्या बुद्धिमानानें स्वाधीन करून घेतलें व नरराष्ट्राला जिंकून तो कुंतीभोजराजाकडे गेला.

तेव्हां त्या राजानें धर्मराजाची आज्ञा प्रीतिपूर्वक मान्य केली. तेथून तो चर्मण्वतीच्या तीरावरील प्रदेशाकडे वळला. तेथें वासुदेवानें अवशिष्ट ठेवलेला त्याचा पूर्व वैरी जो जंभकराजाचा पुत्र, त्याला सहदेवानें पाहिलें व त्याच्याशीं युद्ध आरंभिलें. त्या संग्रामांत सहदेवानें त्याचा पराभव केला व तो दक्षिण दिशेकडे निघाला. तेथें त्या वीरानें सेक व अपरसेक यांना जिंकून त्यांच्या पासून

विविध रत्नांचा कर घेतला आणि त्या राजांसह तो नर्मदेच्या समीप आला. तेथें अवंती-देशाधिपति विंद व अनुविंद हे दोघे नृपाल प्रचंड सेनेसह त्या माद्रीनंदनावर धांवून आले. तथापि त्या प्रतापवान् वीरानें युद्धांत त्यांचा पराभव करून त्यांच्यापासून अमूल्य रत्नें घेतलीं व तेथून भोजकट-नगरींत प्रवेश केला.

हे राजन्, त्या देशाच्या अजिंक्य भीष्मकराजानें सहदेवाशीं दोन दिवस एक सारखें युद्ध केलें. परंतु शेवटीं त्याचा पराजय होऊन त्यानें खंडणी दिली. त्या सर्व द्रव्याचा स्वीकार करून त्या पांडवानें कोसलदेशाधिपति व वेण्यातटाधिप या नृपांना जिंकलें. त्यानंतर त्या वीरानें क्रमानें कांतारक, प्राक्कोसल नाटकेय, हेरंबक, मारुध, रम्यग्राम, नाचीन व आनर्बुक या देशांच्या अधिपतींशीं युद्ध करून त्या सर्वांना पराजित केलें. नंतर त्या पांडुनंदनानें सर्व अरण्याधिपतींना जिंकून वाताधिप व पुलिंद या राजांशीं सख्य केलें व तो दक्षिण दिशेकडे वळला. तेथें पांड्यराजाशीं सबंध दिवसभर युद्ध करून त्याचा पराजय केल्यावर तो महाबाहु दक्षिणेकडील प्रसिद्ध 'किष्किंधा'-नांवाच्या गुहेकडे आला.

तेथें मैंद व द्विविद हे दोघे वानराधिप त्याच्याशीं सतत सात दिवस युद्ध करीत राहिले. पण सहदेव युद्धांत माघार घेत नाहीं, असें पाहून त्या संतुष्ट झालेल्या महात्म्या वानरश्रेष्ठांनीं प्रेमानें त्यास म्हटलें—"हे पांडववीरा, हीं सर्व रत्नें घेऊन जा. धर्मराजाचें कार्य निर्विघ्नपणें पार पडावें, अशी आमची इच्छा आहे." तेव्हां तो नरश्रेष्ठ तीं सर्व रत्नें घेऊन माहिष्मती-नगरीला परत आला. तेथें नीलराजाशीं त्या शत्रूंच्या वीरांचा नाश करणाऱ्या प्रतापवान् सहदेवाचें तुमुल युद्ध झालें. सैन्याचा संहार करणाऱ्या त्या भयंकर युद्धांत जीविताचाहि संशय वाटूं लागला. त्या नृपतीला अग्नीचें साह्य असल्यामुळें सहदेवाच्या सैन्यांतील रथ, अश्व, गज व चिलखतें धारण करणारे योद्धे प्रदीप्त अग्नीनें पोळून जाऊं लागले. तेव्हां तो कुरुनंदन सहदेव अतिशय चिंताक्रांत होऊन त्याच्या मुखांतून शब्द निघेनासा झाला.

जनमेजय—हे विप्रा, यज्ञासाठींच यत्न करणारा जो सहदेव त्याच्याशीं अग्नीनें युद्धांत शत्रुत्व कां केलें?

वैशंपायन—माहिष्मतीनगरीमध्यें रहाणारा अग्नि नीलराजाच्या कन्येवर आसक्त झाल्यामुळें सर्वथा त्याच्या अधीन झाला होता. नीलराजाला एक अति

सुंदर कन्या होती. पिता हवन करण्यासाठीं होमशाळेंत गेला असतां ती त्याची कन्याहि अग्नीला प्रज्वलित करण्यासाठीं नित्य येत असे. वेळूच्या पंख्यानें किती जरी वारा घातला तरी त्या कन्येनें आपल्या तोंडानें फुंकर घातल्यावांचून तो कधीं प्रज्वलित होत नसे. कांहीं दिवस असा प्रकार चालला असतां भगवान् अग्नीच्या मनांत त्या सुंदर राजकन्येविषयीं अभिलाष उत्पन्न झाला. त्यानें मनुष्यरूप धारण करून त्या रूपवती कन्येला आपली इच्छा स्पष्ट शब्दांनीं कळविली. तेव्हां तिनेंहि ती मान्य केली. तिचें अनुमोदन मिळतांच ब्राह्मणरूपानें तो तिच्याशीं यथेष्ट रममाण होऊं लागला. कांहीं दिवसांनीं ही गोष्ट राजगृहांतील मुख्य माणसांना कळली.

एकदा त्यांनीं त्या ब्राह्मणरूपी अग्नीला राजापुढें नेलें असतां त्यानें ब्राह्मणाला यथाशास्त्र दंड केला. त्याबरोबर भगवान् अग्नि कोपानें प्रज्वलित झाला. तें पाहून विस्मित झालेल्या राजानें त्या ब्राह्मणापुढें नम्र होऊन साष्टांग नमस्कार घातला व हा अग्नीच ब्राह्मणरूपानें आपल्या कन्येशीं रत होत आहे, असें पाहून योग्य समयीं आपली कन्या त्या अग्निरूप ब्राह्मणाला अर्पण केली. त्या द्विजानेंहि मोठ्या संतोषानें त्या सुंदर राजकन्येचा स्वीकार केला व राजावर प्रसन्न होऊन, त्यास वर मागावयास सांगितलें. तेव्हां राजानें 'आपल्या सैन्याला शत्रूपासून नित्य अभय असावें' असा वर मागितला.

हे जनमेजया, तेव्हांपासून जे कोणी राजे अज्ञानानें त्या नगरीला बलात्कारानें जिंकण्याची इच्छा करितात, त्यांस अग्नि जाळून टाकितो. हे कुरूद्वहा, त्या माहिष्मती-नगरींतील सर्व स्त्रियांचा अग्नीनें परिग्रह केल्यामुळें त्या कोणालाहि स्वेच्छेनें दुष्प्राप्य झाल्या. स्त्रियांच्या इच्छेविरुद्ध वर्तन करण्यास तेथें कोणीहि समर्थ नव्हता. आपला भर्ता किंवा अन्य पुरुष यांच्या शरीरांत प्रवेश करून अग्नीच आपला उपभोग घेवो, अशा निश्चयामुळें त्या स्वैरिणी व यथेष्ट विहार करणाऱ्या झाल्या.

हे भरतश्रेष्ठा, या कारणानें सर्व राजे अग्नीच्या भयानें त्या नगरीला सर्वदा वर्ज्य करीत असत. पण धर्मात्मा सहदेव आपल्या सैन्याला अग्नीनें व्यापिल्यामुळें तें भयभीत झालें आहे, असें पाहूनहि मनांत डगमगला नाहीं, तर पर्वतासारखा अचल उभा राहिला. या प्रसंगीं काय उपाय योजावा, असा विचार करून, त्यानें हस्त-पादप्रक्षालनपूर्वक आचमन केलें व शुचिर्भूत होऊन तो अग्नीस म्हणाला—

"हे अग्ने, तुला नमस्कार असो. आमचा हा सर्व उद्यम तुझ्या साठीं आहे. तूं देवांचें मुख आहेस, तूं यज्ञ आहेस. सर्वांना पावन करीत असल्यामुळें तूं 'पावक' आहेस. देवांकडे हव्य पोंचवीत असल्यामुळें तूं 'हव्यवाहन' आहेस. वेद तुझ्यासाठींच उत्पन्न झाले, म्हणून तूं 'जातवेद' आहेस. तुझे किरण विचित्र असल्यामुळें तूं 'चित्रभानु' आहेस. तूं देवांचा ईश म्हणजे सुरेश आहेस. तुझी तृप्ति कधींच होत नाहीं, म्हणून तुला 'अनल' म्हणतात. प्रभा हेंच तुझें धन आहे. हे विभावसो, तूं स्वर्गद्वाराला स्पर्श करितोस. तुझ्यामध्यें समर्पण केलेल्या घृतादि हुतांचें तूं भक्षण करितोस, म्हणून तूं 'हुताश,' प्रज्वलित होतोस म्हणून 'ज्वलन,' शिखा म्हणजे ज्वाला, त्यांनीं युक्त असल्यामुळें 'शिखी,' तूं सर्वात्मक असल्यामुळें 'वैश्वानर,' पिंकटवर्ण असल्यामुळें 'पिंगेश,' आपल्या विपुल तेजानें सर्वांना प्रकाशित करीत असल्यामुळें 'प्लवंग,' कार्तिकस्वामीला आपल्या उदरांत धारण केल्यामुळें 'कुमारसू,' रुद्राच्या उदरामध्यें असल्यामुळें 'रुद्रगर्भ' व सुवर्ण हें तुझें वीर्य असल्यामुळें तूं 'हिरण्यकृत्' आहेस."

"भगवान् अग्नि मला तेज देवो, वायु प्राण देवो, पृथ्वी माझ्यामध्यें बलाचें आधान करो व आप मला सुख देवो. जलाच्या उदरामध्यें रहाणाऱ्या हे महाबलाढ्य जातवेदा, हे सुरेश्वरा, तूं देवांचें मुख आहेस. हे अग्ने, तूं सत्यानें मला पावन कर. ऋषि, ब्राह्मण, देव व असुर यांच्याकडून तूं यज्ञामध्यें उत्तमप्रकारें तृप्त केला जातोस. सत्यानें तूं मला पावन कर. धूम हा तुझा ध्वज असल्यामुळें तुला 'धूमकेतु' म्हणतात. हे शिखिन्, वायूच्या साह्यानें तूं वृद्धि पावतोस. तूं शिखावान् व सर्व पापांचा नाश करणारा आहेस. सर्व प्राण्यांमध्यें तूं नित्य स्थित आहेस. यास्तव सत्यानें तूं मला निष्पाप कर. हे भगवन्, मी शुचिर्भूत होऊन संतुष्ट चित्तानें तुझी अशी स्तुति केली आहे. यास्तव तूं मला संतोष, पुष्टि, ज्ञान व प्रीति दे."

राजा, जो कोणी पुरुष अग्नीच्या या श्लोकरूप स्वाहान्त आठ मंत्रांनीं पायसादिकांनीं अग्नींत हवन करितो, तो सर्वदा ऋद्धिमान् व दमनशील होऊन सर्व पापांपासून मुक्त होतो. जनमेजया, त्यानंतर 'हे हव्यवाहना, युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञास विघ्न करणें तुला योग्य नाहीं,' असें बोलून त्या माद्रीपुत्रानें भूमीवर दर्भ अंथरिले व तो महात्मा अग्नीचें यथाविधि चिंतन करीत भयानें उद्विग्न झालेल्या आपल्या सैन्याच्या अग्रभागीं बसला.

तेव्हां ज्याप्रमाणें महासागर आपल्या मर्यादेचें उलंघन करीत नाहीं, त्याप्रमाणें अग्नीनें सहदेवाचें अतिक्रमण करून त्याच्या सैन्यांत प्रवेश केला नाहीं. तो महात्मा वह्नि हळू हळू नरश्रेष्ठ सहदेवापाशीं येऊन त्याचें सान्त्वन करीत म्हणाला—" हे कौरव्या, ऊठ, ऊठ. मीं तुझी नुस्ती परीक्षा पाहिली. तुझा व धर्मराजाचा सर्व आशय मी जाणतों. हे नकुलानुजा, पण कांहीं झालें तरी जोंपर्यंत नीलराजाच्या कुलांतील पुरुष अस्तित्वांत आहेत, तोंपर्यंत मला या नगरीचें रक्षण केलेंच पाहिजे. तथापि हे पांडवा, तुझा मनोरथ मी पूर्ण करीन. तूं कांहीं चिंता करूं नको."

अग्नीचें हें वचन ऐकून सहदेवाला संतोष झाला. तो स्वस्थानावरून उठून हात जोडून शिरसा नम्र झाला व त्या माद्रीपुत्रानें अग्नीची मोठ्या भक्तीनें पूजा केली. त्यानंतर अग्नि समरांगणांतून निघून गेला असतां त्याच्याच आज्ञेनें राजा नील सहदेवापाशीं आला व त्यानें त्या वीरश्रेष्ठ सहदेवाची सत्कार-पूर्वक पूजा केली. तेव्हां तिचा स्वीकार करून व नीलराजापासून कर घेऊन विजयी माद्रीपुत्र दक्षिण दिशेकडे गेला. पराक्रमी त्रैपुर व पौरवेश्वर यांचा निग्रह करून कौशिक ज्याचा आचार्य आहे, अशा सुराष्ट्राधिपति आकृतीलाहि त्यानें मोठ्या यत्नानें स्वाधीन करून घेतलें.

नंतर सुराष्ट्रदेशांत राहूनच त्यानें इंद्राचा सखा जो भीष्मक त्याच्याकडे आपला एक अधिकारी कर मागण्यासाठीं पाठविला. तो भोजकटदेशाचा राजा मोठा बुद्धिमान् व शूर असून रुक्मी हा त्याचा पुत्र होय. भीष्मकानें आपला जामात जो वासुदेव, त्याच्याकडे पाहून सहदेवाची आज्ञा स्नेहपूर्वक मान्य केली. त्याच्यापासून मिळालेलीं रत्नें घेऊन तो विजयी सहदेव पुढें निघाला.

शूर्पारक व तालकट, यांस वश करून घेऊन समुद्राच्या द्वीपांत रहाणाऱ्या दंडक व निषाद या म्लेच्छराजांस आणि पुरुषाद व कर्णप्रावरण या 'कालमुख-' नांवाच्या राक्षसांस त्यानें जिंकलें. सर्व कोल्लपर्वत, सुरभिपट्टण, ताम्रद्वीप, रामक-पर्वत व तिमिंगलराजा यांना आपल्या स्वाधीन करून घेतलें. एकपादपुरुष, वनवासी केरल, संजयंती नगरी व पाखंडी करहाटक यांच्याकडे दूत पाठवूनच त्यानें त्यांच्यापासून कर आणविला. पांड्य, द्रविड, उंड्र, केरल, आंध्र, ताल-वन, कलिंग, उष्ट्रकर्णिक, रम्य आटवी पुरी व यवनांची नगरी यांसहि त्यानें दूतांच्या द्वाराच वश करून घेतलें.

त्यानंतर दक्षिण समुद्राच्या तीरावर राहून त्या धर्मात्म्यानें महात्म्या पुलस्त्य-पुत्र बिभीषणाकडे प्रीतिपूर्वक दूत पाठविले. त्यानेंहि स्नेहानेंच त्याची आज्ञा मान्य केली. त्या बुद्धिमान् बिभीषणानें 'या वेळीं युधिष्ठिर जें करीत आहे, तें अगदीं प्रसंगानुरूप आहे,' असें मानून आपल्या शौर्यादिकांचा अभिमान सोडला व विविध रत्नें, चंदन, अगरु यांचीं काष्ठें, दिव्य आभरणें, उंची वस्त्रें व मूल्यवान् मणी सहदेवाकडे पाठविले. राजा जनमेजया, याप्रमाणें माद्रीपुत्र सहदेव प्रसंगानुसार शौर्य, सान्त्व व विजय यांचा आश्रय करून, दक्षिण-दिशेला पूर्णपणें जिंकून, राजांना करद करून, इंद्रप्रस्थास परत आला व त्यानें जिंकून आणलेलें सर्व वित्त धर्मराजाला निवेदन केलें. जनमेजया, याप्रमाणें कृतकार्य होऊन तो माद्रीपुत्र खांडवप्रस्थांत सुखानें राहिला. २. ५. ३१.

अध्याय ३२ वा.

[१ नकुलाचा पश्चिम दिग्विजय.]

(१) **वैशंपायन**—हे कुरुश्रेष्ठा, मी आतां तुला नकुलाच्या पराक्रमाचीं कर्में व त्यानें मिळविलेला विजय यांचें कथन करितों, तें ऐक. त्याचप्रमाणें वासुदेवानें जिंकलेली पश्चिम दिशा त्यानें कशी जिंकून घेतली, त्याचेंहि वर्णन मी करितों. हे राजा, तो बुद्धिमान् नकुल पश्चिम दिशा जिंकण्याच्या उद्देशानें मोठ्या सैन्या-सह खांडवप्रस्थांतून बाहेर पडला. तो सैन्याचा सिंहनाद, योद्ध्यांची रणगर्जना व रथचक्रांचा गंभीर ध्वनि यांच्या योगानें भूमंडलास जणुकाय कांपवितच निघाला.

पहिल्यानें तो पांडुपुत्र धनधान्यसंपन्न, गायींनीं युक्त व कार्तिकेयाला प्रिय असलेल्या रम्य रोहित पर्वताकडे वळला. तेथें त्याचें मत्तमयूर-नांवाच्या शूर क्षत्रियांशीं तुमुल युद्ध झालें. त्यांत त्यांचा पराभव करून महाबुद्धिमान् नकु-लानें सर्व मरुभूमि, बहुधान्यक, शैरीषक व मेहत्थ हे देश जिंकून घेतले. त्यानंतर त्या पांडुनंदनानें 'आक्रोश-'राजर्षीबरोबर फार मोठें युद्ध करून त्याला पराजित केलें व दशार्णदेश स्वाधीन करून घेतला. तेथून तो शिबी, त्रिगर्त अंबष्ठ, मालव, पंचकर्पट, मध्यमकेय, वाटधान व द्विज या देशांना जिंकून पुनः परत फिरला व त्या पुरुषश्रेष्ठानें पुष्करारण्यांत रहाणाऱ्या व पशुतुल्य व्यवहार करणाऱ्या रानटी लोकांचें संघ वश करून घेतले.

नंतर त्यानें सिंधुनदीच्या तीरावरील प्रदेशांत रहाणारे महा बलवान् ग्रामणीय, सरस्वतीच्या तीरावर वास करणारे शूद्र, आभीर, मत्स्योपजीवी, पर्वतनिवासी जन, सर्व पंचनद व अमरपर्वतावरील रहिवासी, उत्तर ज्योतिष, दिव्य कंटपुर व द्वारपाल या सर्वांचा पराभव केला. त्याचप्रमाणें रामठ, हारहूण, व पश्चिमेकडील इतर सर्व नृप त्या पांडवानें धर्मराजाच्या आज्ञेनेंच वश करून घेतले.

हे जनमेजया, तेथूनच त्या बुद्धिमान् माद्रीसुतानें वासुदेवाकडे खंडणीसाठीं दूत रवाना केला. तेव्हां श्रीकृष्णानें धर्मराजाची आज्ञा मान्य केली. त्यानंतर नकुलानें मद्रदेशांतील शाकल देशांत जाऊन आपला मातुल जो शल्य त्याला प्रेमानें वश करून घेतलें. तेव्हां त्या राजानें नकुलाचा सत्कार करून त्याला विपुल रत्नें अर्पण केलीं. त्यांचा स्वीकार करून त्या वीरानें समुद्रतीरावर रहाणारे परम दारुण पह्लव, बर्बर, किरात, यवन, शक इत्यादि म्लेच्छ राजांचा पराभव करून, त्यांच्यापासून रत्नें घेतलीं.

हे राजा, याप्रमाणें पश्चिम दिशा जिंकून तो विचित्र मार्गवेत्ता नकुल जिंकलेलें धन दहा हजार उंटांवर लादून इंद्रप्रस्थास परत आला आणि त्या श्रेष्ठ माद्रीपुत्रानें ती सर्व विपुल संपत्ति धर्मराजाच्या स्वाधीन केली. राजा याप्रमाणें पराक्रमी नकुलानें वरुणानें रक्षण केलेल्या व श्रीकृष्णानें जिंकलेल्या पश्चिम दिशेंत दिग्विजय केला. २. ५. ३२.

येथें पांचवें दिग्विजयपर्व समाप्त झालें.

राजसूयपर्व ६.

अध्याय ३३ वा.

[१ कृष्णागमन, त्याच्या आज्ञेनें यज्ञसामग्रीसंपादन. २ द्वैपायनाच्या आज्ञेनें ऋत्विजांचें आगमन. ३ ब्राह्मण-क्षत्रियादिकांच्या निमंत्रणासाठीं दूतप्रेषण व दीक्षाग्रहण. ४ धृतराष्ट्रादिकांना आणण्यासाठीं नकुलगमन.]

(१) **वैशंपायन—**हे जनमेजया, सत्याचें परिपालन करून धर्मराज राज्य करीत असतां त्याच्या राष्ट्रांत चोरादिकांचें भय राहिलें नव्हतें. सर्व प्रजा स्वक-

र्मांत तत्पर होती. तो प्रजेकडून योग्य तेवढाच कर घेत असे व धर्मशास्त्रानुसार राज्यव्यवस्था पहात असे. त्याच्या राज्यांत योग्य समयीं विपुल पर्जन्यवृष्टि होत असल्यामुळें तृण-धान्यांची पूर्ण समृद्धि होती. गोरक्षण, कृषि, आणि वाणिज्य हे सर्व व्यवहार स्वतःला व परक्यांनाहि हितावह होतील, असेच चालत असत; क्रूरपणानें होत नसत. धर्मराजाच्या पुण्यामुळेंच ही सर्व सुव्यवस्था राहिली होती.

हे राजन्, त्या धर्मात्म्या युधिष्ठिराच्या राष्ट्रांत चोर, धूर्तलोक किंवा राजाच्या प्रीतींतील जन या कोणाच्याच मुखांतून कधीं मिथ्याभाषण ऐकूं येत नसे. सर्वहि प्रजाजन धर्मराजासारखेच सत्यवक्ते होते. चोरहि परस्परांना कधीं फसवीत नसत किंवा स्वभावतः दुष्ट असलेले इतर लोकहि असत्याचरण करीत नसत. अतिवृष्टि, अनावृष्टि, रोग व अग्निप्रलय इत्यादि दैवी आपत्तींचा त्या राष्ट्रांत सर्वथा अभाव झाला होता. धर्मराजाचें प्रिय करण्यासाठीं, सत्कार करण्यासाठीं व नियत कर पोंचविण्यासाठींच इतर राजे त्याच्याकडे येत असत. त्याला जिंकण्यासाठीं किंवा त्याच्या राष्ट्रांत भेदादि नीतीचा प्रयोग करण्यासाठीं कधीं कोणी येत नसे.

राजा परिक्षिता, धर्म्य धनप्राप्तीनें त्याचा कोश अतिशय वाढला. शंभर वर्षें सतत जरी व्यय करीत राहिलें तरी तो क्षीण होण्याची भीती नव्हती. आपल्या कोशाचें व वस्त्र-धान्यादि इतर वस्तूंचें हें परिमाण जाणून कुंतीपुत्रानें राजसूययज्ञ करण्याचा निश्चय केला. त्याचे सर्व सुहृद्हि पृथक् पृथक् व एकत्र जमून 'हे प्रभो, तुझ्या इष्ट यज्ञाचा काल प्राप्त झाला आहे. तेव्हां आतां तुला या वेळीं जें करणें उचित दिसेल तें सत्वर कर.' असा आग्रह करूं लागले.

इतक्यांत नारायणाख्य पुराण-ऋषि, वेदात्मा, विद्वानांचा प्रत्यगात्माच असल्यामुळें अदृश्य, पण अविद्वानांना कार्य-कारणरूपानें दृश्य होणारा, चराचर भूतांची सृष्टि व प्रलय यांचा श्रेष्ठ आधार, भूत, भविष्यत् व वर्तमान कालांतील सर्व प्राण्यांचा नाथ, सर्व वृष्णींचा रक्षक, आपत्तीमध्यें अभय देणारा, शत्रुनाशक, केशीनिषूदन केशव सेनापतीच्या अधिकारावर आनकदुंदुभीची स्थापना करून फार मोठ्या सैन्यासह विपुल धन घेऊन धर्मराजाकडे आला. त्यानें आणलेला तो धनाचा ओघ अपरिमित व सागरासारखा अक्षय होता. त्यामुळें हें धन नसून हा रत्नमय सागरच आहे असा भास झाला.

तो महावीर यदुनंदन आपल्या रथघोषानें दश-दिशांना दुमदुमून सोडीत धर्मराजाच्या खांडवप्रस्थ नगरींत प्रविष्ट झाला. तें नगर इतर राजांनीं अगोदरच भरून गेलें होतें. पण हा शत्रूंना ताप देणारा यदुकुलोत्पन्न माधव आल्यानें त्या नगराला विशेष शोभा आली. गाढ अंधकारांतील पुरुषाला सूर्यदर्शन झालें असतां, किंवा ग्रीष्म ऋतूंत निवात प्रदेशीं असलेल्या मनुष्यांच्या अंगावर वाऱ्याची आल्हादकारक झुळूक आली असतां जसा हर्ष होतो, त्याप्रमाणें कृष्ण खांडवप्रस्थास आला असतां धर्मराजाला पराकाष्ठेचा आनंद झाला. तो मोठ्या संतोषानें त्याला सामोरा गेला व त्यास कुशल प्रश्न विचारून त्यानें त्याचा यथाविधि सत्कार केला.

त्यानंतर तो वासुदेव आपल्या आसनावर सुखानें बसला आहे, असें पाहून धौम्य-द्वैपायनादि ऋत्विक् व भीमादि चारी भ्राते यांच्या समक्ष युधिष्ठिर त्यास म्हणाला—"हे कृष्णा, तुझ्या कृपेनें ही सर्व पृथ्वी आज माझ्या अधीन झाली आहे. हे वार्ष्णेया, तुझ्याच अनुग्रहानें मला विपुल धनहि मिळालें आहे. यास्तव हे माधवा, त्या धनाच्या योगानें मी श्रेष्ठ ब्राह्मण व अग्नि यांस तृप्त करण्याची इच्छा करितों. हे दाशार्हा, स्वतः तूं व हे माझे भ्राते यांच्या साह्यानें राजसूय महायज्ञ संपादन करावा, अशी माझी इच्छा आहे. तूं मला अनुज्ञा दे. हे गोविंदा, एक तर तूं स्वतःच या यज्ञाची दीक्षा घे. तूं हा याग केलास म्हणजे मी निष्पाप होईन. किंवा या माझ्या अनुजांसह तूं मला दीक्षा घेण्याची अनुज्ञा दे. कारण हे कृष्णा, तूं मला अनुज्ञा दिलीस म्हणजे मी या उत्तम क्रतूस प्राप्त होईन."

राजा, युधिष्ठिराचें हें विनययुक्त भाषण ऐकून कृष्णानें त्याच्या गुणांची अतिशय प्रशंसा केली व तो वासुदेव त्यास म्हणाला—"हे राजश्रेष्ठा, तूंच सम्राट् होण्यास योग्य आहेस. यास्तव तूंच हा महाक्रतु संपादन कर. तुला त्याचें फल प्राप्त झालें म्हणजे आम्ही सर्व धन्य झालों. हे वीरा, मी तुझें सर्व प्रकारें हित करण्यास सिद्ध आहें. यास्तव तूंच हा अत्यंत अभीष्ट असलेला यज्ञ संपादन कर. तूं मला वाटेल त्या कार्यामध्यें नियुक्त कर. मी तें तुझें सर्व कार्य निःसंशय पार पाडीन."

श्रीकृष्णाचें हें वचन ऐकून युधिष्ठिर सद्गदित कंठानें म्हणाला—"हे केशवा, ज्या माझें प्रिय करण्यासाठीं तूं सिद्ध आहेस त्या माझा सर्व संकल्प सफल झाला आहे व मला निश्चयानें सिद्धि मिळाली आहे, असेंच मी समजतों."

राजा जनमेजया, याप्रमाणें कृष्णानें ज्याला अनुज्ञा दिली आहे असा युधिष्ठिर भ्रात्यांसह राजसूय याग करण्यासाठीं साधनें संपादन करूं लागला. शत्रुनाशक युधिष्ठिरानें सहदेव व आपले सर्व मंत्री यांस 'या यज्ञामध्यें लागणारीं सर्व उपकरणें व मंगलें तुह्मी ब्राह्मणांच्या आज्ञेनें सत्वर संपादन करा' अशी आज्ञा केली.

तो म्हणाला,—"सहदेवा, घृत, पशु इत्यादि यज्ञांत लागणारे सर्व संभार धौम्याच्या आज्ञेनें भृत्यांकडून सत्वर आणीव. माझा सारथि 'इंद्रसेन' व अर्जुनाचा सारथि 'पुरु' यांना माझें प्रिय करण्यासाठीं अन्नादि सामग्री पुरविण्याच्या कामावर नेम. हे कुरुश्रेष्ठा सहदेवा, ब्राह्मणांच्या मनाला संतुष्ट करून त्यांचे मनोरथ पूर्ण होतील असे अन्नादि सर्व रुचकर व स्वादिष्ठ पदार्थ त्यांना यथेष्ट मिळण्याची व्यवस्था ठेव.

युधिष्ठिराची ही आज्ञा ऐकतांच त्याच्या वचनांत स्थित असलेल्या भ्रात्या सहदवान 'आपल्या आज्ञेप्रमाणें सर्व व्यवस्था केली आहे,' असें त्याला तत्काल निवेदन केलें.

(२) त्यानंतर बा जनमेजया, द्वैपायनानें साक्षात् मूर्तिमान् वेदाप्रमाणें भासणाऱ्या ऋत्विज ब्राह्मणांना धर्मराजाच्या यज्ञांत आणिलें. त्या सत्यवतीपुत्रानें स्वतः ब्रह्मत्व स्वीकारलें. धनंजय गोत्रांतील 'सुसाम'-नांवाचा श्रेष्ठ आंगिरस 'सामग' झाला. ब्रह्मिष्ठ याज्ञवल्क्य श्रेष्ठ 'अध्वर्यु' झाला. धौम्यासह वसुपुत्र पैल 'होता' झाला. वेद-वेदांगांमध्यें पारंगत असलेले त्याचे सर्व पुत्र व शिष्य सप्तसंख्याक 'होत्रग' झाले. त्यांनीं पुण्याहवाचन करून व युधिष्ठिराकडून 'स्वाराज्यप्राप्तीसाठीं मी राजसूय यागानें देवांचें पूजन करतों.' इत्यादि संकल्परूप ऊह करवून त्या मोठ्या यज्ञस्थानाचें शास्त्रोक्त पूजन करविलें. धर्मराजाच्या आज्ञेनें त्याच्या कुशल शिल्पकारांनीं देवांच्या गृहाप्रमाणें विशाल व सुगंधयुक्त पत्नीशालादि अग्निगृहें निर्माण केलीं.

(३) त्यानंतर त्या श्रेष्ठ राजानें आपल्या मुख्य सहदेव मंत्र्यास 'क्षत्रियादि चातुर्वर्ण्याच्या लोकांना निमंत्रण करण्यासाठीं सत्वर दूत पाठीव' अशी आज्ञा केली. राजाचें हें आज्ञावचन कानीं पडतांच भ्रात्या सहदेवानें 'सर्व राष्ट्रांतील ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व मान्य शूद्र यांस सत्वर घेऊन या' असें सांगून शीघ्रगामी दूतांस चोहोंकडे पाठविलें. तेव्हां ते दूत दश-दिशेंत त्वरेनें गेले व त्यांनीं सर्वांना पांडवांचें निमंत्रण पोंचवून कित्येकांना आपल्या बरोबरहि आणिलें

हे भारता, त्यानंतर ब्राह्मणांनीं विहित कालीं कुंतीपुत्र युधिष्ठिराला राजसूय यज्ञाची दीक्षा दिली. दीक्षेनें युक्त झालेला तो धर्मात्मा युधिष्ठिर हजारों ब्राह्मण, भ्राते, ज्ञातीचे लोक, सुहृद्, सचिव, निरनिराळ्या दिशांतून आलेले नरश्रेष्ठ क्षत्रिय व अमात्य यांसह, मूर्तिमंत धर्माप्रमाणें, त्या विस्तीर्ण यज्ञस्थानीं गेला. तो अपूर्व यज्ञ पहाण्यासाठीं भिन्न भिन्न देशांहून सर्व विद्यांमध्यें निष्णात व व वेद-वेदांगांमध्यें पारंगत असलेले हजारों ब्राह्मण तेथें आले. तेव्हां धर्मराजाच्या आज्ञेनें शिल्पकारांनीं त्यांच्यासाठीं हजारों गृहें निर्माण केलीं. तीं विपुल अन्न, आच्छादन व सर्व ऋतूंतील गुण, यांनीं संपन्न होतीं.

हे राजा, राजभृत्यांकडून सत्कार केले गेलेले ते ब्राह्मण त्या गृहांत सुखानें राहिले. निरनिराळ्या देशांतून आलेले ते विद्वान् ब्राह्मण आपसांत अनेक प्रकारच्या गोष्टी सांगत. नट-नर्तकांच्या कलेंतील कौशल्य पहात असतां त्यांच्या मनाचें अतिशय रंजन झालें. हे राजा, भोजन करणाऱ्या व आपसांत भाषण करणाऱ्या त्या संतुष्ट महात्म्यांचा महाध्वनि तेथें नित्य ऐकूं येत असे. 'यांना द्या, द्या; यथेच्छ भोजन करा.' अशा प्रकारचे त्यांचे शब्द तेथें नित्य ऐकूं येत. धर्मराजानें त्यांस अगणित गायी व गाद्या, गिरद्या यांसह सुवर्णाचे असंख्य मंचक पृथक् पृथक् अर्पण केले. देवलोकांतील इंद्राप्रमाणें भूलोकामध्यें अद्वितीय वीर असलेल्या महात्म्या पांडवाचा तो यज्ञ अशाप्रकारें सुरू झाला.

(४) तेव्हां राजा युधिष्ठिरानें भीष्म, द्रोण, धृतराष्ट्र, विदुर, कृप व दुर्योधनादि सर्व भ्राते आणि आपल्यावर स्नेह करणारे इतर सर्व लोक यांना आणण्यासाठीं पांडुपुत्र नकुलाला हस्तिनापुरास पाठविलें. २. ६. ३३.

अध्याय ३४ वा.

[१ राजसूय क्रतु पाहण्यासाठीं निमंत्रित राजांचें आगमन.]

(१) **वैशंपायन**—हे भरतश्रेष्ठा, संग्रामांत विजयी होणारा नकुल हस्तिनापुरास त्वरेनें गेला व भीष्म, धृतराष्ट्र, द्रोणाचार्य इत्यादि सर्व श्रेष्ठ पुरुषांना त्यानें यज्ञ पहावयास येण्यासाठीं मोठ्या आदरानें आमंत्रण केलें. तेव्हां ते सर्व हृष्ट झाले व ब्राह्मणांसह मोठ्या आनंदानें यज्ञ पहावयास निघाले. 'धर्मराज राजसूययज्ञ करीत आहे,' हें ऐकून हस्तिनापुरांतील दुसरेहि अनेक यज्ञवेत्ते तो यज्ञ व धर्मराजाची दिव्य सभा पहाण्यासाठीं मोठ्या आनंदानें त्यांच्या

बरोबरच निघाले. इतर क्षत्रियहि अनेकप्रकारचीं मूल्यवान् रत्नें घेऊन धर्मराज पांडवाकडे चारी दिशांतून आले.

जनमेजया, त्यांतील मुख्य मुख्य राजांचीं नांवें मी तुला सांगतों. धृतराष्ट्र, भीष्म, बुद्धिमान् विदुर, दुर्योधनादि सर्व भ्राते, गांधारराज सुबल व महाबलाढ्य शकुनि, अचल नृप, रथिश्रेष्ठ कर्ण, बलवान् शल्य, बाल्हिक, सोमदत्त, भूरी, भूरिश्रवा, अश्वत्थामा, कृप, द्रोण, सिंधुराज जयद्रथ, पुत्रासह द्रुपद, शाल्व, प्राग्जोतिषेश्वर, समुद्रतीरावर रहाणाऱ्या सर्व म्लेच्छांसह भगदत्त, पार्वतीय राजे, बृहद्बल, पौंड्रक, वासुदेव, वंग, कालिंगक, आकर्ष, कुंतल, मालव, आंध्रक, द्राविड, सिंहल, काश्मीरक राजा, कुंतिभोज, गौरवाहन व इतर शूर बाल्हिक, दोन पुत्रांसह विराट, मावेल्ल हे व असेच दुसरेहि भिन्न भिन्न देशांचे राजे आणि राजपुत्र तेथें आले. पुत्रांसह बलाढ्य व मदोन्मत्त शिशुपालहि धर्मराजाचा यज्ञ पहावयास आला. बलराम, अनिरुद्ध इत्यादि सर्व प्रमुख यादवहि तेथें आले होते.

हे वीरा जनमेजया, पांडुपुत्र युधिष्ठिराचा तो राजसूय महाक्रतु पहाण्यास मध्य देशांतील असे अनेक राजे आले. धर्मराजाच्या आज्ञेनें त्याच्या अधिकाऱ्यांनीं त्या सर्वांना रहावयास उत्तमोत्तम गृहें दिलीं. तीं सर्वहि विपुल भक्ष्यभोज्यांनीं युक्त असून प्रत्येक गृहांत वृक्षांनीं सुशोभित व विहारास योग्य अशी एकेक विपुल वापी होती. धर्मराजानें आलेल्या त्या सर्व नृपतींचा पूजापूर्वक सत्कार केला असतां त्यांच्यासाठीं नियत केलेल्या सर्वांगपूर्ण व सुंदर राजगृहांत ते जाऊन राहिले.

त्यांचीं तीं गृहें कैलासशिखरांसारखीं रम्य असून उंच प्राकारांनीं सुरक्षित होतीं. त्यांतील भूमि, भिंती, सोपानमार्ग, सिंहासनें इत्यादि सर्व राजभोगास योग्य असून हंस किंवा चंद्र यांप्रमाणें शुभ्र असलेलीं तीं सर्व राजमंदिरें दूर अंतरावरून दिसत असत. हिमालयाच्या शिखराप्रमाणें सर्वथा सुखावह असलेल्या त्या राजगृहांत विश्रांति घेऊन ते सर्व राजे विपुल दक्षिणा देणाऱ्या व अनेक सदस्यांनीं युक्त असलेल्या धर्मराज युधिष्ठिराला भेटावयास यज्ञमंडपांत आले. हे वीरा, महर्षि, श्रेष्ठ ब्राह्मण व नृपति यांनीं व्याप्त असलेलें तें यज्ञस्थान त्या वेळीं देवांनीं व्यापिलेल्या स्वर्गाप्रमाणें शोभलें. २. ६. ३४.

अध्याय ३५ वा.

[१ धर्मराजाचें यज्ञानुष्ठान.]

(१) वैशंपायन—हे कुरुकुलश्रेष्ठा, पितामह भीष्म व गुरु द्रोण यज्ञस्थानीं येत आहेत, असें पाहून दीक्षित युधिष्ठिर ऋत्विजांच्या अनुज्ञेनें स्वस्थानावरून उठला व त्यांस अभिवादन करून भीष्म, द्रोण, कृप, अश्वत्थामा, दुर्योधन व विविंशति यांस म्हणाला—"या यज्ञांत तुम्ही सर्व मजवर अनुग्रह करा. येथें हें जें माझें विपुल धन आहे, त्याचा माझ्या प्रार्थनेवरून आपल्या इच्छेप्रमाणें विनियोग करून मला श्रेयःप्राप्ति करून द्या." असें बोलून यज्ञदीक्षा घेतलेल्या त्या पांडवाग्रजानें त्या सर्वांस त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें योग्य अधिकारांवर नेमिलें.

भक्ष्य व भोज्य यांच्या अधिकारावर दुःशासनाला नेमून अश्वत्थाम्यास ब्राह्मणांचें स्वागत करावयास सांगितलें. राजांच्या सत्काराचें कार्य संजयाकडे सोंपविलें. कोणतें कार्य झालें व कोणतें व्हावयाचें आहे, यांकडे लक्ष ठेवण्याविषयीं भीष्म व द्रोण यांची प्रार्थना केली. उत्तम सुवर्ण व रत्नें यांच्यावर नजर ठेवून दक्षिणादानाचा अधिकार कृपाचार्यांस दिला. याचप्रमाणें दुसऱ्याहि पुरुषश्रेष्ठांना त्यानें भिन्न भिन्न कार्यांवर योजिलें.

नकुलानें स्वतः जाऊन आणलेला बाल्हिक, धृतराष्ट्र, सोमदत्त व जयद्रथ हे चौघे तेथें स्वामीप्रमाणेंच वागूं लागले. सर्वधर्मज्ञ विदुराकडे खर्चाची व्यवस्था सोंपविली. राजे, क्षत्रिय व वैश्य यांनीं आणलेलीं उपायनें स्वीकारण्याचें कार्य दुर्योधनास सांगितलें. यदुनंदन कृष्णानें ब्राह्मणांच्या चरणप्रक्षालनाचें कार्य स्वतःच आपल्याकडे घेतलें व उत्तम फलप्राप्तीनें धर्माला संतुष्ट करण्याची इच्छा करणाऱ्या त्या पुरुषश्रेष्ठानें आपल्या अंकित असलेल्या सर्व लोकांसह तें महत्कार्य मोठ्या आदरानें पार पाडिलें.

धर्मराज युधिष्ठिर व त्याची अलौकिक सभा यांस पहाण्याच्या इच्छेनें आलेल्या लोकांतील कोणीं एखाद्यानेंहि एक सहस्रापेक्षां कमी मूल्याचें उपायन आणलें नव्हतें. प्रत्येक राजानें अनेक रत्नें समर्पण करून धर्मराजाला समृद्ध केलें. 'मीं दिलेल्या रत्नांनींच हा धर्मराजा आपला यज्ञ कसा बरें पार पाडूं शकेल' अशा स्पर्धेनें प्रत्येक राजानें त्याला विपुल धन अर्पण केलें. महात्म्या युधिष्ठिराचा तो विस्तीर्ण यज्ञमंडप विमानासारखीं राजगृहें, ब्राह्मणांचीं निवासस्थानें, सर्व राजांचीं सैन्यें, विचित्र रत्नें व श्रेष्ठ राजलक्ष्मी यांनीं युक्त असलेले

राजे, वेदाध्यायी ब्राह्मण व यज्ञ पहाण्यासाठीं अंतरिक्षांत आलेलीं देवादिकांची विमानें यांच्या योगानें फारच शोभला.

त्यावेळीं तो ज्येष्ठ पांडव आपल्या संपत्तीनें वरुणदेवतेशीं स्पर्धा करीत आहे, असा भास झाला. तो यज्ञ सर्वांगपूर्ण होता. तो आरंभणीय, क्षत्र, धृति, व्युष्टि, द्विरात्र व दशपेय या सहा अग्नींनीं युक्त होता. उदार राजानें त्या यज्ञांत ब्राह्मणांना विपुल दक्षिणा दिली व सर्व लोकांना इष्ट असलेले सर्व उत्तम भोग्य-पदार्थ देऊन तृप्त केलें. तेथें जमलेल्या सर्व लोकांनीं भक्ष्य व भोज्य पदार्थांनीं आपली यथेच्छ तृप्ति करून घेतली. यज्ञांतील तो अपूर्व समागम रत्नोपहारांनीं युक्त होता. मंत्र व शिक्षा म्हणजे कर्मानुष्ठान यांमध्यें विशारद असलेल्या ऋत्विजांनीं केलेलें इडाकर्म, स्विष्टकृत्, ऊर्ध्वशिष्ट, हवि व प्रतिपत्तिकर्म यांनीं त्या यज्ञांत देव तृप्त झाले. दक्षिणा, अन्न व महाधन यांच्या योगानें देवांप्रमाणेंच ब्राह्मणहि प्रसन्न झाले व त्या अभूतपूर्व यज्ञांत ब्राह्मणांप्रमाणेंच इतर सर्व वर्गांचे लोकहि आपापल्या इष्टप्राप्तीनें संतुष्ट झाले. हे जनमेजया, याप्रमाणें तुझ्या प्रपितामहाच्या त्या राजसूय यागांत सर्व प्राणी संतुष्ट झाले. २. ६. ३५.

येथें सहावें राजसूयपर्व समाप्त झालें.

अर्घाभिहरणपर्व ७.

अध्याय ३६ वा.

[१ सोमयागाच्या दिवशीं ब्राह्मणादिकांचा अंतर्वेदींत प्रवेश. २ क्षत्रियनाशाविषयीं नारदाची चिंता. ३ भीष्माच्या आज्ञेनें श्रीकृष्णाची अग्रपूजा.]

(१) **वैशंपायन**—हे भारता, त्यानंतर राजसूयांगभूत सोमयागाच्या[1] दिवशीं सत्कारार्ह महर्षि व ब्राह्मण राजांसह अंतर्वेदीमध्यें प्रविष्ट झाले. त्या अंतर्वेदींत राजर्षींसह बसलेले नारदादि महात्मे ब्रह्मभवनामध्यें बसलेले देव आणि देवर्षी यांच्यासारखे शोभले. मध्यें मध्यें यज्ञकर्म थांबलें असतां ते प्रतिभासंपन्न ब्राह्मण आपसांत वाद-विवाद करीत.

---

१ यापुढील दहा अध्याय नानाविध मतभेदांचा उपन्यास करून महाकाश-मठाकाशन्यायानें कृष्ण व शिशुपाल यांच्या रूपकानें जीवाचा ब्रह्मामध्यें लय दाखवितात. यांतील कथाभाग स्पष्ट आहे. पण यांचाच अध्यात्मपर अर्थ दुर्बोध असल्यामुळें पुढें कोठें कोठें तो व्यक्त केला आहे.

कोणी म्हणत 'हें असेंच आहे' व कोणी म्हणत 'तसें नाहीं.' म्हणजे ते स्वमताचें समर्थन करून परमतावर दूषण देत. दुसरे कित्येक सिद्धान्तपक्षाला पुष्टि देऊन पूर्ववादाचा निषेध करीत. कांहीं वादी तर नुस्ती वितंडा करीत. म्हणजे स्वपक्षाचें किंवा परपक्षाचें स्थापन न करितां केवल युक्तिशून्य वाचाळता करीत. कांहीं विद्वान् ब्राह्मण युक्तिदौर्बल्यामुळें विविध तर्कांनीं हीनपक्षाचें समर्थन करीत व तो हीनपक्षहि युक्तियुक्त आहे, असें दाखवीत. तसेंच कांहीं पंडित याच्या उलट विविध युक्तींनीं प्रबल असलेल्याहि पक्षाला दुर्बल ठरवीत.

ज्याप्रमाणें श्येनपक्षी आकाशांतील आमिष दुसऱ्याकडून हिरावून घेतो, त्याप्रमाणें कांहीं बुद्धिमान् एखाद्या महा तार्किकानें सिद्ध केलेलाहि सिद्धांत अनेक अनुमानांनीं अन्यथा करीत होते.

तेथें कांहीं ब्राह्मण धर्म व अर्थ यांमध्यें कुशल होते. कित्येक मोठमोठ्या व्रतांनीं संपन्न होते. सर्व भाष्यवेत्त्यांतील श्रेष्ठ पंडित परस्परांना आपापला सिद्धान्त सांगण्यांत अतिशय निमग्न झाले होते. राजा, नक्षत्रांनीं व्याप्त असलेलें विस्तीर्ण अंतरिक्ष जसें शोभावें, त्याप्रमाणें वेदसंपन्न देव, द्विज व महर्षि यांनीं ती वेदी शोभली. त्यावेळीं युधिष्ठिराच्या यज्ञमंडपांतील यज्ञवेदीजवळ एकहि शूद्र किंवा अव्रती नव्हता. हे राजा, त्या बुद्धिमान् व ऐश्वर्यसंपन्न धर्मराजाची ती विचित्र लक्ष्मी व यज्ञश्रद्धा पाहून नारदमुनि अतिशय संतुष्ट झाला.

(२) पण हे नरेंद्रा, त्याच वेळीं सर्व क्षत्रिय त्या ठिकाणीं एकत्र जमले आहेत हें पाहून त्याच्या मनांत चिंताहि उत्पन्न झाली. हे पुरुषश्रेष्ठा, पूर्वीं अंशावतरणप्रसंगीं ब्रह्मलोकामध्यें जो वृत्तान्त घडला होता, त्याचें त्याला स्मरण झालें आणि येथील हा क्षत्रियांचा समागम म्हणजे पृथ्वीचा भार कमी करण्यासाठीं अवतार घेतलेल्या देवासुरांचाच समागम आहे, असें जाणून त्या देवर्षीनें आपल्या मनानें पुंडरीकाक्ष हरीचें स्मरण केलें. देवशत्रूंचा नाश करणारा साक्षात् प्रभु नारायणच आपली प्रतिज्ञा पूर्ण करण्यासाठीं क्षत्रियकुलांत कृष्णरूपानें अवतीर्ण झाला आहे. त्या भूतकर्त्यानें स्वतः आपल्या मुखानें देवांना ' तुम्ही समरांगणांत एकमेकांचा नाश करून पुनः स्वलोकीं परत याल ' असें पूर्वीं सांगितलें होतें व शंभूला दिलेल्या वचनास अनुसरून तो भूतकर्ता भगवान् नारायण सर्व देवांना भूलोकीं जन्म घ्यावयास सांगून स्वतःहि वृष्णि-अंधकांच्या वंशांत यदुगृहीं उत्पन्न झाला आहे.

हा भगवान् नक्षत्रांतील चंद्राप्रमाणें या सर्व क्षत्रियांमध्यें आपल्या अलौकिक कांतीनें शोभत आहे. इंद्रादिक देव ज्याच्या बाहुबलाचा आश्रय करून रहातात तो हा शत्रुनाशक हरि येथें मनुष्याप्रमाणें आचरण करीत आहे. हा स्वयंभू महाविष्णु अशा या बलाढ्य क्षत्रियवर्गाला समरांगणांत मारून या सर्वांचा पुनरपि आपल्या स्वरूपांत उपसंहार करणार आहे. हर हर, ही केवढी दुःखाची गोष्ट आहे ! या नारायणानें राजसूयाच्या मिषानें आज हा क्षत्रियांच्या नाशाचाच उपक्रम केला आहे. युधिष्ठिराला निमित्त करून या नारायणानेंच हा यज्ञ संपादन केला आहे. राजा जनमेजया, याप्रमाणें आपल्या मनांत चिंतन करीत धर्मज्ञ नारद युधिष्ठिराच्या महायज्ञांत बहुमानानें बसला.

त्यानंतर हे भारता, कुरुकुलवृद्ध भीष्म धर्मराज युधिष्ठिराला म्हणाला— "हे महाभागा, तूं आतां राजांचें यथायोग्य अर्हण कर. हे सार्वभौमराजा, आचार्य, ऋत्विज, श्वशुरादि संबंधी जन, स्नातक, प्रिय मित्र व राजा, असे सहा पुरुष पूजेला पात्र आहेत, असें वेदशास्त्रज्ञ सांगतात. एक वर्षानंतर आपल्या घरीं आलेल्या यांची अर्घ्यादिकांनीं पूजा करावी, असा शास्त्रविधि आहे.

आज हे सर्व पूज्य ब्राह्मण-क्षत्रियादि श्रेष्ठ पुरुष आपल्या येथें दीर्घ कालानें आलेले आहेत. यास्तव हे अजातशत्रो, तूं त्यांतील प्रत्येकाची अर्घ्यप्रदानादिपूर्वक पूजा कर. त्यांतल्या त्यांत या सर्वांमध्यें जो वरिष्ठ व समर्थ असेल त्याची पूजा तूं प्रथम कर."

पितामह भीष्माचें हें भाषण ऐकून युधिष्ठिर नम्रपणें म्हणाला—" हे कुरुनंदना, या सर्व ब्रह्म-क्षत्रसमूहांत वरिष्ठ व श्रेष्ठ पुरुष कोण आहे, तें मला सांग. म्हणजे मी प्रथम त्याची पूजा करितों. सर्वांच्या पूर्वीं मीं कोणाला अर्घाहरण करणें उचित आहे, तें तूं मला सांग; म्हणजे तुझ्या आज्ञेप्रमाणें मी प्रथम त्याचीच पूजा करितों."

हे कुरुश्रेष्ठा, युधिष्ठिराचा हा प्रश्न ऐकून वीर्यवान् शांतनव भीष्मानें आपल्या विवेचक बुद्धीनें या सर्व समूहांत पूज्यतम कोण आहे, याचा विचार केला. "ब्राह्मण देवताप्रसादाचें निमित्त असल्यामुळें ते अर्हणीय आहेत. देव मनोरथ पूर्ण करणारे असल्यामुळें अर्हणीयतर आहेत व आत्मा निरतिशय प्रीतीचें स्थान असल्यामुळें तो सर्वांना अर्हणीयतम आहे. यास्तव या कर्मभूमी-

मध्यें सर्वात्मा वार्ष्णेय कृष्णच सर्वांत पूजनीयतम आहे, असा त्यानें निश्चय केला. कारण सर्व ज्योतींमध्यें जसा भास्कर, त्याप्रमाणें हा श्रीकृष्ण तेज, बल व पराक्रम यांनीं युक्त असलेल्या या सर्वांहून अधिक प्रकाश पावत आहे. अंधकारांत असलेल्या वस्तूला जसा सूर्य प्रकाशित करितो व निर्वात प्रदेशांतील प्राण्याला जसा वायु आह्लादित करितो, त्याप्रमाणें कृष्णानें या आमच्या यज्ञस्थानाला प्रकाशित व आह्लादयुक्त केलें आहे. यास्तव हे महाभाग पांडुपुत्रा, तूं प्रथम या आत्मरूप कृष्णाचीच पूजा कर. हाच तुला पूज्यतम आहे."

राजा, भीष्मानें अशी अनुज्ञा दिली असतां युधिष्ठिराच्या आज्ञेप्रमाणें वागणाऱ्या प्रतापी सहदेवानें वृष्णिकुलोत्पन्न कृष्णाला उत्तम अर्घ्य यथाविधि समर्पण केलें व त्या वीर्यवान् कृष्णानेंहि शास्त्रोक्त विधीनें त्याचें ग्रहण केलें. पण वासुदेवाची ती पूजा शिशुपालाला सहन झाली नाहीं. त्या दुर्बुद्धि मदोन्मत्त चेदिराजानें त्या महा सभेंत भीष्म व धर्मराज यांची निंदा करून वासुदेवाच्या वर्तनावरहि आक्षेप घेतला. २. ७. ३६.

अध्याय ३७ वा.

[१ शिशुपालाचें भीष्म, युधिष्ठिर व कृष्ण यांची निंदा करून सभेंतून निर्गमन.]

(१) शिशुपाल—हे युधिष्ठिरा, या तुझ्या यज्ञमंडपांत एवढे श्रेष्ठ श्रेष्ठ राजे बसले असतां हा वार्ष्णेय एखाद्या भूपतीप्रमाणें राजपूजेला पात्र नाहीं. महात्म्या पांडवांच्या ठिकाणीं असा अनाचार उचित नाहीं. हे पांडवा, तूं केवळ या

---

१ प्रत्येक शरीर पूर्वकर्मामुळें उत्पन्न होतें, असा नियम आहे. या कृष्णाचें शरीरहि आम्हांप्रमाणेंच देवकीपासून उत्पन्न झालें आहे. शिवाय हा वृष्णिकुलोत्पन्न आहे. त्यामुळें त्याचें स्वयंभूत्वहि संभवत नाहीं. कारण एक आत्माच स्वयंभू आहे. कृष्णाचें कर्तृत्वादिकहि खरेंच आहे. तें मायिक व अविद्याकृतहि नाहीं. कारण त्याचें कर्तृत्व जर मिथ्या असतें, तर त्यापासून वास्तविक कार्य झालें नसतें. शुक्तिरजत खऱ्या रजताप्रमाणें वितळवितां येत नाहीं. अशारीतीनें जैमिनिमतानुसारी शिशुपाल वर्ण, आश्रम, वय, तप व विद्या यांच्या योगानेंच पुरुषाला श्रेष्ठत्व किंवा अश्रेष्ठत्व आहे, असें मानून साधारण पुरुषाप्रमाणें कृष्णालाहि अपूज्य ठरवीत आहे.

कृष्णाला प्रसन्न करण्याच्या इच्छेनेंच याची पूजा केली आहेस. यावरून तुम्ही सर्व मूढ अहांत, सूक्ष्मधर्म तुम्हांला कळत नाहीं, हें उघड होतें. हा भीष्महि अज्ञ असून त्याच्या स्मृतीला भ्रंश झाला आहे. हे राजा, तुझें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें या मूढ भीष्मानें तुझ्याकडून हें अधर्मयुक्त कार्य करविलें आहे. त्यामुळें हा सज्जनांच्या तिरस्कारास अधिकच पात्र झाला आहे.

पांडवांनों, तुम्ही जशी या कृष्णाची पूजा केली आहे, तशा पूजेला इतक्या सर्व राजांमध्यें तो कसा पात्र झाला! हा कांहीं एखाद्या देशाचा राजा नाहीं! युधिष्ठिरा, 'हा अस्मदादिकांप्रमाणें उत्पन्न जरी झाला असला व राजा जरी नसला तरी वृद्धत्वादि इतर कारणानें तो आम्हांस पूज्य आहे,' असें जर तूं म्हणशील तर, तेंहि योग्य नाहीं. वृद्ध वसुदेव जीवंत असतांना त्याचा पुत्र वृद्धत्वामुळें पूजार्ह कसा होईल! बरें, 'तो आमच्या मनाप्रमाणें वागणारा आहे, तो आमचें प्रिय संपादन करणारा आहे, म्हणून आम्हीं त्याची पूजा केली' असें जर म्हणशील, तर तुमचा श्वशुर येथें विद्यमान असतांना हा माधव पूजार्ह कसा होतो!

तूं याला आचार्य समजत असशील तर तुमचा धनुर्वेदाचार्य द्रोण येथें स्थित आहे. ऋत्विज मानीत असशील, तर वृद्ध कृष्णद्वैपायन येथें उपस्थित आहे. पुरुषोत्तम म्हणत असशील तर स्वच्छंदमृत्यु शांतनव भीष्म येथें तुझ्याजवळ बसला आहे. हा सर्वशास्त्रविशारद आहे, अशी तुझी कल्पना असेल, तर खरा सर्वशास्त्रपारंगत द्रोणपुत्र अश्वत्थामा येथें आहे. राजेंद्र दुर्योधन व भारताचार्य कृप हेहि पूज्य पुरुष आपापलीं आसनें अलंकृत करीत आहेत. असें असतांना हे कौंतेया, तूं या कृष्णाचें पूजन कां केलेंस!

किंपुरुषाचार्य द्रुम, पांडूप्रमाणें सर्व लक्षणांनीं युक्त असलेला दुर्धर भीष्मक, त्याचा पुत्र नृपश्रेष्ठ रुक्मी, निषादाधिपति एकलव्य व मद्रराज शल्य, या पूज्य पुरुषांचें अतिक्रमण करून तूं या पुरुषाची पूजा कां केलीस! सर्व राजांमध्यें अति बलाढ्य, जामदग्न्य ब्राह्मणाचा प्रिय शिष्य व ज्यानें आत्मबलाचा आश्रय करून सर्व राजांना युद्धामध्यें जिंकलें, तो धनुर्धर कर्ण येथें असतांना त्याचेंहि अतिक्रमण करून तूं कृष्णाचें पूजन कां केलेंस!

हा ऋत्विज नाहीं, आचार्य नाहीं व राजाहि नाहीं, असें असतांना हे कुरुश्रेष्ठा, तूं दुसरें कोणतें प्रिय साधण्यासाठीं या हीनाची आज पूजा केलीस!

किंवा तुम्हां पांडवांना जर या वासुदेवाचीच पूजा करावयाची होती, तर या सर्व राजांना, त्यांचा अपमान करण्यासाठीं येथें बोलावून आणलेंत तरी कशाला ? आम्ही सर्व या कुंतीपुत्र युधिष्ठिराला जो कर देत आहों तो लोभानें, भीतीनें किंवा सामामुळेंहि देत नाहीं. तर हा धर्माचरण करावयास प्रवृत्त झाला आहे, पार्थिवत्वाची इच्छा करीत आहे, म्हणून आम्ही याला कर देतों. पण हा तर आम्हांला कस्पटाप्रमाणें लेखित आहे !

हे युधिष्ठिरा, तूं या एवढ्या मोठ्या राजसभेंत छत्र-चामरादि राजचिह्नांनीं युक्त नसलेल्या (परमार्थदृष्ट्या असंग, चिद्रूप असल्यामुळें अलक्षण व अचिंत्य असलेल्या) कृष्णाची ही जी पूजा केली आहेस, तिच्या योगानें आमचा अवमान करणें या एका कार्यावांचून तूं काय साधलेंस ! खरोखर, या धर्मपुत्राची ‘ धर्मात्मा ’ अशी जी कीर्ति पसरली आहे, ती निष्कारण आहे. हा युधिष्ठिर जर खरोखरच धर्मात्मा असता, तर त्यानें धर्मापासून च्युत झालेल्या या वार्ष्णेयाची अशी श्रेष्ठ पूजा कधींच केली नसती. अहो, हा वृष्णिकुलांत उत्पन्न झाला व यानें आपल्याच कंसराजाला मारिलें. ही झाली मागची गोष्ट. आतां नुकतेंच, या दुरात्म्यानें महात्म्या जरासंधाला केवळ अन्यायानें मारविलें. खरोखर, या युधिष्ठिराची धर्मात्मता आज त्याला सोडून निघून गेली आहे. कारण त्यानें या हीन कृष्णाला अर्घप्रदान करून आपलें कृपणत्व प्रकट केलें आहे.

हे वसुदेवपुत्रा कृष्णा, हे बिचारे कौंतेय तुला भिऊन कृपण बनले आहेत; पण अरे शहाण्या, आपण कोणत्या पूजेला योग्य आहों, याचा तूं तरी विचार करावयाचा होतास ! कृपण झालेल्या या पांडवांनीं समर्पण करावयास आणलेल्या या पूजेला ‘ मी अयोग्य आहें, ’ असें समजून तूं तिचा निषेध कां केला नाहींस ! एखाद्या निर्लज्जाप्रमाणें तिचा स्वीकार कसा केलास ! एखादा कुत्रा हवीचा वास घेऊन त्यावर लोलुप होतो व जवळपास कोणी नाहीं असें पाहून त्यांतील लेश जसा भक्षण करितो, त्याप्रमाणें तूं आपल्या या अयुक्त पूजेचा

१ ‘ आत्मा एकच अद्वितीय आहे. त्यामध्यें पूज्य-पूजकभाव नाहीं. असें असतांना तूं द्विचंद्रन्यायानें मायेनें भेदारूढ होऊन भक्तानें अर्पण केलेलें पत्र-पुष्पादि स्वीकारितोस व त्यालाच श्रेष्ठ पूजा समजतोस. पण तुज अद्वितीय आत्म्याला असें करणें शोभत नाहीं, ’ असा याचा गूढ आशय आहे.

स्वीकार करून तिला श्रेष्ठ समजत आहेस. पांडवांनीं आपला बहुमान केला असें तुला वाटत आहे. पण या सर्व राजेंद्रांचा असा अपमान करणें तुला सर्वथा अयोग्य आहे. यावरून हे कुरुकुलोत्पन्न पांडव केवळ तुझ्या आश्रयानें राहिले आहेत, हें व्यक्त होतें.

पण हे मधुसूदना, क्लीबाचा विवाह किंवा अंधाचें रूपदर्शन जसें अयोग्य त्याचप्रमाणें राजा नसलेल्या तुझी एखाद्या नृपतीप्रमाणें पूजा करणें अयोग्य होय. हा राजा युधिष्ठिर किती धार्मिक आहे, तसाच हा भीष्म किती अविवेकी आहे व हा कृष्ण किती स्वार्थी आहे, हें सर्व आज आम्हांला यथार्थ कळून चुकलें.

जनमेजया, पांडवांना असें बोलून क्रुद्ध झालेला शिशुपाल आपल्या श्रेष्ठ आसनावरून उठला व इतर राजांसह त्या यज्ञमंडपांतून बाहेर निघून गेला. २. ७. ३७.

अध्याय ३८ वा.

[१ शिशुपालाचें सान्त्वन करणाऱ्या युधिष्ठिराचें निवारण करून भीष्मानें केलेलें कृष्णमाहात्म्यकथन.]

(१) **वैशंपायन**—हे भरतश्रेष्ठा, शिशुपाल सभेंतून क्रोधानें उठून गेला आहे असें पाहून राजा युधिष्ठिर त्वरेनें त्याच्यापाशीं आला व मधुर वाणीनें त्याचें सान्त्वन करीत म्हणाला—" हे भूपाला, तूं जें बोललास तें सर्वथा अनुचित आहे. हे राजा, तूं हा फार मोठा अधर्म केलास व विनाकारण आपलें पारुष्य व्यक्त केलेंस. शांतनुपुत्र भीष्म श्रेष्ठ धर्म काय आहे हें जाणत नाहीं, असें का तुला वाटतें !

---

१ कृष्ण ही परा देवता असून ती केवल वेदगम्य आहे. तर्कगम्य नाहीं. बृहदारण्यकोपनिषदांत 'केवल तर्कबलानें या परादेवतेचें निरसन करणाऱ्या शाकल्याचा याज्ञवल्क्याच्या शापानें मूर्धापात झाला' असें वर्णन केलें आहे. (बृ. अ ५. ब्रा. ९) त्यावरून परादेवतेचें प्रत्याख्यान केल्यास महान् अधर्म घडतो असें सिद्ध होतें. तूंहि शाकल्याचें अनुकरण करीत आहेस. त्यामुळें तुलाहि मोठा प्रत्यवाय लागेल. कारण तूंहि वृथा पारुष्य म्ह० भेददृष्टि प्रकट करीत आहेस. पण ती प्रमाणानें सिद्ध होत नाहीं.

हे राजा, तूं अशी भलतीच समजूत करून घेऊं नको. हा आमचा पितामह वस्तुतः या भूलोकाचा स्वामीच आहे ! यास्तव तू याचा असा अवमान करूं नको. या सभेंत तुझ्याहि पेक्षां अधिक वयोवृद्ध भूपाल बसले आहेत, त्यांजकडे पहा. कृष्णाची अग्रपूजा त्यांना अमान्य नाहीं. यास्तव तुलाहि ती संमत होवो. हे चेदिराजा, हा भीष्म कृष्णाला जसा तत्त्वतः[१] जाणतो, तसा तूं जाणत नाहींस. ”

हे पारिक्षिता, याप्रमाणें राजा युधिष्ठिर शिशुपालाचें सान्त्वन करीत आहे, असें पाहून शांतनव भीष्म त्याला म्हणाला—“ हे अजातशत्रो, या शिशुपालाशीं असें नीतियुक्त[२] वचन बोलूं लागणें व त्या क्रुद्धाला प्रसन्न करण्याचा यत्न करणें सर्वथा अयोग्य आहे. हा शमाचा अधिकारी नाहीं. कारण हा सर्व लोकांमध्यें अतिशय श्रेष्ठ असलेल्या कृष्णाच्या पूजेला विरोध करीत आहे. मूढाला मूढाच्या भाषेंतच बोध केला पाहिजे, असा न्याय आहे. त्याला अनुसरून शिशुपालाच्या दृष्टीनें जरी पाहिलें, तरी हा कृष्णच सर्वांमध्यें श्रेष्ठ आहे, असें मी पुनः तुला सांगतों, तें ऐक. जो रणधुरंधर क्षत्रिय दुसऱ्या क्षत्रियाला रणांत जिंकून स्वाधीन करून सोडतो, तोच त्याचा गुरु होतो.

राजांच्या या एवढ्या मोठ्या सभेमध्यें या देवकिपुत्राच्या तेजानें युद्धांत पराभूत न झालेला असा एकहि राजा मला दिसत नाहीं. हा अच्युत केवल आम्हांलाच अतिशय पूज्य आहे, असें नाहीं; तर हा महापराक्रमी कृष्ण या त्रिभुवनांतील ब्रह्मादि मोठमोठ्या देवादिकांनाहि पूज्य आहे. या कृष्णानें सांप्रतच्या क्षत्रियांहूनहि श्रेष्ठ असलेले जे हिरण्याक्षादिक दानव, त्यांना व असंख्य क्षत्रियश्रेष्ठांनाहि युद्धांत जिंकलें आहे.

---

१ हा गांगेय कृष्णाला योगबलानें जाणतो, व ‘अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ।’ (याज्ञ. स्मृ. अ १. श्लो. ८.) या न्यायानें कृष्णाला योगबलानें जाणणें हा परमधर्म आहे. भीष्माचें ज्ञान निर्दोष असल्यामुळें त्याच्या वचनावर विश्वास न ठेवणें अयोग्य आहे.

२ मूळांत ‘ अस्मै अनुनयः न देयः ’ असें वचन आहे. नय म्ह० युक्ति, मनन त्याच्या अनु म्ह० मागून ज्याचें विधान केलें जातें तो अनुनय. अध्यात्मशास्त्रांत श्रवणानंतर मनन व मननानंतर निदिध्यासन सांगितलें जातें. त्यालाच ध्यान किंवा योग असेंहि म्हणतात. ज्यानें सगुणोपासना केलेली नाहीं, त्या अधिकाऱ्याला ध्यान किंवा योग सांगणें अयोग्य आहे, असा याचा भावार्थ.

या वार्ष्णेयामध्यें हें सर्व जगत् पूर्णपणें प्रतिष्ठित आहे. यास्तव वसुदेव, द्रुपद, मी, द्रोण, द्वैपायन इत्यादि अनेक वयोवृद्ध ब्राह्मण व क्षत्रिय या ठिकाणीं जरी असले, तरी आम्ही या कृष्णाचीच पूजा करणार. अग्रपूजेचा मान दुसऱ्या कोणालाहि देणार नाहीं. यास्तव हे पृथ्वीपते, तूं या मूढ शिशुपालाशीं असें सांत्व वचन बोलूं नकोस. या भेददृष्टि राजाप्रमाणें तुझीहि अशी विपरीत बुद्धि न होवो.

हे सार्वभौमराजा, मीं आजपर्यंत अनेक ज्ञानवृद्धांचा सहवास केला आहे. ते सर्व शिष्टलोक एकत्र जमून या सर्वगुणसंपन्न शौरीच्या सर्वसंमत गुणांचें वर्णन करीत असतांना त्यांच्या तोंडून मीं ते ऐकिले आहेत. त्याचप्रमाणें श्रेष्ठ लोक या बुद्धिमानाचीं जन्मप्रभृति अद्भुत कर्मे कथन करीत असतांना मीं ऐकलीं आहेत. हे चेदिराजा, आम्ही मनांत कांहीं इच्छा धरून किंवा यानें केलेला एखादा उपकार आठवून किंवा याचा संबंध लक्षांत आणून याची पूजा करीत नाहीं. तर हा महात्मा श्रेष्ठांना पूज्य झाला आहे व या भूलोकीं सर्व प्राण्यांना सुख देणारा आहे. तसेंच याचें शौर्य, यश व विजय अप्रतिम आहे, हें जाणूनच आम्हीं याची अग्रपूजा केली आहे. आम्ही ज्याला पूर्णपणें ओळखीत नाहीं, असा एखादा बालकहि येथें नाहीं.

हा हरि आपल्या गुणांनीं सर्व वृद्धांचें अतिक्रमण करून अत्यंत पूज्य झाला आहे. ब्राह्मणांमध्यें ज्ञानवृद्ध, क्षत्रियांमध्यें बलाढ्य, वैश्यांमध्यें धन-धान्यवान् व शूद्रांमध्यें वयोवृद्ध पुरुष पूज्य होतो. गोविंदामध्यें पूज्यतेचीं दोन कारणें नित्य सिद्ध आहेत. एक लक्ष्मीपतित्व व दुसरें पुराणपुरुषत्व; या शिवाय याच्या ठिकाणीं वेद-वेदांगविज्ञान व सर्वांहून अधिक बल स्वभावतःच स्थित आहे. तेव्हां या भूलोकीं केशवाहून अधिक पूजार्ह दुसरा कोण असणार! या अच्युतामध्यें दान, दक्षता, शास्त्राध्ययन, शौर्य, अकार्याविषयीं लज्जा, उत्तम कीर्ति, अकुंठित बुद्धि, संतति, श्री, धृति, तुष्टि व पुष्टि हे गुण नियत आहेत. ते कोणत्याहि कर्मापासून उत्पन्न झालेले नाहींत. त्यामुळेंच ते नित्य आहेत.

---

१ रज्जुसर्पन्यायानें हा भगवान्च सर्व जगाचें अधिष्ठान असल्यामुळें त्याच्या आधारानेंच जगाचे उत्पत्ति-स्थिति-लय होतात. ज्ञानानेंच कैवल्यप्राप्ति होते, हा श्रुतिसिद्धान्त प्रसिद्ध आहे.

इतर श्रेष्ठ पुरुषांमध्येंहि यांतील कांहीं गुण न्यूनाधिक प्रमाणानें रहातात व तेहि अस्थिर असतात. यास्तव ज्ञानसंपन्न आचार्य, पिता, गुरु व त्यामुळेंच सर्वथा पूजार्ह अशा या यदुनंदनाची आम्हीं अग्रपूजा केली आहे. तुम्ही सर्वांनीं तिला मान द्यावा. हा हृषीकेश आमचा ऋत्विक्, गुरु, स्नातक, नृपति व प्रियहि आहे. त्यामुळें तो आम्हांला पूज्य असून आम्हीं त्याची यथाविधि पूजा केली आहे.

हे राजन्, मीं तुला या वासुदेवाचें हें लौकिक माहात्म्य सांगितलें. आतां शास्त्रदृष्ट्याहि त्याचें माहात्म्य ऐक. हा कृष्णच या सर्व लोकांचें अविनाशी उपादान[1] कारण व निमित्तहि आहे. त्यामुळें परिणामी उपादान कारणाप्रमाणें याचा नाश होत नाहीं. हा भगवान् कूटस्थ नित्य आहे. पृथिव्यादि पदार्थां-प्रमाणें परिणामी नित्य नाहीं. ज्या पदार्थांत सतत परिणाम होत असूनहि तोच हा पदार्थ ही बुद्धि निवृत्त होत नाहीं, त्याला परिणामी नित्य म्हणतात. हा कृष्ण स्वरूपतः निर्विकार आहे, त्यामुळें तो अपरिणामी कूटस्थ नित्य आहे. त्याच्या चित्स्वरूपामध्यें कधींच बदल होत नाहीं. हें सर्व चराचर जगत् या आत्मरूप कृष्णासाठीं आहे. कारणं[2] आत्म्यासाठीं सर्व, सर्वासाठीं आत्मा नव्हे.

---

१ ज्या द्रव्यापासून कार्य—विकार उत्पन्न होतो तें द्रव्य त्याचें उपादान कारण आहे. जसें माती घटाचें, कापूस तंतू-वस्त्र यांचें, सोनें अलंकाराचें, दूध दह्याचें उपादान आहे. घटादि कार्यांना जो बनवितो तें त्यांचें निमित्त कारण, जसे कुंभार, कोष्टी, सोनार व विरजण लावणारा. मायाविशिष्ट भगवान् जगाचें विवर्तोपादान कारण व निमित्त कारणहि आहे. विवर्त, परिणामी व आरंभी असें उपादान तीन प्रकारचें आहे. रज्जुसर्पाचें रज्जु हें विवर्तोपादान, दह्याचें दूध हें परिणामी उपादान व वैशेषिकांच्या मतीं तंतू हें वस्त्राचें आरंभी उपादान. परिणामी उपादानाचा कार्य होतांच नाश होतो, दहीं होतांच दूधाचा नाश होतो. विवर्तोपादान कार्य भासलें तरी नाश पावत नाहीं. तर कार्य भासण्यापूर्वी, तें भासत असतांना व त्याची निवृति झाल्यावरहि म्ह० त्रिकालीं स्वतःच्या निर्विकार स्वरूपानें स्थित असतें. अशा त्रिकालीं स्वरूपानें निर्विकार असलेल्या वस्तूला 'कूटस्थ नित्य' म्हणतात व ज्या वस्तूमध्यें क्षणोक्षणीं बदल—विकार होत असला तरी 'तीच ही वस्तु' अशी प्रत्यभिज्ञा—ओळख होते ती परिणामी नित्य होय. सु. पं. प्र. १३ श्लो. ६-१० पृ. ६५०-५१ पहा. २ सु. पंचदशी प्र. १२ श्लो. ६-१९ पृ. ६१४-१७. बृह-दारण्यकोपनिषद्भाष्यार्थ अ. २. ब्रा. ४ कं. ५ पृ. १७६-८० पहा.

म्हणून हा श्रीकृष्ण शेषी किंवा अंगी असून सर्व जगत् त्याचा शेष किंवा अंग आहे.

हा स्वरूपानें निर्विकार जरी असला तरी विकारी आकाशादिकांचें अव्यक्त उपादान कारण आहे. हाच त्याचा सनातन कर्ता आहे. याच्या आश्रयानें रहाणारी अनादि अव्यक्त प्रकृति महत्, अहंकार, पंचतन्मात्रें इत्यादि सर्व सूक्ष्म व पंचमहाभूतादि स्थूल प्रपंचरूपानें परिणाम पावते. त्यामुळें 'जगत्' हा प्रकृतीचा परिणाम व या चिद्रूप परमात्म्यावर मिथ्या आरोप आहे. त्यामुळें हा कृष्ण सर्व भूतांहून अगदीं विलक्षण आहे. त्यामुळेंच हा अच्युत पूज्यतम आहे.

जगाची ही सर्व कार्य-कारणपरंपरा अनादि आहे. प्रलय व सुषुप्ति यांमध्येंहि महदहंकारादि सर्व प्रकृतिकार्य संस्काररूपानें प्रकृतीमध्यें लीन होऊन राहतें, यास्तव तें कांहीं काल प्रतीत होत असल्यामुळें मिथ्या जरी असलें, तरी भ्रम व त्यांचे संस्कार यांच्या परंपरेनें बीजांकुरन्यायानें अनादिच आहे. महत्तत्त्व, अहंकार, पंचतन्मात्रें, आकाशादि पंचमहाभूतें, जरायुजादि चतुर्विध भूतसमुदाय, सूर्य, चंद्र, ग्रह, नक्षत्रें, दिशा, विदिशा, हें सर्व कृष्णामध्येंच रज्जुसर्पन्यायानें प्रतिष्ठित आहे. अग्निहोत्र हें वेदांचें मुख आहे, गायत्री सर्व छंदांचें मुख आहे, राजा मनुष्यांचें मुख आहे, समुद्र नद्यांचें मुख आहे, चंद्र नक्षत्रांचें मुख आहे, आदित्य सर्व तेजांचें मुख आहे, मेरु सर्व पर्वतांचें मुख आहे, गरुड पक्ष्यांचें मुख आहे, म्हणजे अग्निहोत्रादि हें वेदादिकांचें प्रधानस्थान किंवा पर्यवसान भूमि आहे. त्याचप्रमाणें देवादि सर्व लोकांतील ज्या उत्तम, मध्यम व हीन गति आहेत, त्या सर्वांचें मुख म्हणजे पर्यवसानस्थान केशव आहे. म्हणजे केशवामध्यें या सर्वांचा अंतर्भाव होतो.

हा शिशुपाल अविवेकी आहे. त्याला अध्यात्मशास्त्राचा संस्कार झालेला नाहीं. त्यामुळें तो सर्व कालीं व सर्व देशीं असलेल्या कृष्णाला जाणत नाहीं. हा परमात्मा तिन्ही काळीं सर्व वस्तूंना सत्ता व स्फूर्ति देतो. त्याच्या सत्तेनेंच हें सर्व भूत-भौतिक कार्यजात सत्तावान् झालें आहे. जो बुद्धिमान् पुरुष उत्कृष्ट धर्म म्ह० आत्मदर्शन संपादन करितो, तोच आत्मरूप धर्माला यथावत् जाणतो. पण हा चेदिराज अनात्मज्ञ असल्यामुळें या आत्मरूप धर्माला जाणत नाहीं. या आबालवृद्ध लोकांमध्यें किंवा येथें जमलेल्या या महात्म्या राजांमध्यें अशा या स्वात्मरूप कृष्णाला सर्वप्रकारें मान न देणारा असा कोण आहे! 'हा कृष्ण सर्वात्मा आहे' हें कळल्यावर त्याची पूजा न करील असा तरी

कोण आहे ! तथापि हा शिशुपाल ‘ आम्हीं केलेली पूजा अयोग्य आहे, आम्हीं हा मोठा अन्याय केला आहे ’ असें जर समजत असेल तर त्याला या आमच्या अकार्यांचा प्रतीकार यथान्याय करूं दे. तो राजा असल्यामुळें अन्यायाचा यथाशास्त्र प्रतीकार करणें, हा त्याचा धर्मच आहे. ” २. ७. ३८.

अध्याय ३९ वा.

[१ सहदेवप्रतिज्ञा. २ नारदवचन. ३ पूजार्ह पुरुषांचा सत्कार. ४ क्रुद्ध शिशुपालादि राजांचा युद्धसंकेत.]

(१) वैशंपायन—राजा जनमेजया, असें बोलून महाबलाढ्य भीष्म स्वस्थ बसला असतां सहदेव सर्व राजांस उद्देशून असें अर्थपूर्ण वचन बोलला —“ अहो भूपालांनो, केशिदैत्याला मारणाऱ्या अचिंत्य पराक्रमी केशवाची मीं जी अग्रपूजा केली आहे, ती तुम्हांपैकीं ज्यांना ज्यांना सहन होत नसेल, त्या सर्व बलवानांच्या मस्तकावर, या पूज्याची पूजा करून, मीं पाय ठेविला आहे. माझें हें निर्भय वचन ऐकून त्यावर ज्याला जें कांहीं बोलावयाचें असेल तें त्यानें बोलावें. मी त्याचा निःसंशय वध करीन. हे नृपश्रेष्ठहो, तुम्हांमध्यें जे सुविचारी असतील त्यांनीं आचार्य, पितर, गुरु व पूजार्ह अशा या वासुदेवाच्या अग्रपूजेला आपली अनुमति द्यावी. ”

राजा, असें बोलून सहदेवानें आपला पाय पुढें ठेविला. तेव्हां त्या बुद्धिमान्, समर्थ व मानी राजांतील कोणी एखाद्यानेंहि एक शब्द देखील उच्चारला नाहीं. उलट अंतरिक्षांतून सहदेवाच्या मस्तकावर पुष्पवृष्टि झाली व ‘ धन्य धन्य ’ अशी आकाशवाणी ऐकूं आली.

(२) त्यानंतर भूत-भविष्यद्वेत्ता, सर्व संशयविमोक्ता व सर्वलोकगामी देवर्षि नारद आपलें कृष्णवर्ण अजिन हालवून सर्व सभासदांच्या समोर स्पष्ट वाणीनें बोलला—“ जे कोणी कमलनेत्र श्यामसुंदर श्रीकृष्णाची पूजा करीत

---

१ सहदेवाची प्रतिज्ञा व नारदाचें वचन यांवरून भीष्मानें ज्या वासुदेवाचें परमात्मरूपानें वर्णन केलें, तोच हा वसुदेवपुत्र आहे, असा निश्चय करण्यासाठीं हा अध्याय आरंभिला आहे.

नाहींत, ते जरी जिवंत असले तरी मृतांप्रमाणेंच मानावे व त्यांच्याशीं कधीं भाषणहि करूं नये."

(३) हे पारिक्षिता, त्यानंतर त्या सभेंतील प्रत्येकाची योग्यता पूर्णपणें जाणणाऱ्या सहदेवानें पूजार्ह ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचें यथाशास्त्र व यथाक्रम पूजन करून तें सत्कार करण्याचें कार्य संपविलें. याप्रमाणें श्रीकृष्णाचीच अग्रपूजा झाली असतां ज्याचे नेत्र क्रोधानें रक्तवर्ण झाले आहेत असा शत्रूला ताप देणारा शिशुपाल सर्व राजांना म्हणाला—

(४) " हे भूपालहो, मी तुमचा सेनापति येथें असतांना तुम्ही कसला विचार करीत अहांत ! उठा, आपण सर्व मिळून या यादव-पांडवांशीं युद्ध करूं या."

याप्रमाणें त्या चेदिराजानें सभेंतील सर्व नृपतींना प्रोत्साहन देऊन त्यांच्याशीं पांडवांच्या राजसूययज्ञांत विघ्न करण्याचा संकेत केला. त्यावेळीं हे जनमेजया, शिशुपालाच्या पक्षाचे सर्व निमंत्रित राजे क्रुद्ध झाले. त्यांची चर्या बदलली. ते सर्व ' युधिष्ठिराचा साम्राज्याभिषेक व कृष्णाची अग्रपूजा आम्ही होऊं देणार नाहीं ' असें बोलले व क्रोधानें देहभान विसरलेले ते सर्व विरुद्धपक्षीय राजे यज्ञमंडपांतून निघून गेले. त्या सर्वांना स्वतःच्या सामर्थ्याची खात्री वाटत होती. त्यामुळें त्यांच्या आप्त-सुहृदांनीं त्यांचें निवारण केलें असतांहि त्यांनीं अपमान सहन न करण्याचा आपला निश्चय सोडला नाहीं.

---

१. शरीररूप उपाधीच्या द्वारा हा कृष्ण मनुष्याकार जरी दिसत असला तरी उपाधिरहित असलेला हा साक्षात् ब्रह्मच आहे. इतर जीवहि वस्तुतः ब्रह्मास्वरूपच आहेत; तथापि त्यांच्या ऐश्वर्याचा काम-कर्मादि निमित्तांनीं देशतः व कालतः परिच्छेद झालेला असतो. त्यामुळें त्यांच्या ऐश्वर्यात न्यूनाधिकता संभवते. परंतु हा कृष्ण अविद्या-काम-कर्माधीन नसल्यामुळें त्याच्या ऐश्वर्याचा देश-कालांनीं परिच्छेद होत नाहीं. सर्व परिमाणांचें पर्यवसान आकाशांत जसें होतें, त्याप्रमाणें जगांतील ऐश्वर्याच्या तारतम्याचें पर्यवसान या निरुपाधिक कृष्णामध्यें होतें. त्यामुळें कार्यकारणशून्य असलेला हा निरुपाधिक कृष्ण साक्षात् ब्रह्म आहे. म्हणून तोच पूज्यतम आहे. यास्तव त्याची पूजा न करणारे मृततुल्य असून ते संभाषणार्हहि नाहींत, असा या नारदवचनाचा आशय आहे

हे राजा, आमिष निसटून गेलें असतां सिंह जसा गर्जना करितो, तसे ते सर्व क्रुद्ध नृपाल गर्जना करूं लागले. तेव्हां त्या अगाध व अक्षय राजरूपी सागराच्या बलाढ्य सेनेचा ओघ आपल्याकडेच येत आहे हें पाहून श्रीकृष्णानें त्यांचा युद्ध करण्याचा संकेत जाणला. २. ७. ३९.

येथें सातवें अर्घाभिहरणपर्व समाप्त झालें.

शिशुपालवधपर्व ८

अध्याय ४० वा.

[१ भीष्मानें केलेलें युधिष्ठिराचें समाधान. २ कृष्णाचें माहात्म्य.]

(१) वैशंपायन—हे भारता, प्रलयकालच्या वायूनें महासागर जसा क्षुब्ध होतो, तसें तें सागरोपम नृपतिमंडल क्रुद्ध झालेलें पाहून, बृहस्पतीशीं भाषण करणाऱ्या परंतप इंद्राप्रमाणें युधिष्ठिर बुद्धिमानांतील श्रेष्ठ व वृद्ध भीष्माला म्हणाला—" हे पूज्य पितामह, सागरासारखा हा नृपतिसमूह अतिशय क्षुब्ध झाला आहे. यावेळीं काय करावें तें मला सांग. ज्यायोगें यज्ञांत विघ्न न येतां प्रजेचें हित होईल, असा उपाय तूं मला सुचीव. "

धर्मज्ञ युधिष्ठिराचें हें वचन ऐकून कुरुवृद्ध भीष्म म्हणाला—" हे कुरुश्रेष्ठा, तूं भिऊं नकोस. श्वान केव्हां तरी सिंहाला मारूं शकेल काय ! मीं पूर्वीं स्वीकारलेला कृष्णाश्रयरूप मार्गच अत्यंत शुभ व नीतियुक्त आहे. जोंवर सिंह निजलेला असतो, तोंवरच श्वान एकत्र जमून भुंकत असतात. तशीच या नृपांची स्थिति आहे. जोंवर हा यादवसिंह जागृत होऊन उठला नाहीं तोंवरच हे सर्व क्षत्रिय, श्वान सुप्त सिंहाच्या समीप जाऊन जसे भुंकतात, तसे क्रोधानें बडबड करीत आहेत. हा अच्युत सुप्त सिंहाप्रमाणें स्वस्थ बसला आहे, म्हणूनच हा चेदिराज इतर राजांना सिंह बनवीत आहे. हा मूढ शिशुपाल या सर्व भूपालांना यमलोकीं नेण्याच्या इच्छेनेंच असें आचरण करीत आहे.

(२) हे भारता, हा अधोक्षज या शिशुपालामध्यें जें भगवत्तेज आहे, त्याचा उपसंहार त्याच्या नाशानेंच करण्याची इच्छा करीत आहे. हा या भगवानाचा पूर्व पार्षद असल्यामुळें त्याच्यामध्यें भगवानाचें ज्ञानैश्वर्यादि तेज आहे. याच्या

हिरण्याक्ष, रावण, इत्यादि जन्मप्रसंगीं या भगवानानें त्यांच्या देहपातानेंच त्यांचें तेज आकर्षण करून घेतलें, तसेंच पुनरपि करण्याची याची इच्छा आहे.

हे बुद्धिमान् कुंतिपुत्रा, तुझें कल्याण असो. चेदिराज व हे सर्व राजे यांचा मृत्यु जवळ आल्यामुळेंच यांच्या बुद्धीचा भ्रंश झाला आहे. हा भगवान् ज्याचा संहार करण्याची इच्छा करितो, त्याची बुद्धि या चेदिराजाप्रमाणेंच विपरीत होत असते. 'पण हा कृष्ण अन्य पुरुषांचें तेज कां ग्रहण करितो ! तें पृथक् कां रहात नाहीं' असें जर विचारशील तर त्याचेंहि कारण सांगतों—"बा युधिष्ठिरा, हा माधव त्रैलोक्यांतील जरायुजादि चतुर्विध भूतसमुदायांचा प्रभव व प्रलय आहे. तरंग, बुद्बुद इत्यादि जलविकार जलापासून उत्पन्न होऊन त्यांतच जसे लीन होतात, त्याप्रमाणें हा चराचर प्रपंच या कृष्णापासून उत्पन्न होऊन, त्यांतच लीन होतो, असें अथर्ववेदाच्या मांडूक्य उपनिषदांत स्पष्ट सांगितलें आहे." परंतु हे राजा, भीष्माचें हें वचन ऐकून चेदिराज शिशुपालानें त्याला अति कठोर वचनें ऐकविलीं. २. ८. ४०

अध्याय ४१ वा.

[१ शिशुपालानें केलेली भीष्माची निर्भर्त्सना.]

(१) वैशंपायन—हे राजश्रेष्ठा, भीष्माचें पूर्वोक्त वचन ऐकून अतिशय क्रुद्ध झालेला शिशुपाल त्यास म्हणाला—"हे कुलकलंका, तूं इतका वृद्ध झाला

---

१ हा सर्व ग्रंथ भगवन्निंदापर आहे. तथापि तो भूतार्थवाद नाहीं. भूतार्थवाद म्हणजे सत्यार्थ अर्थवाद. अर्थवादाचे गुणवाद, अनुवाद व भूतार्थवाद असे तीन प्रकार आहेत. अर्थवाद म्ह० विहिताची स्तुति किंवा निषिद्धाची निंदा. 'देवदत्त सिंह आहे' 'यूप आदित्य आहे' यांत सिंहाचे शौर्यादि गुण देवदत्तामध्यें आहेत, आदित्यासारखा चकचकीतपणा यूपामध्यें आहे. अशी गुणांच्या द्वारा देवदत्त व यूप यांची स्तुति केली आहे. 'अग्नि थंडीचें औषध आहे' इत्यादि लौकिक प्रत्यक्षादि-प्रमाणांनीं सिद्ध असलेल्या वस्तुस्थितीचें वर्णन ज्या अर्थवादांत असतें तो अनुवाद व या दोन्ही अर्थवादांहून विलक्षण असलेला म्ह० ज्यांत लौकिक प्रमाणसिद्ध अर्थांचें वर्णन किंवा गुणवर्णन नसून सत्यार्थाचें वर्णन असतें तो भूतार्थवाद होय. शिशुपालानें केलेली भगवन्निंदा हा जर भूतार्थवाद असता

आहेस, तरी तुला या सर्व राजांना अशी अनेक प्रकारें भीति दाखवितांना लाज कशी वाटत नाहीं. तृतीय प्रकृतीमध्यें सर्व जन्म घालविणाऱ्या तुला असें धर्मबाह्य भाषण करणें युक्तच आहे आणि तूं तर सर्व कौरवांचा नेता आहेस! ज्याप्रमाणें एका नावेला दुसरी नाव जोडावी, किंवा एका आंधळयानें दुसऱ्या आंधळयाच्या खांद्यावर हात ठेवून जावें, त्याप्रमाणें हे सर्व कौरव तुझें अनुकरण करीत आहेत!

भीष्मा कृष्णाच्या पूतनावधादि कर्मांचा विशेषतः उल्लेख करून तूं आमच्या मनाला अतिशय व्यथित केलें आहेस. हे शांतनवा, तूं स्वतः दुरभिमानी व मूर्ख आहेस. केशवाची स्तुति करण्याची इच्छा करणाऱ्या तुझी जिह्वा शतशः विदीर्ण कशी झाली नाहीं! हे गांगेया, अज्ञ जनहि ज्या कृत्याची निंदा करतील, त्या स्त्रीवधादि कर्में करणाऱ्या या पापी गवळयाची तूं ज्ञानवृद्ध असून अशी स्तुति करण्याची इच्छा कां करितोस! यानें बालपणीं एखाद्या पक्ष्याला मारिलें असलें, तर त्यांत काय आश्चर्य आहे! युद्धामध्यें निपुण नसलेल्या एका घोड्याला व बैलाला यानें मारिलें, यांत याचा पुरुषार्थ तो कोणता! यानें

तर त्या निंदक शिशुपालाला मुक्ति मिळणें शक्य नव्हतें. यास्तव हा सर्व ग्रंथ ध्येयाचें सारूप्य प्राप्त करून देणारें केवल ध्यान आहे. मग तें ध्यान द्वेषानें जरी केलेलें असलें, तरी त्याचें ध्येयसारूप्य हें फल मिळतेंच. असें जर नसतें तर भगवानाची निंदा करणाऱ्या वेदादिकांना अंधतमाची प्राप्ति झाली नसती. बृहदारण्यकाच्या तिसऱ्या अध्यायांत मु. उ. पृ. ३३९ याज्ञवल्क्याचा द्वेष करणाऱ्या शाकल्याचा मूर्धापात होऊन त्याला दुर्गति मिळाली नसती. यास्तव मीमांसेच्या 'आनर्थक्य-प्रतिहतानां विपरीतं बलाबलं' या न्यायानें आकाशादि श्रुतींची जशी गौणवृत्तीनें व्यवस्था लावावी लागते, त्याप्रमाणें शिशुपालानें केलेली भगवन्निंदाहि ब्रह्मपरत्वानें लावणें योग्य आहे. श्रीधरस्वामींनीं भागवतांतील हरिनिंदाहि अशीच स्तुतिपर लाविली आहे, इत्यादि पुष्कळ विचार करून नीलकंठांनीं आपल्या भारतभावदीपांत शिशुपालाच्या निंदापर ग्रंथाचा स्तुतिपर अर्थ लाविला आहे. पण आम्हीं विस्तारभयास्तव त्याचें सर्व भाषांतर न करितां कांहीं विशिष्ट पदांचा अर्थ मात्र टीकेला अनुसरून येथें सुचविला आहे. ग्रंथाच्या संदर्भाकडे जरी पाहिलें तरी निंदापर अर्थच अधिक जुळतो, हेंहि लाक्षणिक अर्थ न करण्याचें दुसरें कारण आहे.

आपल्या पायानें एक गाडा उलटून टाकिला, याचें तुला मोठें आश्चर्य वाटतें, पण चेतनारहित काष्ठाला फेंकून देण्यांत यानें कोणता पराक्रम दाखविला, तेंच मला कळत नाहीं.

पूर्वीं यानें गोवर्धन पर्वताला सात दिवस उचलून धरिलें, हा तुला मोठा चमत्कार वाटतो. पण वारुळानें पोकळ झालेल्या भुसभुशीत पर्वताला उचलून धरणें, यांत मला आश्चर्यकारक असें कांहींच दिसत नाहीं. पर्वतावर क्रीडा करीत असलेल्या या गोपानें विपुल अन्न भक्षण केलें हें ऐकून तुम्ही अतिशय विस्मित झालां अहांत; पण मला त्याचें मुळींच कौतुक वाटत नाहीं. अरे धर्मज्ञा, ज्या बलाढ्य कंसाचें या मूढानें अन्न खाल्लें त्याचाच यानें कृतघ्नपणें वध केला. त्याबद्दल खरोखर त्याची निंदाच करावयास पाहिजे. पण तुमच्या सारखे मूढ लोक ‘ ही त्याची लीला आहे, ’ असें समजतात !

हे भीष्मा, मी तुज अधर्मज्ञाला जें वाक्य सांगणार आहें तें तूं सज्जनांच्या मुखानें ऐकलें नाहींस, असें वाटतें. धर्मज्ञ सत्पुरुष स्त्रिया, गायी, ब्राह्मण, अन्नदाता व आश्रयदाता यांवर शस्त्रप्रहार करूं नये, असें सांगतात. पण हे भीष्मा, तुझ्या दृष्टीनें तें सर्व खोटेंच आहे, असें मला वाटतें. हे कौरवाधमा, मी जणुंकाय जाणत नसल्याप्रमाणेंच तूं हा केशव ज्ञानवृद्ध, वयोवृद्ध व सर्वश्रेष्ठ आहे असें स्तुतीच्या भरांत मला सांगत आहेस. पण हे शांतनवा, गायी, स्त्रिया व अन्नदाता यांची हिंसा करणारा हा कृष्ण तुझ्या स्तुतीला पात्र तरी कसा होतो ! आणि तुझ्या सांगण्यावरून जर या कृतघ्नाचीहि या राजसभेंत अग्रपूजा होत आहे तर आम्हीं ती सहन कशी करावी !

हा जनार्दन तुझ्या असल्या खोट्या स्तुतीनें स्वतःला मोठा बुद्धिमान् व जगत्प्रभु मानीत आहे. ‘ भीष्म जें बोलतो, तें खरेंच आहे ’ अशी त्याची कल्पना आहे. पण मी तुला व त्यालाहि सांगून ठेवितों कीं, हा तुम्हां दोघांचा मिथ्या भ्रम आहे. एखादा गायक पुष्कळ धर्मप्रधान गीत जरी गात असला, तरी तें त्याच्या स्वभावाचें नियमन करूं शकत नाहीं.

हे प्रातिपेया, भूलिंग या नांवाचा एक भूमीमध्यें रहाणारा पक्षी आहे. तो ‘साहस करूं नका,’ असा सर्वांना सतत उपदेश करीत असतो. पण स्वतः सिंहाच्या दाढेंतील मांस काढून घेण्याची इच्छा करितो. त्याचप्रमाणें तूं या कृष्णाची मोठी

स्तुति करितोस. तो दया, क्षमा, शांति इत्यादि सात्त्विक गुणांनीं युक्त आहे, असें सांगतोस व दंभानें आपलें धार्मिकत्वहि प्रकट करितोस. पण तुम्ही दोघेहि अधार्मिक अहां. सर्व प्राणी आपल्या मूळ स्वभावाला अनुसरतात, अशी जी म्हण आहे, ती अगदीं खरी आहे. तुम्ही दोघांनीं आपल्या मुखानें कितीहि धर्मोपदेश केलात, तरी तुम्ही त्याप्रमाणें वागत नाहीं, हें मी या राजसभेंत स्पष्ट सांगतों. खरोखर तुझी ही हीन प्रकृति आहे, यांत कांहीं संशय नाहीं. त्यामुळें या पांडवांची प्रवृत्तिहि पापी आहे. कारण त्यांना कृष्ण पूज्यतम वाटतो व तूं त्यांचा मार्गदर्शक आहेस.

हे अधर्मज्ञा, पांडव तुला मोठा धार्मिक समजतात, पण तूं धार्मिकांच्या मार्गाला सोडून विपरीत मार्गाचें अवलंबन करितोस, हें मला माहीत आहे. स्वतःला धर्मज्ञ समजणारा कोणता श्रेष्ठ ज्ञानी तुझ्यासारखें वर्तन करील! हे भीष्मा, 'मी सूक्ष्म धर्मालाहि जाणतों' असें समजणारा दुसरा कोणता पुरुष तुझ्यासारखें अन्यायाचरण करील! हे गांगेया, तुझी बुद्धि जर उदार असती व तूं धर्माला पूर्णपणें जाणत असतास, तर दुसऱ्या अनुरूप पतीवर प्रेम करणाऱ्या धर्मज्ञ काशिराज कन्या अंबेचा तूं अपहार कसा केला असतास व एकदा तिचा अपहार केल्यावर तिच्याशीं विवाह केल्यावांचून कोणता धर्मज्ञ राहिला असता! खरोखर, तुझा भ्राता विचित्रवीर्य सन्मार्गानें चालणारा होता. त्यामुळें त्यानें अंबेचें मन दुसऱ्या राजावर बसलें आहे असें पाहून तिची इच्छा केली नाहीं.

भीष्मा, 'दृढ ब्रह्मचारी' म्हणून तुझी प्रसिद्धि आहे व तुझें ब्रह्मचर्य अखंडित असावें, असें मलाहि वाटतें. कारण अंबेनें तुझी प्रार्थना केली असतां तूं तिची इच्छा पूर्ण केली नाहींस, हें मीं आतांच सांगितलें. पुनरपि धर्मसंकट ओढवलें असतांहि तूं आपल्या दृढ ब्रह्मव्रतापासून ढळला नाहींस. तुझा भ्राता विचित्रवीर्य मरण पावल्यावर त्याच्या दोन भार्यांच्या ठिकाणीं तिसऱ्याच पुरुषानें वंशवर्धक अपत्यें उत्पन्न केलीं व आपल्याला मोठा बुद्धिमान् समजणारा तूं जिवंत असतांनाहि सज्जनांच्या मार्गाला अनुसरला नाहींस. वस्तुतः कनिष्ठ भ्रात्याच्या क्षेत्रामध्यें ज्येष्ठ भ्रात्यानें अपत्य उत्पन्न करणें हा धर्मच आहे. पण तूं त्याला अनुसरला नाहींस. पण हे भीष्मा, यांत तुझा धर्म तो कोणता! तुझें हें ब्रह्मचर्य व्यर्थ आहे. तूं हें व्रत मोहानें तरी धारण करीत असला पाहिजेस

हे धर्मज्ञा, शम-दमादि साधनांतील एकाहि साधनांत तुझा अलौकिक उत्कर्ष झालेला मला दिसत नाहीं. आपल्या पारलौकिक हितासाठीं तूं वृद्धांचें सेवन केलें नाहींस व त्यांच्या तोंडून धर्मोपदेशहि ऐकिलेला नाहींस. कारण तूं जर वृद्धांचें सेवन केलें असतेंस तर असें अधर्मयुक्त भाषण केलें नसतेंस व या पांडवांना असा विपरीत धर्म सांगितला नसतास.

अरे शाहण्या, इष्ट, पूर्त, दत्त, स्वाध्याय व बहुदक्षिणायुक्त यज्ञ हें सर्वेहि अपत्याच्या सोळाव्या कलेलाहि पात्र नाहीं. भीष्मा, ज्याला अपत्य नाहीं, त्यानें अनेक व्रतोपवासांनीं संपादन केलेलेंहि पुण्य निष्फल होतें, यांत कांहीं संशय नाहीं. गांगेया, तूं अपत्यरहित, वृद्ध व मिथ्या धर्माला अनुसरणारा आहेस. यास्तव तूंहि आतां त्या प्रसिद्ध हंसाप्रमाणें आपल्या ज्ञातीच्या हातून वधाला प्राप्त हो.

भीष्मा, प्राचीन विद्वान् हंसाची एक गोष्ट सांगत असतात, ती तूं, युधिष्ठिरानें किंवा दुसऱ्या कोणीं राजानेंहि ऐकली नसेल. यास्तव मी तुला ती सांगतों. लक्ष देऊन ऐक. पूर्वीं समुद्राच्या तीरावर एक वृद्ध हंस रहात होता. तो इतर पक्ष्यांना धर्माचा उपदेश करीत असे. पण स्वतः मात्र धर्माचरण करीत नसे. त्याची वाणी धर्माचें रसभरीत वर्णन करी, पण त्याचें आचरण मात्र तिच्या अगदीं उलट होतें. तो नेहमीं 'धर्माचरण करा, अधर्म करूं नका' असा उच्च स्वरानें सारखा घोष करीत असे व हा मोठा सत्यवक्ता आहे, असें समजून सर्व पक्षी त्याचा तो धर्मोपदेश श्रद्धेनें सतत ऐकत असत.

हे भीष्मा, ते श्रद्धाळू समुद्रजलचर पक्षी त्याला धर्मासाठीं नानाप्रकारचें भक्ष्य आणून देत आणि मोठ्या विश्वासानें आपलीं अंडीं त्याच्याजवळ ठेवून भक्ष्य मिळविण्यासाठीं समुद्रजलांत संचार करीत. पण हा पापी हंस, त्यांच्या न कळत, त्यांची अंडीं हळुहळू खात असे. हा धर्मज्ञ हंस मोठा धार्मिक आहे, असें समजून ते पक्षी आपल्या अंड्यांविषयीं निश्चिन्त होऊन सर्व दिवसभर बाहेर रहात आणि हा दुष्ट आपल्या क्रूर कर्मांत दक्ष असे. कांहीं दिवसांनीं आपल्या अंड्यांची संख्या कमी होत आहे, असें त्या पक्ष्यांच्या लक्षांत आलें. तेव्हां त्यांतील एक बुद्धिमान् पक्षी 'या धर्मोपदेशक हंसाचें तर हें काम नसेल !' अशी शंका आल्यामुळें एके दिवशीं तेथेंच लपून राहिला. तेव्हां हा दुष्ट हंसच आपलीं अंडीं खात आहे, असें त्याच्या दृष्टीं पडलें. त्यावेळीं त्याला

फार दुःख झालें व त्यानें हंसाचें तें घोर कृत्य सर्व पक्ष्यांना निवेदन केलें. त्याबरोबर ते सर्व पक्षी त्या हंसापाशीं आले व त्या दुष्टाचेंच हें कृत्य आहे, अशी खात्री करून घेऊन, हे कुरुकुलश्रेष्ठा, त्या ढोंगी हंसाला त्या सर्वांनीं मिळून मारून टाकिलें.

हे गांगेया, तूंहि त्या हंसासारखाच धार्मिक आहेस, यास्तव इतर पक्ष्यांनीं त्या ढोंगी हंसाचा जसा वध केला, त्याचप्रमाणें क्रुद्ध झालेले हे सर्व राजे तुह्माहि वध करतील. लोकांमध्यें शाब्दपांडित्यच अधिक असतें. धर्माचरण फार थोडें. अशा अर्थाची ही गाथा पुराणवेत्ते नेहमीं सांगत असतात व तीच मीहि तुला सांगतों, ऐक—"हे[1] पक्ष्या, तुझें अंतःकरण कामादिकांनीं व्याकुल झालें असतांहि तूं मुखानें 'धर्माचरण करा' असें सांगतोस व त्याच्या उलट पक्ष्यांचीं अंडीं भक्षण करण्यासारखें अशुचि कर्म आचरितोस. पण बाबारे, हें तुझें आचरण तुझ्या भाषणाच्या विरुद्ध आहे." २. ८. ४१.

अध्याय ४२ वा.

[१ शिशुपालाचें आणखी निंदावचन. २ भीमाचा क्रोध.]

(१) वैशंपायन—हे कुरुश्रेष्ठा, याप्रमाणें शिशुपालानें भीष्माची लौकिक दृष्ट्या निंदा, पण अध्यात्मदृष्ट्या प्रशंसा करून विरुद्ध वृत्तीनें हरीची स्तुति केली व आतां जरासंधाच्या स्तुतीनेंहि परंपरेनें कृष्णाची स्तुति करण्यासाठीं तो म्हणाला—" महा बलाढ्य राजा जरासंध मला अतिशय मान्य आहे. 'कृष्ण हा दास आहे' असें समजून तो समरांगणांत त्याच्याशीं युद्ध करण्याची इच्छा करीत नसे. पण या केशवानें भीमार्जुनांच्या साह्यानें जरासंधवधप्रसंगीं जें निंद्य आचरण केलें, त्याला क्षत्रियाचा सद्धर्म असें कोण म्हणेल! यानें ब्राह्मण-वेष घेऊन, 'मी ब्राह्मण आहें' असें सांगून व अमार्गानें त्याच्या मंदिरांत प्रवेश करून, जरासंधराजाचा प्रभाव प्रत्यक्ष पाहिला. या वासुदेवाला त्या शूराचा पराक्रम पूर्वीच अवगत झाला होता, म्हणून त्यानें हें सर्व कपट केलें.

त्या धर्मज्ञ जरासंधानें या दुरात्म्याला ब्राह्मण समजून प्रथम अर्घ्य समर्पण केलें. पण याला आपल्या ब्राह्मण्याचा संशय असल्यामुळें यानें तें स्वीकारिलें नाहीं. त्या महात्म्यानें कृष्ण, भीम व धनंजय यांस भोजन करण्याविषयीं प्रार्थना केली, पण या कृतघ्नानें तिला मान न देतां त्याच्याशीं द्रोह केला.

---

१ अंतरात्मन्यमिहते रौषि पत्ररथाशुचि। अंडभक्षणकर्मेतत्तव वाचमतीयते॥

हे मूर्ख भीष्मा, तूं जसें समजतोस त्याप्रमाणें हा जर जगत्कर्ता असता, तर यानें आपल्याला ब्राह्मण कां मानिलें नसतें ! तूं या पांडवांना सन्मार्गापासून च्युत करून अमार्गानें जावयास लावीत आहेस व हे पांडव तूं दाखविलेल्या मार्गाला सन्मार्ग समजत आहेत, याचें मला मोठें आश्चर्य वाटतें. किंवा ज्यांचा मार्गदर्शक तुझ्यासारखा वृद्ध व स्त्रियांसारखा दुर्बल आहे, त्यांनीं असें धर्मविरुद्ध आचरण करावें यांत मुळींच आश्चर्य नाहीं."

(२) राजा जनमेजया, शिशुपालाचें हें शब्दतः व अर्थतःहि कर्णकटु वचन ऐकून बलवानांतील श्रेष्ठ व प्रतापी भीमसेन अतिशय क्रुद्ध झाला. त्याचे कमलपत्राप्रमाणें स्वभावतःच विस्तृत, दीर्घ व आरक्त असलेले नेत्र क्रोधामुळें अधिकच लाल झाले. त्याच्या ललाटावर पडलेल्या तीन आठ्या सर्व राजांना स्पष्ट दिसल्या. खरोखर त्या वेळीं त्रिकुट पर्वतावर तीन मार्गांनीं वहाणाऱ्या गंगेप्रमाणें त्या भासल्या. क्रोधानें दांत-ओंठ खाणाऱ्या त्याचें मुख युगांतसमयीं सर्व भूतांना ग्रासण्याची इच्छा करणाऱ्या कालाच्या मुखासारखें उग्र झालें. तो महाबाहु भीम वेगानें शिशुपालाच्या अंगावर धांवला.

पण महादेव जसा कार्तिकेयाला धरून ठेवितो, त्याप्रमाणें महाबाहु भीष्मानें त्या मानी मध्यम कौंतेयाला आंवरून धरिलें. गुरुप्रमाणें पूज्य असलेल्या भीष्मानें आपल्या सिंहपराक्रमी पौत्राचें अनेक वाक्यांनीं सांत्वन केलें. त्यामुळें त्याचा क्रोध शांत झाला. क्षुब्ध झालेला महासागर वर्षाकाल निघून गेला असतां वेलेचें जसें अतिक्रमण करीत नाहीं, त्याप्रमाणें त्या शत्रुनाशक वृकोदरानें भीष्माच्या आज्ञेचें उल्लंघन केलें नाहीं.

राजा, भीमसेन याप्रमाणें अति क्रुद्ध झाला असतांहि स्वतःच्या पराक्रमाविषयीं निश्चित असलेला वीर शिशुपाल मनांत यत्किंचित्‌हि डगमगला नाहीं. उलट क्रुद्ध झालेला सिंह मृगाला जसा कस्पटासारखा मानितो, त्याप्रमाणें शत्रूंचें दमन करणाऱ्या शिशुपालानें स्वस्थानावरून पुनः पुनः वेगानें उठणाऱ्या भीमाला कःपदार्थ मानिलें व तो प्रतापी चेदिराज भीमपराक्रमी भीमसेन अतिशय क्रुद्ध झाला आहे, असें पाहून हंसत म्हणाला—" हे भीष्मा, या वृकोदराला सोड, म्हणजे अग्नीनें दग्ध झालेल्या पतंगाप्रमाणें माझ्या प्रभावानें होरपळून गेलेल्या या मानी कौंतेयाला हे सर्व भूपति पहातील."

चेदिपतीचें हें वाक्य ऐकून कुरुकुलश्रेष्ठ भीष्म भीमसेनास पुढील युक्तियुक्त वचन बोलला. २. ८. ४२.

अध्याय ४३ वा.

[१ भीष्मानें सांगितलेलें शिशुपालाचें जन्मवृत्त.]

(१) **भीष्म**—वत्सा भीमा, तुला या शिशुपालाचें जन्मवृत्त माहीत नाहीं. हा मूढ चेदिराजकुलांत जेव्हां उत्पन्न झाला तेव्हां याला तीन नेत्र व चार भुजा होत्या. हा अशुभ लक्षणांनीं युक्त असलेला राजपुत्र जेव्हां जन्मास आला, तेव्हां गर्दभासारख्या कर्कश ध्वनीनें ओरडूं लागला. यानें आपल्या आक्रोशानें राज-मंदिर दुमदुमून सोडिलें, त्यामुळें याचे माता-पितर व इतर बांधव भयभीत झाले. याचें विकृत स्वरूप पाहून त्या सर्वांनीं याचा त्याग करण्याचा निश्चय केला आणि भार्या, अमात्य व पुरोहित यांसह चेदिराजा चिंतेनें व्याकुळ झाला असतां अशी आकाशवाणी झाली.

"हे राजा, तुला झालेला हा पुत्र श्रीमान् व बलाढ्य आहे. यास्तव तूं भिऊं नकोस. चिंतेनें व्यग्र न होतां या शिशूचें तूं रक्षण कर. याच्या स्थूलदेहाचा वियोग व याला मारणारा मृत्यु समीप आलेला नाहीं. याचा शस्त्रानें नाश होणार आहे व हे राजा, याला मारणारा वीरहि भूलोकीं उत्पन्न झाला आहे."

याप्रमाणें कोणींतरी गुप्त राहून उच्चारिलेलें हें वाक्य ऐकून पुत्रस्नेहानें व्याकुळ झालेली याची जननी तें उच्चारणाऱ्या महद्भूतास म्हणाली—"माझ्या या पुत्राविषयीं ज्या कोणीं हें वाक्य उच्चारिलें आहे, त्याला माझा नमस्कार असो. त्या पूज्य महद्भूतानें या माझ्या अपत्याचा मृत्यु कोणाच्या हातीं आहे, हें मला तत्त्वतः सांगावें. याला भगवान् देव आपल्या शस्त्रानें मारणार आहे किंवा दुसरा कोणी मनुष्यच याच्या वधास कारण होणार आहे?"

राज्ञीचें हें प्रार्थनावचन ऐकून गुप्त असलेलें तें महद्भूत तिला पुनः म्हणालें—"हे भामिनि, ज्या पुरुषानें याला आपल्या मांडीवर घेतलें असतां याच्या अधिक असलेल्या या दोन भुजा पांच फणांच्या दोन नागांप्रमाणें भूतलावर गळून पडतील व ज्याला पाहून याचा ललाटस्थ तृतीय नेत्र लुप्त होईल, त्या पुरुषाच्या हातून शस्त्रानें याला मृत्यु येईल."

हे राजा, चेदिपतीला चतुर्भुज व त्रिनेत्र पुत्र झाला आहे, असें ऐकून, पृथ्वींतील सर्व राजे त्याला पहाण्याच्या इच्छेनें तेथें आले. तेव्हां चेदिराजानें सर्व राजांची यथाविधि पूजा करून आपल्या पुत्राला एकेकाच्या अंकावर बसविलें. पण त्याला हजारों राजांच्या मांडीवर क्रमानें पृथक् पृथक् बसविलें असूनहि त्या अदृश्य महद्भूतानें सांगितलेला प्रत्यय राजाच्या निदर्शनास आला नाहीं.

कांहीं दिवसांनीं हीच अद्भुत वार्ता द्वारकेंत जाऊन पोंचली. तेव्हां ती ऐकून यदुकुलोत्पन्न संकर्षण व जनार्दन आपल्या पितृभगिनीला भेटण्यासाठीं चेदिनगरीस आले. राजमंदिरांत आल्यावर राम व केशव या दोघां भ्रात्यांनीं वयःक्रमानें राजाला व राज्ञीला यथाविधि अभिवादन केलें आणि कुशल (म्हणजे बल-कोशादिकांची वृद्धि) व अनामय (म्ह० आरोग्य) विचारून ते दोघे बंधु उचित आसनावर बसले. तेव्हां त्या दोघां वीरांची पूजा करून राज्ञीनें स्वतः आपल्या बालकाला आणून दामोदराच्या मांडीवर ठेविलें. तों तत्क्षणीं त्याच्या दोन्ही भुजा गळून पडल्या व ललाटावरील तिसरा नेत्रहि जागच्या जागीं गुप्त झाला.

हे वीरा, तें पाहून याची माता मनांत व्याकुळ झाली. 'या कृष्णाच्या हातून आपल्या पुत्राचा वध होणार' असें जाणून ती साध्वी भयभीत झाली व कृष्णास म्हणाली—" हे पराक्रमी वसुदेवपुत्रा, भय व दुःख यांनीं आर्त झालेल्या मला तूं वर दे. तूं आर्तांच्या दुःखाचें निवारण करणारा व भयभीत झालेल्या जीवांना अभय देणारा आहेस. "

त्या वसुदेवभगिनीनें दीन होऊन अशी याचना केली असतां यदुनंदन कृष्ण तिला म्हणाला—" हे धर्मज्ञ देवि, तूं भिऊं नकोस. मजपासून तुला कोणत्याहि प्रकारचें भय नाहीं. हे पितृभगिनि, मी तुला कोणता वर देऊं किंवा तुझें कोणतें इष्ट संपादन करूं ? तूं जें सांगशील तें शक्य असो किंवा अशक्य असो, मी निश्चयानें करीन. "

कृष्णाचें हें वचन ऐकून ती यादवी आपल्या भ्रातृपुत्राला म्हणाली—" हे प्रभो वासुदेवा, हे यदुसिंहा, तूं माझ्यासाठीं या माझ्या शिशुपालपुत्राच्या अनेक अपराधांची क्षमा कर. हे वत्सा, मला हाच वर इष्ट आहे. "

तें ऐकून हा यदुनंदन आपल्या पितृभगिनीस म्हणाला—" हे माते, वधास योग्य असलेल्या या तुझ्या पुत्राचे शंभर अपराध मी सहन करीन. तूं अशी दुःखी होऊं नकोस. "

हे भीमा, या शिशुपालाचा जन्मवृत्तान्त हा असा आहे. हे वीरा, गोविंदाच्या वरानें दृप्त झालेला हा पापी व मंदबुद्धि शिशुपाल राजा तुला युद्धासाठीं आह्वान करीत आहे. २. ८. ४३.

अध्याय ४४ वा.

[१ भीष्माचें भाषण ऐकून शिशुपालाचा क्रोध. २ त्यानें केलेली निंदा. ३ त्यावर भीष्माचें उत्तर.]

(१) भीष्म—हे कौंतेया, तुला युद्धाचें आह्वान करण्याची ही बुद्धि या चेदिराजाची स्वतःची नसून अंतर्यामी श्रीकृष्णाच्या प्रेरणेनेंच तो अशी वल्गना करीत आहे. याच्या हातून असे अपराध घडावे हा कृष्णाचाच संकेत आहे. नाहीं तर हे भीमसेना, हा कालग्रस्त कुलकलंक जसा आज भरसभेंत माझी निंदा करीत आहे, तसा भूलोकांतील दुसरा कोणता राजा ती करण्यास धजेल ! हा महापराक्रमी शिशुपाल खरोखर या हरीचा तेजोंश आहे. हा प्रभु आपल्या अपरिच्छिन्न तेजांत त्याचा पुनः उपसंहार करण्याची इच्छा करीत आहे. हे कुरुसिंहा भीमा, त्यामुळेंच हा दुर्बुद्धि चेदिराट् आम्हां सर्वांना कस्पटाप्रमाणें लेखून एखाद्या सिंहाप्रमाणें गर्जना करीत आहे.

राजा जनमेजया, भीष्माचें तें वचन चैद्याला त्या वेळीं सहन झालें नाहीं. तो पूर्वीपेक्षां अधिक क्रुद्ध होऊन भीष्माला पुनः म्हणाला—" हे गांगेया, केशवाचा जो प्रभाव तूं सांगत आहेस, तो त्याचे शत्रु असलेल्या आम्हांलाहि प्राप्त होवो. हे भीष्मा, तूं भाटाप्रमाणें सतत मोठ्या उत्साहानें ज्याचा स्तुतिपाठ करितोस, त्याचाच प्रभाव आम्हांमध्येंहि नाहीं असें तूं कां समजतोस ? हे कुरुनंदना, दुसऱ्याची स्तुति करण्यांतच जर तुझें मन रमत असेल तर तूं या स्तुतीला पात्र नसलेल्या जनार्दनाला सोडून इतर राजांची स्तुति कर.

(२) हे शांतनवा, मातेच्या अंकावरून पर्वतावर पडणाऱ्या भीमानें आपल्या शरीराच्या आघातानें मोठ्या शिलेचें जसें चूर्ण केलें, त्याचप्रमाणें उत्पन्न होत असलेल्या ज्या वीरानें या पृथ्वीचें विदारण केलें, त्या पार्थिवश्रेष्ठ दरद बाल्हिकाची तूं स्तुति कर. हे भीष्मा, इतरांच्या स्तुतीचें जर तुला व्यसनच लागलें असेल तर महाधनुष्याचें आकर्षण करणाऱ्या व बलामध्यें इंद्रतुल्य असलेल्या या अंगवंगाध्यक्ष कर्णाची स्तुति कर. ज्या महात्म्याच्या कानांत हीं देवनिर्मित

---

१ शिशुपालानें येथें ईश्वराच्या प्रभावाची इच्छा करून निर्गुण परमात्मा स्तुतीचा विषयच होत नसल्यामुळें त्याचें हृदयामध्यें धारण करून त्याच्याच स्वरूपानें तूं इतर राजांची स्तुति कर, असा स्तुतिपक्षीं आपला आशय व्यक्त केला आहे.

सहज दिव्य कुंडलें व अंगांत बालसूर्यासारखें तेजस्वी सहज कवच आहे, तो या आचारहीन कृष्णापेक्षां शतपट स्तुत्य आहे. ज्या कुंतीपुत्रानें इंद्रासारख्या दुर्जय जरासंधाला बाहुयुद्धांत जिंकिलें व त्याचा देह उभा चिरला, त्या भीमसेनाची जरी तूं स्तुति केलीस तरी मला त्यांत वैषम्य वाटणार नाहीं.

हे कुरुनंदना भीष्मा, हे दोघे महारथ पिता-पुत्र द्रोण व द्रौणि स्तुत्य आहेत. त्या द्विजोत्तमांची तूं सतत यथेच्छ स्तुति कर. कारण त्या दोघांतील कोणीहि जरी अतिशय क्रुद्ध झाला तरी तो या सचराचर पृथ्वीला निःशेष करून सोडील, असें माझें निश्चित मत आहे. हे गंगासुता, द्रोण व अश्वत्थामा यांची युद्धांत बरोबरी करील किंवा यांचा प्रतियोद्धा होईल असा राजा मला या सागरान्त पृथ्वीमध्यें दिसत नाहीं.

हे शांतनुपुत्रा, महाबाहु राजेंद्र दुर्योधन, अस्त्रविशारद व दृढपराक्रमी जयद्रथ राजा, ज्याचा पराक्रम या लोकीं प्रसिद्ध आहे, असा किंपुरुषाचार्य द्रुम, वृद्ध भारताचार्य शारद्वत कृप, धनुर्धरांतील श्रेष्ठ पुरुषोत्तम रुक्मी, महावीर्यवान् भीष्मक, राजा दंतवक्र, भगदत्त, यूपकेतु, मागध जयत्सेन, विराट, द्रुपद, बृहद्बल, शकुनि, अवंतिदेशाचे अधिपति विंद व अनुविंद, महाभाग शंख, मानी वृषसेन, पराक्रमी एकलव्य, महारथ कालिंग अशा लोकोत्तर वीरांना सोडून तूं केशवाची प्रशंसा कां करितोस! भीष्मा, तुझ्या बुद्धीला स्तुतीचीच जर आवड असेल, तर तूं शल्यादि भूपालांची स्तुति कां करीत नाहींस!

हे क्षत्रिया, खरोखर प्राचीन धर्मोपदेशक वृद्धांचें वचन तूं ऐकलें नाहींस, त्याला आतां मी तरी काय करणार! 'हे गांगेया, आत्मनिंदा व आत्मश्लाघा परनिंदा व परस्तुति हा आर्यांचा सदाचार नव्हे' असें वृद्धांचें वचन आहे. हे कुलवृद्धा, तूं स्तुतीला पात्र नसलेल्या केशवाची जी मोठ्या भक्तीनें व मोहानें सतत स्तुति करीत आहेस, तिला कोणीहि अनुमोदन देत नाहीं. तूं केवल स्वेच्छेनें कंसाच्या गायी राखणाऱ्या या दुरात्म्या दासाच्या ठिकाणीं सर्व जगाची स्थापना कशी करितोस! यावरून तूं बाह्यतः कितीहि जरी धार्मिक वृत्ति दाखविलीस तरी मीं पूर्वीं सांगितलेल्या भूलिंगपक्ष्याप्रमाणें तूं आपल्या स्वभावालाच अनुसरणार, हेंच सिद्ध होतें.

---

१ आत्मनिंदात्मपूजा च परनिंदा परस्तवः। अनाचरितमार्याणां इति ते भीष्म न श्रुतम् ॥

हे भीष्मा, हिमालयाच्या पलीकडे पश्चिमदिशेस भूलिंगनांवाचा पक्षी रहात असतो. त्याच्या वाणींत आणि कृतींत कांहींच मेळ नसतो. 'साहस करूं नका,' असें तो मुखानें सतत बोलत असतो. पण स्वतः मात्र अतिशय साहसाचें कर्म करीत असतांनाहि तें जाणत नाहीं. तो मूर्ख पक्षी सिंह मांस खात असतांना त्याच्या दाढेंत अडकून राहिलेल्या मांसाचा अल्पांश काढून घेण्याचा प्रयत्न करीत असतो.

हे भीष्मा, त्या वेळीं त्याचें जीवित जसें त्या सिंहाच्या इच्छेवर अवलंबून असतें, त्याप्रमाणें हे अधर्मिष्ठा, अवास्तव वल्गना करणाऱ्या तुझेंहि जीवित सर्वस्वीं या सर्व भूपालांच्या स्वाधीन आहे. साक्षात् मृत्यूच्या मुखांतच प्रवेश करणारा तो पक्षी सिंह जोंवर उपेक्षा करीत असतो, तोंवरच जीवंत राहूं शकतो; त्याप्रमाणें तूंहि देहधारी असल्यामुळें मृत्युमुखांत पडूनहि केवळ मृत्यूनें उपेक्षा केल्यामुळें जिवंत राहिला आहेस आणि आम्हांला 'मृत्युमुखांत पडूं नका,' असा उपदेश करीत आहेस. तुझ्या सारखा लोकांना अप्रिय असणारें कर्म करणारा दुसरा कोणीहि नसेल. अरे भीष्मा, तूं द्वेषयुक्त हिंस्र क्षात्रकर्म हा ज्याचा स्वभावच आहे, असा क्षत्रिय असूनहि फार मोठा ब्रह्मवेत्ता बनला आहेस."

(३) राजा जनमेजया, याप्रमाणें शिशुपालानें गूढ अर्थानें स्तुति, पण बाह्यतः कटु भाषण केलें असतां, त्याला अपेक्षित असलेला मोक्ष देण्याची इच्छा करणाऱ्या भीष्मानें त्याच्या बाह्य निंदावचनाचा आश्रय करून वैर उत्पन्न करणारें वाक्य त्याला ऐकूं जाईल इतक्या मोठ्या स्वरानें उच्चारलें. भीष्म म्हणाला—"होय, या सर्व नराधिपांच्या इच्छेवरच मी जिवंत राहिलों आहें, परंतु मी या सर्व भूपालांना तृणाइतकेंहि महत्त्व देत नाहीं."

भारता, भीष्माचें हें वचन ऐकतांच कांहीं राजे क्रुद्ध झाले, कांहीं हृष्ट झाले, कित्येक भीष्माची निंदा करूं लागले व कित्येक धनुर्धर नृपाल संतप्त होऊन गर्जना करीत म्हणाले—"हे नृपहो, हा पापी वृद्ध भीष्म अति गर्विष्ठ झाला आहे. हा क्षमेला मुळींच पात्र नाहीं. या दुर्मति भीष्माला पशूप्रमाणें मारून टाका; किंवा आपण सर्व मिळून याला गवतानें आच्छादित करून व तें पेटवून जाळून टाकूं या."

---

१. सर्वधर्मशून्य ब्रह्म हेंच अधर्मि, तन्निष्ठ म्ह० तूं ब्रह्मनिष्ठ आहेस. ब्रह्मनिष्ठ मृत्युमुखांत पडत नाहीं, असा वेदशास्त्रसिद्धान्त आहे.

त्यांचें हें भाषण ऐकून बुद्धिमान् कुरुश्रेष्ठ भीष्म त्या वल्गना करणाऱ्या राजांनाच म्हणाला—" हे भूपालहो, उत्तराला प्रति-उत्तर करण्यानें हा वाद मिटेल असें मला वाटत नाहीं. यास्तव हे वीरहो, मी तुम्हांला आतां जें सांगत आहें, तें लक्षपूर्वक ऐका.

तुम्ही मला पशूप्रमाणें मारून टाका किंवा गवतानें जाळून टाका. मी तर तुमच्या मस्तकावर पूर्णपणें पाय ठेवून उभा आहें आणि ज्याची आम्हीं अग्रपूजा केली, तो हा अच्युतहि येथें तुमच्या समोर स्थित आहे. यास्तव ज्याला स्वतःचें मरणच ओढवून घेण्याची बुद्धि झाली असेल, त्यानें या गदा-चक्रधारी श्रीकृष्ण माधवाला युद्धासाठीं आह्वान करावें व त्याच्या हातून मरण आल्यावर या देवाधिदेवाच्या शरीरांतच प्रविष्ट व्हावें. " २. ८. ४४.

अध्याय ४५ वा.

[१ शिशुपालाचें श्रीकृष्णास युद्धाह्वान. २ कृष्णाचें भाषण. ३ शिशुपालाचें उत्तर. ४ त्याचा वध व तेजाचा कृष्णशरीरांत प्रवेश. ५ यज्ञसमाप्ति व राजांचें स्वस्थानीं गमन. ६ कृष्णाचें द्वारकागमन.]

(१) वैशंपायन—राजा जनमेजया, भीष्माचें हें भाषण ऐकून पराक्रमी शिशुपाल वासुदेवाशीं युद्ध करण्याच्या इच्छेनें त्यास म्हणाला—" हे जनार्दना, मी तुला आह्वान करितों. माझ्याशीं युद्ध करावयास तूं समरांगणांत उभा रहा. म्हणजे मी आज तुला सर्व पांडवांसह मारून टाकितों. ज्या पांडवांनीं सर्व राजांचा अपमान करून राजा नसलेल्या तुझी पूजा केली, ते पांडव तुझ्यासह मला सर्वथा वध्य आहेत. हे कृष्णा, जे मूढ कंसाचा दास, अराजा, दुर्बुद्धि व पूजेला अपात्र असलेल्या तुझी मूढपणें एखाद्या पूज्याप्रमाणें पूजा करितात, ते वध्य आहेत, असें माझें निश्चित मत आहे. " इतकें बोलून तो क्रोधी चेदिराजा सिंहाप्रमाणें गर्जना करीत उभा राहिला.

(२) हे पारिक्षिता, शिशुपालानें असें आह्वान केलें असतां वीर्यवान् कृष्ण सर्व राजांस, त्याच्या समक्ष शांतपणें असें मृदु वचन बोलला—" हे नृपालहो, हा दुरात्मा सात्त्वतीपुत्र आमचा भयंकर शत्रु आहे. याला कोणत्याहि प्रकारें अपकार न करणाऱ्या आम्हां सात्त्वतांचा हा हितकर्ता नाहीं. आम्ही प्राग्ज्योतिषपुराला गेलों आहों, असें जाणून हा यादवांचा भागिनेय म्हणजे भाचा असूनहि यानें एखाद्या क्रूर कर्म करणाऱ्या राक्षसाप्रमाणें द्वारका-नगरी जाळिली.

एकदा भोजराजा-रैवतक पर्वतावर क्रीडा करीत असतांना हा दुरात्मा तेथें गेला व क्रीडा करणाऱ्या सर्व स्त्री-पुरुषांस मारून व बांधून आपल्या नगरीला निघून गेला. माझ्या पित्यानें अश्वमेध यज्ञांतील मेध्य अश्व रक्षकांसह पृथ्वीवर सोडला असतां या पापनिश्चयी शिशुपालानें यज्ञांत विघ्न आणण्यासाठीं त्याचें हरण केलें.

या कामांध चेदिराजानें 'सौवीर'–देशास गेलेली या बिचाऱ्या 'बभ्रु'–यादवाची भार्या परत येत असतांना, तिच्या इच्छेविरुद्ध, मोहानें तिचें हरण केलें. या दुष्टानें कपट करून करूष-देशाच्या राजाचा वेष घेतला व त्याला दिलेल्या आपल्या मामाच्या वैशाली-कन्येचें हरण केलें. त्याचा मामा विशाला-नगरीचा अधिपति होता, पण ह्या नीचानें कपटवेषानें त्याच्या 'भद्रा'-कन्येचें हरण केल्यामुळें त्याला याचा संशय आला नाहीं.

हे वीरांनो, मी आपल्या पितृभगिनीसाठीं हें असह्य दुःख सहन करीत आहें. हा दुरात्मा आज तुमच्या समोरच हें उद्दाम वर्तन करीत आहे, ही मोठी समाधानाची गोष्ट आहे. यानें आज सर्व राजांच्या समक्ष माझा कसा अपमान चालविला आहे, तो तुम्ही पहातच अहां. यानें आजपर्यंत माझ्या परोक्ष कोण-कोणते अपराध केले आहेत, ते सर्व मी तुम्हांस सांगतों ऐका.

आज या सर्व राजमंडलामध्यें यानें दुरभिमानानें माझा जो हा मोठा व्यति-क्रम केला आहे, तो सहन करण्यास मी समर्थ नाहीं. मरणाची इच्छा करणाऱ्या या मूढाला रुक्मिणी आपल्याला मिळावी, अशी फार इच्छा होती, पण शूद्र वेदश्रुतीला जसा पात्र होत नाहीं, त्याप्रमाणें या मूढाला ती प्राप्त झाली नाहीं."

(३) राजा जनमेजया, वासुदेवाचें हें वचन ऐकून ते सर्व नराधिप चेदिराजाची निंदा करूं लागले. पण त्या वेळीं तो प्रतापवान् शिशुपाल त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून व कृष्णाचें पूर्वोक्त वचन ऐकून मोठ्यानें हंसला व म्हणाला—"हे कृष्णा, रुक्मिणीच्या पितरादि आप्तांनीं प्रथम ती मला देऊं केली होती. पण असें असतांना या सर्व भूपालांच्या समोर पर्यायानें 'मीं परस्त्रीचें हरण केलें' असें सांग-तांना तुला लाज कशी वाटत नाहीं! हे मधुसूदना, 'पूर्वीं दुसऱ्याला देऊं केलेल्या वधूचा मीं स्वीकार केला,' असें तुझ्यावांचून दुसरा कोणीहि मान्य पुरुष सांग-णार नाहीं. हे केशवा, आपल्या पितृभगिनीला दिलेलें वचन पाळण्याची तुझी इच्छा असेल तर मला क्षमा कर, नसेल तर करूं नकोस. हे कृष्णा, तूं क्रुद्ध झालास किंवा प्रसन्न झालास, तरी तुझ्या हातून माझें काय होणार आहे!"

(४) राजा, शिशुपाल असें बोलत असतां इकडे भगवान् मधुसूदनानें दैत्यांचा संहार करणाऱ्या सुदर्शन-चक्राचें मनांत स्मरण केलें. तत्काल तें चक्र हातीं आलें असतां तो वाक्यविशारद वासुदेव उच्चस्वरानें म्हणाला—" हे भूपालहो, माझें बोलणें लक्ष्यपूर्वक ऐका. या शिशुपालाच्या मातेनें पूर्वी माझी प्रार्थना केली असतां 'मी याचे शंभर अपराध सहन करीन' असा वर तिला दिला होता. त्याप्रमाणें आतांपर्यंत मीं याचे सर्व अपराध शांतपणें सहन केले. आज याचे शंभर अपराध पूर्ण झाले आहेत, यास्तव मी आतां तुम्हां सर्व नृपालांच्या समक्ष याचा वध करितों."

असें बोलून त्या क्रुद्ध झालेल्या यदुश्रेष्ठानें तत्क्षणीं त्या चेदिराजाच्या मस्तकाचा आपल्या चक्रानें छेद केला. तेव्हां वज्रप्रहार झालेल्या पर्वताप्रमाणें त्या महाबाहु शिशुपालाचा देह भूमीवर पडला. त्या वेळीं त्या चेदिपतीच्या शरीरांतून आकाशांतील सूर्याच्या तेजाप्रमाणें अनादि तेज निघालेलें सर्व राजांना दिसलें. त्यानंतर हे नराधिपा, त्या तेजानें त्या सर्व लोकांना वंद्य असलेल्या कमलपत्राक्ष श्रीकृष्णाला नमस्कार केला व तें त्या वंद्य परमात्म्याच्या शरीरांत प्रविष्ट झालें.

सर्व राजांनीं शिशुपालाच्या तेजाचा श्रीकृष्णशरीरांत झालेला प्रवेश प्रत्यक्ष पाहिला व त्यांना मोठा चमत्कार वाटला. कृष्णानें एका निमिषांत त्या चैद्याचा असा वध केला असतां अंतरिक्षांत अभ्रें नसतांनाहि मोठी वृष्टि झाली, विद्युत्पात झाला व पृथ्वी हादरली.

त्या वेळीं कित्येक राजे एक अक्षरहि न बोलतां कृष्णाकडे पहात स्वस्थ बसले. कारण हा काल न बोलण्याचा आहे, असें त्यांनीं जाणलें. कांहीं क्रोधी राजांनीं आपले हात एकावर एक घांसले. शिशुपालाचे पक्षपाती राजे क्रोधानें देहभान विसरून दांत-ओठ खाऊं लागले. तात्पर्य कांहीं राजांनीं एकांतांत कृष्णाची स्तुति केली. कांहीं थोडे नृपाल त्याच्यावर क्षुब्ध झाले व बाकीचे सर्व उदासीन राहिले. महर्षी, महात्मे ब्राह्मण व बलाढ्य राजे अतिशय हृष्ट होऊन स्तुति करीत कृष्णाजवळ गेले व त्या वासुदेवाचा अद्भुत पराक्रम पाहून ते सर्व संतुष्ट झाले.

राजा युधिष्ठिरानें 'या दमघोषात्मज वीर शिशुपालाचा मोठ्या आदरानें सत्वर अग्निसंस्कार करा,' अशी आपल्या भ्रात्यांस आज्ञा केली. तिला मान

देऊन वृकोदरादि पांडवांनीं तत्काल मोठ्या समारंभानें त्या चेदिराजाचा अंत्यविधि केला. त्यानंतर तेथें जमलेल्या सर्व राजांसह सम्राट् युधिष्ठिरानें चेदिदेशाच्या राज्यावर त्याच्या पुत्राला अभिषेक केला.

(५) राजा जनमेजया, याप्रमाणें त्या बलाढ्य कुरुराजाचा सर्व समृद्धीनें युक्त असलेला राजसूय क्रतु तरुणांना अतिशय प्रिय झाला. ज्याचा आरंभ अनायासानें झाला आहे, जो विपुल धन-धान्य, अन्न व विविध भक्ष्य यांनीं युक्त आहे, केशवानें ज्याचें उत्तम प्रकारें रक्षण केलें आहे व ज्यांतील विघ्नें शांत झालीं आहेत, अशा त्या राजसूय यज्ञाची युधिष्ठिरानें समाप्ति केली. ती होईपर्यंत शार्ङ्ग-चक्र-गदाधर भगवान् जनार्दनानें त्या महायज्ञाचें रक्षण केलें. त्यानंतर धर्मात्म्या युधिष्ठिरानें यज्ञसमाप्तिसूचक अवभृथस्नान केलें असतां सर्व नृपश्रेष्ठ त्याच्यासमीप येऊन म्हणाले—

" धर्मज्ञा, तुझा हा उत्कर्ष पाहून आम्हांला अतिशय आनंद वाटत आहे. तूं आज सम्राट्-पदाला प्राप्त झाला आहेस. हे आजमीढा, अजमीढवंशाचें यश तूंच वृद्धिंगत केलेंस. हे राजेंद्रा, या यज्ञाच्या योगानें तूं फार मोठें धर्मकृत्य केलें आहेस. हे नरश्रेष्ठा, तूं आमचा यथायोग्य सत्कार केला आहेस. आतां आम्ही स्वदेशीं परत जाण्याची आज्ञा मागत आहों, तरी तूं आतां आम्हांला अनुज्ञा दे. "

सर्व नृपालांचें हें भाषण ऐकून धर्मराज युधिष्ठिरानें त्या सर्वांचें यथाशास्त्र पूजन केलें व आपल्या सर्व भ्रात्यांस म्हटलें—" हे वीरांनो, हे सर्व भूपाल मोठ्या प्रेमानें आपल्याकडे आले होते. ते आतां माझा निरोप घेऊन आपापल्या राष्ट्रांस जावयास निघाले आहेत. तुम्हीं या सर्व श्रेष्ठ नृपतींना सीमेपर्यंत पोंचवून या. "

राजा, ज्येष्ठ भ्रात्याची ही आज्ञा ऐकतांच ते चारी धार्मिक पांडुपुत्र त्या राजांच्या योग्यतेप्रमाणें प्रत्येकाला पोंचविण्यास निघाले.

महाप्रतापी धृष्टद्युम्न मोठ्या त्वरेनें विराटराजाबरोबर निघाला असतां महारथ धनंजय महात्म्या द्रुपदराजाबरोबर गेला. महाबलाढ्य भीमसेनानें भीष्म व धृतराष्ट्र यांना पोंचविलें. महायोद्धा सहदेव पुत्रांसह वीर द्रोणाबरोबर निघाला. पराक्रमी नकुल सुबलराजाला त्याच्या पुत्रांसह पोंचविण्यास गेला. द्रौपदीचे पुत्र व महारथ अभिमन्यु अनेक पर्वताधिपतींना पोंचविण्यास निघाले. त्याचप्रमाणें इतर क्षत्रियश्रेष्ठ दुसऱ्या क्षत्रियांबरोबर गेले. याप्रमाणें

पांडवांकडून उत्तमप्रकारें सत्कार पावलेले राजे व हजारों ब्राह्मण स्व-स्व-स्थानीं निघून गेले.

(६) जनमेजया, राजसूय महाक्रतूसाठीं आलेले सर्व पार्थिवेंद्र व ब्राह्मण संतुष्ट होऊन खांडवप्रस्थांतून निघून गेले असतां प्रतापी वासुदेव युधिष्ठिरास म्हणाला—" कुरुनंदना, मी आतां द्वारकेस जातों. तूं मला अनुज्ञा दे. हे धर्मज्ञा, तुझा राजसूय महाक्रतु निर्विघ्नपणें पार पडला, ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे. या महाक्रतूमुळें तुझी कीर्ति दाही दिशांत पसरली आहे. "

जनार्दनाचें हें वचन ऐकून धर्मराजा विनयानें म्हणाला—" हे गोविंदा, तुझ्या प्रसादानें मला हा महाक्रतु प्राप्त झाला. तुझ्या कृपेनेंच सर्वहि क्षत्रिय-वर्ग माझ्या आज्ञेंत स्थित होऊन वरिष्ठ प्रतीच्या करभारासह मजकडे आला. तेव्हां हे निष्पापा, तुला ' जा ' असें म्हणण्यास माझी वाणी कशी धजेल ! हे वीरा, तुजवांचून मला क्षणभरहि करमत नाहीं. पण तुलाहि आपल्या द्वारका-नगरीस परत जाणें अवश्यच आहे, त्यामुळें माझा उपाय नाहीं. "

धर्मराजानें मोठ्या असमाधानानें असें सांगितलें असतां महायशस्वी हरि युधिष्ठिराला बरोबर घेऊन पृथेकडे गेला व तिला म्हणाला—" हे पितृभगिनि, आज तुझे पुत्र साम्राज्य-पदाला प्राप्त झाले आहेत. त्यांचा मनोरथ पूर्ण झाला असून त्यांना विपुल ऐश्वर्यहि प्राप्त झालें आहे. तूं आपल्या पुत्रांचा हा उत्कर्ष पाहून संतुष्ट हो. आतां मी तुझी अनुज्ञा घेऊन द्वारकेला जाण्याची इच्छा करीत आहें. "

यदुनंदनाचें हें वचन ऐकून कुंतीनें परम संतोषानें त्याला स्वस्थानीं जाण्याची अनुज्ञा दिली असतां केशवानें सुभद्रा व द्रौपदी यांना आपल्या मधुर वाणीनें संतुष्ट केलें आणि तो युधिष्ठिरासह अंतःपुरांतून बाहेर आला. त्यानंतर त्या महात्म्यानें स्नान व जप करून ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचन करविलें.

इतक्यांत मेघाप्रमाणें सुंदर दिसणारा व शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज केलेला महारथ जोडून दारुक द्वारापाशीं येऊन उभा राहिला. गरुडध्वज रथ द्वारापाशीं येऊन उभा आहे, असें पाहून उदारात्मा पुंडरीकाक्ष रथापाशीं आला व त्याला प्रद-क्षिणा करून रथारूढ झाला आणि द्वारकानगरीकडे निघाला. तेव्हां भ्रात्यांसह श्रीमान् धर्मराज युधिष्ठिर महाबलाढ्य वासुदेवाला पोंचवावयास पायांनींच चालला.

त्यावेळीं हरीनें दारुकाला आपला श्रेष्ठ रथ कांहीं वेळ थांबवावयास सांगून कुंतीपुत्र युधिष्ठिराला म्हटलें—"हे पृथ्वीपते, पर्जन्य भूतांचें किंवा द्विज महावृक्षांचें जसें पोषण करितात, त्याप्रमाणें तूं नित्य दक्ष राहून प्रजेचें पोषण कर. देव जसे इंद्रावर आपली उपजीविका करितात, त्याप्रमाणें तुझे बांधव तुझ्यावर उपजीविका करोत." याप्रमाणें संकेत करून व परस्परांची अनुज्ञा घेऊन कृष्ण व पांडव स्व-स्वस्थानाकडे निघून गेले. हे राजा, तो यदुश्रेष्ठ कृष्ण द्वारकेस गेला असतां एक राजा दुर्योधन व दुसरा सौबल शकुनि असे दोघे नरश्रेष्ठ त्या दिव्य सभेंत राहिले. २. ८. ४५.

येथें आठवें शिशुपालवधपर्व समाप्त झालें.

द्यूतपर्व ९.

अध्याय ४६ वा.

[१ युधिष्ठिरानें व्यासाला उत्पातांचें फल विचारिलें असतां तत्कथनपूर्वक व्यासाचें कैलासगमन. २ शोकाकुल झालेल्या युधिष्ठिराचें अर्जुनानें केलेलें समाधान. ३ युधिष्ठिराची प्रतिज्ञा.]

(१) **वैशंपायन**—हे भारता, अशाप्रकारचा तो दुष्कर असलेला श्रेष्ठ राजसूययज्ञ निर्विघ्नपणें समाप्त झाला असतां भगवान् व्यास आपल्या शिष्यांसह पुढें आला. तेव्हां धर्मराजानें भ्रात्यांसह त्या पितामहास तत्काल उत्थान देऊन अर्घ्य-पाद्यादिकांनीं त्याचें पूजन केलें. नंतर सुवर्णाच्या श्रेष्ठ आसनावर बसलेल्या भगवान् द्वैपायनानें 'तुम्हीहि बसा' असें म्हटल्यावर धर्मराज आपल्या भ्रात्यांसह तेथें बसला. तेव्हां वाक्यविशारद व्यासमुनि त्यांस म्हणाला —"हे अवनिपाल युधिष्ठिरा, अत्यंत दुर्लभ असलेलें हें सम्राट्पद तुला प्राप्त झालें असून तुझा अतिशय उत्कर्ष झाला, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे.

---

१ या अध्यायाच्या आरंभापासून शेवटच्या श्लोकापर्यंत 'कुलक्षयाला कारण होणाऱ्या क्षुद्रबुद्धि पुरुषाचें मरणच श्रेयस्कर असून सर्वांबरोबर स्नेहानें वागणेंच हितावह आहे' हें तात्पर्य सुचविलें आहे.

तुझ्या या उत्कर्षानें कुरुवंशजांचा उद्धार झाला आहे. हे राजा, तूं माझाहि उत्तमप्रकारें सत्कार केला आहेस, आतां तुझा निरोप घेऊन मी स्वस्थानीं जातों."

कृष्णद्वैपायनाचें हें वचन ऐकून धर्मराज युधिष्ठिरानें त्या पितामहाच्या दोन्ही चरणांना अभिवादनपूर्वक स्पर्श करून म्हटलें—" हे द्विजश्रेष्ठा, माझ्या मनांत उत्पन्न झालेल्या संशयाचें निरसन करण्यास तुझ्यावांचून दुसरा कोणीहि समर्थ नाहीं. हे पितामह, भगवान् नारदमुनीनें अशनिपातादि दिव्य, धूमकेतु-दर्शनादि आंतरिक्ष व भूकंपादि पार्थिव असे तीन प्रकारचे उत्पात सांगितले आहेत. त्या भयंकर उत्पातांची शिशुपालाच्या वधानेंच शांति झाली किंवा आणखी कांहीं अनर्थ ओढवणार आहेत ! "

राजा जनमेजया, युधिष्ठिराचें हें भाषण ऐकून पराशरपुत्र, महा-ओजस्वी कृष्णद्वैपायन व्यास म्हणाला—" हे राजन्, या उत्पातांचें सर्व क्षत्रियांचा संहार करणारें भयंकर फल तेरा वर्षें भोगावें लागेल. हे भारता, तुला एकट्यालाच निमित्त करून काल सर्व क्षत्रियांना एकत्र जमवील व दुर्योधनाच्या घोर अपराधानें आणि भीमार्जुनांच्या बलानें त्या सर्व क्षत्रियांचा नाश होईल.

हे पृथ्वीपते युधिष्ठिरा, तूं एक दिवशीं पहांटेस स्वप्नांत वृषभध्वजाला पाह-शील. तो नीलकंठ, भव, स्थाणु, कपाली, त्रिपुरांतक, उग्र, रुद्र, पशुपति, महादेव, उमापति, हर, शर्व, वृष, शूल, पिनाकी व कृत्तिवास, कैलासपर्व-तासारखा शुभ्र, वृषभारूढ महादेव दक्षिण दिशेकडे पहात असलेला तुझ्या दृष्टीं पडेल. हे धर्मराजा, अशाप्रकारचें स्वप्न तूं जेव्हां पाहशील तेव्हां त्याचेंच चिंतन करीत बसूं नको. कारण भवितव्यतेचें उल्लंघन कोणालाहि करितां येत नाहीं. हे नरेंद्रा, तुझें कल्याण असो. मी आतां कैलासपर्वतावर जात आहें. तूं दमनशील व दक्ष राहून पृथ्वीचें प्रतिपालन कर."

राजा, याप्रमाणें धर्मराजाला उपदेश करून भगवान् व्यास आपल्या वेदा-ध्ययन करणाऱ्या शिष्यांसह कैलास पर्वतावर गेला. इकडे पितामह व्यास गेल्यानंतर राजा युधिष्ठिर चिंता व शोक यांनीं व्याकुल होऊन वरचेवर उष्ण निःश्वास टाकीत त्याचेंच चिंतन करीत बसला. ' पुरुषप्रयत्नानें दैवाला प्रतिबंध करणें कसें शक्य आहे ! त्या परम ऋषीनें म्हटल्याप्रमाणें निश्चयानें घडून येणा-रच ' असा मनांत विचार करून तो महातेजस्वी युधिष्ठिर आपल्या सर्व भ्रात्यांना म्हणाला—

"हे वीरांनो, आतां कृष्णद्वैपायनानें मला काय सांगितलें, तें तुम्हीं ऐकलेंच आहे. तेव्हां मीं आतां प्राणत्याग करण्याचा निश्चय केला आहे. प्रिय भ्रात्यांनो, कालानें सर्व क्षत्रियांच्या नाशामध्यें मला एकट्यालाच जर नियुक्त केलें आहे, तर मी निमित्तभूत होण्यासाठीं जिवंत तरी कशाला राहूं ?"

(२) धर्मराजाचें तें उद्वेगजन्य भाषण ऐकून अर्जुन म्हणाला—"हे राजन्, तूं मनामध्यें असे भलतेच बुद्धिभ्रंश करणारे विकल्प आणूं नकोस. हे महाराजा, तूं आपल्या मनाशीं चांगला विचार करून जें योग्य दिसेल तें कर. पण असा अविचार करूं नकोस."

(३) तेव्हां सत्यप्रतिज्ञ युधिष्ठिर कृष्णद्वैपायनाचें भाषण मनांत आणून आपल्या भ्रात्यांना म्हणाला—"हे वत्सांनो, तुमचें कल्याण असो. तुम्ही आतां माझी प्रतिज्ञा ऐका. बाळांनो, तेरा वर्षें जिवंत राहून माझ्या आयुष्याचें साफल्य तरी काय होणार ! मी आजपासून माझ्या भ्रात्यांना व इतर नृपालांना केव्हांहि कठोर वचन बोलणार नाहीं. मी ज्ञाति-बांधवांच्या आज्ञेनेंच सर्व व्यवहार करीन. मी माझ्या पुत्रांबरोबर व इतरांशींहि सम वर्तन ठेवीन. त्यांमध्यें भेद करणार नाहीं. कारण युद्धाचें निमित्त भेदच आहे, हें प्रसिद्ध आहे. याप्रमाणें मी युद्धापासून दूर राहिलों, लोकांना प्रिय असेंच आचरण करूं लागलों म्हणजे हे नरश्रेष्ठहो, लोकांत माझी निंदा होणार नाहीं."

राजा, ज्येष्ठ भ्रात्याचें हें वचन ऐकून धर्मराजाच्या हितामध्यें तत्पर असलेल्या त्या चौघां पांडवांनींहि तेंच व्रत आचरण्याचा निश्चय केला. याप्रमाणें सभेमध्यें भ्रात्यांसह प्रतिज्ञा करून धर्मराजानें पितर व देवता यांचें यथान्याय तर्पण केलें. नंतर सर्व क्षत्रिय परत गेले असतां ज्यानें मंगलकारक स्वस्त्ययन केलें आहे, असा युधिष्ठिर भ्राते व अमात्य यांसह आपल्या उत्तम नगरींत परत आला आणि दुर्योधन व सुबलपुत्र शकुनि त्या रम्य मयसभेंत राहिले. २. ९. ४६.

---

*

अध्याय ४७ वा.

[१ दुर्योधनाचा मयसभेंतील उपहास. २ त्याचें हस्तिनापुरास प्रयाण व क्रोध.]

(१) **वैशंपायन—हे पुरुषश्रेष्ठा, दुर्योधनानें शकुनीसह त्या मयसभेंत राहून ती सर्व सभा हळुहळू पाहिली. त्या कौरवानें पूर्वीं हस्तिनापुरांत केव्हांहि न पाहिलेल्या देवादिकांच्या विचित्र क्रीडा व त्यांचीं स्थानें दाखविणारीं चित्रें तेथें पाहिलीं. एकदा तो राजा दुर्योधन त्या सभेंतील एका स्फटिक स्थलापाशीं येऊन तें जल आहे, असें समजला व भ्रांतीनें आपलीं वस्त्रें सांवरून चालूं लागला. परंतु तेथें जल नसून स्थलच आहे, हें पाहून लज्जित झालेला दुर्योधन तेथून परत फिरला व त्या सभेंत इतरत्र फिरूं लागला. तों स्फटिकाच्या गुळगुळीत भूमीवर पाय घसरून पडला. तेव्हां तो राजा पुनरपि लज्जेनें खिन्नवदन करून निःश्वास टाकीत सभेच्या दुसऱ्या भागाकडे वळला.**

तेथें स्फटिकासारख्या निर्मल जलानें युक्त व स्फटिकासारख्या शुभ्र कमलांनीं सुशोभित अशी एक सुंदर पुष्करणी होती. पहाणारांस ती स्फटिकाचे चिरे बसविलेली भूमिच आहे, असा भास होत असे. दुर्योधनानें त्या स्थलावर पाऊल ठेवतांच तो त्या जलांत पडला. त्याला पडलेलें पहातांच जवळच असलेला महाबलवान् भीमसेन हंसला. तेथील सेवकहि हंसूं लागले. लगेच राजाच्या आज्ञेनें त्या सेवकांनीं दुर्योधनाला नवीं वस्त्रें आणून दिलीं. तेव्हां कोरडीं वस्त्रें परिधान करून आलेल्या त्याला पाहून भीमसेन, अर्जुन, नकुल-सहदेव व इतर लोकहि हंसूं लागले.

राजा, त्यांनीं केलेला हा उपहास दुर्योधनाला सहन झाला नाहीं. परंतु आपल्या मनांतील क्षोभ चर्येवरून यांस कळूं नये, म्हणून त्यानें त्यांच्याकडे पाहिलेंहि नाहीं. एका ठिकाणीं जलप्रवाहाचा भास होत होता. त्यामुळें येथें जलच आहे, असें समजून दुर्योधन आपलीं वस्त्रें नीट सांवरून त्या जलाचें उल्लंघन करूं लागला. तेव्हां तेथें असलेले सर्व लोक पुनः हंसले. जनमेजया, त्यानंतर तो राजा दुसऱ्या बाजूला वळला. तेथें स्फटिकाच्या भिंतीवर उघडेलेल्या दाराची आकृति काढलेली होती. त्यामुळें हें उघडलेलें दारच आहे, असें समजून दुर्योधन त्या द्वारांतून प्रवेश करण्यासाठीं पुढें झाला. तों त्याचें मस्तक भिंतीवर आपटून तो क्षणभर संज्ञाशून्य झाल्याप्रमाणें उभा राहिला. पुनः तो तशाच प्रकारच्या दुसऱ्या एका दाराकडे वळला. तें खरोखर उघडेंच

असून, पहाणारास मात्र बंद असल्याप्रमाणें भासत असे. त्याच्याजवळ येऊन दुर्योधन तें उघडण्यासाठीं आपले दोन्ही हात त्यावर ठेवूं लागला, तों त्याचा तोल जाऊन तो त्या दारांत सपशेल पडला. तेव्हां तो तेथून मुकाट्यानें उठून पुढें निघाला. तेथें एक उघडलेलें दार होतें, तें पाहून यांतहि कांहीं कपट असेल असें मानून तो लज्जित झालेला धृतराष्ट्रपुत्र त्या दाराच्या आंत प्रवेश न करितां विचार करीत तेथेंच उभा राहिला.

(२) राजा पारिक्षिता, याप्रमाणें त्या मयसभेंत अनेक प्रकारच्या उपहासास पात्र झाला असतां धार्तराष्ट्र दुर्योधन पांडवांचा निरोप घेऊन उद्विग्न मनानें हस्तिनापुरास जावयास निघाला. राजसूय महायज्ञांतील अद्भुत ऐश्वर्य पाहून पांडवांचा तो विलक्षण उत्कर्ष त्याला सहन झाला नाहीं. त्यामुळें वाटेनें त्याचाच विचार करीत जाणाऱ्या दुर्योधनाच्या मनांत पापबुद्धि उत्पन्न झाली.

हे राजा, पांडवांची प्रसन्नता, त्यांना वश असलेले सर्व नृपाल, त्यांचे आबाल-वृद्धांपर्यंत सर्व हितचिंतक आणि त्या महात्म्यांचा श्रेष्ठ महिमा पाहून तो दुरात्मा दुर्योधन निस्तेज झाला. तो मार्गानें चालला असतां केवळ त्या एका सभेचेंच चिंतन करीत होता. त्यामुळें शकुनि पुनः पुनः प्रश्न करीत असतांहि बुद्धिमान् धर्मराजाच्या अपार संपत्तीचाच विचार करणाऱ्या दुष्ट दुर्योधनानें त्यास कांहींच उत्तर दिलें नाहीं.

तेव्हां व्यग्रचित्त झालेल्या दुर्योधनाला शकुनीनें पुनः विचारिलें—"हे दुर्योधना, तूं असा दुःखाचे निःश्वास टाकीत घरीं कां चालला आहेस!"

त्यावर दुर्योधन म्हणाला—हे मातुल, महात्म्या अर्जुनाच्या अस्त्रसामर्थ्यानें ही समग्र पृथ्वी युधिष्ठिराच्या अधीन झालेली पाहून माझ्या अंगाचा नुस्ता दाह होत आहे. देवांतील अतितेजस्वी इंद्राच्या यज्ञाप्रमाणें महातेजस्वी युधिष्ठिराचा तो तशाप्रकारचा अपूर्व यज्ञ पाहिल्यापासून मी रात्रंदिवस द्वेषानें जळत आहें. ग्रीष्म-ऋतूंत जल आटून गेलेल्या विहिरी जशा कोरड्या ठणठणित होतात, तसें माझें शरीर संतापानें शुष्क होऊन गेलें आहे. शकुने, त्या सात्वतश्रेष्ठ वासुदेवानें जेव्हां शिशुपालाचा वध केला तेव्हां तेथें त्याला प्रतिकार करणारा एकहि पुरुष पुढें आला नाहीं. पांडवाच्या प्रतापाग्नीनें दग्ध होणाऱ्या सर्व नृपश्रेष्ठांनीं कृष्णाचा तो अपराध मुकाट्यानें सहन केला.

वासुदेवाचें तें परम अन्यायाचें महत्कृत्य केवल महात्म्या पांडवांच्या प्रतापानेंच सिद्धीस गेलें. नाहीं तर तें कोणीं सहन केलें असतें! कर देणाऱ्या वैश्याप्रमाणेंच युधिष्ठिराला विविध रत्नें अर्पण करून ते सर्व नृपति त्याच्या पुढें सेवकाप्रमाणें उभे राहिले. पांडवांना प्राप्त झालेली ती तशा प्रकारची उज्ज्वल संपत्ति पाहून क्रोधवश झालेला मी आंतल्या आंत जळत आहें, हें कांहीं योग्य नव्हे.

राजा, इतकें बोलून संतापानें अग्नीप्रमाणें जळत असलेला तो दुर्योधन मनांत कांहीं निश्चय करीत पुनः शकुनीला म्हणाला—"मी आतां अग्निप्रवेश करीन, विष भक्षण करीन, किंवा जलाशयांत जीव देईन. पण मी आतां जिवंत रहाण्यास समर्थ नाहीं. या जगांत कोणीहि स्वाभिमानी मनुष्य आपल्या शत्रूचा उत्कर्ष व स्वतःचा अपकर्ष होत आहे, असें पाहून स्वस्थ बसणार नाहीं. मातुला, तूंच सांग बरें, माझ्या सारखा वीर असा अपमान कधीं तरी सहन करील काय? मी स्त्री नव्हें! कारण स्त्रिया परतंत्र असल्यामुळ आपल्या सपत्नीचा उत्कर्ष सहन करितात."

'तर मग तूं युद्धानेंच पांडवांना जिंकण्याची इच्छा कर' असें म्हणशील तर मी अर्जुनादिकांप्रमाणें अस्त्रसंपन्नहि नाहीं. 'तर मग तूं त्यांच्या सारखें अस्त्रबल संपादन कर' असें म्हणशील तर तेंहि करण्यास मी समर्थ नाहीं. 'तर मग तूं क्लीब असशील' असें म्हणशील तर तसेंहि नाहीं. मी अत्यंत असमर्थहि नाहीं. जर तसा असमर्थ असतों तर शत्रूचा हा उत्कर्ष मुकाट्यानें सहन केला असता! पांडवांचें तें तशाप्रकारचें वैभव, पृथ्वीचें प्रभुत्व, ती अपार संपत्ति व तो अलौकिक यज्ञ पाहून माझ्यासारखा कोणता मनुष्य संतप्त होणार नाहीं!

सौबला, शत्रूंचा हा उत्कर्ष मला सहन होत नाहीं. यास्तव त्यांच्या संपत्तीचा अपहार करण्यासाठीं मला कांहीं तरी कपटाचा उपायच योजिला पाहिजे. कारण मी एकटा त्या पांडवांचें राजैश्वर्य हरण करण्यास समर्थ नाहीं व मला साह्यकर्ताहि कोणी दिसत नाहीं. यास्तव मी मरणाची इच्छा करीत आहें. पांडवांचा हा महान् उत्कर्ष पाहून दैवच श्रेष्ठ असून पुरुषप्रयत्न व्यर्थ आहे, असें मी समजतों.

१ शकुनीचें सामर्थ्य जाणणाऱ्या दुर्योधनानें आपलें इष्ट साधण्यासाठीं त्यानें उद्योग करावा म्हणून त्याच्यापाशीं आपला हा मृत्यूचा निश्चय प्रकट केला.

हे शकुने, मीं पूर्वी या पांडवांच्या नाशासाठीं जेवढे प्रयत्न केले त्या सर्वांचें अतिक्रमण करून ज्याप्रमाणें जलामध्यें कमल वाढत असतें, त्याप्रमाणें त्यांचा उत्कर्ष उत्तरोत्तर वाढतच चालला आहे, म्हणूनच मी दैव श्रेष्ठ असून पुरुषार्थ निरर्थक आहे असें मानितों. कारण धार्तराष्ट्रांचा सध्या अपकर्ष होत असून पांडुपुत्रांचा नित्य उत्कर्ष होत आहे. पांडवांची ती अपरंपार संपत्ति, ती दिव्य सभा व तेथील रक्षकांनीं केलेला माझा उपहास, यांचें स्मरण झालें कीं अग्नीनें दग्ध झाल्याप्रमाणें माझ्या अंगाचा दाह होत आहे. यास्तव हे मातुला, अति दुःखित झालेल्या मला प्राणत्याग करण्याची तूं अनुज्ञा दे आणि मला अतिशय क्रोध आला आहे असें धृतराष्ट्राला जाऊन सांग. २. ९. ४७.

अध्याय ४८ वा.

[१ पांडवांचा पराक्रम व त्यांचें दुर्जयत्व. २ शकुनीनें त्यांना द्यूतांत जिंकण्याचें दुर्योधनाला दिलेलें आश्वासन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, दुर्योधनाचे हे अमर्षयुक्त उद्गार ऐकून शकुनि म्हणाला—" हे दुर्योधना, पांडवांचा असा द्वेष करणें तुला योग्य नव्हे. त्यांच्या भाग्यानेंच त्यांना इतकें ऐश्वर्य प्राप्त झालें असून ते त्याचा उपभोग घेत आहेत. त्यांनीं स्वतःच्या उत्कर्षासाठीं जेवढा प्रयत्न केला त्यापेक्षां तूं त्यांच्या नाशाचे उपायच अधिक योजिलेस. परंतु हे राजा, ते सर्व व्यर्थ झाले व नरव्याघ्र पांडव सर्व संकटांतून मुक्त होऊन दैवबलानें अधिकच उत्कर्ष पावले.

त्यांना द्रौपदीसारख्या दुर्लभ भार्येचा लाभ झाला. द्रुपदराजा पुत्रांसह त्यांच्या पक्षास मिळाला व वीर्यवान् वासुदेवाच्या साहाय्यानें त्यांना पृथ्वी प्राप्त झाली. त्यांनीं पित्याच्या राज्याचा प्राप्त झालेला विभाग घेऊन स्वपराक्रमानें आपलें ऐश्वर्य वाढविलें असतां तुला कां रे बाबा खेद होतो !

धनंजयानें गांडीव धनुष्य व दोन अक्षय्य भाते मिळविले आहेत. अग्नीला संतुष्ट करून दिव्य अस्त्रें संपादन केलीं आहेत. त्या श्रेष्ठ धनुष्याच्या सामर्थ्यानें व स्वतःच्या बाहुबलानें सर्व भूपतींना त्यानें जिंकलें, त्यांत तुला कां दुःख वाटत आहे ! त्याचप्रमाणें त्या सव्यसाची परंतपानें मयराक्षसाला अग्नीच्या दाहांतून सोडविलें व त्याच्याकडून ती दिव्य सभा करविली. त्या मया-

सुराच्या आज्ञेंत असणारे 'किंकर'-नांवाचे बलाढ्य राक्षस ती विमानतुल्य सभा इच्छेस येईल तेथें वाहून नेतात. त्यासाठीं तुला खिन्न होण्याचें काय कारण !

हे कौरवा, 'मी असहाय आहें' असें जें तूं म्हटलेंस तें मात्र अगदीं मिथ्या आहे. कारण तुझे सर्व भ्राते तुझ्या आज्ञेंत वागत आहेत. शिवाय आपल्या पराक्रमी पुत्रासह धनुर्धर द्रोण, सूतपुत्र कर्ण, महारथ कृप, राजा सोमदत्ति व माझ्या सर्व भ्रात्यांसह मी, असे आम्ही सर्व तुझ्या पक्षाचे आहोंत. यास्तव तूं आमच्या साह्यानें सर्व पृथ्वीला जिंकून घे."

शकुनीचें हें प्रोत्साहनपर भाषण ऐकून दुर्योधन म्हणाला—हे गांधारराज शकुने, तुझी जर अनुमति असेल तर मग तुझ्या व या सर्व महारथांच्या साहाय्यानें अगोदर मी पांडवांनाच जिंकितों. कारण त्यांना एकदा जिंकिलें म्हणजे हीं सर्व पृथ्वी, ती अपूर्व सभा, त्यांची अपार संपत्ति व सर्व भूपाल हीं अनायासानेंच माझ्या स्वाधीन होतील.

शकुनि—हे धार्तराष्ट्रा, पांडवांना जिंकणें तूं समजतोस तितकें सोपें नाहीं. धनंजय, वासुदेव, भीमसेन, युधिष्ठिर, नकुल, सहदेव, आणि पुत्रांसह द्रुपदराजा, हे सर्व महारथ, धनुर्धर, अस्त्रवेत्ते व दुर्जय आहेत. देवसमूहहि त्यांना युद्धामध्यें जिंकण्यास समर्थ नाहीं. तेथें आमचा काय टिकाव लागणार ! परंतु एकट्या युधिष्ठिराला जिंकण्याची मात्र एक युक्ति मला ठाऊक आहे. ती मी तुला सांगतों. ती ऐकून तूं संतोषानें तिचा स्वीकार कर.

(२) दुर्योधन—हे मातुला, आप्त, सुहृद्, भ्राते इत्यादिकांचा नाश न होतां पांडवांना जिंकणें जर शक्य असेल, तर मग मला तो उपाय सत्वर सांग.

शकुनि—हे दुर्योधना, युधिष्ठिराला द्यूताची फार आवड आहे. परंतु तें खेळण्यांत मात्र तो फारसा प्रवीण नाहीं. हे राजन्, त्याला द्यूतासाठीं आह्वान केलें असतां तो तें कधींहि नाकारणार नाहीं. हे कौरवा, माझ्या सारखा द्यूतप्रवीण या भूमंडलांतच नव्हे तर त्रिभुवनांतहि कोणी सांपडणार नाहीं. यास्तव तूं धर्मराजाला द्यूतासाठीं आह्वान कर. फांसे टाकण्यांत कुशल असलेला मी त्या पांडवांचें राज्य व ती उज्ज्वल संपत्ति तुझ्यासाठीं तत्काल जिंकून घेईन, यांत संशयच नाहीं. परंतु तूं अगोदर हा सर्व आपला संकेत तुझ्या पित्याला निवेदन कर आणि एकदा त्याची अनुज्ञा मिळविलीस कीं मी त्या कौंतेयांना निःसंशय जिंकितों.

शकुनीचें हें भाषण ऐकून संतुष्ट झालेला दुर्योधन म्हणाला—हे सौबला, कुरुकुलश्रेष्ठ धृतराष्ट्राला तूंच हें सर्व कथन कर. कारण तुलाच तें योग्य प्रकारें सांगतां येईल, मला तसें साधणार नाहीं. २. ९. ४८.

अध्याय ४९ वा.

[१ दुर्योधनाचा संताप. २ धृतराष्ट्राची द्यूतास अनुज्ञा.]

(१) **वैशंपायन**—हे भारता, युधिष्ठिर-राजाच्या त्या श्रेष्ठ राजसूय-यज्ञाचा गांधारीपुत्रांसह अनुभव घेऊन आणि दुर्योधनाचें तें इष्ट मत ऐकून शकुनि प्रज्ञाचक्षु धृतराष्ट्राच्या समीप गेला व त्या बुद्धिमान् नराधिपाला म्हणाला—"हे महाराजा, खांडवप्रस्थाहून परत आल्यापासून हा तुझा ज्येष्ठ पुत्र दुर्योधन कसा निस्तेज, दीन, कृश व चिंताक्रांत दिसत आहे, पहा. तुझें लक्ष त्याच्याकडे नसावेंसें वाटतें. शत्रूंच्या निमित्तानें दुर्योधनाच्या मनांत उद्भवलेला हा असह्य हृद्रोग तुझ्या लक्षांत कसा येत नाहीं!"

शकुनीचें हें भाषण ऐकून धृतराष्ट्र मोठ्या कळवळ्यानें आपल्या पुत्राला म्हणाला—"बाळा दुर्योधना, तूं कोणत्या कारणानें असा अतिशय आर्त झाला आहेस! तुझ्या या मानसव्यथेचें कारण मला जर सांगण्यासारखें असेल तर सत्वर सांग. तूं अलीकडे निस्तेज व कृश झाला आहेस, असें हा शकुनि म्हणतो. मीं पुष्कळ विचार केला. पण तुझ्या शोकाचें कारण मला कांहींच दिसत नाहीं.

वत्सा, तूं सर्वप्रकारच्या उत्तम ऐश्वर्यांत स्थित आहेस. तुझे सर्व भ्राते व सुहृद् तुझ्याशीं कधींहि अप्रिय वर्तन करीत नाहींत. तूं मूल्यवान् वस्त्रें परिधान करीत आहेस. मांसयुक्त उत्तम प्रकारचें रुचकर अन्न सेवन करीत आहेस. जातिवंत अश्व जोडलेल्या रथांतून विहार करीत आहेस. याप्रमाणें सर्व प्रकारचें श्रेष्ठ ऐश्वर्य भोगीत असतांना तूं असा कृश व निस्तेज कशानें बाबा झालास! मनोरम सुंदर स्त्रिया तुझ्या सेवेंत तत्पर असतात. उत्तमोत्तम मऊ शय्यांनीं युक्त असलेलीं सुशोभित मंदिरें व क्रीडास्थानें तुझ्यासाठीं निर्माण केलेलीं आहेत. तेथें तूं सुखानें विहार करीत आहेस. देवाप्रमाणें असलेल्या तुझी केवळ आज्ञा होतांच तुझें इष्ट कार्य सिद्ध होत असतांना हे दुर्जय पुत्रा, तूं असा दीनासारखा शोकमग्न कां झाला आहेस!"

दुर्योधन—हे तात, मी एखाद्या सामर्थ्यहीन माणसाप्रमाणें खातों, पितों, वस्त्राभरणें धारण करितों व बाह्यतः सुखी दिसतों, परंतु तीव्र द्वेषाग्नीनें माझ्या अंतःकरणाला व्यापिलें असल्यामुळें मी कसा तरी काल कंठीत आहें. जो आपल्या संबंधी जनांना शत्रूंच्या क्लेशांपासून सोडविण्यास समर्थ असतो तोच ' पुरुष ' म्हटला जातो. परंतु मी आपल्या प्रजेच्या सुखाची कांहींच चिंता न करितां द्वेषाग्नीनें आंतल्या आंत दग्ध होत राहिलों आहें.

हे राजा, मनुष्य प्राप्त स्थितींत संतोष मानूं लागला कीं, त्याचें असलेलें ऐश्वर्यहि नष्ट होतें. त्याची प्रजा क्लेशाला प्राप्त होते. त्याचा अभिमान, दया, भय मुळींच जागृत होत नाहींत व तो स्वाभिमानशून्य बनतो. यास्तव हे भरतश्रेष्ठा, युधिष्ठिराचा तो उत्कर्ष पाहिल्यापासून मला या सर्व राज्योपभोगांपासून मुळींच सुख होत नाहीं. शत्रूंचा उत्कर्ष व स्वतःचा अपकर्ष पाहून माझ्या अंतःकरणाचा होत असलेला दाहच मला क्षीण करीत आहे.

प्रभो, येथून दूर असलेल्याहि युधिष्ठिराच्या अपार संपत्तीचा मनानें नुस्ता विचार जरी केला तरीसुद्धां ती जणुकाय माझ्या दृष्टीपुढें उभी रहाते व त्यामुळेंच मी दीन, निस्तेज व कृश होत आहें. युधिष्ठिर प्रत्येकीं तीस तीस दासी असलेले ऐशीं हजार स्नातक व गृहस्थ यांचें नित्य पोषण करीत आहे. युधिष्ठिराच्या गृहांत प्रत्यहीं दहा हजार ब्राह्मण सुवर्णाच्या पात्रांत पंच पक्वान्नांचें भोजन करीत असतात. हे नृपते, कांबोजाधिपतीनें त्याला निरनिराळया रंगांचीं मृगाजिनें व उत्तम ऊर्णावस्त्रें त्याच्याकडे पाठविलीं. त्या पांडुपुत्रापाशीं हजारों गायी, घोडे व हत्तिणी असून सांडणी व घोड्या यांच्या तीनशें पागा आहेत. त्या प्रत्येक पागेंत शंभर शंभर घोड्या व सांडणी बांधल्या जातात.

हे महाराज, देशोदेशींचे अनेक राजे कर घेऊन युधिष्ठिराच्या घरीं आलेले मीं पाहिले. हे पृथ्वीपते, सर्व भूपालांनीं राजसूय क्रतूंत कुंतीपुत्राला अर्पण करण्यासाठीं नानाप्रकारचीं अमूल्य रत्नें आणलीं होतीं. हे तात, मला त्यांची गणनाहि करितां आली नाहीं. त्या बुद्धिमान् पांडुपुत्राच्या यज्ञांत जशा प्रकारचा धनसंचय मीं प्रत्यक्ष पाहिला, तसा या पूर्वीं कधीं पाहिला तर नाहींच, पण कधीं कानानें ऐकलाहि नव्हता. हे राजा, शत्रूचा तो अमर्याद धनौघ पाहून माझें मन अतिशय अस्वस्थ झालें आहे. मी त्याचा विचार करूं लागलों म्हणजे मला यत्किंचित्‌हि सुख होत नाहीं. माझ्या मनांत त्याच्या त्या अपार संपत्तीचाच विचार सारखा घोळत आहे.

विपुल शेतकीवर उपजीविका करणारे व गायींचीं अनेक खिल्लारें बाळगणारे तीन खर्व ब्राह्मण कर घेऊन आले होते, पण द्वारपालांनीं प्रतिबंध केल्यामुळें ते दारांतच उभे राहिले. त्यांतील कित्येकांनीं आपल्या हातांत घृतपूर्ण शुभ सुवर्णकमंडलु धारण केले होते. पण इतकें धन आणणाऱ्याहि त्या ब्राह्मणांना त्याच्या मंदिरांत प्रवेश करितां आला नाहीं. ज्याप्रमाणें सोमस्त्रिया ओषधि इंद्रासाठीं मधु धारण करितात व सोम तें इंद्राकडे घेऊन जातो त्याप्रमाणें सोम तेंच दिव्य मधु कांस्य पात्रांमध्यें घालून युधिष्ठिराकडे घेऊन आला. समुद्र वरुणानें पाठविलेलें दधि स्वतः घेऊन आला. वासुदेवानें आपल्या हातांत सर्वोत्तम शंख घेऊन त्यानें युधिष्ठिराला अभिषेक केला.

हे पूज्य राजा, त्याच्या अभिषेकासाठीं ब्राह्मण ज्या कावडी घेऊन पूर्व, पश्चिम, दक्षिण व उत्तर समुद्र, इतर प्रसिद्ध नद्या व तीर्थें यांकडे जात होते, त्या कावडींचीं शिंकींहि मूल्यवान् होतीं. त्या रत्नजडित कावडी हजारों तोळे सुवर्णाच्या केल्या होत्या. त्यांतून समुद्रादिकांचें पवित्र जल आणून वेदवेत्त्या ब्राह्मणांनीं त्या भाग्यवान् राजास अभिषेक केला. ज्या उत्तर दिशेकडे पक्ष्यांवांचून इतर कोणतेहि प्राणी जाऊं शकत नाहींत, त्या दिशेंत जाऊन अर्जुनानें कराच्या रूपानें अमित धन आणिलें. राजा, तुला काय सांगूं! आकाशांतून संचार करणाऱ्या प्राण्यांनीं युधिष्ठिराच्या अभिषेकासाठीं उत्तर समुद्राचें जल आणून दिलें. हें सर्व पाहून माझ्या अंतःकरणाचा जणुंकाय भडका झाला आहे.

राजा, त्या यज्ञांत आणखींहि एक चमत्कार मीं पाहिला, तो तुला सांगतों, लक्ष देऊन ऐक. एक लक्ष ब्राह्मण जेवून उठले, म्हणजे एकदा शंख वाजवावा अशी एक खूण त्या यज्ञांत करून ठेविली होती. पण काय आश्चर्य सांगावें! तो खुणेचा ध्वनि त्या यज्ञांत वारंवार होत असे व तो ऐकला म्हणजे माझ्या अंगावर रोमांच उभे रहात. सभा पहाण्याच्या इच्छेनें आलेल्या असंख्य राजांनीं व्याप्त झालेलें तें स्थान नक्षत्रांनीं व्यापिलेल्या निरभ्र अंतरिक्षाप्रमाणें शोभलें.

हे महाराजा, त्या बुद्धिमान् पांडुपुत्राच्या यज्ञामध्यें कर घेऊन आलेल्या वैश्यांप्रमाणें सर्व प्रकारचीं रत्नें घेऊन आलेले राजे भोजन करीत असलेल्या ब्राह्मणांना चतुर्विध अन्न वाढीत होते. हे तात, युधिष्ठिराच्या यज्ञांत जें ऐश्वर्य मीं पाहिलें, तें देवराज, यम, वरुण व कुबेर यांच्या मंदिरांतहि असेल, असें मला वाटत नाहीं. पांडुपुत्राची ती अपरिमित संपत्ति पाहून मी अस्वस्थ झालों

आहें. माझें चित्त मत्सरानें पेटलें आहे. हे महाराजा, माझ्या चित्ताची शांति होत नाहीं.

शकुनि—हे सत्यपराक्रमी दुर्योधना, तूं जी पांडवांची अतुल संपत्ति पाहिलीस, ती प्राप्त करून घेण्याचा मी तुला एक उपाय सांगतों, तो ऐक. हे कौरवा, सगळ्या पृथ्वीमध्यें मीच एक श्रेष्ठ अक्षविशारद आहें. फांसे कशाप्रकारें टाकले असतां जय अथवा पराजय होतो, याचें मला उत्तम ज्ञान आहे. पणाला कोणत्या वस्तु लावून द्रव्य मिळवावें हें मी चांगलें जाणतों. द्यूताला कोणतें स्थल व कोणता काल अनुकूल असतो याचीहि मला माहिती आहे. कुंतीपुत्र युधिष्ठिर द्यूतप्रिय आहे, परंतु तो खेळण्यांत मात्र अनभिज्ञ आहे. तथापि त्याला कोणीं द्यूताचें आह्वान केलें असतां तो तें तत्काल स्वीकारितो. यास्तव हे प्रभो, मी [1]कपटद्यूत खेळून त्याला निश्चयानें जिंकीन व ती सर्व उज्ज्वल संपत्ति तुला मिळवून देईन. तरी तूं त्यास द्यूताचें आह्वान कर.

हे राजा, शकुनीचें हें भाषण ऐकून राजा दुर्योधन लगेच धृतराष्ट्राला म्हणाला—" हे तात, हा अक्षवेत्ता शकुनि पांडुपुत्रांची ती अपूर्व संपत्ति द्यूतांत हरण करण्याचा उत्साह बाळगीत आहे. तरी तूं त्याला द्यूत खेळण्याची अनुज्ञा दे." त्यावर धृतराष्ट्र म्हणाला—बाळा दुर्योधना, महाबुद्धिमान् विदुर माझा मंत्री असून मी त्याच्या आज्ञेप्रमाणें वागत असतों. यास्तव मी त्याच्याच विचारानें या कार्याचा निश्चय करीन. तो धर्माचरणशील व दूरदर्शी असल्यामुळें उभयपक्षांचें हित कशांत आहे हें निश्चयानें सांगेल.

दुर्योधन—हे राजेंद्रा, फार उत्तम ! त्या विदुरानें जर हा आमचा संकेत अमान्य केला, तर तूंहि त्यापासून निवृत्त होशील, असेंच कीं नाहीं ! कांहीं हर-

१ कपट म्ह० फांशांच्या अधिष्ठातृ-देवतेला वश करून घेणें. किंवा द्यूतामध्यें तीन फांसे असतात व प्रत्येकाला चार बाजू असतात. त्यामुळें बारा आधार व सहा तल होतात. त्यांतील तीन तीन तलांवर खेळणाऱ्या दोघांचीं नांवें लिहिलीं जातात. त्यांत ज्याचें नांव वर येतें त्याचा जय व ज्याचें खालीं जातें त्याचा पराजय असा द्यूतांतील संकेत आहे. जे कपटाचे फांसे असतात, त्यांना बारीक भोंक पाडून ज्या बाजूला दुसऱ्याचें नांव असतें, त्याच्या आंत कांहीं तरी जड पदार्थ भरलेला असतो, त्यामुळें फांसे उधळून टाकतांच स्वतःचें नांव वर येतें व प्रतिपक्षाचें खालीं जातें. त्यामुळें आपला विजय व प्रतिस्पर्ध्याचा पराजय करितां येतो.

कत नाहीं. परंतु तूं जर या विचारापासून निवृत्त झालास, तर मी कांहीं जिवंत रहाणार नाहीं. हा माझा निश्चय तुला सांगून ठेवतों. हे राजा, मी मरण पावल्यावर तूं विदुरासह सुखानें रहा व संपूर्ण पृथ्वीचें राज्य खुशाल भोग. तुला माझ्याशीं काय करावयाचें आहे[1] !

(२) हे जनमेजया, पुत्राचें तें स्नेहयुक्त आर्त भाषण ऐकतांच धृतराष्ट्राचें मन कळवळलें. तो प्रज्ञाचक्षु पुत्रमोहानें त्याला अनुकूल झाला व समीप असलेल्या सेवकांस म्हणाला—" हे भृत्यहो, शिल्पकारांना सत्वर बोलावून माझ्यासाठीं एक भव्य व रम्य सभास्थान निर्माण करवा. तें स्थान सहस्रावधि विशाल स्तंभांनीं व असंख्य द्वारांनीं युक्त असावें. सर्व देशांतील कुशल कारागिरांना आणवून माझी ही रत्नजडित सभा सत्वर तयार करवा. तिचीं प्रवेश द्वारें उत्तम प्रकारें सुशोभित करून ती प्रवेश करण्यास योग्य होतांच मला तत्काल निवेदन करा. "

हे महाराज, धृतराष्ट्रानें दुर्योधनाच्या समाधानासाठीं असा निश्चय करून विदुराला बोलावणें पाठविलें. धृतराष्ट्र केव्हांहि विदुराला विचारल्यावांचून कसलाहि निश्चय करीत नसे. द्यूत खेळण्यापासून होणारे अनर्थ तो जाणत होता. तरीहि तो पुत्रस्नेहामुळें मोहांत पडला. बुद्धिमान् विदुरानें जेव्हां हा संकेत ऐकला तेव्हां ' हें कलीचें द्वारच किंवा विनाशाचें मुखच उघडलें आहे' असें जाणून तो त्वरेनें धृतराष्ट्राकडे यावयास निघाला व त्याच्या समीप आल्यावर त्या महात्म्या वडिल भ्रात्याच्या चरणांवर मस्तक ठेवून त्याला म्हणाला—"हे प्रभो, तुझा हा निश्चय मला संमत नाहीं. ज्यायोगें या द्यूतामुळें तुझे पुत्र व पांडुपुत्र या उभयतांमध्यें कलह होणार नाहीं, असा विचार कर."

विदुराचें हें वचन ऐकून धृतराष्ट्र म्हणाला—हे विदुरा, देव जर आमच्यावर प्रसन्न असतील तर या माझ्या व पांडूच्या पुत्रांमध्यें कधींहि कलह होणार नाहीं, हें तूं निःसंशय जाण. हें शुभ असो वा अशुभ असो, हें हिताचें असो वा अहिताचें असो, त्यांना स्नेहानें द्यूतांत प्रवृत्त होऊं दे. कारण दैवानेंच ही प्रेरणा केली आहे. शिवाय हे विदुरा, भीष्म, द्रोण, तूं व मी, असे आपण सर्व समीप असतां दैव त्यांस केव्हांहि प्रतिकूल होऊं शकणार नाहीं. तरी तूं आजच

---

१ पुण्यवानांचा ईशप्रसादानें झालेला उत्कर्ष पाप्यांना सहन होत नाहीं. तो पाहून दुर्जनांचा संताप होतो, हेंच दुर्योधनाच्या या सर्व विलापाचें तात्पर्य आहे.

शीघ्रगामी अश्वांनीं युक्त असलेल्या रथांत बसून सत्वर खांडवप्रस्थाला जा आणि युधिष्ठिराला घेऊन ये. हे विदुरा, माझा हा निश्चय तूं त्यास कळवूं नको किंवा मला दोषहि देऊं नको. हें मी तुला मुद्दाम सांगतों. कारण दैवच बलवत्तर आहे व त्यामुळेंच हें घडून येत आहे. धृतराष्ट्रानें असें सांगितलें असतां 'हें कांहीं चांगलें होत नाहीं' असें मनांत बोलून तो बुद्धिमान् विदुर गंगापुत्र भीष्माकडे गेला. २. ९. ४९.

अध्याय ५० वा.

[१ दुर्योधनाचा संताप.]

(१) जनमेजय—हे ब्रह्मन्, ज्यायोगें माझ्या पितामह पांडवांवर एवढा अनर्थ ओढवला तें द्यूत त्या भ्रात्यांमध्यें कसें झालें! ते धार्मिकहि अशा संकटांत कसे पडले! त्या वेळीं त्या सभेंत कोण कोण प्रमुख राजे होते! त्यांतील अनुमोदन कोणीं दिलें व निषेध कोणीं केला! हे द्विजा, सर्व पृथ्वीच्या नाशाचें मूळ असलेल्या या द्यूताचा सविस्तर वृत्तान्त ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.

सौति—हे शौनकादि ऋषिहो, राजाचा हा प्रश्न ऐकून व्यासांचा प्रतापवान् व तत्त्ववेत्ता शिष्य तें सर्व वृत्त सांगूं लागला.

वैशंपायन म्हणाला—हे भरतसत्तम, ती कथा विस्तारानें ऐकण्याची जर तुझी इच्छा असेल, तर मी ती पुनः सविस्तर सांगतों ऐक.

अंबिकापुत्र धृतराष्ट्रानें विदुराचा विचार जाणून दुर्योधनाला एकांतात पुनः म्हटलें—"हे वत्सा, तूं हा द्यूताचा नाद सोडून दे. विदुराला तें संमत नाहीं. तो महाबुद्धिमान् विदुर आपलें अहित होईल असें कधींहि सांगत नाहीं. तो जें कांहीं बोलतो, तें आमच्या परम हिताचेंच असतें, असें मी समजतों. त्याच्या मताप्रमाणेंच तूं वागावेंस. त्यांतच तुझें हित आहे. दुर्योधना, देवर्षि भगवान् बृहस्पतीनें बुद्धिमान् देवेंद्राला जें शास्त्र सांगितलें, तें सर्व रहस्यासह महाज्ञानी विदुर जाणत आहे. अरे बाबा, मीसुद्धां नेहमीं त्याच्या आज्ञेंत असतों. या कुरुवंशामध्यें श्रेष्ठ व ज्ञानी असा एक विदुर आणि यादवांना पूजार्ह असलेला दुसरा महाबुद्धिमान् उद्धव, असे हे दोघेच कायते या भूलोकीं ज्ञानसंपन्न आहेत. यास्तव, हे पुत्रा, हें द्यूत पुरे कर. द्यूतानें परस्परांत वैर उत्पन्न होतें व वैरामुळें राज्याचा नाश होतो. म्हणून बाबा दुर्योधना, तूं तें वर्ज्य कर.

पुत्रांविषयीं माता-पितरांचें जें कर्तव्य स्मृत आहे, तें आम्हीं कधींच केलें आहे. पितृ-पितामहांचें राज्यपद तर तुला पूर्वींच प्राप्त झालें आहे. तूं शास्त्राध्ययन केलें आहेस. राजमंदिरांत तुझें सर्व प्रकारें कौतुक होत आहे. तूं ज्येष्ठ भ्राता असल्यामुळें राज्यावरहि तूंच स्थित आहेस ! तुला कोणतें शुभ प्राप्त झालेलें नाहीं ? अरे बाळा, इतरांना दुष्प्राप्य असलेलें श्रेष्ठ प्रतीचें भोजनाच्छादनादि तुला सदैव प्राप्त असतां तूं असा शोक कां करितोस ! हे पराक्रमी दुर्योधना, तुझ्या पितृ-पितामहांपासून प्राप्त झालेल्या या विस्तीर्ण राष्ट्राचें नित्य नियमन करणारा तूं स्वर्गांतील इंद्रासारखाच भासतोस. अशा प्रकारच्या पूर्ण सौख्यांत असलेल्या तुला ही दुःखद द्यूत खेळण्याची बुद्धि सुचली तरी कशी, तें मला सांग. ”

दुर्योधन—हे तात, केवल अन्नाच्छादनावर संतोष मानणारा पुरुष पातकी मानिला जातो. ज्या पुरुषाला परोत्कर्षाविषयीं असहिष्णुता वाटत नाहीं, तो ‘अधम’ म्हटलेला आहे. हे प्रभो, ही सामान्य संपत्ति मला समाधान देत नाहीं. हे राजेंद्रा, युधिष्ठिराची ती दृष्टीला दिपविणारी उज्ज्वल संपत्ति पाहून माझें मन एकसारखें व्यथित होत आहे. समग्र पृथ्वी युधिष्ठिराला वश झालेली पाहूनहि ज्या अर्थी मी विदीर्ण झालों नाहीं, त्या अर्थी मी पाषाणच बनलों आहें. ‘मी जिवंत आहें’ हेंहि मी तुला मोठ्या दुःखानेंच सांगत आहें.

हे नृपश्रेष्ठा, युधिष्ठिराच्या गृहांत नीप, चित्रक, कौक्कुर, कारस्कर, लोहजंघ इत्यादि सर्व नृपति दासांसारखे त्याच्या अधीन होऊन राहिले आहेत. हिमालय पर्वत व सागर यांच्या समीप असलेल्या ‘अनूप’-प्रदेशाचे अधिपति, तसेच समुद्रतीरावरील सर्व नृपाल यांचा तर युधिष्ठिराच्या मंदिरांत कोठें पत्ताहि लागत नाहीं, इतक्या दूर अंतरावर त्यांना ठेवलेलें आहे. हे भारता, मी सर्वांत ज्येष्ठ भ्राता व योग्यतेनेंहि श्रेष्ठ म्हणून युधिष्ठिरानें रत्नें व इतर मूल्यवान् वस्तु स्वीकारण्याच्या कामीं मला योजिलें होतें. त्याच्या गृहांत त्यावेळीं अमूल्य रत्नें, अश्व-गजादि पशु व इतर उत्कृष्ट वस्तू यांच्या इतक्या उंच राशी पडल्या होत्या कीं, त्यामुळें पलीकडच्या वस्तूहि दृष्टीस पडत नव्हत्या व पलीकडून अलीकडचें कांहीं दिसत नव्हतें. ते सर्व मूल्यवान् अहेर घेतां घेतां माझे हात थकून गेल्यामुळें मी विश्रांति घेण्यासाठीं क्षणभर जरी थांबलों, तरी दूर देशांहून अमूल्य अहेर घेऊन आलेल्या अनेक भूपालांना तिष्ठत उभें रहावें लागत असे.

हे तात, युधिष्ठिराच्या मयसभेंत बिंदुसरोवरावरून आणलेलीं दिव्य रत्नें बसवून मयासुरानें स्फटिकाच्या पायऱ्यांनीं युक्त असलेली कृत्रिम पुष्करणी तयार केली आहे. त्यांत स्वाभाविक भासणारें निर्मल जल व कमलें पाहून मीं आपलीं वस्त्रें सांवरून घेतलीं. तेव्हां वृकोदरानें माझा उपहास केला. त्या वेळीं शत्रूंचा तो उत्कर्ष पाहून रत्नहीन असलेल्या माझी मति कुंठित झाली. हे राजा, काय करूं ! मी जर तेवढा समर्थ असतों तर मला हंसणाऱ्या त्या भीमसेनाला तेथल्या तेथें ठार केलें असतें. परंतु हे तात, मीं जर का त्या वेळीं भीमावर नुसता हात उगारला असता, तर शिशुपालासारखीच माझीहि गति झाली असती, यांत संशय नाहीं ! शत्रूंनीं केलेला तो उपहास माझ्या मनाला सारखा जाळीत आहे.

हे नराधिपा, त्या युधिष्ठिराच्या मयसभेंत पुनः मीं पूर्वीसारखीच दुसरी जलयुक्त पुष्करणी पाहिली. परंतु तीहि कृत्रिमच असेल असें मला वाटलें व ती स्फटिकाची भूमीच आहे, असें समजून मी तिच्यावर पाऊल ठेवतांच जलांत पडलों. तेव्हां पार्थासह कृष्ण मला मोठ्यानें हंसला. तिकडे द्रौपदीहि आपल्या दासीजनांसह हंसूं लागली. त्यामुळें माझ्या मनाला अतिशय दुःख होत आहे. जलांत पडल्यामुळें माझीं सर्व वस्त्रें भिजून गेलीं. तेव्हां सेवकांनीं राजाज्ञेनें मला तत्काल कोरडीं वस्त्रें आणून दिलीं. खरोखर तेंहि मला अत्यंत दुःसह झालें.

हे महाराजा, पांडुपुत्रांनीं माझी आणखींहि कशी वंचना केली ती ऐक. त्या सभेंत एका भिंतीवर उघड्या दाराचें चित्र काढलेलें होतें, तें इतकें स्वाभाविक दिसत होतें कीं, मी तें द्वारच समजून त्यांतून जाऊं लागलों, तों माझें ललाट शिलेवर जोरानें आपटलें. तेव्हां नकुल व सहदेव या जुळ्या भावांनीं माझ्याजवळ येऊन मला हातांनीं धरिलें व मोठा खेद व्यक्त केला. सहदेव माझ्याकडे पाहून हंसत म्हणाला—“ अहो महाराज, हें द्वार आहे, यांतून चला. ” राजा, तो दुरात्मा मला मार्ग दाखवीत पुनः पुनः असें बोलूं लागला. तेव्हां भीमसेनानें मला ‘ हे धृतराष्ट्रपुत्रा, ’ असें उपरोधिकपणानें संबोधून ‘ हें पहा येथें द्वार आहे.’ असें हंसून म्हटलें. त्याच्या त्या संबोधनाचा अर्थ ‘ हे अंधसुता ’ म्हणजे ‘ हे अंधा, ’ असाच होता, यांत संशय नाहीं. हे तात, तेथें मीं जीं रत्नें पाहिलीं, त्यांचीं नांवेंहि पूर्वीं कधीं ऐकिलीं नव्हतीं. त्यामुळें हे राजन्, मला असह्य मनस्ताप होत आहे. २. ९. ५०.

अध्याय ५१ वा.

[१ दुर्योधनानें केलेलें पांडवांच्या संपत्तीचें वर्णन.]

(१) दुर्योधन—हे नृपश्रेष्ठा, मी पांडवांच्या दुसऱ्या संपत्तीचें आणखींहि यथार्थ वर्णन करितों तें ऐक. निरनिराळ्या देशांतील नृपालांनीं ज्या विविध वस्तु आणल्या होत्या, त्या पाहून माझी मति कुंठितच झाली. त्यामुळें कोणाकडून किती व कशाप्रकारचे पदार्थ आले, याची गणना करण्याचें मला भानहि राहिलें नाहीं. तथापि त्यांतील मुख्य मुख्य वस्त्रें व रत्नें यांचें थोडेंसें दिग्दर्शन करितों.

कांबोज-देशाच्या अधिपतीनें मेंढ्यांची लोकर, बिळांत रहाणारे प्राणी, मांजरें इत्यादिकांच्या केंसांचीं बनविलेलीं जरतारी उंची वस्त्रें व अमूल्य अजिनें आणिलीं होतीं. त्यानें तित्तिर पक्ष्याप्रमाणें चित्र-विचित्र व शुकाच्या चोंचीसारख्या वर्णाचे तीनशें अश्व आणि अक्रोड, शमी व हिंगणबेठे यांवर पुष्ट झालेले तिनशें उंट राजाला अर्पण केले.

हे राजा, गायी व बैल यांचीं खिल्लारें बाळगून शेतकीवर उपजीविका करणारे ब्राह्मण, दास होण्यास योग्य असलेले शूद्रादि किंवा मूर्ख ब्राह्मण महात्म्या धर्मराजाच्या संतोषासाठीं विपुल कर घेऊन आले, पण ते सर्व विद्या-अध्ययनादि सत्कर्मशून्य असल्यामुळें द्वारावरच तिष्ठत उभे राहिले. द्वारपालानें त्यांस आंत सोडिलें नाहीं, इत्यादि वर्णन मीं पूर्वींच केलें आहे.

हे प्रभो, विचित्र वस्त्रें व भूषणें धारण करून आलेल्या सुंदर व तरुण कार्पासिक-देशांतील हजारों स्त्रियांना राजमंडपांत प्रवेश करितां आला नाहीं. कर्मठ ब्राह्मणांसाठीं रंकु मृगाचीं अजिनें घेऊन आलेल्या इतर शूद्रादिकांचीहि तीच गति झाली. मरु व कच्छ देशांत रहाणाऱ्या क्षत्रियांनीं राजाला करभार देऊन गांधार-देशांतील उत्तम अश्वहि अर्पिले. पर्जन्याच्या व कालव्याच्या पाण्यावर कृषि करणारे, समुद्राच्या तीरावरील व त्या पलीकडीलहि वैराम, पारद, आभीर व कितव, या जातींचे लोक नानाप्रकारचा करभार व रत्नें घेऊन राजाकडे आले. त्यांनीं बकऱ्या, मेंढ्या इत्यादि पशु, विविध ऊबदार वस्त्रें व सुवर्णादि रत्नेंहि आणलीं होतीं. पण त्यांनाहि द्वारावरच प्रतिबंध झाला.

प्राग्ज्योतिष देशाचा शूर म्लेच्छाधिप राजा भगदत्त जातिवंत व वायूसारखे वेगवान् अश्व व विपुल खंडणी घेऊन आला होता. पण द्वारपालांनीं प्रतीकार

केल्यामुळें त्याला कांहीं काल यज्ञमंडपाच्या बाहेरच उभें रहावें लागलें. तेव्हां यवनांसह आलेल्या त्या शूर भगदत्तानें पद्मरागादि रत्नजडित अलंकार व हस्तिदंती मुठ बसविलेलें खड्ग युधिष्ठिराकडे पाठवून तो बाहेरूनच स्वदेशास परत गेला.

द्व्यक्ष, त्र्यक्ष, ललाटाक्ष, औष्णीक, आंतवास, रोमक, पुरुषाद व एकपाद या निरनिराळ्या प्राच्य देशांतील राजांनीं विपुल कर आणला होता. तथापि त्यांना द्वारावर प्रतिबंध झालेला मीं प्रत्यक्ष पाहिला आहे. दुसऱ्याहि अनेक राजांनीं नियत करभाराशिवाय निरनिराळ्या रंगांचीं खेचरें आणिलीं होतीं. तीं धिप्पाड असून त्यांच्या माना काळ्या होत्या व तीं वेगवान् असल्यामुळें अल्पावकाशांत दूर अंतरावर जात असत. राजा, तीं सुप्रसिद्ध खेचरें कमींत कमी दहा हजार तरी असावींत असें माझें अनुमान आहे. त्या सर्वांच्या गळ्यांत काळा कंठमणि बांधलेला होता. त्यामुळें तर तीं फारच शोभत होतीं. त्यांना उत्तम शिक्षण दिलें होतें. त्यांची लांबी, उंची व पुष्टि असामान्य असून त्यांचा वर्णहि अद्भुत होता. या प्राच्य देशांतील लोकांनीं अशीं सहस्रावधि खेचरें देऊन, शिवाय विपुल सुवर्ण व रौप्यहि जेव्हां दिलें, तेव्हांच त्यांचा युधिष्ठिराच्या गृहांत प्रवेश झाला.

एकपाद-देशांतील नृपालांनीं वनगायी, शुक, इंद्रधनुष्य व संध्यामेघ इत्यादिकांसारखे विविध वर्णांचे अनेक अश्व व अगणित सुवर्ण युधिष्ठिराला अर्पण केलें. त्याचप्रमाणें चीन, शक, अरण्यवासी बर्बर, वार्ष्णेय हारहूण, कृष्ण, व हिमालयाच्या उंच-सखल प्रदेशांतील अनेक प्रकारचे पर्वतवासी जन, यांनीं द्वारावर प्रतिबंध झाला असतांहि काळ्या मानेचे, उंच बांध्याचे, वेगवान् व दशदिशांत प्रसिद्ध असलेले दहा हजार गर्दभ युधिष्ठिराला समर्पण केले.

हे महाराज, बाल्हीक व चीन देशांत तयार झालेलीं विस्तीर्ण, रंगीत व मृदु वस्त्रें, चित्र-विचित्र आकृति व वेलबुट्टी यांनीं युक्त असलेलीं रेशमीं वस्त्रें, ‘ रंकु ’-संज्ञक मृगाच्या केसांचीं तंतुरहित अतिशय गुळगुळीत वस्त्रें व अजिनें; तीक्ष्ण धारेचीं खड्गें, कुऱ्हाडी इत्यादि शस्त्रें; पाश्चात्य देशांतील परशु, अनेक प्रकारचीं रस-गंधयुक्त सुगंधी द्रव्यें व विविध रत्नें इत्यादि असंख्य वस्तूंचा कर घेऊन आलेले लोक आंत प्रवेश करण्यास प्रतिबंध झाल्यामुळें द्वारांतच तिष्ठत उभे होते. तसेंच, शक, तुषार, कंक, रोमश व शृंगी या देशांतील प्रमुख लोकांनीं

लक्षावधि शीघ्रगामी बलाढ्य गज, जातिवंत अश्व व अपरिमित सुवर्ण इत्यादिकांचा कर आणलेला असूनहि द्वारपालांनीं निवारण केल्यामुळें त्यांना बाहेरच तिष्ठत रहावें लागलें.

हे राजा, तेथील सर्व आसनें, सिंहासनें, वाहनें व मंचकादि शय्या हीं सर्व हस्तिदंती असून त्यांवर सुवर्णाच्या कोंदणांत विविध रत्नें बसविलीं होतीं.

हे तात, पौरस्त्य देशांतील राजे विचित्र कवचें, विविध शस्त्रें, व्याघ्रचर्मांनीं मढविलेले व शीघ्र गमन करणाऱ्या अश्वांनीं युक्त असलेले अनेक आकारांचे सुवर्ण रथ, नाराच व अर्धनाराच बाण, हत्तींच्या मूल्यवान् झुली आणि विविध रत्नें इत्यादि कर घेऊन महात्म्या पांडवांच्या यज्ञमंडपांत आले. २. ९. ५१.

अध्याय ५२ वा.

[१ युधिष्ठिराच्या यज्ञांत कर घेऊन आलेल्या नृपालांचें कथन.]

(१) दुर्योधन—हे निष्पापा, त्या युधिष्ठिराला राजसूय यज्ञासाठीं अनेक राजांनीं करार्थ केवढा मोठा धनसंचय आणून दिला, त्याचें आणखीं वर्णन करितों, तें ऐक. मेरु व मंदर या पर्वतांच्या मध्य प्रदेशांतून शैलोदा नदी वाहते. त्या नदीतीरावरील किचकवेणूच्या रम्य छायेंत राहणारे खस, एकासन, अर्ह, प्रदर, दीर्घवेणु, पारद, कुलिंद, तंगण व परतंगण, हे सर्व नृपाल युधिष्ठिराकडे आले. त्यांनीं मुंग्यांनीं वारुळांतून काढल्यामुळें 'पिपीलिक'-नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या सुवर्णाच्या राशी हत्तीवर लादून आणल्या होत्या. त्या कुडवांनीं मोजून घेतल्या.

दुसरे पर्वताधीश नृपति कृष्ण, ललाम व चमर या नांवाचे व दुसरेहि चंद्रकिरणासारखे शुभ्र मणी, रुचकर मध, जलांनीं वाहून आणलेलीं पुष्पें, उत्तर कैलासावरील प्रभावशाली ओषधि, इत्यादि दुर्लभ पदार्थांचा कर घेऊन आले होते, परंतु त्यांना त्या अजातशत्रु धर्मराजाच्या प्रवेशद्वारीं प्रतिबंध झाल्यामुळें ते सर्व राजे विनयपूर्वक तेथेंच तिष्ठत राहिले.

हे राजेश्वरा, हिमालयाच्या पलीकडील, उदयाचल पर्वतावरील, कारूपदेशांतील, समुद्रतीरावरील व पर्वताच्या सभोंवार रहाणारे भूप आणि फलमूलाहार करून चर्में पांघरणारे अनेक सशस्त्र शूर किरात मीं तेथें पाहिले. त्यांनीं चंदन, अगरु व कृष्णागरु; बहुमोल चर्में, रत्नें सुवर्ण व सुगंधी द्रव्यें यांच्या राशी आणल्या होत्या. पण हे प्रभो, ते सर्व किरातजातीच्या दहा हजार

दासी, दूर दूर देशांतील पशु, पक्षी व इतर रमणीय वस्तु, पर्वतांवरील खाणींतील सोनें, इत्यादि दुर्लभ पदार्थांची खंडणी आणूनहि प्रवेश द्वारीं तिष्ठत बसले होते.

त्याचप्रमाणें हे राजा, अर्जुनादि चारी भ्रात्यांनीं दिग्विजयाच्या प्रसंगीं कैरात, दरद, इत्यादि ज्या ज्या क्षत्रिय जातींना जिंकिलें होतें त्या सर्वांनीं धर्मराजासाठीं अगणित वित्त आणिलें. तें सुवर्ण, रत्नें, गज, अश्व, रथ, वस्त्रें, इत्यादि विविध प्रकारचें होतें.

राजा, या भूलोकांतील राजे दाही दिशांतून असें विविध धन घेऊन आले, यांत मोठेंसें आश्चर्य नाहीं. पण इंद्राचा अनुचर जो चित्ररथ गंधर्व त्यानेंहि धर्मराजाला वायूसारखे वेगवान् चारशें अश्व आणून दिले. हृष्ट झालेल्या तुंबुरु-गंधर्वानें शंभरच अश्व आणिले होते, पण त्यांचा वर्ण आम्रवृक्षाच्या पल्लवासारखा असून त्यांतील प्रत्येकाच्या गळ्यांत रत्नजडित सुवर्णमाला होती. शुकर-देशाच्या कौरव्य-राजानें युधिष्ठिराला शेंकडों उत्कृष्ट गज दिले. मत्स्यराज विराटानें त्याला दोन हजार मदोन्मत्त हत्ती अर्पण केले. ते सर्व सुवर्णमालांनीं युक्त होते. पांशु-राष्ट्राच्या वसुदान-राजानें सव्वीस गज व दोन हजार वेगवान् तरुण अश्व आणिले होते. त्यानें ते सर्व पांडवांना अर्पण केले. द्रुपदानें पांडवांना असंख्य दासी, दास, गज, सव्वीस रथ व आपलें सर्व राज्यहि यज्ञासाठीं निवेदन केलें. वार्ष्णेय वासुदेवानें अर्जुनाचा मोठा सन्मान करण्यासाठीं त्याला हजारों गजेंद्र अर्पण केले. कृष्ण व अर्जुन हे परस्परांचे आत्मेच आहेत. पार्थ जें जें सांगेल तें तें कृष्ण निःसंशय करील. तो धनंजयासाठीं आपला प्रिय स्वर्गलोकहि टाकील व उलट धनंजय कृष्णासाठीं आपल्या प्राणांचाहि परित्याग करील असें मला वाटतें.

हे महाराज, चोल व पांड्य सुवर्णकुंभांतून सुवासिक चंदनरस आणि मलय व दर्दुर पर्वतांवरून चंदन व अगरु यांचे ढीग घेऊन आले. त्यांनीं तेजस्वी मणि, रत्नें, सुवर्ण व सूक्ष्म वस्त्रेंहि आणिलीं होतीं. पण त्यांनाहि युधिष्ठिराच्या मंदिरांत प्रवेश करितां आला नाहीं! हे राजा, सिंहलद्वीपाच्या राजांनीं समुद्रांतील शेंकडों सारभूत वैदूर्यमणि व मुक्ताफळें आणिलीं होतीं. त्याचप्रमाणें हत्तींच्या मूल्यवान् झुलीहि आणिल्या होत्या. त्यांवर जरतारी विचित्र काम केलें होतें. तथापि तें सर्व धन आणणाऱ्या लोकांना द्वारपालांनीं प्रतिबंध केल्यामुळें प्रवेशद्वारींच तिष्ठत उभें रहावें लागलें.

हे तात, युधिष्ठिरावर प्रेम करणारे ब्राह्मण, त्याच्या भ्रात्यांनीं पराभूत केलेले क्षत्रिय, कर देणारे वैश्य व शुश्रूषा करणारे शूद्र धर्मराजाकडे अतिशय प्रीतीनें व आदरानें आले. सर्व म्लेच्छ, ब्राह्मणादि सर्व वर्ण, निरनिराळ्या देशांतील अंत्यजाति, या सर्वांचा तेथें फारच मोठा समुदाय जमला होता. त्यामुळें तें युधिष्ठिराचें नगर स्वर्गलोकाप्रमाणें भासलें. तेथें आलेल्या राजांनीं त्या माझ्या शत्रूंना आणून दिलेल्या अगणित उच्च-नीच वस्तु पाहून मला असह्य दुःख झालें व 'आपण आतां यापुढें जिवंतहि राहूं नये' असें वाटलें.

राजन्, पांडवांच्या शिध्यावर व शिजलेल्या अन्नावर उपजीविका करणाऱ्या भृत्यांची संख्याहि अशीच अद्भुत आहे. तीन पद्म घोडेस्वार, दहा हजार माहुत व एक कोटि रथसेवक असून, पदातींची तर गणतीच नाहीं. त्या नगरामध्यें सर्व कार्यें व्यवस्थित चालू होतीं. कोठें धान्याचें माप चाललें होतें. कोठें विपुल अन्न शिजत होतें. कोठें अन्न वांटण्याचा क्रम चालू होता व कोठें ब्राह्मणांचा पुण्याह ध्वनि ऐकूं येत होता. गायक मंगलकारक गायन करीत असून वादक मंगल वाद्यें वाजवीत होते.

राजा, त्या युधिष्ठिराच्या घरीं असंख्य लोक जमले होते, पण त्यांतील कोणालाहि खावयास मिळालें नाहीं, प्यावयास मिळालें नाहीं, वस्त्रालंकार मिळाले नाहींत, किंवा त्यांतील कोणाचा आदरसत्कार झाला नाहीं, असें माझ्या पहाण्यांत आलें नाहीं. सर्व जातींच्या व वर्णांच्या लोकांचा तेथें सर्वप्रकारें योग्य सत्कार होत असे. राजा, मीं पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें युधिष्ठिर अठ्ठयायशीं सहस्र ब्राह्मणांचें नित्य पोषण करीत असतो व तेहि त्या राजावर सुप्रसन्न होऊन त्याच्या शत्रूंचा क्षय व्हावा, असा प्रत्यहीं आशीर्वाद देतात. धर्मराजाच्या घरीं दहा हजार ऊर्ध्वरेते यति नित्य सुवर्णपात्रांत भोजन करितात.

हे महाराज, पांडवपत्नी द्रौपदी ब्राह्मणांपासून शूद्रांपर्यंत, अंध-पंगूंपासून बाल-गोपालांपर्यंत कोणीं भोजन केलें व कोणीं केलें नाहीं, याचा स्वतः शोध करून व सर्व आबालवृद्ध स्त्री-पुरुष तृप्त झाले आहेत असें पाहून मग भोजन करिते. हे भारता, कुंतीपुत्राला कर न देणारे एक पांचाल व दुसरे वृष्णि-अंधक असे दोघेच होते. पांचाल संबंधी असल्यामुळें व वृष्णि-अंधक मित्र असल्यामुळें युधिष्ठिरानें त्यांच्यापासून कर घेतला नाहीं. २. ९. ५२.

अध्याय ५३ वा.

[१ यज्ञाचें वर्णन व दुर्योधनाचा संताप.]

(१) दुर्योधन—हे वीर्यवान् महाराजा, सत्यप्रतिज्ञ, महाव्रत, विद्वान्, वक्ते, वेदान्तज्ञानरूपी पवित्र जलांत ज्यांनीं अवभृत स्नान केलें आहे, असे धैर्यसंपन्न, अकार्यभीरु, यशस्वी, मूर्धाभिषिक्त व धर्मात्मे असे जे श्रेष्ठ राजे तेथें आले होते, ते सर्वहि युधिष्ठिराच्या यज्ञांत त्याची सेवा करीत होते. त्या राजांनीं ब्राह्मणांना दक्षिणा देण्यासाठीं विपुल दूध देणाऱ्या अरण्यांतील हजारों गायी आणलेल्या मीं प्रत्यक्ष पाहिल्या. श्रेष्ठ राजांनीं आपला स्वाभाविक अभिमान टाकून युधिष्ठिराच्या अभिषेकासाठीं लागणाऱ्या उच्च-नीच वस्तु मोठ्या आदरानें उचलून आणिल्या.

बाह्लिकानें सुवर्णभूषित रथ आपल्या हातांनीं ओढून आणिला. सुदक्षिण राजानें कांबोज देशांतील शुभ्र अश्व त्याला जोडिले. युधिष्ठिरावर अनुरक्त असलेल्या महाबलाढ्य सुनीथ-राजानें अनुकर्ष म्हणजे रथाच्या खालीं जोडण्याचें काष्ठ आणिलें, चेदिपतीनें ध्वज आणिला व तो स्वतः त्याच्या रथावर उभारिला. दाक्षिणात्यानें कवच, मागधानें पुष्पमाला व शिरोवेष्टन, महाधनुर्धर वसुदानानें एक मोठा साठ वर्षांचा मत्त गजेंद्र, मत्स्यानें धनपूर्ण अनेक शकट, एकलव्यानें सुंदर पादत्राणाची जोडी, आवंत्यानें अभिषेकासाठीं निरनिराळ्या पवित्र जलाशयांतील उदक, चेकितानानें बाणांचा भाता, काश्यानें धनुष्य व शल्यानें सुवर्णभूषित कोशासह तीक्ष्ण धारेचें खड्ग आणिलें.

नारद व असित देवल यांना पुढें करून धौम्य व महा तपस्वी व्यास यांनीं युधिष्ठिराला अभिषेक केला. जामदग्न्यासह इतरहि वेदपारंगत महर्षि मोठ्या प्रसन्न चित्तानें त्यावेळीं युधिष्ठिराच्या सभोंवार उभे राहिले. ज्याप्रमाणें स्वर्गांत सप्तर्षि देवेंद्राजवळ येऊन उभे राहतात, त्याप्रमाणें मंत्रयुक्त विपुल दक्षिणा देणाऱ्या युधिष्ठिरापाशीं हे सर्व महर्षि उभे होते.

सत्य पराक्रमी सात्यकीनें युधिष्ठिरावर छत्र धरिलें. धनंजय व भीमसेन दोन व्यजनें हातांत घेऊन वारा घालीत होते आणि नकुल-सहदेव दोन शुद्ध चामरें वारीत होते. पूर्व कल्पामध्यें प्रजापतीनें इंद्राला जो वारुण शंख दिला होता, तोच समुद्रानें युधिष्ठिराला आणून दिला. विश्वकर्म्यानें त्या शंखावर निष्कसहस्र सुवर्णानें सुंदर वेलबुट्टी काढिली होती. हे राजा, कृष्णानें त्या शंखानें त्याला अभिषेक केलेला पाहून मला तर मूर्च्छाच आली.

राजा, पूर्वादि तिन्ही दिशांतील समुद्रांकडे सर्व लोक जाऊं शकतात, पण उत्तर दिशेकडे पक्ष्यांवांचून दुसरें कोणी जाऊं शकत नाहीं. असें असूनहि दिग्विजयी अर्जुन उत्तर समुद्रापर्यंत जाऊन विपुल धन घेऊन आल्याचा वृत्तान्त मीं तुला पूर्वीं सांगितलाच आहे.

हे राजा, युधिष्ठिराचा अभिषेक चालला असतां शेंकडों मंगलकारक शंख वाजूं लागले. त्यांचा तो गंभीर ध्वनि ऐकून माझ्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. त्यावेळीं तेजोहीन असलेले राजे भयभीत होऊन भूमीवर पडले. तेव्हां ज्यांचें दर्शन परस्परांस प्रिय आहे, असे सत्त्वस्थ व वीर्यसंपन्न धृष्टद्युम्न, पांच पांडव, सात्यकी व आठवा केशव, हे सर्वहि मूर्छित झालेल्या इतर राजांना व मलाहि पाहून हंसले.

युधिष्ठिराचा अभिषेकसमारंभ समाप्त झाल्यावर अतिशय हृष्ट झालेल्या अर्जुनानें ज्यांचीं शिंगें सुवर्णानें भूषित आहेत, असे पांचशें वृषभ ब्राह्मणांना दिले. युधिष्ठिर राजसूय यज्ञ करून हरिश्चंद्राप्रमाणेंच अप्रतिम ऐश्वर्यानें युक्त झाला व सर्व नृपालांहून अधिक शोभला. मला वाटतें कीं त्या राजाप्रमाणें रंतिदेव, नाभाग, यौवनाश्व, मनु, पृथुराजा, वैन्य, भगीरथ, ययाति व नहुषहि शोभला नसेल. कारण युधिष्ठिराची संपत्ति अभूतपूर्व आहे, यांत शंका नाहीं.

हे प्रभो, पार्थाचें हें हरिश्चंद्रासारखें अलौकिक ऐश्वर्य पाहून माझें जीवित श्रेयस्कर आहे, असें तुला कसें वाटतें! असल्या वैभवावांचून जिवंत राहण्यांत काय अर्थ आहे! हें द्वापरयुग असूनहि त्यांत कनिष्ठांचा अत्यंत उत्कर्ष व ज्येष्ठांचा अत्यंत ऱ्हास झालेला पाहून हें युग एखाद्या अंध विधात्यानें युक्त झालें आहे, म्हणजे याचा विधाता जणुकाय अंध आहे असें मला वाटतें. हे राजा, युधिष्ठिराचें तें ऐश्वर्य अवलोकन करून माझें मन अस्वस्थ झालें आहे. मीं पुष्कळ विचार केला, पण तें शांत होत नाहीं. उत्तरोत्तर अधिकच संतप्त होत आहे. त्यामुळेंच हे कुरुश्रेष्ठा, मी असा कृश, निस्तेज व संतप्त झालों आहें. २. ९. ५३.

अध्याय ५४ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा दुर्योधनाला उपदेश.]

(१) धृतराष्ट्र—हे दुर्योधना, तूं माझ्या ज्येष्ठ पत्नीचा पुत्र असून जन्माच्या क्रमानेंहि ज्येष्ठच आहेस. यास्तव तूं पांडवांचा द्वेष करूं नकोस. द्वेष करणाराला जसे क्लेश भोगावे लागतात, तसेंच मरणहि प्राप्त होतें. युधिष्ठिर कधींहि दुसऱ्याशीं कपटाचरण करीत नाहीं. तुझें व त्याचें ऐश्वर्य सारखेंच आहे, कारण तुला व त्याला राज्याचा विभाग सारखाच मिळालेला आहे. तो तुझ्या मित्रांशींहि द्रोह करीत नाहीं, असें असतांना हे बाळा, तुझा द्वेष न करणाराशीं तूं अशा प्रकारचा दीर्घ द्वेष कां बरें करीत आहेस ! तूं पांडवांसारखाच कुलीन व वीर्यवान् असतां मोहानें त्यांच्या संपत्तीची इच्छा कां करितोस !

हे पुत्रा, शांत हो. शोक करूं नकोस. तुला यज्ञाच्या ऐश्वर्याचीच इच्छा असेल, तर ज्यांत सप्तगायत्री हेच तंतु आहेत असा यज्ञ तूंहि ऋत्विजांकडून करीव. म्हणजे तुलाहि अनेक राजे विपुल धन, अमूल्य रत्नें, आभरणें इत्यादि मोठ्या प्रेमानें आणून देतील. अरे बाबा, परद्रव्याचा अभिलाष धरणें हें अत्यंत अनार्याचरण आहे. प्राप्त स्थितींत समाधान मानून स्वधर्मानें वागणाराच सुखी होतो. परधनावर लुब्ध न होतां स्वकर्मांतच निमग्न राहून प्राप्त संपत्तीचें रक्षण करणें हेंच वैभवाचें लक्षण आहे. जो पुरुष विपत्तींतहि खेद न मानितां नित्य दक्ष, उत्साही व नम्र असतो, त्याचें सर्वदा कल्याणच होतें. हे वत्सा, पांडव तुझे बाहु आहेत, त्यांचा विच्छेद करणें म्हणजे स्वतःचाच नाश करण्यासारखें आहे. यास्तव बाहूंसारख्या असणाऱ्या त्यांना तूं तोडूं नकोस. केवळ भ्रात्यांच्या धनासाठीं तूं मित्रद्रोह करूं नकोस.

दुर्योधना, तूं पांडुपुत्रांचा द्वेष करूं नकोस. त्यांचें जें वित्त तें तुझेंच भ्रातृधन आहे. कारण त्यांचे व तुझे पितामह एकच आहेत. मित्रद्रोहांत फार मोठा अधर्म आहे. यास्तव तूं यज्ञांत आपल्या संपत्तीचा सद्व्यय कर. तुला इष्ट असलेल्या विषयांचा उपभोग घे. स्त्रियांशीं क्रीडा कर व निरामय होऊन शांत चित्तानें रहा. २. ९. ५४.

अध्याय ५५ वा.

[१ धृतराष्ट्रनिषेधपूर्वक दुर्योधनाचा संताप.]

(१) **दुर्योधन**—हे तात, ज्याला स्वतःची ऊहापोहकुशल बुद्धि नसते, तर जो केवल बहुश्रुत असतो तो पुरुष, सर्व पदार्थ ढवळणारी पळी जशी कोणत्याहि पदार्थाची चव जाणत नाहीं, तसा शास्त्रार्थ जाणत नाहीं. एका नांवेला बांधलेल्या दुसऱ्या नांवेप्रमाणें तूं मलाहि पराधीन करून स्वतःबरोबर बुडवूं पहात आहेस. पण तूं स्वतः ज्ञाता असून मला मोहित कां करितोस ! तुझें स्वार्थाकडे लक्ष नाहीं, कीं तूं माझा द्वेष करीत आहेस ! ज्यांचा तूं शास्ता आहेस ते आम्ही धृतराष्ट्रपुत्र असून नसल्यासारखेच आहोंत. द्यूतानें तत्काल संपत्ति प्राप्त करून घेण्याचा सुलभ मार्ग सोडून तूं ' यज्ञ करावा म्हणजे राजे विपुल धन आणून देतील, ' असा भविष्यत्कालीन लाभाचा उपाय सांगतोस. तेव्हां तुला काय म्हणावें !

खरोखर, ज्याचा नेता दुसऱ्याच्या बुद्धीनें चालणारा असतो, तो आपल्या इष्ट मार्गाला खात्रीनें मुकतो, हें जाणत असतांना त्याचे अनुयायी त्याच्या मार्गाला कसे बरें अनुसरतील ! याच न्यायानें तूं जो आमचा अग्रणी, तो विदुराच्या बुद्धीनें चालूं लागल्यास आम्ही तें कसें मान्य करावें ! हे राजन्, विचारी, वृद्ध व जितेंद्रिय असलेला तूं आम्हीं स्वकार्य करीत असतांना, त्यापासून आम्हांला असा वारंवार मोहानें निवृत्त कां करितोस ! आमच्या हिताचें कांहींच सांगत नाहींस. ' लौकिक नीतीहून राजनीति अगदीं भिन्न आहे ' असें बृहस्पतीचें वचन आहे. यास्तव राजानें सदैव स्वार्थाच्या विचारांत दक्ष रहावें. शत्रूवर जय मिळविण्याकडेच नेहमीं क्षत्रियांची प्रवृत्ति असावी. मग त्यांत धर्म असो किंवा अधर्म असो. स्ववृत्तीची चिकित्सा करण्यांत काय अर्थ आहे ! तस्मात् हे महाराज, तुझा हा निवृत्तिरूप धर्म उत्कर्ष पावण्याची इच्छा करणाऱ्या आम्हांला इष्ट वाटत नाहीं.

हे तात, ज्याप्रमाणें सारथि चाबकानें अश्वांना ताब्यांत ठेवितो, त्याप्रमाणें शत्रूचें उज्ज्वल ऐश्वर्य प्राप्त करून घेण्याची इच्छा करणारानें सर्व दिशा आपल्या अधीन ठेविल्या पाहिजेत. शत्रूचा नाश करणारें जें गुप्त किंवा प्रकट साधन तेंच खरें शस्त्र होय. केवल शरीराचा छेद करणारें शस्त्र नव्हे. हे राजा अपकार करणारा प्रत्येक प्राणी हा शत्रुच आहे. ' पांडव तसे नाहींत, '

असें तूं म्हणतोस; परंतु 'हा शत्रु व हा मित्र' असें कोठें लिहिलेलें नसतें किंवा त्याचें कांहीं विशेष चिह्नहि नसतें. तर ज्याच्यापासून संताप होतो, तोच शत्रु होय. असंतोष हेंच संपत्तीचें मूळ आहे, म्हणून मी तेंच इच्छीत आहें. हे राजन्, स्वतःच्या उत्कर्षाचा प्रयत्न करणें हीच परम नीति होय. धन किंवा ऐश्वर्य यांवर कधींहि ममत्व ठेवूं नये. कारण पूर्वीं एखाद्या नृपतीनें संपादिलेल्या राज्याचें दुसरा एखादा राजा जेव्हां हरण करितो, तेव्हां त्याचा तो राजधर्मच म्हटला जातो.

हे प्रभो, इंद्रानें द्रोह न करण्याची प्रतिज्ञा करूनहि नमुचि दैत्याचा-शिरश्छेद केला व इंद्राच्या त्या कृत्याचा गौरव झाला. ही सनातन नीति आहे. हे महाराज, बिळांत रहाणाऱ्या प्राण्याला ज्याप्रमाणें सर्प ग्रासून टाकितो, त्याप्रमाणेंच कोणाशीं वैर न करणारा राजा व प्रवास न करितां एकाच ठिकाणीं रहाणारा संन्यासी या दोघांना भूमि ग्रासते.

हे विशांपते, वस्तुतः पुरुषाला जन्मतः शत्रुच नाहीं. ज्यांच्या उपजीविकेचा व्यवसाय समान असतो, ते परस्परांचे शत्रुच होत. त्याहून इतर कोणी शत्रु नाहींत. शत्रुपक्षाची समृद्धि होत असतांना जो मोहानें त्याची उपेक्षा करितो, त्याचा तो शत्रु अपथ्यसेवनानें वाढविलेल्या रोगाप्रमाणें समूळ नाश करितो.

हे आजमीढा, एखाद्या वृक्षाच्या मुळाशीं वाढलेलें मुंग्यांचें वारूळ ज्याप्रमाणें त्या वृक्षाला पोखरून टाकितें त्याप्रमाणें शत्रु अल्प जरी असला, तरी त्याची उपेक्षा केली असतां तो आपल्या पराक्रमानें वृद्धि पावून प्रतिपक्षाची हानि करितो. यास्तव हे राजा, शत्रूच्या उत्कर्षानें तूं आपल्याला कृतार्थ मानूं नकोस. बुद्धिमान् लोकांना संमत असलेली ही नीति विद्वानांनीं शिरसा मान्य करणेंच योग्य होय. हे तात शरीराच्या स्वाभाविक वाढीप्रमाणें जो ऐश्वर्याच्या वृद्धीची आकांक्षा करितो, त्याचाच ज्ञातीमध्यें उत्कर्ष होतो आणि अशाप्रकारच्या वृद्धीचें जें साधन तोच पराक्रम होय. मीं जर पांडावांचें तें अपूर्व ऐश्वर्य पाहिलेंच नसतें तर मी त्यांच्या संपत्तीचा अभिलाष धरिला नसता. परंतु आतां मात्र मी त्यांचें तें सर्व ऐश्वर्य हरण तरी करीन, किंवा युद्धामध्यें मरण तरी पावेन, असा माझा निश्चय झाला आहे. हे राजा, पांडवांचा नित्य उत्कर्ष होत आहे आणि आम्ही उत्कर्षहीन झालों आहोंत. अशा स्थितींत माझ्या जीविताचा तरी काय उपयोग! २. ९. ५५.

अध्याय ५६ वा.

[१ शकुनीचें द्यूतास प्रोत्साहन. २ दुर्योधन व धृतराष्ट्र यांचा त्याविषयीं संवाद. ३ अमात्यास सभागृहनिर्माण करण्याची व विदुरास पांडवांस आणण्याची आज्ञा.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, याप्रमाणें दुर्योधनाचें भाषण ऐकून शकुनि त्यास म्हणाला—" हे विजयी वीरांतील श्रेष्ठ दुर्योधना, पांडुपुत्र युधिष्ठिराची जी संपत्ति पाहून तूं इतका संतापला आहेस, ती सर्व मी द्यूतांत निःसंशय हरण करीन. पण तूं त्या कुंतीपुत्र युधिष्ठिराला सत्वर आह्वान कर. कोणत्याहि संकटांत न पडतां, सैन्याशीं तोंड देऊन युद्ध न करितां, मी केवळ फांसे टाकून द्यूत खेळण्यांत अनभिज्ञ असलेल्या त्या ज्येष्ठ पांडवाला खात्रीनें जिंकीन. हे कौरवा, '**पण**' हेंच माझें धनुष्य, '**फांसे**' हेच शर, 'फांसे टाकण्याचें **कौशल्य**' हीच धनुष्याची दोरी, आणि 'फांसे टाकण्याचें **स्थान**' हाच माझा रथ आहे असें तूं समज."

(२) शकुनीचें हें उत्साहपूर्ण भाषण ऐकून दुर्योधनानें द्यूतासाठीं पूर्वीप्रमाणें आपल्या पित्याची अनुज्ञा मागितली व धृतराष्ट्रानेंहि 'विदुराच्या विचारानें संमति देईन' असें पूर्ववत् उत्तर दिलें. तें ऐकून दुर्योधन पुनः म्हणाला—"हे तात, विदुर निःसंशय तुझा बुद्धिभेद करील. कारण तो जसा पांडवांच्या हितामध्यें तत्पर असतो, तसा माझ्या हिताविषयीं नसतो. हे कुरुनंदना, कोणत्याहि दोन पुरुषांचें मत एकसारखें केव्हांहि नसतें. यास्तव [1]दुसऱ्याच्या सामर्थ्यावर आपलें कार्य कधींहि आरंभूं नये. परबुद्धि विनाशकारक असते. जो मूढ मनुष्य स्वतःचें परिपालन करण्यास भितो, तो वर्षा-ऋतूंत भिजलेलें शुष्क तृण जसें जागच्याजागीं कुजून जातें, तसा शवटीं क्लेश पावतो. त्याच न्यायानें आम्ही भीतीनें द्यूतादिकांचा परिहार केल्यास आमचीहि तशीच स्थिति होईल. हे राजन्, [2]व्याधि किंवा मृत्यु, हे यावयाचे झाले म्हणजे ते 'यानें आपलें श्रेय साधलें आहे किंवा नाहीं' याची वाट पहात नाहींत, यास्तव जोंवर सामर्थ्य आहे तोंवरच स्वतःचें श्रेय साधून घ्यावें."

धृतराष्ट्र—हे पुत्रा, बलवानांशीं वैर करणें, मला मुळींच आवडत नाहीं. वैरामुळें मनुष्य आपल्या मानसिक पूर्वावस्थेपासून च्युत होतो. वैर हें 'लोह-

---

१ नारभेतान्यसामर्थ्यात्पुरुषः कार्यमात्मनः। २ न व्याधयो नापि यमः प्राप्तुं श्रेयः प्रतीक्षते। यावदेव भवेत् कल्यस्तावच्छ्रेयः समाचरेत्॥

रहित शस्त्रच' आहे. हे दुर्योधना, तूं या द्यूतरूप अनर्थहेतूला आपल्या श्रेयाचें साधन मानीत आहेस, परंतु तें कलहांत गुंतविणारें आहे. तें एकदा प्रवृत्त झालें कीं त्याचें पर्यवसान खड्ग व बाण या युद्धसामग्रींत खात्रीनें होत असतें.

दुर्योधन—हे महाराज, नलादि प्राचीन राजे द्यूतांत प्रवृत्त झालेले आहेत. परंतु त्यापासून त्यांतील कोणाचा नाश झालेला नाहीं, किंवा युद्धहि उद्भवलें नाहीं. यास्तव हे राजन्, शकुनीच्या बोलण्याला अनुमति देऊन तूं आजच सत्वर सभा तयार करण्याची आज्ञा कर. द्यूत खेळणाऱ्या आमचें 'द्यूत' हेंच श्रेष्ठ सुखाचें द्वार आहे व तें जसें आम्हांला हितावह आहे, तसेंच प्रतिपक्षालाहि हितावह होण्याचा संभव आहे. कारण त्यापासून शत्रूचा पराभव आणि धनलाभ हीं दोन्ही साधतात. हें अशाप्रकारचें दुहेरी सुख केवळ धनानें किंवा यज्ञादिकांनींहि साधत नाहीं. यास्तव तूं आम्हांला पांडवांशीं द्यूत खेळण्याची संमति दे.

धृतराष्ट्र—हे नरेंद्रा, तुझे हे विचार मला मान्य नाहींत. या उपर तुला जें योग्य वाटेल तें कर. परंतु जेव्हां पश्चात्तापाचा प्रसंग येईल, तेव्हां तुला माझ्या या वचनाचें स्मरण होईल. तुझें हें भाषण धर्मयुक्त नसल्यामुळें परिणामीं हितावह होणार नाहीं. ऊहापोहकुशल, विवेकी व ज्ञानी विदुरानें याचा दुष्परिणाम पूर्वींच जाणला आहे व त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें या द्यूतामुळें क्षत्रियजातीचा नाश करणारें महद्भय अवश्य प्राप्त होईल.

(३) राजा जनमेजया, याप्रमाणें बोलून बुद्धिमान् धृतराष्ट्रानें 'दैव परम दुस्तर आहे' असा निश्चय केला व पुत्राच्या अध्यांवचनांत रहाणाऱ्या आणि त्यामुळेंच दुर्दैवानें मूढबुद्धि बनलेल्या त्या राजानें आपल्या अमात्यांस पूर्वोक्त विस्तीर्ण सभागृह सत्वर निर्माण करविण्याची आज्ञा केली.

राजाची आज्ञा पाळण्यांत दक्ष असलेल्या त्याच्या सेवकांनीं तत्काल सर्व द्रव्य-सामग्री व कुशल शिल्पी आणविले व अल्पावधींतच सुवर्णाच्या आसनांनीं युक्त असलेलें तें रत्नजडित सुंदर सभास्थान तयार झाल्याचें राजाला निवेदन केलें.

तेव्हां धृतराष्ट्रानें आपला विद्वान् मुख्य मंत्री जो विदुर त्याला बोलावून म्हटलें—" हे विदुरा, तूं राजपुत्र युधिष्ठिराकडे जा व विविध सिंहासनें, शय्या-इत्यादिकांनीं युक्त असलेली ही रत्नजडित सभा पहाण्यासाठीं त्याला भ्रात्यां-सह घेऊन ये व 'येथें येऊन या सभेंत एकदा आपल्या सुहृदांबरोबर प्रेमानें द्यूतहि खेळा,' असें त्यांस माझ्या आज्ञेनें सांग. २. ९. ५६.

अध्याय ५७ वा.

[१ द्यूताविषयीं विदुराचा निषेध व धृतराष्ट्राचें दैवावलंबन.]

(१) **वैशंपायन—हे पारिक्षिता, राजा धृतराष्ट्रानें ' दैव दुस्तर आहे' असें मानून पुत्राचें म्हणणें जरी मान्य केलें तरी विद्वद्वर विदुराला आत्याचें हें कृत्य** अत्यंत अन्यायाचें वाटलें. त्यानें त्याचें अभिनंदन केलें नाहीं. उलट तो त्याला म्हणाला—" हे नृपते, तुझें हें आज्ञावचन मला प्रशंसनीय वाटत नाहीं. तूं असें करूं नको. यापासून मला कुलक्षयाची भीति वाटते. हे नरेंद्रा, तुझे पुत्र भेदद्दष्टीनें पहात असल्यामुळें या द्यूताच्या योगानें त्यांचा व पांडवांचा निःसंशय कलह होईल. "

धृतराष्ट्र—हे धर्मज्ञा, दैव जर प्रतिकूल नसेल तर मला कलहाचें कांहींच कारण दिसत नाहीं. ब्रह्मदेवानें या सर्व सृष्टीला दैवाधीन करून ठेविलें आहे. ती स्वतंत्र नाहीं. पूर्वकर्मांच्या अनुसार ईश्वरच मनुष्याला शुभ अथवा अशुभ कर्मांत प्रवृत्त करितो. अंतर्यामीच्या प्रेरणेवांचून कोणतीहि जगच्चेष्टा होत नाहीं. याविषयीं "हा अंतर्यामीच ज्याचा या लोकांतून उद्धार करण्याची इच्छा करितो, त्याच्याकडून पुण्यकर्म करवितो आणि ज्याला अधोलोकीं नेण्याची इच्छा करितो, त्याच्याकडून पापकर्म करवितो." ही श्रुति[1] प्रमाण आहे. सर्व मनुष्यें दैवपरतंत्र आहेत, यास्तव हे विदुरा, तूं आतां त्या राजपुत्राकडे जा व अजिंक्य युधिष्ठिराला माझ्या आज्ञेनें सत्वर घेऊन ये. २. ९. ५७.

अध्याय ५८ वा.

[१ विदुराचें पांडवांकडे गमन. २ धृतराष्ट्राच्या आज्ञेनें युधिष्ठिराला द्यूताचें निमंत्रण. ३ त्याविषयीं त्या उभयतांचा संवाद. ४ पांडवांचें हस्तिनापुरास आगमन व सभाप्रवेश.]

(१) **वैशंपायन—हे राजा, याप्रमाणें धृतराष्ट्रानें विदुराला या कार्यांत हठानें नियुक्त केलें असतां तो धर्मज्ञ विदुर अतिशय वेगवान् व जातिवंत अश्वांनीं युक्त असलेल्या रथांत बसून मार्गस्थ झाला. थोड्याच अवधींत तो महात्म्या धर्मराजाच्या नगरासमीप आला. त्या महाबुद्धिमान् विदुरानें त्रैवर्णिक स्तुति**

---

१ स एव साधु कर्म कारयति तं यं उन्निनीषते
स एवासाधु कर्म कारयति तं यं अधो निनीषते। कौ. ३८ सु. उ. पृ. ८८२

करीत असतां युधिष्ठिराच्या नगरींत प्रवेश केला आणि तो धर्मज्ञ क्षत्ता कुबेराच्या भुवनाप्रमाणें असलेल्या भव्य राजमंदिरांत धर्मपुत्र युधिष्ठिरापार्शी गेला. त्यावेळीं त्या सत्यनिष्ठ, अजातशत्रु धर्मराजानें महात्म्या विदुराची यथाविधि पूजा व सत्कार करून त्याला पुत्रांसह धृतराष्ट्राचें कुशल विचारिलें.

युधिष्ठिर म्हणाला—हे महात्म्या, आज तुझें चित्त प्रसन्न दिसत नाहीं, तूं आमचें हित करण्यासाठींच आला आहेस ना! वृद्ध धृतराष्ट्राचे पुत्र त्याला अनुकूल आहेत ना व सर्व प्रजा त्याच्या आज्ञेंत वागते ना?

विदुर—हे युधिष्ठिरा, धृतराष्ट्र राजा पुत्र व आप्तजन यांसह महात्म्या इंद्रासारखा कुशल आहे. हे राजा, तो पुत्राच्या लोकप्रसिद्ध गुणांनीं संतुष्ट झाला आहे. म्हणजे दुर्योधनादिकांच्या दुर्गुणाचेंच त्याला मोठें कौतुक वाटतें. तो महात्मा विनीत, विशोक व आत्मरति होऊन राहिला आहे. [तो नीतीच्या विरुद्ध वागत असून दुर्योधन आपल्या इच्छेविरुद्ध वर्तन करीत असल्यामुळें फार कष्टी होत आहे. पुत्रलोभानें तो आपल्या उत्कर्षामध्येंच रत झाला आहे. धर्माकडे त्याची दृष्टि नाहीं.] ‘ राजा, तुझें कुशल आहेना व तुझ्या कोशादिकांचा अस्थानीं व्यय झालेला नाहींना’ असें तुला प्रथम विचारून घेऊन नंतर त्यानें तुला असें सांगावयास मला पाठविलें आहे.

“ हे पुत्रा, तुझ्या सभेसारखीच आम्हीं एक सभा निर्माण केली आहे. यास्तव तूं येथें येऊन आपल्या भ्रात्यांची ही अपूर्व सभा पहा. हे पृथापुत्रा, दुर्योधनादि भ्रात्यांच्या सहवासांत राहून तूं त्यांच्याशीं सुहृद्-द्यूत कर. म्हणजे प्रेमभावानें द्यूत खेळ व यथेच्छ क्रीडा कर. तुझ्या समागमानें आम्हांला व येथें आलेल्या सर्व कौरवांनाहि मोठा संतोष होईल आणि येथें आल्यानें आम्हीं त्या सभेंत जे द्यूतकार नेमलेले आहेत, त्या सर्व धूर्तांना तूं एकत्र पहाशील. ”

(२) राजा, इतकें बोलून विदुर पुनः त्या पांडुपुत्रास म्हणाला—“ युधिष्ठिरा, मी धृतराष्ट्राच्या आज्ञेनें तुला द्यूताचें आमंत्रण करावयास आलों आहें. यास्तव हे राजा, तूं त्याचा स्वीकार कर. ”

---

१ विदुर धर्मराजाशीं इतर लोकांसमक्ष बोलत असल्यामुळें त्यानें या आपल्या वाक्यांत गुण, विनीत, विशोक व आत्मरति हे शब्द द्व्यर्थी योजिले आहेत. युधिष्ठिर अर्थज्ञ असल्यामुळें त्यानें त्यांतील गूढ अर्थ जाणला. तोच आम्हीं कंसांत दिला आहे.

विदुराचें हें भाषण ऐकून युधिष्ठिर म्हणाला—हे पूज्य विदुरा, द्यूतामध्यें कलह अवश्य होतो, द्यूतांतील दोष जाणणारा कोणता विवेकी मनुष्य तें करावयास तयार होईल ! आम्हां पांडवांतील कोणालाहि तें आवडणें शक्य नाहीं. हे क्षत्त्या, तुला काय वाटतें ? आम्हीं द्यूत खेळावें हें तुला तरी मान्य आहे का ? आम्ही सर्व पांडव तुझ्या वचनांत स्थित आहोंत.

युधिष्ठिराचें हें विचारपूर्ण वचन ऐकून विदुर त्यास म्हणाला—हे धर्मराजा, द्यूत सर्व अनर्थांचें मूळ आहे, हें मी जाणतों व धृतराष्ट्राचें द्यूतापासून निवारण करण्याचा मीं पुष्कळ यत्नहि केला. पण तो निष्फळ होऊन राजानें मला आग्रहानें तुजकडे पाठविलें. युधिष्ठिरा, तूं विद्वान् आहेस, यास्तव त्या प्रज्ञाचक्षूचें हें वचन ऐकून यांत तुला जें श्रेयस्कर वाटेल, तेंच या प्रसंगीं कर.

(३) युधिष्ठिर—विदुरा, राजा धृतराष्ट्राच्या पुत्रांशिवाय तेथें आणखीं कोण कोण द्यूतकार जमले आहेत ? ज्यांच्याशीं असंख्य द्रव्याचा पण लावून आम्हांला खेळावयाचें आहे, त्यांचीं नांवें तूं आम्हांला सांग.

विदुर—हे युधिष्ठिरा, गांधारराज शकुनि, हा मुख्य द्यूतकार तेथें आहे. तो 'अतिदेवी' म्हणजे मर्यादेचें उल्लंघन करून द्यूत खेळणारा आहे. त्यामुळें तो द्यूतामध्यें तुमचे देह, भार्या, धन, इत्यादि सर्वांचा पण लावील. तसाच तो 'कृतहस्त' म्ह० आपल्या इच्छेप्रमाणें फांसे टाकण्यांत अति निपुण आहे. कारण त्याला अक्षविद्येचें तत्त्व पूर्णपणें अवगत आहे. त्याचप्रमाणें विविंशति, चित्रसेन, राजा सत्यव्रत, पुरुमित्र व जय हे त्या सभेंत द्यूतकार आहेत.

युधिष्ठिर—हे विदुरा, तर मग त्या सभेंत कपटाचा पुरस्कार करणारेच महा भयंकर द्यूतकर जमले आहेत, यांत संशय नाहीं. हें सर्व जगत् दैवाधीन आहे. खरोखर तें स्वतंत्र नाहीं. हे विद्वन्, मी धृतराष्ट्राच्या आज्ञेनें द्यूतासाठीं तेथें येऊं इच्छीत नाहीं. पण त्यानें आज्ञा केल्यास मी त्यापासून निवृत्तहि

१ 'अतिदेवी' व 'कृतहस्तः' अशीं दोन पदें मानून वर अर्थ केला आहे. पण 'अतिदेवीकृतहस्तः' असें एक पद मानिल्यास त्याचा अर्थ असा—देवी म्ह० महिषी द्रौपदी, तिच्याविषयीं ज्यानें आपला हात व्यापारयुक्त केला आहे, तो देवीकृतहस्तः, तिचा अभिलाष करणारे जे दुर्योधनादि त्यांचेंहि ज्यानें उल्लंघन केलें आहे, तो 'अतिदेवीकृतहस्तः' दुर्योधनादिक द्रौपदीचें हरण करण्याची नुस्ती इच्छाच करितात; पण हा द्यूतानें तिचें हरण करणारा आहे, असा याचा भावार्थ.

होणार नाहीं. कारण पिता पुत्राला सर्वदाच इष्ट आहे. तूंहि आमचा पिताच आहेस, यास्तव तूं जसें सांगशील तसें मी करीन. धृतराष्ट्रानें मला जिंकण्यासाठींच जर सभेमध्यें बोलिवलें नसेल तर मी शकुनीबरोबरहि द्यूत करीन. कारण युद्ध व द्यूत यांसाठीं कोणीं आह्वान केल्यास त्यापासून निवृत्त व्हावयाचें नाहीं, हें माझें शाश्वत व्रत आहे.

(४) राजा जनमेजया, विदुराला असें बोलून धर्मराजानें धन, स्त्रिया इत्यादिकांसह प्रवास करण्यास उपयुक्त असलेलें वाहनादि सर्व उपकरण सत्वर सज्ज करण्याची आज्ञा केली व दुसऱ्या दिवशीं तो महात्मा आपले भ्राते, मुख्य अमात्य, सर्व सेवक व स्त्रिया यांसह द्रौपदीला कृतांताचें मुख करून हस्तिनापुराकडे जावयास निघाला. पण 'द्यूत कुलक्षयाला कारण होणारें आहे' हें जाणणारेहि पांडव त्यासाठीं कसे निघाले ?' म्हणून म्हणशील तर, राजा, वीज चमकतांच नेत्र जसे दीपतात त्याप्रमाणें दैव पुरुषाच्या प्रज्ञेचें हरण करितें. पाशांनीं बद्ध केल्याप्रमाणें पुरुष दैवाधीन होतो, असा नियम आहे.

राजा, युधिष्ठिरहि हें सर्व जाणूनच, धृतराष्ट्राचें आह्वान नाकारतां न आल्यामुळें, विदुरासह कौरवांच्या राजधानीकडे जावयास निघाला. शत्रुनाशक धर्मराज आपल्या भ्रात्यांसह बाल्हिकदेशांतील अश्व जोडलेल्या रथांत बसून निघाला. धृतराष्ट्रानें कालाच्या संकेतामुळेंच ज्याला द्यूताचें आह्वान केलें आहे, असा तो भ्रातृपरिवेष्टित पांडवश्रेष्ठ ब्राह्मणांना पुढें करून जाऊं लागला असतां, आपल्या राजैश्वर्यानें अतिशय शोभला. हस्तिनापुरास गेल्यावर तो प्रथम धृतराष्ट्राच्या मंदिरांत प्रवेश करून त्यास भेटला. त्यानंतर त्या धर्मात्म्या पांडवानें भीष्म, द्रोण, कर्ण, कृप, अश्वत्थामा, सोमदत्त, दुर्योधन, शकुनि, दुःशासन, जयद्रथ व त्यांच्या पूर्वींच दुसरेहि जे राजे तेथें आले होते, त्या सर्वांकडे जाऊन त्यांची यथान्याय भेट घेतली. त्या महात्म्यानें श्रेष्ठांचा योग्य सत्कार केला.

त्यानंतर आपल्या भ्रात्यांसह त्या पराक्रमी युधिष्ठिरानें बुद्धिमान् धृतराष्ट्राच्या अंतःपुरांत प्रवेश केला. तेथें त्यानें सर्वप्रकारें पतीला अनुसरणाऱ्या देवी गांधारीचें दर्शन घेतलें. त्यावेळीं स्नुषांनीं परिवेष्टित झालेली गांधारी अश्विन्यादि नक्षत्रांनीं परिवेष्टित झालेल्या रोहिणीप्रमाणें त्याला दिसली. तिला अभिवादन केलें असतां, त्या साध्वीनेंहि त्याचें अभिनंदन केलें. त्यानंतर तो

---

१ दैवं हि प्रज्ञां मुष्णाति चक्षुस्तेज इवापतत् ।
धातुश्च वशमन्वेति पाशैरिव नरः सितः ॥

आजमीढ युधिष्ठिर वृद्ध प्रज्ञाचक्षूराजाला पुनः भेटला. तेव्हां त्यानेंहि युधिष्ठिराच्या मस्तकाचें अवघ्राण करून भीमप्रभृति चारी भ्रात्यांचें अभिनंदन केलें.

हे राजा, त्या प्रियदर्शन पुरुषश्रेष्ठ पांडवांना पाहून भीष्म-विदुरप्रभृति कौरवांना परम समाधान वाटलें; नंतर धृतराष्ट्राच्या आज्ञेनें ते वीर अनेक उत्कृष्ट वस्तूंनीं युक्त असलेल्या गृहांत जाऊन राहिले. द्रौपदीप्रभृति स्त्रियांसह राजमंदिरांत येऊन राहिलेल्या त्या वीरांस व द्रौपदीच्या देदीप्यमान परम ऋद्धीस पाहून धृतराष्ट्राच्या स्नुषांना तिचा हेवा वाटला.

त्यानंतर ते पुरुषश्रेष्ठ स्त्रियांसह कांहीं वेळ बोलत बसले. त्यांनीं व्यायामादि आपलीं नित्य कर्में केलीं. स्त्रियांनींहि आपली वेणी-फणी केली. पांडवांनीं आपलें सर्व आह्निक उरकून घेतलें. ते दिव्य चंदनानें भूषित झाले. त्यांनीं शुद्धान्तःकरणानें ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचन करविलें, सुग्रास भोजन केलें व ते आपापल्या शयनगृहांत गेले. तेथें त्यांच्या रंजनासाठीं स्त्रिया गायन करीत होत्या. तें ऐकत कांहीं वेळ ते वीर आपल्या शय्येवर पडून राहिले व स्त्रियांच्या सहवासांत त्यांनीं ती शुभ रात्र सुखानें घालविली.

उषःकालीं वैतालिक स्तुतिपाठ करूं लागले असतां ते पांडववीर पूर्ण विश्रांति घेऊन उठले. याप्रमाणें ती रात्र मोठ्या सुखांत घालवून प्रातःकालीं पांची पांडवांनीं आपापलें आह्निक केलें व ते वीर धृतराष्ट्राच्या नूतन रम्य सभेंत गेले असतां सर्व द्यूतकारांनीं त्यांचें अभिनंदन केलें. २. ९. ५८.

अध्याय ५९ वा.

[१ पांडवांचा सभेंत प्रवेश व शकुनीचें युधिष्ठिरास द्यूतासाठीं आह्वान. २ युधिष्ठिर व शकुनि यांचा संवाद. ३ दैवावर भार टाकून युधिष्ठिराची द्यूतांत प्रवृत्ति.]

(१) **वैशंपायन**—हे जनमेजया, युधिष्ठिरादि पार्थ त्या सभेंत गेले. ते तेथील सर्व राजांना भेटले. त्यांत जे पूजार्ह होते, त्यांची त्यांनीं पूजा केली. वयोमानाप्रमाणें वृद्धांस नमस्कार करून व कनिष्ठांस आशीर्वाद देऊन ते आपल्या योग्यतेप्रमाणें बसले. त्या सभेंत विचित्र, प्रेक्षणीय व आच्छादनांनीं युक्त अशीं आसनें मांडलीं होतीं. त्यांवर ते महात्मे पांडव व इतर सर्व राजे बसले असतां सौबल शकुनि युधिष्ठिरास म्हणाला—" हे राजा, या सभेमध्यें

द्यूतासाठीं पट पसरलेला आहे व आम्हीं सर्व जणांनीं तुझ्याशीं द्यूत करण्याचा संकेत केला आहे. यास्तव हे युधिष्ठिरा, तूं फांसे टाकून द्यूत खेळण्याचा संकल्प कर."

(२) **युधिष्ठिर** म्हणाला—शकुने, द्यूत पापाचें कारण आहे व ती केवल वंचना आहे, त्यांत क्षत्रियांचा पराक्रम कांहींच नाहीं. कारण त्यांत नीति मुळींच नसते. द्यूतामध्यें सत्याचा लेशहि नसतो. असें असतांना तूं त्याची प्रशंसा कां करितोस! द्यूतकार नेहमीं शाठ्याचा अवलंब करितो. त्यामुळें त्याची कृति प्रामाणिक आहे, असें कोणी मानीत नाहीं. यास्तव हे सौबला, तूं एखाद्या हीन पुरुषाप्रमाणें अमार्गानें आम्हांला जिंकण्याची इच्छा करूं नको.

शकुनि म्हणाला—ज्याला जय व पराजय यांचें रहस्य माहीत असतें व प्रतिपक्षी कपट करूं लागला असतां आपण काय करावें, हेंहि ज्याला अवगत असतें तो द्यूतकार फांसे कसेहि जरी पडले तरी खिन्न होत नाहीं. जो महा-बुद्धिमान् पुरुष आपला जय होईल. असाच पण करून पराजयावह पणाचा प्रतिकार कसा करावा हें जाणतो तोच द्यूतज्ञ होय व तोच द्यूतकर्मामध्यें सर्व कांहीं करण्यास समर्थ असतो. द्यूत हें पाप आहे, असें तूं समजतोस, पण वस्तुतः तें पाप नाहीं. कारण जय व पराजय फांशाच्या अधीन असतो. फांसा अनुकूल किंवा प्रतिकूल पडणें दैवाधीन आहे. द्यूत करणाऱ्या आम्हां उभयतां पैकीं ज्याला तो प्रतिकूल पडेल त्याचा पराभव होईल. त्यांत स्वेच्छेनें कपट करणें शक्यच नाहीं. यांत जर कोणाचा दोष असला तर तो दैवाचा व फांशाचा आहे. यास्तव हे राजा, तूं साशंक होऊं नकोस, आपण द्यूत खेळूं या. तूं आपलें कोणतें द्रव्य पणाला लावतोस तें सांग. आतां व्यर्थ विलंब लावूं नको.

युधिष्ठिर म्हणाला—मुनिश्रेष्ठ असित देवल स्वर्ग व मोक्ष प्राप्त करून देणाऱ्या कर्म-ज्ञानादि लोकद्वारांतून नित्य संचार करितो. त्यानें याविषयीं असें सांगितलें आहे. शत्रूंचा पराभव करण्याचे दोन उपाय आहेत. एक फांशांनीं द्यूत करणें व दुसरें शस्त्रांनीं युद्ध करणें. त्यांतील कपटी द्यूतकारांशीं द्यूत करणें अत्यंत निंद्य व पापकारण आहे. युद्धांत धर्मानें शत्रूला जिंकणें स्तुत्य असून तें धर्मकारण आहे. यास्तव युद्ध हा शत्रुविजयाचा श्रेष्ठ उपाय असून द्यूत हा अतिहीन उपाय आहे. आर्यलोक आपल्या वाणीनें कधीं अपशब्द बोलत

नाहींत व कोणतेंहि कपटाचरण करीत नाहींत. यास्तव कपट व शाठ्य यांनीं रहित असलेलें युद्ध हेंच सत्पुरुषाचें व्रत आहे.

बा शकुने, यथाशक्ति ब्राह्मणांना देण्यासाठीं व त्यांच्यापासून विद्या संपादन करण्यासाठीं आम्ही धन संपादन करण्याचा यत्न करीत आहों. तें आमचें वित्त तूं कपट द्यूत करून हरण करण्याची इच्छा करूं नकोस. आम्ही वस्तुतः तुझे शत्रु नाहीं. पण तूं जरी आम्हांला शत्रु मानीत असलास, तरी आम्हांकडून सर्वस्वाचा पण करवून त्याचा अपहार करण्यासाठीं तूं असें अतिद्यूत करूं नको. द्यूतांतील जय किंवा पराजय फाशांच्या अधीन आहे व तो दोन्ही पक्षीं समान आहे, हें तुझें म्हणणें जरी खरें असलें, तरी मी असल्या नीच कर्मानें धन किंवा सुख मिळविण्याची कधींच इच्छा करीत नाहीं. विद्वान् लोक द्यूतकाराच्या या कृतीची कधींच प्रशंसा करीत नाहींत.

शकुनि म्हणाला—युधिष्ठिरा, एक श्रोत्रिय दुसऱ्या श्रोत्रियापाशीं त्याला जिंकण्याच्या इच्छेनेंच जातो व विद्वान् अविद्वानास जिंकण्याची इच्छा करितो. पण लोक[1] त्यांच्या कृतीला नीच कर्म म्हणत नाहींत. युधिष्ठिरा, त्याच न्यायानें द्यूतकलेंत निष्णात असलेला पुरुष विजयाच्या इच्छेनेंच दुसऱ्याला आह्वान करितो. विद्वान् अविद्वानाला, अस्त्रज्ञ अकृतास्त्रज्ञाला, बलवान् दुर्बलाला, असेंच आह्वान करीत असतो. पुरुष सर्व कर्मांमध्यें विजयेच्छेनेंच प्रवृत्त होतो. परंतु तूं माझ्या समोर येऊन माझ्याशीं द्यूत करणें याला जर निंद्य कर्म समजत असशील व तुला माझें भय वाटत असेल, तर तूं माझ्या आह्वानाचा अव्हेर करून द्यूतापासून निवृत्त हो.

(३) युधिष्ठिर म्हणाला—मला युद्ध व द्यूत यांसाठीं कोणीं आह्वान केलें असतां त्यापासून निवृत्त व्हावयाचें नाहीं, हें माझें अढळ व्रत आहे. हे राजा, सर्व जीवांचा प्रेरक अंतर्यामी बलाढ्य आहे. मी दैवाधीन होऊन राहिलों आहें.

---

१ ‘ बहूनिमे अकृता कर्त्वा नियुध्यै त्वेन संत्वेन पृच्छै ’ असा मंत्र असून, त्यांत युद्धानें किंवा वादानें दुसऱ्याला जिंकण्याची इच्छा करणें हें नीच कर्मच आहे, असें म्हटलें आहे. तथापि व्यावहारिक लोक विजयाच्या इच्छेनें शत्रूपाशीं जाणें याला नीच कर्म म्हणत नाहींत. प्रस्तुत श्रुति विरक्त पुरुषासाठीं आहे. आमच्या सारख्या व्यावहारिकांसाठीं नाहीं.

या समागमामध्यें माझें द्यूत कोणाशीं होणार व मीं जिंकलेल्या पणाची हमी घेणारा दुसरा कोण आहे, तें मला सांग व मग द्यूत सुरू होऊं दे.

दुर्योधन म्हणाला—हे भूपते, द्यूतांत जिंकलेलीं रत्नें व धन देणारा मी आहें व माझ्यासाठीं द्यूत खेळणारा हा माझा मातुल शकुनि आहे.

युधिष्ठिर म्हणाला—राजा, एकानें दुसऱ्यासाठीं द्यूत करणें योग्य नाहीं, असें मला वाटतें. यास्तव तूं चांगला विचार कर आणि मग हें निंद्य द्यूत प्रवृत्त कर. २. ९. ५९.

अध्याय ६० वा.

[१ युधिष्ठिराचा पहिला डाव व त्यांत त्याचा पराभव.]

(१) **वैशंपायन** म्हणाला—राजा जनमेजया, याप्रमाणें द्यूत सुरू होण्याची वेळ येऊन ठेपली असतां राजा धृतराष्ट्र व त्याच्या मागोमाग इतर सर्व राजे त्या सभेंत आले. हे भारता, भीष्म, द्रोण, कृप व महाबुद्धिमान् विदुर अतिशय अप्रसन्न मनानेंच राजाबरोबर तेथें आले व सिंहाप्रमाणें ज्यांची मान आहे, असे ते बलाढ्य वीर अनेक विचित्र सिंहासनांवर बसले. त्यांतील कित्येक पृथक् पृथक् बसले व कित्येक जोडी-जोडीनें एकेका सिंहासनावर आरूढ झाले. हे राजा, महाभाग देव एकत्र बसले असतां स्वर्गलोक जसा शोभतो, त्याप्रमाणें त्या सभेंत एकत्र बसलेल्या राजांच्या योगानें ती नूतन सभा शोभली. कारण ते सर्व राजे वेदवेत्ते, शूर व अतिशय तेजस्वी होते. त्यानंतर हे महाराजा, तें सुहृद्-द्यूत सुरू झालें.

युधिष्ठिर म्हणाला—हे राजा, सागराच्या भोंवऱ्यामध्यें उत्पन्न झालेला महा मूल्यवान् मणि ज्यामध्यें आहे, असा हा सुवर्णाचा कांतिमान् व अमूल्य उत्तम हार आहे. हे राजा, हें माझें पणाला लावलेलें धन आहे. तूं याच्या जोडीला कोणतें धन लावून खेळणार आहेस, तें मला सांग.

---

१ शकुनीचें धन परिमित होतें. यास्तव 'माझ्या सारखा दुसरा कोणता धनाढ्य राजा मजबरोबर पण लावण्यास तयार आहे?' असा या प्रश्नांत युधिष्ठिराचा आशय आहे.

दुर्योधन म्हणाला—युधिष्ठिरा, माझ्यापाशीं असंख्य रत्नें व विपुल धनहि आहे व तूं लावलेल्या पणाचें मूल्य कमी आहे, इत्यादि दोषबुद्धिहि माझ्या ठिकाणीं नाहीं. यास्तव तूं आतां मीं लावलेला हा पण जिंक.

वैशंपायन म्हणाला—जनमेजया, याप्रमाणें त्या दोघांनीं आपापले पण लाविले असतां द्यूतविद्येंत प्रवीण असलेल्या शकुनीनें हातांत फांसे घेतले व ते टाकून 'राजा, हा पहा तुझा हार मीं जिंकून घेतला' एवढेंच तो युधिष्ठिरास बोलला. २. ९. ६०.

अध्याय ६१ वा.

[१ युधिष्ठिरानें पणास लावलेल्या विविध वस्तु व त्यांचा शकुनीनें कपटद्यूतानें केलेला अपहार.]

(१) **युधिष्ठिर** म्हणाला—हे मत्त शकुने, ज्या अर्थीं तूं मला या द्यूतांत केवल कपटानेंच जिंकिलें आहेस, त्या अर्थीं पण लावून परस्परांस जिंकण्यासाठीं आपण पुनः द्यूत खेळूं या. मजपाशीं 'सुवर्ण-'संज्ञक निष्कांनीं भरलेल्या अनेक पेट्या आहेत. प्रत्येक पेटींत एक सहस्र निष्क ठेवलेले आहेत. तसाच सुवर्ण व रौप्य यांचा मोठा खजिना आहे, तें सर्व धन पणास लावून मी आज तुझ्याशीं खेळतों.

राजा, युधिष्ठिराच्या मुखांतून हे शब्द बाहेर पडतांच शकुनीनें आपले कृत्रिम फांसे भूमीवर टाकले आणि भरतकुलवर्धन व आपल्या वचनापासून कधींहि न ढळणारा, असा जो ज्येष्ठ पांडव युधिष्ठिर त्यास 'हे राजा, मीं तुझें हें सर्व धन जिंकून घेतलें आहे, पहा,' असें म्हटलें. तेव्हां पराभव झाल्यामुळें क्रुद्ध झालेला युधिष्ठिर त्यास पुनः म्हणाला—हे शकुने, तूं कपटद्यूत करीत आहेस, तथापि मी पुनः माझा सहस्र रथांच्या तोडीचा एकच रथ पणाला लावतों, तो व्याघ्रचर्मानें मढविलेला असून सर्वलोकप्रसिद्ध आहे. त्याचीं चक्रादि उपांगें उत्कृष्ट असून त्या चमकणाऱ्या सुंदर रथाला सुवर्णाच्या घागऱ्यांनीं मंडित केलें आहे. त्याचा ध्वनि मेघगर्जनेसारखा गंभीर असून त्या राजरथांत बसूनच आम्ही येथें आलों. हा श्रेष्ठ रथ विजयी आहे. त्याला सर्व राष्ट्रांना संमत असलेले व कुरर-पक्ष्याच्या रंगाचे आठ सदश्व जोडले जातात. पायांनीं भूमीवरून चालणारा एखादा प्राणी कितीहि जरी वेगवान् असला, तरी हे

अश्व मला एका क्षणांत त्याच्या पुढें घेऊन जातात, इतकेंच नव्हे, तर तो प्राणी वेगानें जाणाऱ्या या अश्वांच्या पायांखालीं तुडविला जातो. हे सौबला, हेंच धन पणास लावून मी तुझ्याशीं खेळतों.

राजा जनमेजया, युधिष्ठिराचें हें भाषण ऐकून कपटाचाच आश्रय केल्यामुळें स्वतःच्या विजयाविषयीं निश्चित असलेला तो शठ शकुनि फांसे टाकतांनाच 'हें पहा, मीं तुझें धन जिंकिलें.' असें युधिष्ठिरास बोलला. शकुनीला अनुकूल फांसा पडला, हें पाहून युधिष्ठिर ईर्ष्येनें त्याला म्हणाला—"हे शकुने, मी आपल्या एक लक्ष तरुण दासी पणास लावितों. त्यांनीं सुवर्णाचीं मंगलसूत्रादि आभरणें धारण केलेलीं असून त्या हातांत शंखवलयें, वक्षःस्थलीं निष्क, गळ्यांत रत्नजडित सुवर्णमाला, मूल्यवान् वस्त्रें व चंदनाची उटी यांनीं सर्वदा भूषित झालेल्या असतात. त्या चौसष्ट कलांमध्यें विशारद् असून आमची सेवा करण्यांत अतिशय दक्ष आहेत. नृत्य व गायन या कलांमध्यें तर त्या अत्यंत प्रवीण आहेत. माझ्या आज्ञेनें त्या स्नातक, अमात्य व राजे यांची पादप्रक्षालनादि शुश्रूषा करीत असतात. राजा, माझें हें दासीरूप धन पणास लावून मी आतां तुझ्याशीं खेळतों.

जनमेजया, युधिष्ठिराचे हे शब्द कांनीं पडतांच कपटपटु शकुनीनें लगेच फांसे टाकिले व 'हे महाराज, तुझें दासीरूप सर्व धन मीं हरण केलें आहे, पहा.' असें त्यास म्हटलें; तेव्हां युधिष्ठिर म्हणाला—"राजा, या दासींच्या इतकेच माझे दासहि आहेत. ते नेहमीं दक्ष, अनुकूल आचरण करणारे, सर्वदा रेशमीं वस्त्रें परिधान करणारे, बुद्धिमान् धारणाशक्तीनें युक्त, दमनशील, तरुण, रत्नजडित सुवर्णकुंडलें धारण करणारे व अहोरात्र हातांत पात्रें घेऊन अतिथींना भोजन घालणारे आहेत. राजा, हें माझें दासरूप धन मी पणास लावितों."

पारिक्षिता, युधिष्ठिराचा तो पण ऐकून कपटानेंच द्यूत खेळणाऱ्या शकुनीनें मोठ्या त्वेषानेंच हातांतील फांसे भूमीवर टाकून 'युधिष्ठिरा, तुझें दासरूप धन मीं जिंकून घेतलें आहे, आतां कोणता पण लावतोस बोल.' असें म्हटलें. तें ऐकून युधिष्ठिर पुनः म्हणाला—"हे सौबला, मजपाशीं एक सहस्र मदोन्मत्त गज आहेत. त्यांच्या गळ्यांतील शृंखला सुवर्णाच्या असून, ते सर्वहि विविध गजभूषणांनीं भूषित केलेले आहेत. त्यांच्या गंडस्थलावर कमलचिह्नें आहेत. त्यांच्या गळ्यांत सुवर्णमाला आहेत. त्यांना उत्तम शिक्षण दिलेलें असून ते राजांनाच आपल्या पाठीवर वहातात. ते युद्धामध्यें सर्व प्रकारचे घोर शब्द

सहन करूं शकतात. त्यांचे दांत नांगराच्या दांड्याप्रमाणें दीर्घ असून, त्यांचीं शरीरें पर्वतप्राय विशाल आहेत. त्यांतील एकेका हत्तीबरोबर आठ आठ हत्तिणी असतात. ते सर्वहि शत्रूंच्या नगरांचा विध्वंस करणारे आहेत व ते दुरून सजल मेघांसारखे दिसतात. हे राजा, मी माझें हें धन पणास लावितों."

हे पांडवेया, तें ऐकून सुबलपुत्र हंसत हंसत फांसे टाकून 'युधिष्ठिरा, तुझें हेंहि धन मीं जिकलें आहे. तुला खोटें वाटत असेल तर फांशाकडे पहा' असें बोलला. त्यावर युधिष्ठिर म्हणाला—"राजा, माझे एक सहस्र रथ आहेत. त्यांचे ध्वजदंड सुवर्णाचे असून त्यांवर सुंदर पताका फडकत असतात. ते सर्वहि दान्त अश्वांनीं युक्त असून विचित्र युद्ध करणारे रथी त्यांत बसत असतात. त्यांतील प्रत्येक रथी वीराला युद्धप्रसंगीं किंवा युद्धाचा प्रसंग नसतांनाहि एक सहस्र सुवर्ण हें मासिक वेतन मिळत असतें. हे राजा, हें माझें धन मी आज पणास लावितों."

हे राजन्, युधिष्ठिराच्या मुखांतून हें वचन बाहेर पडतांच त्याचा दुरात्मा वैरी शकुनि 'ठीक आहे, तुझें हेंहि धन मीं जिंकलें आहे' असें फांसे टाकून बोलला. तेव्हां युधिष्ठिर म्हणाला—"युद्धामध्यें पराभूत झालेल्या चित्ररथ गंधर्वानें संतुष्ट होऊन या माझ्या प्रिय गांडीवधन्व्याला प्रीतिपूर्वक जे सुवर्णालंकारांनीं भूषित केलेले तित्तिरपक्ष्याच्या वर्णाचे गांधर्व अश्व दिले आहेत, तेच आतां पणास लावून मी तुझ्याशीं द्यूत करितों."

हे परिक्षित्पुत्रा, युधिष्ठिराचा हा पण ऐकून ज्यानें कपटानेंच त्याला जिंकण्याचा निश्चय केला आहे, असा दुरात्मा शकुनि 'राजा, तुझे ते गांधर्व अश्व मीं जिंकून घेतले आहेत,' असें मोठ्या गर्वानें बोलला. तेव्हां युधिष्ठिर म्हणाला—"मजपाशीं दहा सहस्र श्रेष्ठ रथ व शकट आहेत. त्याला उच्च-नीच अश्व व वृषभ सतत जोडलेले असतात. त्याचप्रमाणें प्रत्येक जातींतील उत्तम उत्तम पुरुष निवडून हजारों वीरांचा एकेक असे अनेक योधसमूह सज्ज करून ठेवलेले आहेत. ते सर्व महावीर उत्साही व पराक्रमी असून नित्य विपुल दुग्धपान करून शाल्योदन भक्षण करितात आणि माझ्या आज्ञेप्रमाणें नित्य व्यायाम करितात. त्या सर्वांचीं वक्षःस्थळें विस्तीर्ण असून त्यांची संख्या साठ सहस्र आहे. हे शकुने, हें माझें विपुल धन पणास लावून मी तुझ्याशीं द्यूत खेळतों."

हे भारता, युधिष्ठिराचें हें पणवचन ऐकून पापाची भीति न बाळगितां केवळ कपटच करण्यांत प्रवृत्त झालेल्या शकुनीनें भूमीवर फांसे टाकिले व 'बा युधिष्ठिरा, तुझ्या दुर्दैवामुळें व माझ्या सुदैवानें मला हें सर्व धन प्राप्त झालें आहे पहा' असें म्हटलें.

तें ऐकून युधिष्ठिर म्हणाला—शकुने, माझे चारशें निधि आहेत, तांब्याच्या व लोखंडाच्या मंजूषांतून त्यांचा संग्रह केलेला आहे. त्यांवर माझी नाममुद्रा केलेली असून त्यांतील प्रत्येकामध्यें उत्कृष्ट प्रतीचें अडीच मण सुवर्ण ठेविलेलें आहे. हा माझा अमूल्य निधि माझें धन म्हणून मी आतां पणास लावितों.

राजा, वंचना करण्यांत प्रवीण असलेल्या त्या सुबलपुत्रानें मोठ्या उत्साहानें फांसे टाकून 'हेंहि तुझें धन मीं जिंकून घेतलें आहे' असें युधिष्ठिरास म्हटलें. २. ९. ६१.

अध्याय ६२ वा.

[१ विदुराचा सदुपदेश.]

(१) वैशंपायन—जनमेजया, पांडवांच्या सर्वस्वाचा अपहार करणारें असें द्यूत प्रवृत्त झालें असतां सर्व संशयांचा छेद करणारा विदुर धृतराष्ट्रास म्हणाला—" हे महाराजा, मी तुला काय सांगतों, तें ऐक. मरणोन्मुख झालेल्या मनुष्याला औषध जसें रुचत नाहीं, त्याप्रमाणें माझें भाषण या वेळीं तुला आवडणार नाहीं. तथापि माझें कर्तव्य म्हणून मी तें तुला सांगतों. लक्ष देऊन ऐक. हा दुर्योधन पूर्वी जेव्हां जन्मास आला, त्या वेळीं कोल्ह्याप्रमाणें कर्कश ध्वनीनें रडूं लागला. देवांनीं या पापी दुर्योधनाला तुमच्या नाशाचें कारण होण्यासाठीं या लोकीं पाठविलें आहे. हा भरतवंशजांच्या कुलाचा नाश करणारा आहे. राजा, तूं अविवेकामुळें दुर्योधनाच्या रूपानें तुझ्या गृहांत रहाणाऱ्या या कोल्ह्याला ओळखीत नाहींस. पण हे प्रभो, शुक्राची ही नीतियुक्त वाणी ऐकून ठेव. मध विकून त्यावर उपजीविका करणारा पुरुष पर्वतावर मधाचें पोळें लागलेलें पाहून त्यावरच लुब्ध होतो, त्यामुळें त्याच्या खालीं तुटलेला

---

१ मधु वै माध्विको लब्ध्वा प्रपातं नैव बुध्यते । आरुह्य तं मज्जति वा पतनं चाधिगच्छति ॥

कडा किती खोल आहे, इकडे त्याचें लक्षहि जात नाहीं. तो त्या पोळ्यापर्यंत वर चढून गेल्यावर तें आपल्या हातीं लागावें म्हणून यत्न करूं लागतो आणि शेवटीं अनवधानानें त्या भयंकर दरींत पडून मरून जातो. त्याप्रमाणें हा तुझा पुत्र अक्षद्यूतानें मत्त झाला आहे. जसा एखादा पुरुष मद्य पिऊन विवेकहीन बनतो त्याप्रमाणें हा विवेकभ्रष्ट झाला आहे. महारथ पार्थाशीं वैर करून पुढें केवढा अनर्थ ओढवेल, याचें त्याला भान नाहींसें झालें आहे.

हे बुद्धिमान् राजा, पूर्वी सगरानें पौरांच्या हितासाठीं आपल्या असमंजस-नांवाच्या पुत्राचा त्याग केला, हें सर्वांना विदित आहे. भोज-देशांतील एका राजानें आपल्या अशाच दुर्वृत्त पुत्राचा त्याग केल्याचें मला माहित आहे. अंधक, यादव व भोज या सर्वांनीं एकमतानें कंसाचा त्याग केला. पुढें दैवयोगानें शत्रुनाशक कृष्णानें त्याला मारिलें. तेव्हां त्याच्या ज्ञातीचे शंभर लोक मोठ्या आनंदांत राहिले. त्याचप्रमाणें हे राजा, तुझ्या आज्ञेनें हा सव्यसाची सुयोधनाचा निग्रह करो व या पापी दुर्योधनाच्या निग्रहानेंच सर्व कौरव सुखानें नांदोत.

हे महाराज, हा काक देऊन तूं या मयूरांना विकत घे. किंवा हे भूपाला, या कोल्ह्याला देऊन तूं पांच पांडवरूपी सिंह विकत घे. हे राजा, तूं शोक-सागरांत बुडूं नको. सर्वज्ञ व सर्व प्राण्यांचा आशय जाणणारा काव्य शुक्र जंभदैत्याचा त्याग करण्यासाठीं महासुरांस म्हणाला—" हे असुरांनो, हा जंभ स्वकीयांचा व परकीयांचाहि भयंकर शत्रु आहे आणि 'कुलाच्या रक्षणासाठीं एका कुपुरुषाचा त्याग करावा. ग्रामाच्या रक्षणासाठीं त्यांतील एका कुलाचा त्याग करावा. देशाच्या रक्षणासाठीं एका ग्रामाचा त्याग करावा व स्वसंरक्षणा-साठीं पृथ्वीचाहि त्याग करावा.' (आदिपर्व अ. ११५ पृ. ३२५) अशी नीति आहे. यास्तव तिला अनुसरून तुम्ही या जंभाचा त्याग करा."

हे राजा, अरण्यांत एका जातीचे पक्षी रहातात, ते आपल्या मुखांतून सुवर्ण टाकीत असतात. ते एकदा दैववशात् एका मनुष्याच्या घरीं येऊन राहिले व प्रत्यहीं थोडें थोडें सोनें मुखांतून टाकूं लागले. पण तेवढ्यानें संतुष्ट न होऊन त्या सुवर्णलोभी पुरुषानें त्यांच्या उदरांतील सुवर्णाच्या व मांसाच्या लोभानें त्या पक्ष्यांना मारिलें. त्यामुळें उपभोग व लोभ, यांनीं अंध झालेल्या त्या द्रव्यलोलुप पुरुषानें उपकार करणाऱ्या पक्ष्यांच्या हिंसेनें स्वतःच्या परलोकाचाहि नाश केला व तो या लोकीं अनायासानें प्राप्त होणाऱ्या धनालाहि मुकला.

हे धृतराष्ट्रा, तूंहि त्या अविवेकी मनुष्याप्रमाणेंच धनाचा लोभ करीत आहेस. पण तूं पांडवांशीं असा द्रोह करूं नको. पक्ष्यांचा नाश करणाऱ्या त्या मूढ पुरुषाप्रमाणें तुलहि मागून पश्चात्ताप होईल. माळी उद्यानांतील लतेवर प्रत्यहीं फुलणाऱ्या पुष्पांना काढून घेतो. सर्व पुष्पें एकदमच मिळावीं म्हणून लताच तोडून टाकीत नाहीं. त्याचप्रमाणें तूंहि पांडवांवर स्नेह ठेवून त्यांच्यापासून पुनः पुनः योग्य धन घे. कोळशांचा व्यापार करणारा पुरुष ज्याप्रमाणें वृक्षांना जाळून टाकितो, त्याप्रमाणें तूं यांना समूळ जाळून टाकूं नको. हे भ्रात्या, तूं पुत्र, अमात्य व सैन्य यांसह यमलोकाचा मार्ग धरूं नकोस. हे भारता, एकमतानें युद्धास सज्ज झालेल्या या पांच पांडुपुत्रांबरोबर कोण युद्ध करूं शकेल ? क्रुद्ध होऊन समरांगणांत उभ्या राहिलेल्या या वीरांशीं प्रतियुद्ध करण्यास देवांसह साक्षात् इंद्र तरी समर्थ आहे का, त्याचा तूं विचार कर." २. ९. ६२.

अध्याय ६३ वा.

[१ सभेला उद्देशून विदुराचा आणखी उपदेश.]

(१) विदुर म्हणाला—अहो सभासदहो, द्यूत हें कलहाचें मूळ आहे. तें बंधुबंधूंमध्येंहि भेद उत्पन्न करितें व त्यापासून भयंकर अनर्थ ओढवतात. हा धृतराष्ट्राचा पुत्र दुर्योधन द्यूताचा आश्रय करून उग्र वैर उत्पन्न करीत आहे. या प्रतिपवंशामध्यें उत्पन्न झालेले व ज्यांचें सैन्य फार मोठें आहे, असे हे शांतनुकुलांतील वीर बह्लिकांसह दुर्योधनाच्या अपराधानें मोठ्या संकटांत पडतील ! एखादा पोळ मदानें आपणच आपलें शिंग जसें मोडून घेतो, त्याप्रमाणें हा दुर्योधन सर्व कुल व राष्ट्र यांचा नाश करील.

हे राजा धृतराष्ट्रा, जो विवेकी वीर आपल्या विचारशक्तीचा तिरस्कार करून दुसऱ्याच्या बुद्धीनें चालतो, तो अशिक्षित नावाड्यानें चालविलेल्या नौकेंत बसून जाणारा जसा समुद्रांत बुडतो, तसा घोर संकटांत पडतो. हे राजा, दुर्योधन पांडवांशीं पण लावून द्यूत करीत आहे व त्याचा जय होत आहे, म्हणून या वेळीं तुला मोठा संतोष वाटत आहे; पण हे प्रिय भ्रात्या, कोणताहि विनोद मर्यादेच्या बाहेर गेला म्हणजे त्याचाच युद्धामध्यें परिणाम होतो व त्यामुळें असंख्य लोकांचा नाश होतो. या शकुनीनें मृत्यु व नरक हेंच फल देणारा हा द्यूतरूपी अनर्थ तुमच्यापुढें आणून उभा केला आहे. हा द्यूतरूपी नियम तुमच्या हृदया-

मध्यें संकेतपूर्वक दृढ झाला आहे. पण स्वबंधु जो युधिष्ठिर त्याच्याशीं तुमचा हा अकल्पित द्यूतरूपी उपाय कलहरूपानें परिणत होईल व त्याचा शेवट केव्हांहि चांगला होणार नाहीं.

हे प्रतिपकुलोत्पन्न शांतनवहो, मी पुष्कळ विचार करून दीर्घ दृष्टीनें, तुम्हांला या कौरवांच्या सभेंत जें पुनः सांगत आहें तें लक्ष देऊन ऐका. या मूढ दुर्योधनाला अनुसरून तुम्हांपैकीं कोणींहि या कलहरूपी अति घोर अग्नीमध्यें दग्ध न होवो. पांडवांशीं युद्धाचा प्रसंग येण्यापूर्वींच तुम्ही शांत व्हा. द्यूताच्या मदानें पराभूत झालेला हा अजातशत्रु पांडव जेव्हां आपल्या क्रोधाचें नियमन करण्यास असमर्थ होईल व वृकोदर, सव्यसाची अर्जुन आणि नकुलसहदेवहि अतिशय क्रुद्ध होतील, तेव्हां त्या उद्भवलेल्या तुमुल युद्धांत तुमचें रक्षण कोण करील? आपत्समुद्रामध्यें बुडणाऱ्या तुम्हांला आश्रय कोण देईल!

हे महाराजा, तूं या द्यूतानेंच धनाढ्य होशील असें नाहीं, याच्या पूर्वींहि तुजपाशीं हवें तितकें धन आहे. शिवाय तूं मनानें जितक्या वित्ताची इच्छा करशील तितकें वित्त तुझ्यापुढें येऊन पडेल. कारण पांडव विपुल धनानें युक्त आहेत. त्यांचें नुस्तें धन जिंकून तुला काय लाभ होणार! त्यापेक्षां साक्षात् धनरूप असलेल्या पांडवांनाच संपादन कर. त्यामुळें आपल्या सर्व कुरुकुलाचें हित होईल. या सौबलाचें द्यूत कशाप्रकारचें आहे, हें आम्ही जाणतों. हा पर्वतेश्वर कपटद्यूत कसें करावें हें चांगल्याप्रकारें जाणतो. यास्तव हा जेथून आला आहे, तेथेंच याला परत जाऊं दे. हे भारता, पांडवांना युद्ध करण्याचा प्रसंग येईल, असें आचरण तूं करूं नको. माझ्या या सदुपदेशाचा जर तुम्ही अव्हेर कराल तर शेवटीं पश्चात्ताप पावाल. २. ९. ६३.

अध्याय ६४ वा

[१ दुर्योधनानें केलेली विदुराची निर्भर्त्सना. २ त्याला विदुराचें उत्तर.]

(१) **वैशंपायन** म्हणाला—राजा जनमेजया, विदुराची ही प्रिय, सत्य व हित उक्ति ऐकून दुर्योधनाला अतिशय क्रोध आला व तो मोठ्या आवेशानें म्हणाला—"हे क्षत्त्या, तूं आम्हां धृतराष्ट्रपुत्रांची नेहमीं निंदा करून आमच्या शत्रूंचीच कीर्ति गात असतोस. हे विदुरा, तुला कोण प्रिय आहेत, हें आम्ही जाणतों. आम्हांला मूर्ख समजून तूं आमचा सतत अवमान करीत असतोस. जो पुरुष स्वकीयांची

निंदा व परकीयांची प्रशंसा करितो, त्याला स्वकीय अप्रिय असून परकीय प्रिय आहेत, हें उघड होतें. अशा पुरुषाचें हृद्गत काय आहे, हें त्याच्या शब्दांवरून व्यक्त होतें. 'आमचा पराभव होऊन पांडवांचा जय व्हावा' हीच तुझी इच्छा आहे, हें आम्ही पूर्णपणें ओळखतों. तुझी जिह्वा तुझ्या मनांतील द्वेष व्यक्त करीत आहे. पण आमच्या आश्रयानें राहिलेल्या तुझी वाणी आमची निंदा करितांना शतधा विदीर्ण कशी होत नाहीं ! हे क्षत्त्या, मनांतील द्वेषापेक्षां वाणीची प्रतिकूलता फार भयंकर आहे, तुझ्या मनांत आमच्या विषयीं जरी द्वेष असला, तरी तो वाणीनें बोलून दाखवितांना तुला लोकलज्जेचेंहि भय कसें वाटत नाहीं !

हे विदुरा, आम्हीं आजपर्यंत सर्पाप्रमाणें असलेल्या तुला आपला आश्रय दिला. पण तूं कृतघ्न बोक्याप्रमाणें आपल्या पोषकाचाच नाश करीत आहेस. तुला आश्रय देणारा जो तुझा ज्येष्ठ भ्राता धृतराष्ट्र त्याचाच द्रोह करावयास तयार झालेल्या तुला कांहीं लोक अति पापी समजत नाहींत, ह्मणूनच तूं या पापाला भीत नाहींस. आम्हीं शत्रूंना जिंकून हें मोठें वैभव मिळविलें आहे. यास्तव हे क्षत्त्या, तूं आम्हांला असें निष्ठुर वचन बोलूं नको. शत्रूंचा उत्कर्ष झाला, ह्मणजे तुला मोठा आनंद होतो, कारण तुला ते प्रिय आहेत. म्हणूनच तूं आमच्या आश्रयानें राहूनहि आमचा असा वारंवार द्वेष करीत आहेस. आमच्याशीं वरवर सख्य दाखवून तूं मनांत पांडवांचें हित इच्छितोस व त्यांची प्रशंसा करितोस, पण त्यामुळेंच तूं वारंवार आमच्या द्वेषाला पात्र होतोस, हें तुझ्या लक्षांत कसें येत नाहीं ? वस्तुतः तुला पांडव व आम्ही सारखेच आहों. तथापि तूं मूर्खपणामुळें त्यांचाच पक्ष घेतोस ! पण हें तुझ्या मोठेपणाला शोभत नाहीं.

अरे शाहण्या, एखाद्याला सहन न होईल, असें भाषण करणारा पुरुष त्याच्या शत्रुत्वाला प्राप्त होतो. धूर्त मनुष्य एखादी गुप्त गोष्ट ठाऊक असली तरी उघड बोलून दाखवीत नाहीं. पण तूं शत्रूंची स्तुति करण्याच्या भरांत भरसभेंत मूर्खाप्रमाणें आमचीं रहस्यें प्रकट करितोस. हे निर्लज्जा, तूं या धृतराष्ट्रराजाच्या आश्रयानें राहून त्याला वाटेल तसें टाकून बोलतोस, हें चांगलें नाहीं. तूं या वृद्ध राजाला विनाकारण असें दुःख काय ह्मणून देतोस ? हे विदुरा, तुझा आशय आह्मी पूर्णपणें जाणतों. म्हणूनच मी तुला स्पष्टपणें सांगतों कीं, तूं

आमचा असा अपमान करीत जाऊं नको. आपल्या आश्रयदात्याशीं कसें वागावें हें तुला कळत नाहीं. यास्तव वृद्धापासून तूं त्याचें शिक्षण घे व तुला दैव-योगानें प्राप्त झालेल्या यशाचें रक्षण कर. आमच्या कार्यामध्यें अशी लुडबुड करूं नको.

हे विदुरा, ' मी मोठा कार्यकर्ता आहें' असा तूं मिथ्या अभिमान धरूं नको व यापुढें अशीं कठोर भाषणें करूं नको. माझें हित मी तुला विचारावयास आलों नाहीं. यास्तव हे क्षत्त्या, तुला आमचें कृत्य आवडत नसेल तर तूं वाटेल तेथें निघून जा. आम्ही क्षमाशील आहों. तथापि तूं आम्हांवर असे वाक्प्रहार करूं नको. आम्ही जें कांहीं करीत आहों त्यांत आमचा कांहीं अपराध नाहीं. या द्यूताचा कर्ता मी नाहीं, तर या जगाचा जो एक अद्वितीय शास्ता आहे तोच माझ्याकडून हें सर्व करवीत आहे. जो शास्ता मातेच्या गर्भाशयांत असतांना जीवाला त्याच्या कर्तव्याची प्रेरणा करितो त्यानें मलाहि माझ्या कर्तव्याचा उपदेश केला आहे. जल सखल प्रदेशाकडे जसें आपोआप वहातें, त्याप्रमाणें तो मला जशी प्रेरणा करितो, तसाच मी कार्यांत प्रवृत्त होतों. त्या शास्त्याकडून प्रेरित झालेला पुरुष आपलें मस्तक आपटून पर्वताला फोडावयास तयार होतो व आपलाच नाश करून घेतो. त्याच्याच प्रेरणेनें पुरुष साक्षात् मृत्यूप्रमाणें असलेल्या सर्पाचें पोषण करितो. त्याची बुद्धीच त्याला कर्तव्याचा उपदेश करिते. तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें द्यूत जरी अनिष्ट असलें तरी तो शास्ताच मला त्यांत प्रवृत्त करीत आहे, यास्तव तुझा उपदेश ऐकण्याची मला इच्छा नाहीं आणि एखाद्याची इच्छा नसतांनाहि जो उपदेश करूं लागतो, तो त्याला आपला शत्रु बनवितो. विद्वानानें आपल्या पालकाला उपदेश करण्याच्या साहसांत कधींहि प्रवृत्त होऊं नये. तर त्याच्या मित्रत्वाला स्मरून त्याची उपेक्षाच करावी, अशी नीति आहे. मी तुझा पालक आहें, यास्तव तूं माझ्याशीं मित्रत्वानें वागावेंस हेंच उचित होय. तस्मात् हे विदुरा, तूं मला उपदेश करूं नकोस.

हे परान्नपुष्टा, 'तूं या वैराग्नीला शांत कर', असें मला सांगत आहेस. पण कर्पूरासारख्या ज्वालाग्राही पदार्थांना पेटवून जो त्याला सत्वर शांत करीत नाहीं त्याच्या हातीं त्याचें भस्महि लागत नाहीं, असा अनुभव आहे. त्याला अनुसरून मी या पांडवांना अतिशय क्रुद्ध करून जर आतां त्यांचा समूल नाश न केला तर तेच माझा समूल नाश करतील !

हे क्षत्त्या, शत्रुसंघामध्यें उत्पन्न झालेल्या, त्यामुळेंच द्वेष करणाऱ्या व विशेषतः अहितकर असलेल्या मनुष्याला शाहण्या मनुष्यानें आपल्या संघांत राहूं देऊं नये, असा न्याय आहे. यास्तव हे विदुरा, तुला जेथें जाण्याची इच्छा असेल तेथें तूं निघून जा. एखाद्या दुराचरणी स्त्रीला संतुष्ट करण्याचा प्रयत्न कितीहि जरी केला तरी ती पतीला सोडून जाणारच !

(२) विदुर म्हणाला—हे राजा धृतराष्ट्रा, एखादा पुरुष नीतीचा उपदेश करूं लागला असतां, त्याचा जे त्याग करितात, त्यांचें सख्य क्षणिक असतें कीं नाहीं, हें तूंच आपल्या पुत्राचा किंवा माझा पक्षपात न करितां सांग. राजांचीं अंतःकरणें द्वेपानें भरलेलीं असतात. तथापि ते वरून गोड गोड बोलून प्रसंगीं शत्रूंचा मुसळानें घात करितात. असो; हे अति मूढबुद्धे राजपुत्रा, तूं स्वतःला मोठा पंडित समजून मला मूढ समजतोस, हें अगदीं विपरीत आहे. कारण जो एखाद्या पुरुषाची आपल्या सुहृदांमध्यें स्थापना करून मागून त्याला दोष देतो व त्याच्यावर विश्वास ठेवीत नाहीं, तोच मूढ होय.

खरोखर एखाद्या श्रोत्रियाच्या घरीं आलेल्याहि दुराचरणी स्त्रीला जसें सन्मार्गाला लावितां येत नाहीं, त्याप्रमाणें मंदबुद्धि पुरुषाला श्रेयोमार्गाकडे वळवितां येत नाहीं. एखाद्या तरुण कुमारीला वृद्ध पति जसा आवडत नाहीं, त्याप्रमाणें या भरतश्रेष्ठाला हितोपदेश करणारा कधींहि आवडणें शक्य नाहीं. यास्तव हे कुलकलंका दुर्योधना, सर्व हिताहित कार्यांमध्यें तुला आवडल तेंच तुझ्या मंत्र्यांनीं बोलावें, अशी जर तुझी इच्छा असेल, तर तूं स्त्रिया, जड, पंगु व अशाच प्रकारच्या सर्व लोकांना कार्याकार्याविषयीं प्रश्न करीत जा. त्यांच्या तोंडून तुला कटु शब्द कधींहि ऐकावे लागणार नाहींत. पापी पुरुषाला रुचेल असें भाषण करणारे लोक हवे तितके मिळतात. पण ऐकण्यास कटु व परिणामीं हितकर असें भाषण करणारा व तें ऐकणाराहि पुरुष या जगांत अतिशय दुर्लभ आहे. जो धर्मपरायण पुरुष स्वामीला प्रिय वाटेल कीं अप्रिय वाटेल याचा विचार न करितां जें हितकर असेल तें अप्रिय असलें तरी सांगतो, तोच राजाचा खरा साह्यकर्ता होय.

---

१ कुटकीसारख्या कटुद्रव्यापासून केलेलें, वेदना उत्पन्न करणारें, जाड्य घालविणारें कामोद्दीपन करून यशाचें हरण करणारें, लसुणादिकांप्रमाणें दुर्गंधयुक्त व आरोग्य देणारें औषध आरोग्येच्छु पुरुष गिळून टाकितात व त्यामुळें त्यांना आरोग्य प्राप्त होतें, हें प्रसिद्ध आहे.

हे महाराजा, व्याधीमुळें प्राप्त न झालेलें पण दोषांपासून उत्पन्न झालेलें, मर्मांचा छेद करणारें, ताप देणारें, अपकीर्ति करणारें, रूक्ष, स्नेहशून्य व दुष्टाप्रमाणें भासणारें, असें हें दैन्य आर्य लोकच प्राशन करीत असतात. यास्तव हे राजा, तूंहि त्याला कटु, तीक्ष्ण इत्यादि पूर्वोक्त दोषांनीं युक्त असलेल्या औषधाप्रमाणें पिऊन टाक व शांत हो. हे राजा, तूं विचित्रवीर्याचा पुत्र आहेस, यास्तव पुत्रांसह तुला विपुल यशोधन प्राप्त व्हावें, अशी माझी इच्छा आहे. तुझें तें धन चिरकाल टिकावें असेंहि मी इच्छितों. यास्तव पांडव तुमचे शत्रु असोत किंवा मी मूढ असों, जरी तें कसेंहि असलें तरी मी तुला नमस्कार करितों व तुला हा उपदेश करितों. ब्राह्मण आपल्या स्वस्तिवाचनानें माझेंहि कल्याण करोत. शाहण्या पुरुषानें ज्यांच्या दाढांमध्यें व दृष्टीमध्यें विष आहे, अशा प्राण्यांना कधींहि कोपवूं नये. हे कुरुनंदना, मी शुद्ध चित्तानें तुला हा असा उपदेश करीत आहें. तूं जर या सदुपदेशाचा अव्हेर करशील तर पांडव शस्त्र व क्रोधदृष्टि यांच्या योगानें तुझ्या पुत्रांना जाळून टाकतील. ५. ९. ६४.

अध्याय ६५ वा.

[१ द्यूतांत युधिष्ठिराच्या सर्वस्वाचा अपहार.]

(१) **वैशंपायन** म्हणाला—पारिक्षिता, सत्यवक्त्या विदुरानें धृतराष्ट्राला असा हितोपदेश केला असतांहि तिकडे दुर्लक्ष करून शकुनि म्हणाला— "युधिष्ठिरा, तूं पांडवांचें पुष्कळ वित्त द्यूतांत घालविलें आहेस, यास्तव हे कौंतेया, आतां तूं द्यूतांत न हरविलेलें असें जर कांहीं तुझें वित्त असेल तर तें सांग."

युधिष्ठिर म्हणाला—हे सुबलपुत्रा, माझें वित्त अगणित आहे व तें मीच जाणतों. पण हे शकुने, तूं माझ्या वित्ताविषयीं प्रश्न कां करीत आहेस ? माझें वित्त दश, सहस्र, लक्ष, असंख्य कोटि, अब्ज, खर्व, निखर्व, शंकु, जलधि, पद्म, महापद्म, मध्य, परार्ध व त्यांहूनहि अधिक आहे. तें पणास लावून मी या वेळीं द्यूत खेळण्यास तयार आहें. राजा, माझें तें सर्व धन मी पणास लावितों. तूं फांसे टाक.

जनमेजया, युधिष्ठिराचें हें भाषण ऐकून कपटाचा आश्रय करूनच द्यूत खेळण्याचा निश्चय केलेल्या शकुनीनें फांसे टाकून 'युधिष्ठिरा, मीं तुझें तें सर्व धन जिंकलें आहे. तुला खोटें वाटत असेल तर फांशांकडे पहा' असें म्हटलें. तें ऐकून युधिष्ठिर पुनः म्हणाला—"हे पर्वतेश्वरा, सिंधुनदीच्या पूर्व तीरापासून पर्णाशानदीच्या पश्चिम तीरापर्यंत माझे असंख्य बैल, घोडे, गायी, बकऱ्या व मेंढ्या आहेत. हें सर्व धन पणास लावून मी तुझ्याशीं खेळतों."

हे भारता, युधिष्ठिराच्या तोंडून हे शब्द बाहेर पडतांच शकुनीनें आपले कृत्रिम फांसे भूमीवर टाकिले व 'मीं तें सर्व धन जिंकलें आहे, पहा' असें म्हटलें. तेव्हां युधिष्ठिर पुनः बोलला—"माझें खांडवप्रस्थ नगर, देश, अब्राह्मणांच्या धनासह सर्व भूमि व अब्राह्मण पुरुष हें माझें अवशिष्ट धन आहे. राजा, मी हें सर्व धन पणास लावितों. तूं फांसे टाक."

हे कुरुश्रेष्ठा, युधिष्ठिराचे हे शब्द कांनीं पडतांच कपटी शकुनीनें आपले कृत्रिम फांसे टाकून 'तें सर्व मीं जिंकून घेतलें आहे' एवढेंच म्हटलें. तेव्हां युधिष्ठिर राजा त्यास पुनः म्हणाला—"शकुने, ज्या भूषणांनीं विभूषित झालेले हे राजपुत्र शोभतात, तीं कुंडलें, कंठांतील रत्नजडित हार इत्यादि सर्व राजभूषणें व तीं धारण करणारे हे राजपुत्र, हेंच माझें धन मी पणास लावितों."

राजा, महात्म्या युधिष्ठिराचा हा पणहि कपटी शकुनीनें कपटद्यूतानें जिंकून घेतला. तेव्हां युधिष्ठिर म्हणाला—"शकुने, ज्याचे बाहू पुष्ट व दीर्घ आहेत व खांदे सिंहाच्या खांद्यासारखे आहेत, नेत्र आरक्त वर्ण आहेत व अंगकांति श्याम सुंदर आहे, असा हा माझा तरुण व प्रिय भ्राता नकुल हेंच एक धन मी आतां पणास लावितों." त्यावर शकुनि म्हणाला—"हे राजा युधिष्ठिरा, तुला प्रिय असलेला हा राजपुत्र नकुल आमच्या अधीन झालाच आहे, असें तूं समज. आतां याच्या मागून कोणाला पणाला लावावयाचें त्याचा निश्चय करून ठेव."

हे पांडवेया, इतकें बोलून दुष्ट शकुनीनें हातांतील फांसे भूमीवर टाकले व 'हा डाव मीं जिंकला आहे, पहा.' असें तो म्हणाला. त्याबरोबर कुंतीपुत्र युधिष्ठिर पुनः बोलला—"हा माझा दुसरा भ्राता सहदेव धर्मोपदेश करून लोकांना त्याप्रमाणें वागावयास लावणारा आहे. त्यामुळेंच हा महात्मा या लोकीं 'पंडित' या पदवीस प्राप्त झाला आहे. खरोखर, तो राजपुत्र अशा

आपत्तींत पडण्यास योग्य नाहीं. तथापि मी त्याचा पण लावून तुझ्याशीं द्यूत करितों. मला अतिशय प्रिय असलेल्याहि त्या भ्रात्याचा मी द्यूतांत एखाद्या अप्रिय वस्तूप्रमाणें त्याग करितों."

भारता, हें ऐकून मनांत अतिशय हृष्ट झालेला शठ शकुनि आपले कृत्रिम फांसे टाकून युधिष्ठिराला 'मीं जिंकिलें' इतकेंच बोलला व आपण पांडवांचा अद्यापि पुरता सूड घेतला नाहीं, असें मानूनच कीं काय तो अगोदरच खिन्न झालेल्या युधिष्ठिरास जणुंकाय अधिक दुःख देण्यासाठींच म्हणाला—"राजा, तुला प्रिय असलेले हे दोन्ही माद्रीपुत्र मीं जिंकले आहेत. पण तूं ज्या अर्थीं आपल्या या सापत्न बंधूंनाच पणाला लावून भीमार्जुनांचें रक्षण करीत आहेस, त्या अर्थीं ते तुला त्यांच्यापेक्षां अधिक प्रिय आहेत, असें मला वाटतें. ते तुझे सोदर भ्राते आहेत. तेव्हां ते अधिक प्रिय असणें साहजिकच आहे."

शकुनीचें हें कुटिल व कर्णकटु भाषण ऐकून **युधिष्ठिर** त्यास म्हणाला—"शकुने, तूं न्यायाकडे लक्ष न देतां खरोखर हें अधर्मयुक्त भाषण करीत आहेस. अरे मूढा, परस्पर एकमत असलेल्या आम्हां पांच भ्रात्यांमध्यें तूं असा भेद उत्पन्न करीत आहेस काय ?"

त्यावर **शकुनि** म्हणाला—ज्यांचें चित्त वित्तानें परवश झालेलें असतें, तोच अधर्माचरण करितो. पण त्यामुळें तो नरकांत पडतो किंवा स्थावरभावाला प्राप्त होतो. हे राजा, तूं वयानें ज्येष्ठ आहेस व गुणानें वरिष्ठ आहेस, यास्तव हे भरतश्रेष्ठा, तुला नमस्कार असो. द्यूतकार द्यूत करीत असतांना जणु काय उन्मत्त होऊनच जी बडबड करितात, ती ते कधीं स्वप्नांतहि पहात नाहींत व जागृतींतहि अनुभवीत नाहींत.

युधिष्ठिर म्हणाला—एखाद्या नौकेप्रमाणें आम्हांला संग्रामसागरांतून तारून नेणारा, शत्रूंचा पराभव करणारा व वेगवान् असलेला हा राजपुत्र अर्जुन लोकैकवीर असल्यामुळें त्याला द्यूतांत पणास लावणें योग्य नाहीं. तथापि हे शकुने, मी आज तुझ्याशीं द्यूत करीत असतांना त्या माझ्या प्रिय भ्रात्यासहि पणास लावितों.

राजा परिक्षिता, युधिष्ठिराचे हे शब्द कानीं पडतांच केवळ कपटद्यूत करणाऱ्या शकुनीनें भूमीवर फांसे टाकले व 'हे युधिष्ठिरा, मी आज तुम्हां पांड-

वांतील महा धनुर्धर जो सव्यसाची पांडव त्याला द्यूतांत जिंकलें आहे. आतां तूं प्रिय भीमाचाहि पण लावून माझ्याशीं द्यूत खेळ. कारण द्यूतांत द्यूतकारांना समर्पण करण्यास योग्य असें तेवढेंच धन आतां तुजपाशीं राहिलें आहे ' असें म्हटलें.

तें ऐकून **युधिष्ठिर** बोलला—जो आम्हां पांडवांचा नेता, युद्धामध्यें आमचें रक्षण करणारा, दानवशत्रु जो वज्रधर इंद्र त्याप्रमाणें लोकैकवीर, तिरकस दृष्टीनें पहाणारा, ज्याच्या दोन्ही भुंवया धनुष्याप्रमाणें वक्र व स्पष्ट आहेत, ज्या महात्म्याचे खांदे सिंहाप्रमाणें पुष्ट आहेत, जो नित्य अति क्रोधि, बलामध्यें ज्याची बरोबरी करणारा या लोकीं एकहि पुरुष नाहीं व जो गदा धारण करणारांमध्यें अग्रेसर आहे, अशा या माझ्या द्यूतांत पणास लावण्यास अयोग्य असलेल्या प्रिय राजपुत्राचा पण लावून मी तुझ्याशीं आज द्यूत खेळतों. हे शकुने, हा माझा प्रिय भ्राता भीमसेन हेंच माझें या डावांत पणास लावलेलें धन आहे.

राजा, युधिष्ठिराचा हा आश्चर्यकारक पण ऐकून निंद्य आचरण करणाऱ्या शकुनीनें हातांतील फांसे भूमीवर टाकतां टाकतां ' राजा, हें तुझें धन मीं हरण केलें आहे, पहा ' इतकें बोलून पुनः मोठ्या काकुळतीनें म्हटलें—" अरे, अरे, युधिष्ठिरा, तूं आपले भ्राते, गज, अश्व, इत्यादि विविध विपुल धन या द्यूतांत घालविलेंस. आतां हे कौंतेया, मीं न जिंकलेलें असें कांहीं वित्त अवशिष्ट राहिलें आहे काय ? "

युधिष्ठिर म्हणाला—राजा, सर्वांमध्यें विशिष्ट व माझ्या भ्रात्यांना अतिशय प्रिय असा मी अद्यापि अवशिष्ट राहिलों आहें. मी स्वतः या द्यूतांत जिंकला गेलों म्हणजे जित झालेल्या पुरुषाला योग्य असें कर्म मी करीन.

धर्माचें हें निर्वाणीचें भाषण ऐकून कपटानेंच पांडवाचा नाश करण्याचा ज्यानें निश्चय केला आहे, अशा शकुनीनें हातांतील फांशांचा डाव टाकून ' हें पहा, मीं तुलाहि जिंकिलें ' असें म्हटलें व तो दुरात्मा शकुनि युधिष्ठिराकडे पाहून त्यास म्हणाला—" हे राजा, पणास लावण्यास योग्य असें धन तुझ्यापाशीं अवशिष्ट असतांना तूं आपल्यालाच जिंकून घेतलेंस, हें फार वाईट केलेंस. स्वतःचें धन असतांनाहि द्यूतांत स्वतःलाच हरविणें हें पाप आहे. त्यामुळें तुला पाप लागेल. "

राजा जनमेजया, कृत्रिम फांसे ज्याला अतिशय संमत आहेत असा शकुनि पणाविपयीं राजाला असें बोलून व त्या सभेंत बसलेल्या सर्व लोकवीरांना 'पांडवांचा द्यूतांत पराभव झाला आहे' असें पृथक् पृथक् सांगून तो नीच शकुनि पुनः युधिष्ठिरास म्हणाला—" हे राजा, तुझी प्रिय भार्या अद्यापि अवशिष्ट राहिली आहे. आम्हीं न जिंकलेली अशी तेवढीच एक वस्तु पणास लावावयाची राहिली आहे. यास्तव तूं पांचाली कृष्णेचा पण लाव व तिच्या योगानें तूं आपल्याला आमच्या दास्यांतून सोडवून घे. किंवा आम्हीं तिला जिंकल्यास तीहि तुम्हांप्रमाणें आमची दासी होईल."

शकुनीचें हें कुत्सित भापण ऐकून राजा युधिष्ठिर देहभान विसरला व द्यूताच्या आवेशांत शकुनीला म्हणाला—" जी फार ठेंगू नाहीं व उंचहि नाहीं, कृशहि नाहीं व स्थूलहि नाहीं, जिची अंगकांति रक्तवर्ण नाहीं व जिचे केंस काळे व कुरळे आहेत, अशा द्रौपदीला पणास लावून मी आतां तुझ्याशीं द्यूत खेळतों. जिचे नेत्र शरदृतूंतील कमलाच्या पाकळीप्रमाणें आहेत, अंगाला शरत्कालीन कमलांचा सुगंध येत आहे, व जिचें स्वरूप शरदृतूंतील कमलांचें सेवन करणाऱ्या लक्ष्मीसारखें आहे, तिचा पण मी आतां लावितों.

खरोखर, पुरुप ज्या स्त्रीची इच्छा करील, तिचें दयालुत्व, रूप व शीलसंपत्ति लक्ष्मीसारखीच असावी व ती लक्ष्मीसारखीच सर्वगुणसंपन्न, पतीला अनुकूल, प्रिय भापण करणारी व साक्षात् धर्मार्थ-कामसिद्धि देणारी असावी. शकुने, पुरुपानें अशा श्रेष्ठ स्त्रीचीच इच्छा करावी. ही पांडवपत्नीहि तशीच आहे. आमची कृष्णा सर्वांच्या मागून निजते व सर्वांच्या आधीं उठते. बाल-गोपालांपर्यंत कोणतें कार्य झालें व कोणतें अवशिष्ट आहे, हें स्वतः समजून घेते. तिचें स्वेदयुक्त मुख कमलाप्रमाणें शोभत असून तिच्या सर्वांगाला कमलासारखा सुगंध येतो. त्या सर्वांग सुंदरीचे केंस लांब असून मुख रक्तवर्ण आहे. तिच्या अंगावरील लोम अति विरल आहेत. हे राजा, अशा लक्ष्मीतुल्य, अलौकिक सर्वांगसुंदर पांचालकन्या द्रौपदीचा पण लावून मी आतां तुझ्याशीं द्यूत करितों."

हे परिक्षित्पुत्रा, बुद्धिमान् धर्मराजानें असें म्हटलें असतां सभेंतील वृद्धांच्या तोंडून 'धिक् धिक्' असे तिरस्कारयुक्त उद्गार निघाले. राजांची ती सभा अतिशय क्षुब्ध झाली. सर्वांचीं अंतःकरणें संतप्त झालीं. भीष्म, द्रोण व कृप यांच्या अंगाला दरदरून घाम सुटला. विदुर दोन्ही हातांनीं आपलें मस्तक

धरून जणुकाय चेतनाशून्य झाला. तो महात्मा सर्पाप्रमाणें दीर्घ निःश्वास सोडीत अधोमुख होऊन ध्यान करीत बसला. मूढ धृतराष्ट्राला मात्र अतिशय हर्ष झाला. तो पुत्रस्नेहानें अंध झालेला राजा आपल्या मनांतील विकार गुप्त ठेवूं शकला नाहीं. उलट 'काय जिंकलें ? काय जिंकलें ?' असें वारंवार विचारूं लागला. दुःशासनासह कर्णाला पराकाष्ठेचा आनंद झाला. पण इतर सभासदांच्या नेत्रांतून दुःखाश्रु गळाले. वर सांगितल्याप्रमाणें बोलून द्यूतजयानें मत्त झालेला शकुनि मोठ्या गर्वानें भूमीवर फांसे टाकून 'जितं' इतकेंच मोठ्यानें बोलला. २.९.६५

अध्याय ६६ वा.

[१ दुर्योधनाचें दुर्वचन ऐकून विदुरानें केलेली त्याची निर्भर्त्सना.]

(१) **वैशंपायन** म्हणाला—राजा जनमेजया, शकुनीनें याप्रमाणें द्यूतामध्यें द्रौपदीलाहि जिंकून घेतलेलें पहातांच दुष्ट दुर्योधनाला पराकाष्ठेचा आनंद झाला व तो मोठ्या गर्वानें विदुराला म्हणाला—"हे क्षत्त्या, पांडवांना अतिशय संमत व प्रिय असलेली जी त्यांची भार्या द्रौपदी तिला तूं जाऊन सभेंत घेऊन ये. तिला आमचें घर झाडूनसारवून साफ करूं दे. लोकांकडून धिक्कार केली गेलेली ती राजपत्नी सत्वर येथें येऊं दे व आमच्या इतर दासी जेथें आहेत, तेथेंच त्या अपुण्यशीलेला राहूं दे."

राजा दुर्योधनाच्या तोंडचे हे अपमानकारक शब्द ऐकतांच विदुराला अतिशय खेद झाला व तो मोठ्या क्रोधानें दुरात्म्या दुर्योधनास म्हणाला—"हे नीचा, तुझ्या सारख्या भरतवंशांत उत्पन्न झालेल्या राजपुत्रानें असें दुर्वचन मुखांतून उच्चारणें म्हणजे आपल्या सर्व पूर्वजांना कलंक लावण्यासारखें आहे. हे मूढा, तूं यमाच्या पाशानें बद्ध झाला आहेस, हें तुला कळत नाहीं. तूं फार मोठ्या पर्वताच्या तुटलेल्या कड्यावर लोंबत आहेस, याचें तुला भान नाहीं. तूं स्वतः दुर्बल मृग असतांना या पांच व्याघ्रांना खिजवीत आहेस ? हे अतिशय विषारी पांच महासर्प क्रुद्ध होऊन तुझ्या मस्तकावर उभे आहेत, हें तूं विसरला आहेस. हे अति मंदमते, यांना तूं असा कोपवूं नकोस व यांच्या हातून फुकट मरून जाऊं नकोस.

हे कुक्षत्रिया, पांडवपत्नी कृष्णा दासीभावास प्राप्त होणें केव्हांहि शक्य नाहीं. कारण द्यूतांत स्वतःला जिंकून घेतल्यामुळें अनीश्वर झालेल्या या युधि

ष्ठिरानें तिला पणास लाविलें आहे. परंतु स्वतः दुसऱ्याचा दास झाल्यावर त्याला पांडवांची पत्नी पणाला लावितां येत नाहीं, असें माझें निश्चित मत आहे. हा धृतराष्ट्राचा आत्मघाती पुत्र 'वेन'-राजाप्रमाणें उन्मत्त झाला आहे. पण ऐश्वर्यानें मत्त झालेला तो राजा मान्याचा अपमान करून जसा तत्काल नष्ट झाला, तसाच हाहि उन्मत्त राजा लवकरच नष्ट होईल. द्यूत वैर व महा-भय उत्पन्न करीत असतें, पण हा मत्त दुर्योधन त्यामुळें आपला अंतकाल समीप येत आहे हें जाणत नाहीं.

मनुष्यानें केव्हांहि मर्मभेदक भाषण करूं नये. मुखानें कर्कश शब्द उच्चारूं नयेत. द्यूतासारख्या निंद्य कर्मानें शत्रूला स्ववश करून घेऊं नये. ज्या भाषणानें दुसऱ्याला उद्वेग होईल, अशी दुसऱ्यांच्या अंतःकरणाला जाळणारी व शेवटीं नरक देणारी भाषा मुखांतून काढूं नये. नीच मनुष्यांच्या मुखांतूनच कठोर शब्द बाहेर पडतात व ते ज्याच्या मर्मांना शस्त्राप्रमाणें टोचतात, तो रात्रंदिवस संतप्त होतो. कारण नीच पुरुषाचे शस्त्राप्रमाणें तीक्ष्ण असलेले ते शब्द दुस-ऱ्याच्या मर्मस्थानींच पडतात. यास्तव शहाण्या मनुष्यानें दुसऱ्या मनुष्यांवर असे वाक्प्रहार करूं नयेत.

हे दुर्योधना, एक बकरा उन्मत्त झाला व शस्त्र गिळूं लागला, पण त्याला तें गिळतां येईना. म्हणून त्यानें आपलें मुख भूमीवर टेंकिलें व तो पायानें तें शस्त्र हालवून गिळूं लागला. त्यामुळें तें शस्त्र अस्ताव्यस्त हालून मस्तका-सह त्याचा कंठ चिरला व तो मूर्ख पशु मरण पावला. त्याप्रमाणें हे दुर्योधना, तूंहि पांडवांच्या वैररूपी शस्त्रानें आपला नाश करून घेऊं नको.

---

१ नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत न तां वदेद्रुशतीं पापलोक्याम् ॥
समुच्चरन्त्यतिवादांश्च वक्त्राद्यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥

२ या श्लोकाचा अर्थ नीलकंठांनीं असा केला आहे—कोणी एक मासे मारणारा कोळी गळाला पिठाची गोळी लावून तो गळ पाण्यांत जों टाकीत आहे, तोंच त्याच्या घरांत पाळलेल्या बकऱ्यानें स्वाभाविक चापल्यानें तो गळ पिठासह गिळला. तेव्हां तो कोळी गळ बाहेर काढूं लागला असतां बकऱ्याचा गळा चिरला व तो मरण

हे पृथापुत्र गृहस्थाला किंवा वनस्थाला अशाप्रकारचीं दुरुत्तरें कधींच बोलत नाहींत. पण जे पुरुष श्वानाप्रमाणें वाटेल त्यावर तोंड सोडणारे असतात, ते दुर्वाक्याहून दुसरें कांहींहि बोलत नाहींत. हीन प्रकृतीचे लोक कोणी तपस्वी असो कीं महा विद्वान् असो, त्यांवर कुत्र्याप्रमाणें सर्वदा भुंकत सुटतात. ते अपत्कालीं धीर पुरुषांना मर्मभेदक वाक्यांनीं दुःख देण्याचा यत्न करितात. पण अशा प्रसंगीं ते धीर पुरुष मात्र आपल्या स्वाभाविक धैर्यामुळें त्यांच्या त्या भुंकण्याकडे लक्षहि देत नाहींत. या द्यूतामुळें आपला मोठा उत्कर्ष झाला आहे, असें हा धृतराष्ट्राचा पुत्र समजत आहे. पण त्या मूढाला 'हा उत्कर्ष नसून घोर नरकाचें कुटिल द्वारच आपल्यासाठीं उघडलें आहे' हें कळत नाहीं. परंतु दुःशासनासह अनेक कौरव या मूढाच्या मागोमाग त्यांत पडणार आहेत, असें मला स्पष्ट दिसूं लागलें आहे.

एखादे वेळीं भोपळेहि पाण्यांत बुडतील, पाषाण तरंगतील व सतत गमन करणाऱ्या नौकाहि जलामध्यें अडकून पडतील, पण हा धृतराष्ट्राचा मूढ पुत्र माझें हितवचन ऐकणार नाहीं. त्यामुळें या कौरवांचा सर्वस्वाचें हरण करणारा भयंकर नाश खचित होईल. कारण ते सुहृदांचा हितावह व विद्वत्तापूर्ण उपदेश ऐकत नाहींत. उलट त्यांचा लोभच वाढत आहे. २. ९. ६६.

अध्याय ६७ वा.

[१ दुर्योधनानें द्रौपदीला सभेंत आणण्याविषयीं क्रमानें, विदुर, प्रातिकामी व दुःशासन यांस केलेली आज्ञा. २ दुःशासनानें द्रौपदीला सभेंत ओढीत आणिलें. ३ तिचा सर्व सभेला प्रश्न.]

(१) वैशंपायन म्हणाला—राजा, दर्पानें मत्त झालेल्या व 'या क्षत्त्याला धिक्कार असो' असें बोलणाऱ्या धृतराष्ट्रपुत्रानें प्रातिकामीकडे पाहिलें व तो त्या

पावला. ही आख्यायिका येथें दृष्टान्तासाठीं सांगितली आहे. याचा भावार्थ असा—कोळी त्या पशूच्या घशांतून गळ ओढून काढूं लागला असतां तो पशू लोंबकळूं लागला. पण गळ कांहीं केल्या बाहेर निघेना. तेव्हां हा पशु कांहीं झालें तरी मरणारच असा निश्चय करून कोळ्यानें गळासाठीं त्या पशूचा कंठ चिरला. त्याच न्यायानें हे दुर्योधना, दृष्टान्तांतील गळाप्रमाणें असलेल्या या द्रौपदीला स्पर्श करणारा तूंहि दृष्टान्तांतील बकऱ्याप्रमाणें नाश पावशील.

सभेंतील श्रेष्ठ लोकांसमक्ष असें वचन बोलला—" हे प्रातिकामिन्, तूं पांडवांच्या अंतःपुरांत जा व द्रौपदीला येथें घेऊन ये. तूं पांडवांना मुळींच भिऊं नको. हा क्षत्ता त्यांना भिऊन असें विपरीत भाषण करीत आहे. तो आमचा उत्कर्ष व्हावा, असें कधींच इच्छीत नाहीं."

जनमेजया, राजाचें हें वचन ऐकून सूत प्रातिकामी सत्वर तेथून निघाला व एखादा श्वान सिंहाच्या गुहेंत जसा शिरावा, त्याप्रमाणें तो दुर्योधनाचा भृत्य अंतःपुरांतील पांडवांच्या महिषीजवळ आला आणि म्हणाला—" हे द्रौपदी, युधिष्ठिर द्यूतमदानें मत्त झाला असून दुर्योधनानें तुला जिंकिलें आहे. यास्तव तूं धृतराष्ट्राच्या घरीं चल. हे याज्ञसेनि, मी तुला तेथें दासीचें काम करावयास नेत आहें."

त्या सूताचें हें कर्णकटु भाषण ऐकून साध्वी द्रौपदी मनांत अतिशय विव्हल होऊन त्यास म्हणाली—" हे प्रातिकामिन्, तूं हें काय बोलत आहेस ! कोणता राजपुत्र आपल्या भार्येचा पण लावून द्यूत करील ? राजा मूढ, अविवेकी व द्यूतमदानें मत्त झाला आहे असें मला वाटतें. त्याच्यापाशीं द्यूतांत पणास लावावयास दुसरें कांहीं धन नव्हतेंच कीं काय ?

प्रातिकामी—हे साध्वि, जेव्हां त्या राजापाशीं दुसरें कांहीं पणनीय द्रव्य राहिलें नाहीं, तेव्हांच त्या अजात शत्रु पांडवानें तुझा पण लाविला. त्यानें अगोदर आपल्या चारी भ्रात्यांना पणास लाविलें, त्यानंतर त्यानें स्वतःच्या देहाचा पण लाविला व शेवटीं हे राजकन्ये, तुला द्यूतांत हरविलें.

द्रौपदी—हे सूतपुत्रा, असें जर असेल तर तूं परत जा व त्या द्यूतकाराला सभेमध्यें असा प्रश्न विचार—" तूं अगोदर स्वतःला जिंकून घेतलेंस किंवा मला ?" हे प्रातिकामिन्, यावर तो काय उत्तर देतो तें ऐकून तूं परत ये व मग मला घेऊन जा. राजाचा आशय कळल्यावर मी मोठ्या कष्टानें तुजबरोबर सभेंत येईन.

हे पारिक्षिता, द्रौपदीची ती आज्ञा शिरसा मान्य करून तो दुर्योधनाचा सारथि सभेंत परत आला व त्यानें द्रौपदीचें तें वचन सर्व नरेंद्रांमध्यें बसलेल्या युधिष्ठिराला निवेदन केलें. तो म्हणाला—"राजा युधिष्ठिरा, द्रौपदीनें तुला असें विचारिलें आहे कीं, तूं कोणाचा स्वामी होऊन मला द्यूतांत पणाला लाविलेंस ? तूं प्रथम स्वतःला जिंकून घेतलेंस कीं माझा पण लाविलास ?" हे भारता, द्रौप-

दीचा हा प्रश्न ऐकून युधिष्ठिर निश्चेष्ट व संज्ञाशून्य झाला. तो त्या सूताला अनुकूल किंवा प्रतिकूल असें कांहींच उत्तर बोलला नाहीं. तें पाहून दुर्योधन त्या सूतास म्हणाला—" पांचालीला येथेंच येऊन हा प्रश्न विचारूं दे. तिचा प्रश्न व याचें उत्तर सर्व लोक येथेंच ऐकूं देत. "

जनमेजया, दुर्योधनाच्या अंकित असलेला प्रातिकामी राजमंदिरांत पुनः परत गेला व मनांत अतिशय खिन्न होऊन द्रौपदीस म्हणाला—" हे राजपुत्रि, सभासद तुला बोलावीत आहेत. कौरवांचा विनाशकाल प्राप्त झाला आहे, असेंच मला वाटतें. हे सम्राज्ञि, जो अति नीच पुरुष तुला सभेंत नेण्याची इच्छा करीत आहे, तो आपल्या समृद्धीचें पालन करीत नाहीं, असें मला वाटतें. "

द्रौपदी म्हणाली—हे प्रातिकामिन्, ईश्वरानें खरोखर अशीच योजना केली आहे, असें मलाहि वाटतें. कारण पंडित व मूर्ख या दोघांनाहि सुख व दुःख प्राप्त होतें. या लोकीं एक धर्मच श्रेष्ठ आहे व आम्हांकडून रक्षण केला जाणारा तोच आम्हांला सुखावह होईल. खरोखर, सर्वांना सुखावह होणारा धर्म कौरवांनाहि सोडून न जावो. तूं सभेंत जाऊन माझा हा धर्म्य प्रश्न सर्व सभासदांस विचार. ते धर्मात्मे, नीतिमान् व वरिष्ठ सभासद मला जें निश्चित उत्तर देतील त्याप्रमाणें मी करीन.

याज्ञसेनीचें हें वचन ऐकून प्रातिकामी सभेंत परत आला व त्यानें सर्व सभासदांस तिचें म्हणणें कळविलें. पण दुष्ट दुर्योधनाचा त्या राज्ञीला सभेंत आणण्याचा अतिशय आग्रहच आहे, असें पाहून ते कांहीं बोलले नाहींत. उलट लज्जेनें आपलीं मुखें खालीं घालून मुकाट्यानें बसले. तेव्हां दुर्योधनाचा दुष्ट आशय जाणून युधिष्ठिरानें द्रौपदीला संमत असलेला आपला दूत तिजकडे पाठविला. तो म्हणाला—" हे दूता, तूं द्रौपदीकडे जा व तिला सांग कीं, तूं रजस्वला व एकवस्त्रा आहेस. तथापि ज्या स्थितींत तूं आहेस त्या स्थितींत रोदन करीत या सभेंत ये व आपल्या श्वशुराच्या पुढें उभी रहा. तूं राजकन्या असून अशा स्थितींत सभेंत आली आहेस, हें पाहून सर्व सभासद आपल्या मनांत धृतराष्ट्रपुत्राची अतिशय निंदा करतील. " युधिष्ठिराची ही आज्ञा ऐकून तो दूत सत्वर कृष्णेच्या मंदिरांत गेला व त्या बुद्धिमानानें धर्मराजाचा आशय तिला निवेदन केला.

इकडे, सत्यरूपी रज्जूनें ज्यांचीं अंगें जखडून टाकिलीं आहेत असे महात्मे पांडव दीन व दुःखानें व्याकुळ झाले आहेत, ते मान वर करून इकडे तिकडे

पहातहि नाहींत, असें पाहून राजा दुर्योधन त्यांच्या मुखाकडे पहात मोठ्या हर्षानें आपल्या सूतास म्हणाला—“ हे प्रातिकामिन्, तूं तिला येथेंच घेऊन ये. हे सभासद् कौरव तिला येथेंच काय तें सांगूं देत. ”

राजा, दुष्ट दुर्योधनाच्या सर्वथा अधीन असलेला तो त्याचा भृत्य प्रातिकामी द्रुपदकन्येच्या क्रोधाला भिऊन तेथेंच उभा राहिला. त्यावेळीं त्यानें दुर्योधनाच्या आज्ञेचा भंग करून त्याचें श्रेष्ठत्वहि क्षणभर झुगारून दिलें व तो विचारी सूत ‘ कृष्णेला मी काय सांगूं ? ’ असें सर्व सभ्यांना पुनः विचारूं लागला. तें पाहून दुर्योधन क्रोधानें म्हणाला—“ दुःशासना, हा माझा क्षुद्रचित्त सूतपुत्र या वृकोदराला भीत आहे. यास्तव तूं जा व स्वतः त्या याज्ञसेनीला धरून येथें घेऊन ये. पराधीन झालेले हे शत्रु तुझें काय करणार आहेत !”

आपल्या भ्रात्याचें हें आज्ञावचन ऐकून राजपुत्र दुःशासन आपल्या आसनावरून उठला व क्रोधानें नेत्र लाल करून महारथ पांडवांच्या मंदिरांत शिरला आणि राजकन्या द्रौपदीला म्हणाला—“ हे पांचालि, चल चल, सभेंत चल. तुला आम्हीं जिंकिलें आहे. आतां तूं सर्व लज्जा सोडून दुर्योधनाला पहा. हे कमलनयने, तूं आतां कौरवाचें सेवन कर. आम्हीं तुला धर्मानेंच दासी केलें आहे. यास्तव दासीभावास प्राप्त झालेली तूं सभेंत चल. ”

त्या दुर्बुद्धि दुःशासनाचें हें घोर वचन ऐकतांच ती साध्वी आपल्या आसनावरून उठली. तिचें अंतःकरण अतिशय खिन्न झालें व शोकानें आर्त झालेली ती पांडवपत्नी आपलें निस्तेज मुख हातानें पुसून वृद्ध कुरुराजाच्या स्त्रिया जेथें होत्या तेथें धांवत गेली. तेव्हां दुःशासनहि क्रोधानें गर्जना करीत वेगानें तिच्या मागोमाग धांवला व त्यानें त्या नरेंद्रपत्नीचे लांब, नीलवर्ण व कुरळे केंस धरले. राजसूयाच्या शेवटीं अवभृत स्नानप्रसंगीं जे केंस मंत्रपूत जलानें भिजले होते, त्याच केंसांना नीच धृतराष्ट्रपुत्रानें, पांडवांच्या वीर्याचा तिरस्कार करून, बलात्कारानें स्पर्श केला !

---

१ मुळांत ‘ ऊर्मिमत्सु ’ असें विशेषण आहे. त्याचा अर्थ दुर्बोध होऊं नये म्हणून ‘ कुरळे केंस ’ असें आम्हीं म्हटलें आहे. पण वस्तुतः द्रौपदीनें केंसाची वेणी घातलेली होती व वहाणाऱ्या नदीजलाप्रमाणें तिच्या उंच-सखल प्रदेशीं अलंकार घातले होते. वेणींतील अलंकारांनाच येथें ऊर्मि म्हटलें आहे. त्यांनीं युक्त असे केंस, असा याचा भावार्थ.

(२) राजा, पापी दुःशासनानें जिचे केंस अति दीर्घ आहेत, अशा कृष्णेला ओढीत सभेपाशीं आणिलें. वायु कर्दलीला जसें हलवितो, त्याप्रमाणें त्या वेळीं थरथर कांपत असलेल्या,आर्त झालेल्या व समर्थ नाथांनीं युक्त असलेल्या त्या द्रुपदकन्या कृष्णेला त्या निर्दय धृतराष्ट्रपुत्रानें एखाद्या अनाथ स्त्रीप्रमाणें ओढून आणिलें. तो निर्दय कौरव तिला ओढूं लागला असतां, जिनें आपली अंगयष्टि वांकविली आहे अशी ती राजकन्या त्याला मंदस्वरानें म्हणाली—"हे अनार्या, मी रजस्वला आहें, एकच वस्त्र परिधान केलें आहे, यास्तव हे मंदबुद्धे, तूं मला असें ओढीत कौरवसभेंत नेऊं नकोस."

तेव्हां तो दुष्ट दुःशासन तिचे काळे केंस जोरानें धरून म्हणाला—"याज्ञसेनि, तूं नारायण कृष्ण व नर जिष्णु यांस आपल्या रक्षणासाठीं हांका मार. तूं रजस्वला, एकवस्त्रा किंवा वस्त्ररहितहि जरी असलीस, तरी आम्हीं तुला द्यूतामध्यें जिंकिलें आहे; तुला आम्हीं दासी केलें आहे. यास्तव तुला आतां आमच्या इच्छेप्रमाणें दासीसारखेंच राहिलें पाहिजे."

(३) राजा जनमेजया, दुःशासनानें ओढून आणल्यामुळें जिचे केंस विखुरले आहेत व अंगावरील अर्धें वस्त्र खालीं पडलें आहे, अशा पांडवपत्नीला अतिशय लज्जा वाटली. तथापि क्रोधानें जिचें अंतःकरण संतप्त झालें आहे, अशी ती साध्वी कृष्णा मंद स्वरानें म्हणाली—"अरे घोर कर्म करणाऱ्या पाप्या, या सभेमध्यें मला गुरुस्थानीं असलेले हे सर्व श्रेष्ठ पुरुष बसले आहेत. ते सर्व विद्वान्, सदाचारसंपन्न व इंद्रासारखे पुण्यात्मे आहेत. त्यांच्यापुढें मी अशा स्थितींत उभी राहूं इच्छीत नाहीं. हे अनार्या, मला अशी विवस्त्र करूं नको. मला अशी ओढूं नको. इंद्रासह सर्व देव जरी तुला साहाय्य करावयास धांवून आले तरी तुझा हा अपराध ते राजपुत्र सहन करणार नाहींत. महात्मा धर्मपुत्र धर्मामध्यें स्थित आहे. धर्म अतिशय सूक्ष्म आहे. सूक्ष्मबुद्धि लोकांनाच त्याचें ज्ञान होतें. यास्तव माझ्या त्या भर्त्याचा परमाणुमात्र दोषहि मी आपल्या मुखानें बोलूं इच्छीत नाहीं. सर्व श्रेष्ठ गुणांचा त्याग करून तो दुष्ट आचरण करील ही गोष्ट कालत्रयींहि शक्य नाहीं. यास्तव मी अपराधी पतींची भार्या नाहीं, हें तूं लक्षांत ठेव. रजस्वला असलेल्या मला तूं या कुरुवीरांच्या सभेमध्यें ओढून आणीत आहेस, हें फार मोठें अकार्य होत आहे! पण या सभेंतील कोणी एकहि पुरुष तुझी निंदा करीत नाहीं, यावरून त्या सर्वांना तुझें हें कृत्य संमत आहे, असेंच मला वाटतें.

अरे अरे, धिक्कार असो ! सभेंतील हे सर्व कौरव तुझ्याकडून कुरुवंशाच्या धर्ममर्यादेचें अतिक्रमण होत असतांहि ज्या अर्थी स्वस्थ पहात बसले आहेत, त्या अर्थी भारतांचा धर्म नष्ट झाला आहे व क्षत्रधर्मज्ञांचा सदाचारहि लुप्त झाला आहे, असेंच मी मानितें. द्रोण, भीष्म व महात्मा विदुर यांच्या मध्यें धैर्य नाहीं, असें मला वाटतें. त्याचप्रमाणें या धृतराष्ट्राचेंहि सत्त्व नष्ट झालें आहे, असेंच म्हणावें लागतें. त्यामुळेंच हे सर्व मुख्य मुख्य कुरुवृद्ध त्यांच्या समोर घडत असलेल्या या घोर अधर्माकडे लक्ष देत नाहींत."

राजा जनमेजया, असें करुण वचन बोलणारी ती सुकुमार द्रौपदी क्रुद्ध झालेल्या आपल्या पतींकडे वक्रदृष्टीनें पाहूं लागली. क्रोधाग्नीनें ज्यांचीं शरीरें अगोदरच व्याप्त झालीं आहेत, अशा पांडवांस त्या भामिनीनें आपल्या कटाक्ष-पातांनीं अधिकच प्रज्वलित केलें. लज्जा व कोप यांनीं युक्त होऊन कृष्णेनें फेंकलेल्या कटाक्षांनीं जसें त्या महात्म्यांना दुःख झालें, तसें त्यांना द्यूतांत घालविलेलें राज्य, धन व मुख्य मुख्य रत्नें यांसाठीं झालें नाहीं.

इकडे दुःशासनहि कृष्णा आपल्या दीन झालेल्या पतींकडे पहात आहे हें जाणून देहभान विसरलेल्या तिला वेगानें अडवूं लागला व मोठ्यानें हंसून 'हे दासि' असें बोलला. त्याचें तें वचन ऐकून कर्णहि अतिशय संतुष्ट झाला व मोठ्यानें हंसून त्यानें दुःशासनाच्या दुर्वचनाची प्रशंसा केली. गांधारराज सुबल-पुत्रानेंहि कर्णाप्रमाणेंच दुःशासनाचें अभिनंदन केलें. पण दुर्योधन, दुःशासन व शकुनि या तिघांवांचून इतर जे सभासद तेथें होते त्यांना मात्र 'दुःशासन कृष्णेला सभेमध्यें ओढीत आहे' असें पाहून अतिशय दुःख झालें.

भीष्म म्हणाला– हे सुभगे, धर्माचें रहस्य अतिसूक्ष्म असल्यामुळें मी तुझ्या या प्रश्नाचा निश्चित निर्णय करूं शकत नाहीं. जो ज्या धनाचा स्वामी नसतो तो तें दुसऱ्याचें धन पणास लावूं शकत नाहीं, हें खरें. पण स्त्री सर्वदा भर्त्याच्या अधीन असते हें जाणून मला तुझ्या प्रश्नाचें अनुकूल उत्तर देतां येत नाहीं. कारण दासाची जी भार्या ती दासीच होय. हा युधिष्ठिर सर्व इष्ट भोगांनीं समृद्ध असलेल्या समग्र पृथ्वीचाहि त्याग करील. पण धर्माचा त्याग कर-णार नाहीं. अशा त्या पांडवानें 'मी पराभूत झालों आहें' असें आपल्या मुखानें बोलून दाखविलें आहे. त्यामुळें मी तुझ्या प्रश्नाचा निर्णय सांगण्यास समर्थ नाहीं. कारण 'मी पराभूत झालों आहें,' असें बोलणाऱ्या त्यानें स्वतःचेंच दास्य

मान्य केलें आहे. स्त्रीचें दास्य मान्य केलें नाहीं. राजाच्या जयानें तुझा जय सिद्ध होत नाहीं. तो जर सिद्ध झाला असता तर द्यूतमर्यादा जाणणाऱ्या शकुनीनेंच त्याच्याकडून तुझा पृथक् पण करविला नसता. राजानेंहि शकुनीच्या प्रेरणेनें तुला पणाला लाविलें आहे. स्वेच्छेनें तुझा पण लाविला नाहीं. त्यामुळें 'अस्वामी नसलेल्या त्यानें पण कसा लाविला?' हाहि दोष राजाकडे येत नाहीं. अर्थात् शकुनीच्या बुद्धीनेंच तूं अजित आहेस. पण ही गोष्ट शकुनि मान्य करीत नाहीं. युधिष्ठिराला त्याचें हें कपट कळत नाहीं. तथापि दुसऱ्याचा दास होऊन त्यानें ज्या अर्थी तुला पणाला लाविलें आहे, त्या अर्थी तूं अजितच आहेस. परंतु हा युधिष्ठिर तसें म्हणत नाहीं, त्यामुळें मला तुझ्या प्रश्नाचें उत्तर देतां येत नाहीं.

द्रौपदी म्हणाली—कपटद्यूतामध्यें प्रवीण असलेल्या, अनार्य, दुष्टचित्त, निर्दय व द्यूतप्रिय अशा या नीचांनीं ज्याला द्यूताचा अभ्यास नाहीं, अशा या धर्मराजाला द्यूताचें आह्वान करून त्याचें सर्वस्व हरण करून घेतलें. त्यामुळें हा माझा स्वामी राहिला नाहीं; असें असतांना त्यानें माझा पण लावून शत्रूंचे मनोरथ पूर्ण कसे केले? ज्यांचें चित्त अतिशय अशुद्ध आहे व जे कपट करण्यास प्रवृत्त झाले आहेत, अशा या सर्व नीचांनीं द्यूतामध्यें अनभिज्ञ असणाऱ्या या कुरुपांडवश्रेष्ठाला जिंकून आपला दास बनविलें. त्यानें ज्या वेळीं स्वतःचा पराभव करून घेतला, त्याच वेळीं द्यूत संपलें. असें असतांना त्यानंतरहि त्यानें माझा पण लावून द्यूत कसें केलें? आज या सभेंत समर्थ कौरव बसले आहेत. त्यांना कन्या व स्नुषा आहेत. त्या सर्वांनीं माझ्या या क्लेशांकडे लक्ष देऊन 'मी कौरवांची दासी न्यायानें कशी होतें?' या माझ्या प्रश्नाचें उत्तर द्यावें.

राजा जनमेजया, याप्रमाणें करुण भाषण करणाऱ्या, रडणाऱ्या व आपल्या कृपण पतींकडे पहाणाऱ्या त्या द्रौपदीला दुरात्मा दुःशासन अति कठोर, कर्कश व घोर वचनें बोलूं लागला. त्या वेळीं दुःशासन जिला निर्दयपणें ओढीत आहे व त्यामुळें जिचें उत्तरीय अंगावरून घसरलें आहे, अशा रजस्वला व तशा अपमानास अयोग्य असलेल्या कृष्णेकडे पाहून वृकोदर मनांत अतिशय व्याकुळ झाला. त्याला युधिष्ठिराचा फार क्रोध आला. २. ९. ६७.

अध्याय ६८ वा.

[१ भीमाचें क्रोधयुक्त वचन. २ विकर्णाचें न्याय्य भाषण. ३ दुःशासनानें केलेला द्रौपदीवस्त्रापहार. ४ कृष्णप्रसादानें असंख्य वस्त्रांचा प्रादुर्भाव व द्रौपदीचें लज्जारक्षण. ५ भीमाची प्रतिज्ञा. ६ विदुरवचन व प्राचीन इतिहासाचें कथन.]

(१) **वैशंपायन** म्हणाला—राजा द्वितीय पांडव भीम द्रौपदीची ती दुरवस्था पाहून अतिशय क्रुद्ध झाला व आपल्या ज्येष्ठ भ्रात्यास म्हणाला— "युधिष्ठिरा, द्यूतकारांच्या घरीं दासीप्रभृति हीन स्त्रियाहि असतात. परंतु त्यांचा पण लावून ते कधीं द्यूत करीत नाहींत. त्यांच्यावरहि त्या कितवांची दया असते. पण तूं प्रत्यक्ष आपली प्रिय भार्याहि पणाला लावलीस, हें केवढें आश्चर्य आहे !

हे प्रभो, काशिराजानें जें धन व इतर उत्तमोत्तम वस्तु आणल्या होत्या, इतर राजांनींहि राजसूयाच्या प्रसंगीं तुला जीं उत्तमोत्तम रत्नें आणून दिलीं होतीं, त्याचप्रमाणें आपल्याजवळ जीं उत्तमोत्तम वाहनें, विपुल धन, विचित्र कवचें व आयुधें होतीं, त्या सर्वांसह तूं आपलें राज्य, स्वतःचा देह व आम्ही तुझे भ्राते, हें आपलें सर्वस्व कपट द्यूतांत हरविलेंस. शत्रूंनीं केवल कपटाचा आश्रय करून तुला जिंकिलें. पण त्याविषयीं मला यत्किंचित्‌हि दुःख झालें नाहीं. किंवा कोपहि आला नाहीं. कारण तूं आम्हां सर्वांचा स्वामी आहेस. परंतु या असल्या कृत्रिम द्यूतांत तूं द्रौपदीचा पण लाविलास हा फारच मोठा अतिक्रम केला आहेस, असें मी मानितों.

अरे, ही सुकुमारी द्रौपदी अशा अपमानास सर्वथा पात्र नाहीं. तथापि ती पांडवांची पत्नी झाल्यामुळें, तुझ्या अपराधानें, अति क्षुद्र, अति निर्दय व अति नीच अशा कौरवांकडून आज भरसभेंत अशी गांजली जात आहे. तिचा हा असामान्य अपमान पाहून मला जो क्रोध आला आहे, त्याचा परिणाम अगोदर तुझ्यावर होईल, असेंच मी करितों. सहदेवा, जा आणि प्रदीप्त अग्नि घेऊन ये. मी द्यूत खेळणाऱ्या या राजाचे हात जाळून टाकितों."

भीमसेनाचें हें उग्र वचन ऐकून स्वभावतःच शांत असलेला अर्जुन म्हणाला— "भीमसेना, आजपर्यंत तूं अशा प्रकारचे शब्द आपल्या ज्येष्ठ भ्रात्याला कधीं बोलला नाहींस. पण आज ते तुझ्या मुखांतून निघालेले ऐकून या दुष्ट शत्रूंनीं तुझें धर्मगांभीर्यहि हिरावून घेतलें आहे, असें मला वाटतें. पण हे पूज्य भ्राता,

तूं असा क्रुद्ध होऊन हें अकार्य करूं नको. आम्हां पांच भ्रात्यांमध्यें भेद उत्पन्न व्हावा, हाच शत्रूंचा मनोरथ आहे. तो तूं पूर्ण होऊं देऊं नको. वृकोदरा, या वेळीं तूं श्रेष्ठ धर्माचेंच आचरण कर. आपल्या ज्येष्ठ धार्मिक भ्रात्याचें अतिक्रमण करण्यास कोण समर्थ आहे! हा धर्मात्मा स्वेच्छेनें द्यूतांत प्रवृत्त झाला नाहीं. तर शत्रूंनीं त्याला आह्वान केल्यामुळें, क्षत्रियांच्या व्रताला स्मरून, परेच्छेनें तो कपटपटु शकुनीशीं द्यूत खेळत आहे. वस्तुतः हें त्याचें आचरण या लोकीं आमची मोठी कीर्तिच करणारें आहे."

अर्जुनाचें तें हितवचन ऐकून भीमसेन किंचित् शांत झाला व म्हणाला—"धनंजया, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. पण हा अन्याय मला सहन झाला नाहीं, म्हणून मी असें बोललों. या प्रसंगीं धर्मपालन करणें हेंच आमचें कर्तव्य आहे, हें जर मी जाणलें नसतें, तर मात्र मीं याचे दोन्ही हात बलात्कारानें अग्नीनें खचित दग्ध करून टाकिले असते."

(२) पारिक्षिता, याप्रमाणें महात्मे पांडव अतिशय दुःखी झाले आहेत व निर्दय दुःशासन पांचालीला ओढीत आहे, असें पाहून धृतराष्ट्रपुत्र विकर्ण म्हणाला—" हे नरश्रेष्ठहो, या साध्वी याज्ञसेनीनें तुम्हांला जो प्रश्न केला आहे, त्याचें यथार्थ उत्तर द्या. तिच्या वाक्याचा निर्णय न केल्यास आम्हां सभासदांना तत्काल नरकप्राप्तिच होईल. भीष्म व धृतराष्ट्र, हे आमच्या कुलांतील अति वृद्ध पुरुष आहेत. पण ते कांहींच बोलत नाहींत. महा बुद्धिमान् विदुरहि न्यायनिष्ठुर होऊन निर्णय सांगत नाहीं. आम्हां सर्वांचा आचार्य भारद्वाज द्रोण व शारद्वत कृपाचार्य, हे निःस्पृह द्विजश्रेष्ठ असतांना, तेहि द्रौपदीच्या प्रश्नाचें उत्तर न देतां स्वस्थ कां बसले आहेत, सर्व देशांतून द्यूत पहाण्यासाठीं आलेले जे इतर भूपाल या सभेंत बसले आहेत, त्यांनींहि काम-क्रोधांचा त्याग करून यथामति उत्तर द्यावें. ही साध्वी द्रौपदी वारंवार जो प्रश्न करीत आहे, त्याचा चांगला विचार करून, हे पार्थिवहो, कोणाचें काय मत आहे, तें स्पष्ट सांगा."

हे राजा, याप्रमाणें धार्मिक विकर्णानें सर्व सभासदांना द्रौपदीच्या प्रश्नाचें उत्तर देण्याविषयीं परोपरीनें विनविलें. पण त्यांतील एकाहि भूपालानें त्याला 'बरें किंवा वाईट' असें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. तेव्हां आपण या पृथ्वीपतींना वारंवार प्रेरणा करीत असूनहि हे कांहीं बोलत नाहींत, असें पाहून विकर्णाला

अतिशय क्रोध आला व तो आपले दोन्ही हात एकमेकांवर घांसून सर्पाप्रमाणें निःश्वास टाकीत म्हणाला—

"हे नरेंद्रहो, तुम्ही आपलें स्पष्ट मत सांगा किंवा नका सांगूं. या प्रसंगीं मला जें न्याय्य वाटतें, तें मी स्पष्टपणें सांगतों. हे नरश्रेष्ठ कौरवहो, मृगया, मद्यपान, द्यूत व ग्राम्यविषयांतील अत्यासक्ति हीं राजांचीं चार व्यसनें प्रसिद्ध आहेत. जो पुरुष त्यांत आसक्त होतो, तो धर्माचें उल्लंघन करून वागूं लागतो. व्यसनासक्त मनुष्यानें अयोग्य मार्गानें जें कार्य केलेलें असतें, त्याला विद्वान् लोक केव्हांहि मान देत नाहींत. उलट त्यानें तशा संकटांत सांपडून केलेल्या क्रियेला ते अक्रियाच म्हणतात. नीच द्यूतकरांनीं आह्वान केल्यामुळें हा पांडुपुत्र द्यूत करावयास प्रवृत्त झाला व कपटी कितवांनीं त्याला संकटांत पाडल्यामुळें त्यानें हा द्रौपदीचा पण लाविला. ही अनिंद्य द्रौपदी सर्व पांडवांची सामान्य भार्या आहे व स्वतः द्यूतामध्यें पूर्वींच पराजित झालेल्या पांडवानें तिचा पण लाविला. तिच्या पणाची इच्छा करणाऱ्या सौबलानेंच युधिष्ठिराला तिचा पण लावण्याची प्रेरणा केली. याप्रमाणें राजाचें व्यसनित्व, जितत्व, द्रौपदीचें सामान्यत्व व परप्रवर्तितत्व या चार कारणांचा विचार केला असतां द्रौपदी जिंकिली गेली नाहीं, असें माझें निश्चित मत आहे."

हे राजा, विकर्णाचें हें न्याय्य भाषण ऐकून त्याची प्रशंसा व सौबलाची निंदा करणाऱ्या सभासदांनीं फार मोठा कोलाहल केला. कांहीं वेळानें तो शब्द शांत झाला असतां क्रोधानें देहभान विसरलेला कर्ण स्वतःचा सुंदर बाहु वर करून असें वचन बोलला —"या विकर्णाच्या ठिकाणीं अनेक प्रकारच्या विपरीत भावना प्रतीत होत आहेत. अरणीपासून उत्पन्न झालेला अग्नि जसा त्या अरणीलाच जाळून टाकितो, तसा धृतराष्ट्रापासून उत्पन्न झालेला हा मूढ धार्तराष्ट्रांच्याच विनाशाला कारण होत आहे. द्रौपदीनें पुनः पुनः प्रश्न केला असतां हे सभासद कांहीं एक बोलत नाहींत. शकुनीनें या द्रुपदकन्येला धर्मानेंच जिंकिलें आहे, असें ते समजतात. पण हे धृतराष्ट्रपुत्रा, तूं मात्र केवल मूढतेनें आपलें भिन्न मत प्रकट करीत आहेस.

वत्सा, तूं अद्यापि बाल आहेस. म्हणून सभेमध्यें प्रौढांच्या गोष्टी बोलून असें आपलें अज्ञान प्रकट करीत आहेस. पण हे दुर्योधनानुजा, तूं धर्माला पूर्णपणें जाणत नाहींस; तूं अतिमंदबुद्धित्वामुळें जिंकलेल्याहि कृष्णेला न जिंकलेली

म्हणत आहेस. पण हे धार्तराष्ट्रा, तूं तिला अजित कसें म्हणतोस ? पांडवांच्या ज्येष्ठ भ्रात्यानें सभेमध्यें जर आपलें सर्वस्व पणाला लाविलें, तर त्यांत द्रौपदीचाहि अंतर्भाव झालाच ! मग धर्मानें जिंकिलेल्या तिला तूं अजित कसें मानितोस ? युधिष्ठिरानें आपल्या मुखानें द्रौपदीच्या नांवाचा उच्चार करून तिला पणास लाविलें, तेव्हां इतर पांडवांनीं ज्या अर्थी त्याचा निषेध केला नाहीं, त्या अर्थी त्यांनींहि तिच्या पणाला अनुज्ञा दिलीच ! असें असतांना 'ती अजित आहे' असें तुला कोणत्या कारणानें वाटतें ?

आतां एकवस्त्रा असलेल्या तिला अधर्मानें सभेंत आणिलें, असें जर तूं समजत असशील, तर त्याविषयींहि माझें उत्तम वाक्य ऐक. हे कुरुनंदना, देवांनीं स्त्रीचा एकच भर्ता नियत केला आहे, असें असतांना ही द्रौपदी अनेक पतींना वश होऊन राहिली आहे. यावरून ही दुराचरणी आहे, यांत कांहीं संशय नाहीं. अशा पांचालीला सभेंत ओढून आणणें, तिनें एकवस्त्रा असणें किंवा वस्त्ररहित असणें, यांत कांहींच आश्चर्य नाहीं, असें माझें निश्चित मत आहे. सौबलानें पांडवांचें धन, त्यांची स्त्री व स्वतः पांडव यांचें धर्मतः हरण केलें आहे. यास्तव हें सर्व धर्मतः जिंकिलेलें धन आहे. हे दुःशासना, हा विकर्ण आपल्याला जरी मोठा पंडित मानीत असला तरी तो अति मूढ आहे. यास्तव तूं आतां पांडव व द्रौपदी यांचीं वस्त्रें काढून घे ."

(३) हे भारता, कर्णाचें हें वचन ऐकून सर्व पांडवांनीं आपापल्या अंगावरील उत्तरीय वस्त्रें काढून ठेविलीं व ते सभेंत बसले. त्यानंतर हे राजा, दुःशासन द्रौपदीचें वस्त्र बलात्कारानें हरण करण्यासाठीं तें हातानें घट्ट धरून त्या सभेमध्यें ओढूं लागला. राजा, तो दुष्ट आपलें वस्त्र जोरानें ओढीत आहे, असें पाहून द्रौपदीनें सर्व दुःखाचें निवारण व खलांचा संहार करणाऱ्या हरीचें चिंतन केलें.

द्रौपदी म्हणाली—हे गोविंदा, तूं इंद्रियांचा चालक असल्यामुळें माझ्या हृदयामध्यें स्थित आहेस. पण तूं इतका जवळ असूनहि माझ्यावर केवढा अनर्थ ओढवला आहे, हें कसें जाणत नाहींस ? (पण तो समीप जरी असला

---

१ येथें गोविंद, द्वारकावासिन् इत्यादि मुळांतील संबोधनें जशींच्या तशींच घेऊन त्यांचेंच पुढें स्पष्टीकरण केलें आहे.

तरी असमर्थ असल्यास काय करणार? उत्तर—) हे द्वारकावासिन्—स्वकीयांच्या संकटाचें निवारण करण्यासाठीं एका रात्रींत समुद्रामध्यें द्वारकापुरी निर्माण करून मथुरेंतील सर्व लोकांना तूं एकाच वेळीं त्या नगरींत घेऊन गेलास. अशा तुज सर्वसमर्थाला मज अबलेचें रक्षण करणें अगदींच सुकर आहे. (हरि हृदयस्थ असून समर्थ जरी असला, तरी त्यानें दुष्टांवर अनुग्रह कां करावा? उत्तर—) हे कृष्णा, तुझें केवळ स्मरण केल्यानेंच तूं सर्व दोषांचें आकर्षण करितोस. (तथापि अनृत, साहस, माया, मूर्खत्व, अतिलोभ, अशुचित्व व निर्दयत्व हे स्त्रियांचे स्वभाविक दोष आहेत, त्यामुळें त्यांचें निवारण करितां येणें शक्य नाहीं. सर्पाच्या दाढेंतून अमृत निघणें अशक्य आहे! उत्तर–) हे गोपीजनप्रिय, मनुष्यांमध्यें गोप अति नीच आहेत व त्यांच्या स्त्रिया तर त्यांहूनहि निकृष्ट आहेत. असें असतांना त्यांवरहि तूं अनुग्रह केला आहेस. मग केवळ तुलाच शरण आलेल्या व राजसूययज्ञांतील अभिषेकानें तुझ्याकडून अनुगृहीत झालेल्या मजवर तूं कसा प्रसन्न होणार नाहींस?

हे केशवा, तूं ब्रह्मादिकांचाहि प्रवर्तक आहेस. सर्वांचा आत्मा आहेस. यास्तव मजवर अनुग्रह कर. हे नाथ, हे रमानाथ, हे व्रजनाथ, हे दुष्ट कौरव मला गांजीत आहेत. हे आर्तिनाशना, तूं गोवर्धनाचा उद्धार, दावाग्नीचा ग्रास इत्यादि अद्भुत कर्मांनीं व्रजवासी जनांची पीडा जशी घालविलीस, त्याचप्रमाणें हे जनार्दना, या कौरवसागरांत बुडत असलेल्या माझा उद्धार कर. हे कृष्णा, हे महाबाहो कृष्णा, हे महा योगिन्, हे सर्वान्तर्यामिन्, हे विश्वकर्त्या, मी तुला सर्वथा शरण आहें. या कौरवसभेमध्यें क्लेश भोगीत असलेल्या माझें तूं रक्षण कर. तूं सर्वान्तर्यामी आहेस. यास्तव शत्रूला माझें वस्त्र हरण करण्याविषयीं उदासीन तरी कर किंवा तूं विश्वकर्ता असल्यामुळें मला असंख्य वस्त्रें तरी पुरीव. त्यावांचून या प्रसंगीं माझ्या लज्जेचें रक्षण होणें शक्य नाहीं.

(४) जनमेजया, याप्रमाणें त्या त्रिभुवनेश्वर कृष्णाचें चिंतन करून भगवान् आपल्यावर अनुग्रह केल्यावांचून रहाणार नाहीं, असा निश्चय असल्यामुळें शत्रूची यत्किंचित्‌हि भीति न बाळगणारी ती राजकन्या अतिशय दुःखी होऊन व हातानें आपलें मुख झांकून घेऊन मोठ्यानें आक्रोश करूं लागली.

याज्ञसेनीचा तो धांवा ऐकून कृष्णाला तिची अतिशय दया आली. त्याचा कंठ दाटून आला व तो कृपाळु भगवान् शय्या, आसन इत्यादिकांचा त्याग

करून पायांनींच अति त्वरेनें कौरवसभेंत आला. त्या वेळीं ती पांडवपत्नी याज्ञसेनी नर-नारायणरूप असलेल्या कृष्णार्जुनांना मोठ-मोठ्यानें हाका मारीत होती. तेव्हां द्वारकेहून धांवून आलेला तो भगवान् गुप्त राहून स्वतः द्रौपदीचें धर्मरूप परिधानीय वस्त्र बनला व त्या महात्म्यानें अनेक प्रकारच्या उत्कृष्ट वस्त्रांनीं तिचें शरीर आच्छादित केलें.

हे राजा, दुष्ट दुःशासनानें द्रौपदीचें एकवस्त्र तिच्या अंगावरून ओढून घेतांच तसलें दुसरें वस्त्र तेथें दिसूं लागलें. तें ओढून घेतल्यावर त्याहीपेक्षां तिसरें उत्कृष्ट वस्त्र तिच्या अंगावर दिसलें. हे प्रभो, दुःशासन एका मागून एक अनेक वस्त्रें ओढूं लागला असतां द्रौपदीच्या शरीरावर उत्तरोत्तर उत्कृष्ट, चित्र-विचित्र शुभ्र व अनेक वस्त्रें प्रादुर्भूत झालीं.

(५) हे राजा, पांच पांडव व द्रौपदी यांनीं शुद्ध धर्माचें परिपालन केल्यामुळेंच भगवानानें हा चमत्कार सभेंतील सर्व लोकांस दाखविला. भर सभेंत घडलेला हा अद्भुत प्रकार पाहून सभेंतील सर्व राजे विस्मित झाले व त्यांनीं फार मोठा कोलाहल केला. त्या वेळीं सर्व नृपाल द्रौपदीची प्रशंसा व दुःशासनाची निंदा करूं लागले. त्या प्रसंगीं भीमाचे दोनहि ओंठ क्रोधानें थरथर कांपूं लागले. त्यानें हातावर हात चोळून त्या सर्व राजांमध्यें मेघासारख्या भयंकर ध्वनीनें अशी घोर प्रतिज्ञा केली—"हे भूलोकांतील क्षत्रियहो, माझें हें शपथवचन तुम्ही ऐकून ठेवा. असलें घोर प्रतिज्ञावचन यापूर्वी कोणींहि उच्चारिलें नाहीं व यापुढें कोणी उच्चारणारहि नाहीं. हे पृथ्वीश्वरांनो, मी आतां शपथपूर्वक जें बोलत आहें, तें जर सत्य करून न दाखवीन, तर माझ्या पूर्व पितामहांच्या गतीला मी प्राप्त होणार नाहीं. युद्धांत या पापी दुर्बुद्धि भारतकुलकलंक दुःशासनाचें वक्षःस्थल बलात्कारानें फोडून त्याचें रक्त जर मी न पिईन, तर मला पितामहांची सद्गति प्राप्त होणार नाहीं."

---

१ याच प्रसंगाला उद्देशून नीलकंठांनीं आपल्या टीकेंत पुढील श्लोकाचा उल्लेख केला आहे. 'नास्त्यकार्यं कदर्याणां नास्त्यक्षाम्यं महात्मनाम् । नास्त्युपेक्ष्यो हरेर्भक्त इति द्यूते प्रदर्शितम् ॥ अर्थ—दुर्जनांना अकार्य असें कांहीं नाहीं, महात्म्यांना अक्षम्य असें कांहीं नाहीं व हरीला कोणताहि भक्त उपेक्षणीय नाहीं, हें या द्यूतप्रसंगीं प्रदर्शित केलें आहे.

(६) राजा जनमेजया, भीमाचें हें घोर व अंगावर रोमांच उभे करणारें प्रतिज्ञा-वचन ऐकून सभेंतील वीरांनीं 'धन्य, धन्य' असें म्हणून त्याची प्रशंसा व दुःशासनाची निंदा केली. इकडे दुःशासन द्रौपदीचीं वस्त्रें भराभर ओढीतच होता. सभेमध्यें त्यांचा ढीग पडला. त्या दुष्टाचे हात थकून गेले. एवढा प्रयत्न करूनहि आपले मनोरथ सिद्ध झाले नाहींत, म्हणून त्याला मोठी लाज वाटली व तो सभेंत खालीं मान घालून बसला. पांडव आपलीं उत्तरीय वस्त्रें टाकून सभेंत उघडे बसले आहेत व कौरवांतील कोणी एकहि महात्मा द्रौपदीच्या प्रश्नाचें उत्तर देत नाहीं, असें पाहून सभेंतील नरश्रेष्ठांच्या तोंडून 'धिक्कार, धिक्कार' असा फार मोठा शब्द निघाला. त्या सभेंतील सुजन धृतराष्ट्राची अतिशय निंदा करीत मोठा कोलाहल करूं लागले. तेव्हां सर्वधर्मज्ञ विदुर आपला शुभ्र बाहु वर उचलून व कोलाहल करणाऱ्या सभासदांचें निवारण करून म्हणाला—

" हे श्रेष्ठहो, द्रौपदी तुम्हां सर्वांना प्रश्न करून, ही साध्वी सनाथ असूनहि एखाद्या अनाथ स्त्रीप्रमाणें तुमच्या पुढें आक्रोश करीत आहे. पण तुम्हीं तिच्या प्रश्नाचें उत्तर दिलें नाहीं. त्यामुळें या सभेंत धर्माचा घात होत आहे. 'एखादा आर्त मनुष्य प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें न्याय मागण्यासाठीं सभेंत येतो व सभासद सत्यधर्मानें त्याच्या दुःखाचें निवारण करून त्याचें रक्षण करितात. आर्ताचें रक्षण न केल्यास सभासदांच्या धर्माचा नाश होतो' असें मनूनें सांगितलें आहे. यास्तव श्रेष्ठ मानवानें सत्याला स्मरून सत्यप्रश्नाचा निर्णय करावा. काम, क्रोध व बल यांचा तिरस्कार करून आर्ताच्या प्रश्नाचें न्याय्य उत्तर द्यावें, अशी नीति आहे.

या महात्म्या विकर्णानें आपल्या समजुतीप्रमाणें द्रौपदीच्या प्रश्नाचें उत्तर दिलें. त्याचप्रमाणें हे नराधिपहो, तुम्हीहि यथामति या गूढ प्रश्नाचा निर्णय करा. जो सभेंत आलेला धर्मदर्शी पुरुष आर्ताच्या प्रश्नाचें उत्तर देत नाहीं तो मिथ्या भाषणामुळें लागणाऱ्या दोषांतील अर्ध्या दोषाला पात्र होतो आणि जो धर्मज्ञ सभासद मिथ्या निर्णय करितो, त्याला असत्य भाषणाचें समग्र फल मिळतें, असा शास्त्रसिद्धान्त आहे.

याविषयीं एक पुरातन इतिहास सांगतात. प्रह्लाद व आंगिरस मुनि यांचा पूर्वीं एकदा असाच संवाद झाला. प्रह्लाद या नांवाचा एक प्रसिद्ध दैत्येंद्र असून

विरोचन हा त्याचा पुत्र होय. तो प्रह्लादपुत्र एका कन्येसाठीं आंगिरस सुधन्व्याकडे आला. केशिनी या नांवाची एक कन्या असून तिनें आपल्याला वरावें, असें त्या दोघांनाहि वाटत होतें. पण त्या कन्येनें 'तुम्हां दोघांमध्यें कुल-शीलादिकांनीं श्रेष्ठ कोण आहे?' असें त्यांस विचारिलें. तेव्हां सुधन्वा व विरोचन हे दोघेहि 'मीच श्रेष्ठ आहें' असें बोलूं लागले. त्यामुळें त्यांचा परस्पर वाद सुरू झाला. तेव्हां त्यांनीं आपसांत प्राणाचा पण लाविला. 'आम्हां उभयतांमध्यें जो कोणी श्रेष्ठ ठरेल तो निकृष्टाच्या प्राणांचा स्वामी होईल. म्हणजे या पणांत हरलेल्या पुरुषानें दुसऱ्याचें यावज्जीव दास्य करावें' असा पण केला व ते दोघेहि प्रह्लादाकडे गेले आणि 'हे दैत्येंद्रा, आम्हां दोघांतील श्रेष्ठ कोण? हें तूं खरें सांग. मिथ्या बोलूं नको' असें म्हणाले.

तेव्हां सुधन्वा-मुनीकडे अवलोकन करून प्रह्लाद मिथ्या भाषण करावयास भ्याला व कांहींच बोलला नाहीं. तें पाहून क्रुद्ध झालेला आंगिरस सुधन्वा ब्रह्मदंडाप्रमाणें प्रज्वलित होऊन त्यास म्हणाला—"हे प्रह्लादा, तूं पुत्राच्या हितासाठीं मिथ्या भाषण करशील, किंवा कांहींच उत्तर न देतां स्वस्थ बसशील, तर इंद्र आपल्या वज्रानें तुझें मस्तक शतधा विदीर्ण करील."

सुधन्व्याचें हें घोर वचन ऐकून प्रह्लाद शुष्क झालेल्या अश्वत्थपर्णाप्रमाणें मनांत अतिशय व्यथित झाला व तो दैत्य महातेजस्वी कश्यपाकडे या प्रश्नाचा निर्णय विचारण्यासाठीं गेला.

प्रह्लाद म्हणाला—हे भगवन्, तूं देव, असुर व ब्राह्मण यांचा श्रेष्ठ धर्म जाणतोस. यास्तव हे महाभागा, मजवर कोणतें धर्मसंकट ओढवलें आहे, तें तूं ऐक. कोणी धर्मनिर्णयासाठीं प्रश्न करूं लागला असतां, त्याच्या प्रश्नाचें अस्पष्ट उत्तर दिल्यास किंवा मिथ्या निर्णय केल्यास त्याला कोणते परलोक प्राप्त होतात तें मला सांग.

कश्यप म्हणाला—प्रह्लादा, धर्माचा निर्णय जाणत असूनहि जो काम, क्रोध किंवा भय, यांमुळें स्पष्ट निर्णय सांगत नाहीं तो उभयपक्षपाती पुरुष आपल्या भोंवतीं वरुणाचे सहस्र पाश अडकवून घेतो. जो साक्षी खरी साक्ष न देतां खोटी साक्ष देतो, तोहि उभयपक्षपाती पुरुष सहस्र वरुणपाशांस पात्र होतो व एक वर्ष पुरें झालें म्हणजे त्याचा एक पाश तुटतो. याप्रमाणें त्याचे सर्व पाश तुटण्यास एक हजार वर्षें लागतात. सभेमध्यें अधर्मानें धर्माचा बाध होण्याचा

प्रसंग आला असतां, सभासदांनीं अधर्माचें शल्य दूर करून शुद्ध धर्मच प्रकट करावा, अशी नीति आहे. पण जे सभासद सभेंत बसून धर्माधर्मांचा विवेक करीत नाहींत ते स्वतःच अधर्मानें विद्ध होतात. जे निंद्य अधर्माची निंदा करीत नाहींत, त्यांतील श्रेष्ठाला अर्धा, कर्त्याला चतुर्थांश व इतर सभासदांस चतुर्थांश अधर्मदोष लागतो.

पण ज्या सभेंत निंद्य अधर्माची स्पष्ट निंदा होते त्या सभेंतील श्रेष्ठ सभासद निर्दोष होतात व तो सर्व अधर्म केवल कर्त्यालाच ग्राशितो. यास्तव हे प्रह्लादा, धर्मनिर्णय करण्याचा प्रसंग आला असतां, तो न करणें किंवा मिथ्या निर्णय करणें अथवा संदिग्ध वचन बोलून वेळ मारून नेणें, या मिथ्याचरणानें धर्म विद्ध होतो. हें ध्यानांत ठेवून धर्मातील अधर्मशल्य निःपक्षपात बुद्धीनें दूर करावें. गायीचा कान एकदा या बाजूला व एकदा दुसऱ्या बाजूला जसा स्पर्श करितो, त्याप्रमाणें संदिग्ध वचनादिकांच्या योगानें पक्षपात कधींहि करूं नये.

हे प्रह्लादा, आर्त लोक धर्मनिर्णयासाठीं आले असतां, जे अन्यायानें मिथ्या धर्मनिर्णय सांगतात, ते पूर्वीच्या सात व पुढील सात अशा चौदा पूर्वजांच्या इष्टापूर्तधर्मीचा घात करितात. शत्रूंनीं ज्याच्या सर्वस्वाचें हरण केलें आहे ज्याचा पुत्र मारला गेला आहे, ज्या ऋणकोला धनकोनें अतिशय छळिलें आहे, जो स्वार्थापासून भ्रष्ट झाला आहे व राजानें ज्याला ग्राशिलें आहे, अशा पुरुषांना किंवा व्याघ्रानें ज्याचें आक्रमण केलें आहे, अशा मनुष्याला, अथवा जी पतिहीन झाली आहे, जिला पुत्र नाहीं व जिच्या पतीनें दुसरा विवाह केला आहे अशा स्त्रीला व ज्याच्या साक्षीदारांनीं खोट्या साक्षी दिल्या आहेत, अशा लोकांना होणारें दुःख एकसारखेंच आहे, असें श्रेष्ठ देव म्हणतात. हे प्रह्लादा, पूर्वोक्त सर्व दुःखितांचें दुःख असत्य भाषण करणाऱ्या मनुष्याला होतें. एखादें कृत्य समक्ष पाहिल्यानें किंवा सत्यवक्त्या पुरुषाच्या तोंडून तें ऐकल्यानेंहि पुरुष त्याचा साक्षी होऊं शकतो. यास्तव अशा साक्षी पुरुषानें सर्वदा सत्य भाषणच करावें म्हणजे त्याचा धर्म व अर्थ यांची हानि होत नाहीं.

हे सभासदहो, कश्यपाचें हें भाषण ऐकून प्रह्लाद आपल्या विरोचन पुत्राला म्हणाला—“ वत्सा, हा सुधन्वा तुझ्याहून श्रेष्ठ आहे. याचा पिता अंगिरामुनि मजहून श्रेष्ठ आहे व या सुधन्व्याची माताहि तुझ्या मातेहून श्रेष्ठ आहे. यास्तव हे पुत्रा, हा सुधन्वा तुझ्या प्राणांचा स्वामी आहे. ”

प्रल्हादाचा हा न्याय्य निर्णय ऐकून आंगिरस सुधन्वा त्यास म्हणाला—" हे श्रेष्ठा, तूं पुत्रस्नेहाचा त्याग करून धर्मामध्येंच स्थित झाला आहेस. यास्तव मी तुझ्या पुत्राला प्राणदान देतों. हा तुझा पुत्र शतवर्षें जिवंत राहो. "

विदुर—हे श्रेष्ठ सभ्यहो, हा प्राचीन परम धर्म ऐकून तुम्ही कृष्णेच्या प्रश्नाचा निर्णय करा.

राजा जनमेजया, विदुराची ही सदुक्ति ऐकूनहि ते सर्व नृपाल कांहींच बोलले नाहींत. तेव्हां कर्ण दुःशासनाला म्हणाला—" हे वीरा, तूं या द्रौपदी-दासीला घरांत घेऊन जा. " कर्णाचे हे शब्द कानीं पडतांच तो निर्दय दुः-शासन लज्जित झालेल्या, थरथर कांपणाऱ्या व पांडवांना हांका मारून आक्रोश करणाऱ्या त्या तपस्विनी द्रौपदीला सभेंतून ओढून नेऊं लागला. २. ९. ६८.

अध्याय ६९ वा.

[१ द्रौपदीचा विलाप. २ भीष्माचें सान्त्वपर भाषण.]

(१) **वैशंपायन**—गरिक्षिता, याप्रमाणें त्या सभेंत सर्व श्रेष्ठ वीरांच्या समोर तो नीच दुःशासन ओढूं लागला असतां ती असहाय द्रौपदी म्हणाली—" हा मूढ माझ्याशीं बलात्कारानें अशी दांडगाई करीत असल्यामुळें मी विह्वल झालें व माझें आद्य व श्रेष्ठ कर्तव्य राहून गेलें. या कौरवांच्या सभेंतील सर्व कुरुश्रेष्ठांना मी वंदन करीत आहें. मीं तें आरंभींच केलें नाहीं, यांत माझा कांहीं दोष नाहीं."

राजा, त्या सभेमध्यें तो दुष्ट दुःशासन कृष्णेला पुनः ओढूं लागला असतां तशा अपमानास योग्य नसलेली ती तपस्विनी द्रौपदी दुःखानें भूमीवर पडली व विलाप करूं लागली. ती म्हणाली—"माझ्या स्वयंवराच्या वेळीं त्या मंडपांत जमलेल्या नृपालांनींच कायतें मला पाहिलें होतें. त्यांच्यावांचून अन्य कोणा-च्याहि दृष्टीं न पडलेली मी आज या सभेंत अशारीतीनें आलें आहें. माझ्या अंतःपुरांत वायु व आदित्य यांच्याहि दृष्टीं न पडणारी मी आज या सभेंतील जनसमूहांकडून पाहिली जात आहें. माझ्या मंदिरांत वायूनें देखील मला स्पर्श केलेला ज्या पांडवांना सहन होत नसे, तेच माझे पति आज या सभेंत हा दुरात्मा दुःशासन मला सर्वांसमक्ष ओढीत असतांना मुकाट्यानें सहन कसे करीत आहेत.

हाय हाय, क्लेश भोगण्यास सर्वथा असमर्थ असलेली ही आपली स्नुषा व कन्या असें दारुण दुःख भोगीत आहे, हें प्रत्यक्ष पाहणारे हे सर्व कुरुवृद्ध तें सहन करीत आहेत! खरोखर, हे क्लेश सोसण्यास मी असमर्थ आहें. दैवच फिरलें असें मला वाटतें. मी कुलीन व साध्वी स्त्री असतांना या सभेमध्यें दुःखसागरांत अशी बुडत आहें, यापेक्षां आणखी दैन्य तें कोणतें! आज भूपालांचा धर्म कोठें गेला? पूर्वी धर्म्यस्त्रियांना सभेंत कधींहि नेत नसत, असें आम्हीं ऐकिलें आहे. परंतु या कौरवांतील तो प्राचीन सनातनधर्म नष्ट झाला आहे, हेंच खरें. त्यावांचून ही पांडवांची भार्या, धृष्टद्युम्नाची भगिनी आणि वासुदेवाची सखी या सभेमध्यें कशी आली असती!

हे कुरुश्रेष्ठहो, मी धर्मराजाची धर्मपत्नी व क्षत्रियकुलोत्पन्न वीरकन्या आहें. यास्तव मी न्यायानें कौरवांची दासी आहें किंवा अदासी आहें, हें मला सांगा. म्हणजे त्याप्रमाणें मी वागेन. हे कौरवहो, कुरूंचें यश हरण करणारा हा क्षुद्रबुद्धि दुःशासन मला क्लेश देत आहे, ते आतां माझ्यानें फार वेळ सहन करवत नाहींत. हे नृपालहो, मी जित आहें कीं अजित आहें, याविषयीं तुम्हांला जें वाटत असेल तें मला स्पष्ट सांगा. हे कुरुवृद्धहो, मी तुमचा निर्णय ऐकण्याची इच्छा करीत आहें. तुमचें उत्तर मिळतांच मी त्याप्रमाणें अवश्य करीन."

(२) भीष्म म्हणाला—हे पांचालि, धर्माची गति अति सूक्ष्म आहे, हें मीं तुला पूर्वींच सांगितलें आहे. ज्ञानी महात्म्यांनाहि या लोकीं तो कळत नाहीं. प्रायः लोकामध्यें बलवान् पुरुष ज्याला धर्म समजतो तो अधर्म जरी असला तरी धर्मच मानिला जातो आणि दुर्बलानें सांगितलेला धर्महि अधर्म ठरून त्यावर आघात होतात. याच न्यायानें आज येथें बलवान् असलेले कर्ण-दुर्योधनादिक जो बोलतील, तोच धर्म आहे व इतरांनीं सांगितलेला धर्महि अधर्मच म्हटला जाईल. यास्तव हे कल्याणि, तुझा हा प्रश्न सूक्ष्म, गहन व

१ बलवांश्च यथा धर्मं लोके पश्यति पूरुषः। स धर्मो धर्मवेलायां भवत्यऽभिहतः परः॥ २ मी या सर्वांहून बलवान् आहें व तुझ्या प्रश्नाचा निर्णय आणि या दुष्टांचा निग्रह करण्यासहि समर्थ आहें. तथापि मी या वेळीं द्रौपदीला 'तूं अजित आहेस,' असें जर सांगेन तर ही साध्वी 'अपराधावांचून या दुष्टांनीं आपल्याला पीडा दिली' असें मानून क्रोधानें या कौरवांना जाळून भस्म करील. तेव्हां द्रौपदीच्या

महत्त्वाचा असल्यामुळें मी त्याचा निश्चित विचार करण्यास समर्थ नाहीं. परंतु ज्या अर्थीं हे सर्व कौरव लोभ व मोह यांत परायण झाले आहेत, त्या अर्थीं खरोखर यांच्या कुलाचा अंत समीप आला आहे, यांत संशय नाहीं.

हे याज्ञसेनि, या सत्कुलांत उत्पन्न झालेल्या पांडवांवर अनेक संकटें आलीं असतांहि ते धर्ममार्गापासून कधींहि च्युत झाले नाहींत आणि अशा त्या पुरुषश्रेष्ठ पांडवांची तूं कुलवधू आहेस. तेव्हां संकटप्रसंगीं तुझें हें वर्तन सर्वथा योग्य आहे. हे द्रौपदि, एवढा अनर्थ ओढवला असतांहि तूं धर्माकडेच दृष्टि ठेविली आहेस, ही तुझी वृत्ति अत्यंत स्तुत्य आहे. हे सर्व द्रोणादिक वृद्ध व धर्मवेत्ते श्रेष्ठजन शून्य चित्तानें जणुकाय गतप्राण झाल्याप्रमाणेंच या सभेंत निश्चल व अधोमुख होऊन बसले आहेत. यास्तव हे पांचालि, युधिष्ठिर या प्रश्नाचें जें उत्तर देईल, तेंच प्रमाण मानावें असें माझें मत आहे. तूं जित आहेस किंवा अजित आहेस, याचा निर्णय करण्यास तो स्वतःच समर्थ आहे. २. ९. ६९.

अध्याय ७० वा.

[१ दुर्योधनाचें उपहासवचन व भीमसेनाचा संताप.]

(१) वैशंपायन—राजा जनमेजया, त्या सभेमध्यें ती साध्वी पांडवपत्नी दुःखार्त होऊन टिटवीसारखी आक्रोश करीत होती. पण तिचा तो आक्रोश ऐकत असतांहि धृतराष्ट्रपुत्रांच्या भीतीनें तेथील एकहि भूपाल योग्य किंवा अयोग्य

अपमानामुळें झालेला दोष अधिक आहे किंवा कुरुकुलाच्या नाशामुळें होणारा दोष अधिक आहे, असा संशय आला असतां धर्मतत्त्व सूक्ष्म असल्यामुळें या दोन दोषांच्या तारतम्याचा निश्चय करणें कठिण आहे. द्रौपदीच्या क्रोधानें कौरवांचा नाश झाल्यानें देवकार्य होईल असेंहि नाहीं. कारण देवांना वध्य असलेले सर्व क्षत्रिय येथें एकत्र जमलेले नाहींत. त्यामुळें हा निर्णय गहनहि आहे. पांडव शस्त्ररहित आहेत व ते दुसऱ्याचे दास झाले आहेत; त्यामुळें त्यांच्या स्वामींचा म्ह० कौरवांचा नाश केल्यास द्रौपदीलाहि दोष लागेल. कारण आपल्या स्वामीच्या स्वामींचा नाश करणें हें अकार्य आहे. त्यामुळें हा निर्णय अतिशय महत्त्वाचा आहे. म्हणून मी तुला या प्रश्नाचें निश्चित उत्तर देत नाहीं; असा भीष्माचा गूढ आशय आहे.

असें कांहींच बोलला नाहीं. तेव्हां त्या सर्व राजांना व राजपुत्रांना स्वस्थ बसलेलें पाहून धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन राजकन्या पांचलीला हंसत हंसत असें वचन बोलला.

दुर्योधन म्हणाला—हे याज्ञसेनि, तुझ्या या प्रश्नाचा निर्णय उदारबुद्धि भीमसेन, अर्जुन, नकुल व सहदेव या तुझ्या पतींकडेच सोंपीव. तुझ्या मुक्ततेचें वचन त्यांनाच बोलूं दे. किंवा 'हा युधिष्ठिर आमचा स्वामी नव्हे' असें या सर्व श्रेष्ठांमध्यें तुझ्यासाठीं बोलून त्या सर्वांना धर्मराजाचें वचन मिथ्या ठरवूं दे. म्हणजे हे पांचालि, तूं तत्काल दासीभावापासून मुक्त होशील. किंवा धर्मामध्यें स्थित असलेला हा इंद्रतुल्य महात्मा युधिष्ठिरच 'तुजवर त्याचें स्वामित्व आहे कीं नाहीं,' तें स्वतःच सांगूं दे. याच्या वाक्यावरून तूं आपल्या प्रश्नाचा तत्काल निर्णय करूं शकशील. सभेंतील हे सर्व कुरुनंदन तुझ्याच दुःखानें खिन्न झाले आहेत. ते मोठे धीर असूनहि तुझ्या दुर्दैवी पतींकडे लक्ष देऊन यथार्थ भाषण करीत नाहींत.

हे पारिक्षिता, त्या कुरुराज दुर्योधनाच्या या वाक्याची सभासदांनीं उच्च स्वरानें प्रशंसा केली. त्यांच्या भृत्यांनीं परस्पर नेत्रसंकेत केले. दुर्योधनपक्षपाती दुर्जन हाहाकार करूं लागले. कारण 'दुर्योधन अकस्मात् असें बोलून गेला, पण पांडवांनाच याविषयीं प्रमाण मानिल्यानें द्रौपदी दास्यांतून मुक्त होईल व त्यामुळें आमचे हे सर्व प्रयत्न व्यर्थ होतील,' अशी त्यांना भीति पडली. पण दुर्योधनाचें तें न्याय्य वचन ऐकून सभेंतील इतर कौरवांना संतोष झाला. सर्व राजे प्रसन्न झाले. ते धार्मिक कुरुश्रेष्ठाचा सत्कार करूं लागले व आतां धर्मज्ञ युधिष्ठिर काय सांगतो, तें ऐकण्याविषयीं उत्सुक होऊन त्याच्याकडे आपापलीं मुखें वळवून पाहूं लागले. 'युद्धामध्यें अजिंक्य असलेला बीभत्सु, भीमसेन व नकुल-सहदेव आतां यावर काय बरें बोलतील,' अशा आशयानें ते सर्व त्यांच्या मुखाकडेहि मोठ्या कुतूहलानें पाहूं लागले.

सभेंतील तो कोलाहल शांत झाला असतां भीमसेन आपला चंदनचर्चित दिव्य भुज वर उचलून मोठ्यानें म्हणाला—"हा उदारबुद्धि धर्मराज जर आमचा गुरु नसता तर आम्ही कौरवांचा हा अतिक्रम एक क्षणभर तरी सहन केला असता काय? तो आमचा स्वामी आहे म्हणून तर आम्ही हा सर्व अन्याय मुकाट्यानें सहन करीत आहों. हा आमचा स्वामी आहे व इतर पवित्र तप करणाऱ्या प्राण्यांनाहि प्रभु आहे. द्रौपदीचा पण लावण्यापूर्वीं हा आमचा

स्वामी होता. पण द्रौपदीसाठीं मिथ्या भाषण करून तो जर आपल्याला अजित मानीत असेल, तर खुशाल मानो. आम्हांला कौरवांनीं पूर्वींच जिंकलेलें असल्यामुळें आम्हीं मात्र केव्हांहि जितच आहों. कारण तो सर्वदा आमचा स्वामीच आहे. द्रौपदी मात्र दासीभावाला प्राप्त झालेली नाहीं. कारण युधिष्ठिरानें स्वतः पराजित झाल्यावर तिला पणाला लाविलें आहे. मी जर अजित असतों, तर पांचालीच्या या केंसांना स्पर्श करून भूमीवर रहाणारा कोणता मर्त्य जिवंत सुटला असता ! माझे हे दीर्घ, पुष्ट व परिघांसारखे दोन बाहू पहा. यांमध्यें सांपडलेला साक्षात् इंद्रहि जिवंत सुटणार नाहीं. धर्मपाशानें बद्ध झाल्यामुळें मी या संकटाचा प्रतिकार करण्यास समर्थ नाहीं. काय करूं ! धर्मराजाच्या गौरवानें व या माझ्या प्रिय अर्जुनाच्या निग्रहानें मी या वेळीं प्रतिबद्ध झालों आहें. हा माझा स्वामी युधिष्ठिर जर मला आतां नुस्तें ' हुं ' म्हणेल व मला सोडील, तर सिंह क्षुद्र मृगांना जसा पटापट मारितो, त्याप्रमाणें मी या पापी धार्तराष्ट्रांना हाताच्या चापट्या याच खड्गांनीं या सभास्थानीं लोळवीन."

राजा, भीमाचें हें उग्र वचन ऐकून भीष्म, द्रोण व विदुर हे त्यास म्हणाले— "बा भीमसेना, तूं बोलतोस तसें करशील, यांत कांहींच संशय नाहीं. तुझ्या ठिकाणीं हें सर्व संभवतें. पण वत्सा, धर्माकडे दृष्टि देऊन या क्षणीं तूं क्षमा कर. तुझ्या या पराक्रमाला लवकरच अवसर मिळेल." २. ९. ७०.

अध्याय ७१ वा.

[१ कर्णाचें निंद्य वचन. २ दुर्योधनानें असभ्यपणें द्रौपदीला दाखविलेली ऊरु फोडण्याची भीमाची प्रतिज्ञा. ३ विदुरवचन. ४ उत्पातश्रवणानें धृतराष्ट्रानें वरांच्या योगानें द्रौपदीचें केलेलें सान्त्वन.]

(१) **वैशंपायन**—हे भारता, भीष्मादिकांचें तें भाषण ऐकून कर्णाला अतिशय क्रोध आला व तो त्यांची निंदा करीत म्हणाला—"भीष्म, क्षत्ता व हा तिसरा कौरवांचा गुरु हे तिघेच या सभेंत धर्माचें उल्लंघन करण्यास समर्थ आहेत. त्यांच्यावांचून दुसरा कोणता पुरुष असें धर्मोल्लंघन करील ? हे कृतघ्न आपल्या स्वामीलाच दुष्टांतील दुष्ट म्हणत आहेत व त्याचाच समूळ उच्छेद व्हावा अशी इच्छा करीत आहेत; पण हें पाप करीत असतांना त्यांना लाज वाटूं नये, हें केवढें आश्चर्य आहे !

हे भद्रे, दास, पुत्र व स्त्री हीं तिघें क्रमानें धनी, पिता व पति जिवंत असेपर्यंत अधन व पराधीन असतात. दासाची भार्या व धन हीं दोन्ही स्वामिरहित असतात.[1] यास्तव त्याचें तें सर्वस्व त्याच्या धन्याला प्राप्त होत असतें, असें धर्मशास्त्र सांगतें. त्यामुळें राजाचा पराभव झाल्यानें त्याची पत्नीहि जित झालीच. अर्थात् ' अजित युधिष्ठिरानें तुला पणाला लाविलें कीं स्वतः पराजित झाल्यावर तुला पणाला लाविलें ' हा विचारच संभवत नाहीं. यास्तव तूं आतां मुकाट्यानें दुर्योधनराजाच्या अंतःपुरांत जा व त्याच्या स्त्रियांची पादसंवाहनादि सेवा कर किंवा त्या जें सांगतील तें काम करीत रहा.

हे राजपुत्रि, आतां सर्व धृतराष्ट्रपुत्र तुझे स्वामी आहेत, पांडुपुत्र नव्हेत. हे सुंदरि, पतीच्या जयानें आपलाहि जय झाला, हें जर तुला संमत नसेल, तर तूं आतां पतिरहित आहेस, हें उघड आहे. यास्तव ज्याच्यापासून द्यूतामुळें तुला दास्य प्राप्त होणार नाहीं असा अन्य पति तूं सुखोपभोगासाठीं सत्वर वर. पति असतांना स्त्रियांनीं यथेष्ट आचरण करणें निंद्य आहे. परंतु दास्यामध्यें तें तसें निंद्य नाहीं, हें सुप्रसिद्ध आहे. यास्तव परिमित पतींची भार्या होऊन रहाण्यापेक्षां ज्यामध्यें असंख्य पतींशीं विलास करणें दोषावह नाहीं, तें दासीत्वच तुला असो.

हे कल्याणि, युधिष्ठिरादि पांची भ्राते दास झाले आहेत व हे याज्ञसेनि, तूंहि आमची दासी झाली आहेस. त्यामुळें ते आतां तुझे पति नाहींत. कारण आम्हीं निषेध केल्यास ते तुझा उपभोग घेऊं शकणार नाहींत. ज्यानें सभेमध्यें द्यूतांत पांचाल्य द्रुपदकन्येचा पण लाविला, तो युधिष्ठिर ' खरोखर, आज आपल्या जन्माचें सार्थक झालें, आपण मोठा पराक्रम केला, ' असें कां मानणार नाहीं ! ”

राजा जनमेजया, राधेयाचें हें कर्णकटु निंद्य भाषण ऐकून असहिष्णु भीमसेन मनांत अतिशय क्षुब्ध झाला. तो विषारी सर्पाप्रमाणें दीर्घ व उष्ण निःश्वास सोडूं लागला. पण तो राजाचें अतिक्रमण करण्यास असमर्थ अस-

---

१ त्रय एवाधना लोके भार्या दासस्तथा सुतः । यत्ते समधिगच्छंति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥ असें स्मृतिवचन आहे. अर्थ—भार्या, दास व पुत्र हे तीन या लोकीं अधन आहेत. म्हणजे त्यांना स्वतःचें असें धन नाहीं. त्यांना जें कांहीं मिळतें तें ते ज्याचे असतात त्याचें होतें. म्हणजे त्यांचें धन त्याच्या स्वामीला मिळतें.

त्यामुळें धर्मपाशानें बद्ध झाला. तो नेत्र लाल करून कर्णाला जणुकाय जाळीतच असल्याप्रमाणें म्हणाला—" हे युधिष्ठिरा, मी या सूतपुत्रावर रागावत नाहीं. त्यानें दासाचा खरा धर्मच प्रकट केला आहे. हे नरेंद्रा, तूं जर द्रौपदीचा पण लावून द्यूत खेळला नसतास, तर हे शत्रु या साध्वीला असे अवाच्य शब्द बोलूं शकले असते काय ! "

हे पांडवेया, भीमसेनाचें हें वचन ऐकून राजा दुर्योधन निश्चेष्ट होऊन स्थिर बसलेल्या युधिष्ठिरास म्हणाला—" हे राजा, भीमार्जुन व नकुल-सहदेव तुझ्या आज्ञेंत स्थित आहेत. यास्तव ही कृष्णा अजित आहे, असें जर तुला वाटत असेल, तर तसें स्पष्ट सांग. "

(२) भारता, कौंतेयाला असें बोलून ऐश्वर्यमदानें मूढ झालेल्या त्या राजपुत्र दुर्योधनानें आपल्या मांडीवरील वस्त्र दूर केलें व हंसत हंसत पांचालीकडे पाहून कदलीच्या स्तंभाप्रमाणें सर्व लक्षणांनीं युक्त असलेली, हत्तीच्या सोंडे प्रमाणें दिसणारी, वज्रासारखी दृढ असलेली आपली डावी मांडी, कर्णाला प्रोत्साहन देत व भीमाचा अपमान करीत, आपल्याकडे पहात असलेल्या पांचालीला दाखविली. तेव्हां त्या दुष्टाचें तें निंद्य कृत्य पाहून भीमसेनानें आपले विशाल व क्रोधानें लाल झालेले नेत्र वटारून त्या राजसभेंतील सर्व सभासदांना आपली सत्यप्रतिज्ञा ऐकवीत त्यास म्हटलें—" हे नीचा, हीच तुझी मांडी महायुद्धांत मी आपल्या गदेनें जर न फोडीन तर हा वृकोदर आपल्या पितरांसह उत्तम पितृलोकास प्राप्त होणार नाहीं. "

(३) हे राजा, एखाद्या प्रज्वलित झालेल्या वृक्षाच्या ढोलींतून जशा ज्वाला निघाव्या, तशा अतिशय क्रुद्ध होऊन अशी प्रतिज्ञा करणाऱ्या भीमसेनाच्या सर्व इंद्रियद्वारांतून अग्नीच्या ज्वाला निघाल्या. तेव्हां महाबुद्धिमान् विदुर सर्व सभासदांस उद्देशून म्हणाला—" हे प्रतिपकुलोत्पन्न नरेंद्रहो, भीमसेनापासून केवढें मोठें भय उपस्थित झालें आहे, तें पहा. या प्रसंगाचा विचार करा. खरोखर दैवाच्या प्रेरणेनेंच भरतकुलांतील वीर पुरुषांवर हा मोठा अनर्थ ओढवला आहे. हे धृतराष्ट्रपुत्रांनो, तुम्ही या कौरव सभेंत एका साध्वी स्त्रीशीं मर्यादा सोडून विवाद करीत अहां. त्यामुळें या तुमच्या द्यूतानें पणास लावलेल्या द्रव्याच्या मर्यादेचें अतिक्रमण केलें आहे. त्यामुळें तुमचे सर्व योगक्षेम विनाश पावण्याच्या मार्गाला लागले आहेत. कारण, हे दुर्योधनादिक पापमूलक संकेत

करीत आहेत. हे कौरवांनो, धर्माला सत्वर ओळखा. कारण तुमच्या सभेंत धर्माचा नाश झाल्यास ही सभाच अतिशय दूषित होईल.

या युधिष्ठिरानें स्वतः पराभूत होण्यापूर्वी जर द्रौपदीचा पण लाविला असता, तरच तो तिचा पण लावण्यास समर्थ झाला असता. पण त्यानें ज्या अर्थी स्वतःचा पराभव झाल्यावर तिचा पण लाविला आहे, त्या अर्थी ती द्यूतांत कौरवांची दासी झाली नाहीं. युधिष्ठिरानें गांधारराजाचें वचन ऐकून ज्या धनाचा स्वतः स्वामी नसतांहि पण लाविला, तें धन शत्रूनें जरी जिंकिलें असलें, तरी तें स्वप्नांत जिंकलेल्या धनाप्रमाणें आभासरूप आहे. कर्णानें ज्या स्मृतीचा उल्लेख केला तें स्मृतिवचन या प्रसंगीं प्रमाण मानितां येत नाहीं. कारण 'दास्यावस्थेमध्यें असतांना दासाला जें धन मिळेल तें त्याच्या स्वामीचें होतें' असा त्या स्मृतीचा अर्थ आहे. दासभाव प्राप्त होण्याच्या पूर्वीचें धन त्याच्या स्वामीला प्राप्त होत नाहीं. यास्तव हे कौरवहो, या धर्मापासून तुम्ही च्युत होऊं नका."

विदुराचें हें भाषण ऐकून दुर्योधन पुनः म्हणाला—हे याज्ञसेनि, मी या वेळीं भीम, अर्जुन, नकुल व सहदेव या चार पांडवांच्या वचनावर तुझ्या प्रश्नाचा निर्णय सोंपवितों. ते महात्मे 'युधिष्ठिर तुझा पण लावण्यास समर्थ नाहीं' असें बोलूं देत. म्हणजे मी लगेच तुला दासीभावांतून मुक्त करितों.

अर्जुन म्हणाला—महात्मा धर्मराज युधिष्ठिर स्वतः पराभूत होण्यापूर्वी आमचा पण लावण्यास समर्थ होता. पण स्वतःच पराजित झालेला हा दुसऱ्या कोणाचा पण लावूं शकणार ! हे कौरवहो, तुम्हीच या गोष्टीचा विचार करा.

(४) जनमेजया, याप्रमाणें अर्जुनाचें भाषण पुरें होत आहे, तोंच राजा धृतराष्ट्राच्या मंदिरांत गृह्याग्नीच्या समीप एक कोल्हा उच्च स्वरानें ओरडला. त्या बरोबर गर्दभहि भेसुर आवाजानें ओरडूं लागले. त्याचप्रमाणें त्या मंदिराच्या सभोंवार गृध्रादि क्रूर पक्षीहि मोठ-मोठ्यानें अशुभ शब्द करूं लागले. तो घोर शब्द तत्त्वज्ञ विदुर, सुबलकन्या गांधारी, भीष्म, द्रोण व विद्वान् कृप, यांनीं ऐकला व ते सर्व उच्च स्वरानें 'स्वति स्वस्ति' असें म्हणाले. त्यानंतर गांधारी व विद्वान् विदुर यांनीं हें घोर दुश्चिह्न आहे, असें जाणून मोठ्या कष्टानें राजा धृतराष्ट्रालाहि तें निवेदन केलें. तेव्हां तो राजा दुर्योधनास म्हणाला—"हे मंद-बुद्धे, तूं आज कुरुश्रेष्ठांच्या सभेमध्यें एका स्त्रीशीं असें असभ्य भाषण व वर्तन करीत आहेस, पण यापासून तुझें हित होणार नाहीं. हे दुरात्म्या, विशेषेंकरून

या धर्मपत्नी द्रौपदीशीं असें निंद्य वर्तन केल्यामुळें तुझा मृत्युच समीप आला आहे, असें समज. ”

हे कुरुनंदना, आपल्या दुष्ट पुत्राला असें बोलून आपल्या बांधवांचा नाश न होतां, त्यांचें हितच व्हावें अशी इच्छा करणारा धृतराष्ट्र आपल्या सूक्ष्मबुद्धीनें पूर्ण विचार करून द्रुपदकन्या कृष्णेला सान्त्वपूर्वक म्हणाला—“ हे पांचालि, तुला इष्ट असेल तो वर मजपासून मागून घे. तूं महा साध्वी व धर्मपरायण आहेस. त्यामुळें माझ्या सर्व बंधूंमध्यें तूं मला अधिक प्रिय आहेस. ”

धृतराष्ट्राचें हें प्रसन्न वचन ऐकून द्रौपदी म्हणाली—हे पूज्य भरतश्रेष्ठा, तूं जर मला वर देत असशील, तर सर्व धर्मांचें अनुवर्तन करणारा श्रीमान् युधिष्ठिर अदास असो. इतर अज्ञ कुमार माझ्या प्रतिविंध्य-पुत्राला ‘ हा दासपुत्र आहे ’ असें न म्हणोत. हा राजपुत्र पूर्वीं असामान्य कुमार असून राजानें त्याचें लालन-पालन केलें आहे. अशा माझ्या कुमाराला दासपुत्रत्व उचित नाहीं. हाच वर मी मागत्यें.

धृतराष्ट्र म्हणाला—हे कल्याणि, तूं जसें बोलत आहेस, तसेंच होवो. हे भद्रे, मी तुला आणखीं एक वर देतों. तोहि तूं आपल्या इच्छेप्रमाणें मागून घे. तूं एकाच वराला योग्य नाहींस, म्हणून माझें मन तुला आणखीं एक वर देण्यास उत्सुक झालें आहे.

द्रौपदी म्हणाली—भीम, अर्जुन, नकुल व सहदेव हे चारी पांडुपुत्र आपापले रथ व शस्त्रें यांसह कौरवांच्या दास्यांतून मुक्त व स्वतंत्र व्हावे, असा वर मी मागत्यें.

धृतराष्ट्र म्हणाला—हे महाभागे, तुझ्या इच्छेप्रमाणें होवो. हे कल्याणि, तूं मजपासून तिसराहि वर मागून घे. या दोन वरांनींच तूं कृतार्थ झाली नाहींस. तूं माझ्या सर्व स्नुषांमध्यें श्रेष्ठ व धर्माचरण करणारी आहेस.

द्रौपदी म्हणाली—हे भगवन् लोभ[1] धर्माच्या नाशाला कारण होतो. यास्तव तिसरा वर मागणें मला उचित नाहीं. हे राजश्रेष्ठा, मी क्षत्रियस्त्री असल्यामुळें आपल्यापासून तिसरा वर मागून घेण्यास योग्य नाहीं. कारण हे राजेंद्रा, वैश्याला एक, क्षत्रियस्त्रीला दोन, राजाला तीन व ब्राह्मणाला शंभर वर मागण्याचा अधिकार आहे. हे माझे पति दासभावानें हीनावस्थेस प्राप्त झाले

१ लोभो धर्मस्य नाशाय ।

होते, पण आतां ते तुझ्या कृपेनें त्या दुरवस्थेंतून पार पडले आहेत. हे राजा, ते आपल्या पुण्य कर्मांनेंच सर्व प्रकारचें श्रेय प्राप्त करून घेतील. २. ९. ७१.

अध्याय ७२ वा.

[१ कर्णाचें मर्मभेदक वचन. २ भीमाचा भयंकर क्रोध. ३ युधिष्ठिरानें त्याचें केलेलें सान्त्वन.]

(१) **वैशंपायन**—हे पारिक्षिता, धृतराष्ट्रानें वरांच्या योगानें द्रौपदीचें सान्त्वन केलें आहे, असें पाहून कर्ण मनांत अतिशय खिन्न झाला. तथापि पांडवांचा उपहास करण्यासाठीं पुनः म्हणाला—" आम्हीं मनुष्यांमध्यें सुस्वरूप म्हणून सर्वांना संमत झालेल्या ज्या स्त्रिया ऐकल्या आहेत, त्यांतील एकाहि स्त्रीचें असलें अद्भुत कर्म ऐकिलें नाहीं. पांडुपुत्र अतिशय क्रुद्ध झाले असतां व धृतराष्ट्रपुत्रहि संतप्त झाले असतां ही कृष्णा पांडुपुत्रांच्या स्वास्थ्याचें कारण झाली. ही पांचाली नौकाहीन व या अगाध विपत्सागरांत बुडत असलेल्या या पांडुपुत्रांना त्यांतून तारून परतीरास नेणारी नौका झाली. "

(२) जनमेजया, कौरवांच्या सभेमध्यें कर्णाचें ' पांडुपुत्रांची गति त्यांची स्त्री आहे ' हें मर्मभेदक वचन ऐकून असहिष्णु भीमसेन मनांत अतिशय खिन्न झाला व तो म्हणाला—" पुरुषामध्यें ज्या अर्थीं अपत्य, कर्म व विद्या या लोकप्रकाशक तीन ज्योति आहेत, असें देवलानें म्हटलें आहे त्या अर्थीं या तीन ज्योतींपासूनच सर्व स्थावर-जंगम प्रजा उत्पन्न झाल्या आहेत. कर्म व उपासना यांनीं क्रमानें पितृलोक व देवलोक यांची प्राप्ति होते व अपत्याच्या योगानें मनुष्यलोक प्राप्त होतो. हा अशुचि देह गतप्राण झाला असतां व त्याच्या ज्ञातीच्या लोकांनीं त्याला शून्य स्मशानांत नेऊन, जाळून किंवा पुरून टाकिलें असतां या तीन ज्योतिच त्या पुरुषावर उपकार करितात.

पण आमच्या पत्नीला या दुष्टानें स्पर्श केल्यामुळें आमची ती ज्योति नष्ट झाली आहे. हे धनंजया, ज्या दुष्टानें आमच्या समोर व भरसभेंत परस्त्रीला स्पर्श केला, मातृस्थानीं असलेल्या युधिष्ठिरपत्नीला स्पर्श करितांना ज्या नीचाला लाज वाटली नाहीं, तो एकान्तांत परस्त्रीगमन अवश्य करील !

---

१ याविषयीं " सोऽयं लोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः " बृहदारण्योपनिषद् अ. १ ब्रा. ५ कंडिका १६ अशी श्रुति आहे. पितृलोक म्हणजे स्वर्ग व देवलोक म्हणजे इंद्रादि-ब्रह्मलोकान्त लोक.

त्याचप्रमाणें परपुरुषानें स्पर्श केलेल्या स्त्रीपासून झालेलें अपत्य कसें असेल हें निराळें सांगावयास नकोच. तें संकरापासून झालेलें असल्यामुळें नीच कर्मच करील, यांत आश्चर्य कोणतें! सूताच्या बीजापासून वीराची उत्पत्ति होणें शक्य नाहीं. यास्तव हा कर्णहि कंसाप्रमाणें असुरांच्या बीजापासून उत्पन्न झाला आहे. त्यावांचून हा असा क्रूरकर्मा निपजला नाहीं."

अर्जुन म्हणाला—हे भारता, उत्तम पुरुष हीन लोकांच्या नीच कर्मांकडे व निंद्य उक्तींकडे लक्ष देत नाहींत. ते त्यांच्या कठोर शब्दांना वृथा उत्तरें देत नाहींत. हे वीरा, जे लोकांमध्यें स्वभावतःच सत्काराला प्राप्त झाले आहेत, ते शत्रूनें केलेल्या अपकाराचा प्रतिकार कसा करावा हें चांगलें जाणतात. असले सत्पुरुष शत्रूनें केलेल्या वैराला आठवीत नाहींत. तर त्यांचें जर कांहीं सुकृत असलें, तर तेवढेंच आठवतात.

अर्जुनाचें हें सान्त्ववचन ऐकून भीमाचें समाधान झालें नाहीं, तो पुनः क्षुब्ध होऊन युधिष्ठिरास म्हणाला—" हे राजेंद्रा, मला केवल अनुज्ञा दे, कीं एका क्षणांत येथें जमलेल्या या शत्रूंना ठार करितों आणि येथून बाहेर पडून यांचे जे पक्षपाती असतील त्यांचाहि नाश करितों. हे भारता, आम्हांला यांच्याशीं वाद-विवाद करीत बसून काय करावयाचें आहे? व वृथा वल्गना करण्यांत तरी काय अर्थ आहे! हे राजा, मला तूं नुसता नेत्रसंकेत कर कीं, मी या सर्वांना आजच्या आज यमलोकीं पाठवितों आणि मग तूं या पृथ्वीचें निष्कंटक राज्य कर."

हे पारिक्षिता, इतकें बोलून वायुपुत्र भीमसेन आपल्या कनिष्ठ भ्रात्यांसह मृगांच्या कळपांत शिरलेल्या सिंहाप्रमाणें आपल्या उग्र दृष्टीनें शत्रूंकडे वारंवार पाहूं लागला. पण पुण्याचरण करणारा पृथापुत्र युधिष्ठिर त्याच्या दुष्प्रेक्ष्य मुखाकडे सौम्य दृष्टीनें पहात त्याचें सान्त्वन करूं लागला. त्यामुळें महाबाहु भीमसेन अतिशय खिन्न झाला. तो वीर्यवान् पांडव संतापानें आंतल्या आंत जळूं लागला. त्यामुळें हे नराधिपा, त्याच्या कर्णादि गोलकांतून धूम व ठिगण्या यांसह अग्नीच्या ज्वाला निघूं लागल्या. हे महीपते जनमेजया, ज्याच्या ललाटावर त्रिशूलासारख्या तीन उग्र आंठ्या स्पष्ट दिसत आहेत व भ्रुकुटी अतिशय

१ स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि । सन्तः प्रतिविजानन्तो लब्धसंभावनाः स्वयम् ॥

वक्र झाल्या आहेत, असें त्याचें मुख दुष्प्रेक्ष्य झालें. त्या वेळीं तो वीर प्रलय कालच्या कृतान्तासारखा भासला.

परंतु हे पांडवेया, महात्म्या युधिष्ठिरानें त्या बाहुशाली भीमाला आपल्या विजयी बाहूनें धरून ठेविलें. आणि 'हे वत्सा, नको, नको, असें बोलूं नको. या वेळीं तूं स्वस्थ बैस.' असें बोलून क्रोधानें ज्याचे नेत्र जळजळीत निखाऱ्यासारखे लाल भडक झाले आहेत अशा त्या भ्रात्याचें निवारण केलें. त्यानंतर तो महात्मा युधिष्ठिर पूज्य धृतराष्ट्रापाशीं जाऊन हात जोडून उभा राहिला. २. ९. ७२.

अध्याय ७३ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा युधिष्ठिराला सामोपदेश. २ पांडवांचें इंद्रप्रस्थास प्रयाण.]

(१) **युधिष्ठिर** म्हणाला—राजन्, आम्हीं आतां काय करावें, याची आज्ञा कर. तूं आमचा स्वामी आहेस. यास्तव हे भारता, निरंतर तुझ्या आज्ञेंतच रहाण्याची आमची इच्छा आहे.

धृतराष्ट्र म्हणाला—हे अजातशत्रो, तुझें कल्याण असो. तुम्ही निर्विघ्नपणें परत जा. आपलें सर्व धन व परिवार यांसह परत जाऊन आपल्या राज्याचें परिपालन करण्याची मी तुला अनुज्ञा देत आहें. युधिष्ठिरा, मज वृद्धाचें तुला आणखींहि एक सांगणें आहे. मी आतां तुला जें कांहीं सांगत आहें, तें अत्यंत पथ्यकर व परम श्रेयस्कर आहे. यास्तव तूं लक्षपूर्वक ऐक.

हे वत्सा, धर्माची गति किती सूक्ष्म आहे हें तूं जाणतोसच. हे ज्ञानसंपन्न युधिष्ठिरा, तूं वृद्धांची सेवा करीत असल्यामुळें धर्मज्ञ आहेस. जेथें ज्ञान आहे तेथें शांति असते. 'शांति' हेंच ज्ञानाचें फल आहे. यास्तव तूं शांत हो. लाकडासारख्या मऊ पदार्थावरच शस्त्राचा प्रहार केला जातो, पाषाणादि कठिण पदार्थावर केला जात नाहीं. जे उत्तम पुरुष असतात, ते वैर मनांत ठेवीत नाहींत; ते केवल गुणाकडेच लक्ष देतात. दोष पहात नाहींत व कोणाशीं विरोध करीत नाहींत. ते[1] केवल सुकृताचेंच स्मरण ठेवितात. दुसऱ्यांनीं वैर केलें असतांहि तें विसरून जातात. ते इतरांवर उपकार करीत असतात, पण प्रत्युपकाराची केव्हांहि अपेक्षा करीत नाहींत.

---

१ स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि ।

हे युधिष्ठिरा, अधम पुरुष कलहप्रसंगीं प्रतिपक्षाला कठोर वचन बोलतात. मध्यम पुरुष उत्तरास प्रत्युत्तर देतात आणि उत्तम पुरुष कठोर भाषण कधींच करीत नाहींत. त्या धीरांना कोणी दुर्वचन बोलो किंवा न बोलो, ते मर्मभेदक व दुःखद कठोर शब्द आपल्या पतिपक्ष्यांना कधींच बोलत नाहींत. ते कठोर वचन केव्हांहि उच्चारीत नाहींत. दुसऱ्याच्या मर्मभेदक शब्दानें आपल्याला जसें दुःख होतें, तसेंच आपल्या कठोर वचनानें इतरांसहि होईल असेंच ते मानितात. ते दुसऱ्यांनीं केलेल्या वैराला स्मरत नाहींत. त्यांचें सुकृतच स्मरतात. सज्जन लोक आर्यांच्या मर्यादेचें उल्लंघन केव्हांहि करीत नाहींत, त्यामुळें त्यांचें दर्शन सर्वांना प्रिय असतें.

हे कौंतेया, अशा सज्जनांच्या वृत्तीनेंच आजच्या प्रसंगीं तूं या सभेंत वागलास. वत्सा, तूं दुर्योधनाचें कठोर वचन मनांत ठेवूं नकोस. गुणज्ञ युधिष्ठिरा, तुझी ही माता गांधारी आणि हा मी तुझा वृद्ध व अंध पितृव्य यांच्याकडे तूं पहा !

हे भारता, सुहृदांच्या भेटी होतील व पुत्रांचें बलाबलहि दिसून येईल, याच इच्छेनें मीं या द्यूताची मुद्दामच उपेक्षा केली. हे राजा, ज्यांचा तूं शास्ता आहेस आणि सर्वशास्त्रविशारद व बुद्धिमान् विदुर मंत्री आहे ते कौरव खरोखर अशोच्य आहेत. युधिष्ठिरा, तुझ्या ठिकाणीं धर्म, अर्जुनांत धैर्य, भीमसेनांत पराक्रम व पुरुषश्रेष्ठ नकुल-सहदेवांत उत्तम गुरुशुश्रूषा वास करीत आहे. यास्तव हे अजातशत्रो, तुझें कल्याण असो. तूं सुखानें खांडवप्रस्थांत प्रवेश कर. दुर्योधनादि भ्रात्यांवर तुझें बंधुप्रेम अखंड राहो आणि तुझें मन सर्वदा असेंच धर्मांत स्थित होवो.

(२) राजा जनमेजया, धृतराष्ट्राचा हा उपदेश ऐकून धर्मराज युधिष्ठिर 'ठीक आहे' असें बोलून व त्याचें वचन मान्य करून भ्रात्यांसह स्वनगरीस जावयास निघाला. त्यानंतर ते सर्व पांडव द्रौपदीसह संतुष्ट चित्तानें मेघगर्जनेसारखा गंभीर ध्वनि करणाऱ्या रथांत बसून आपल्या उत्तम इंद्रप्रस्थ नगरीकडे चालले. २. ९. ७३.

येथें नववें द्यूतपर्व समाप्त झालें.

---

१ संवादे परुषाण्याहुर्युधिष्ठिर नराधमाः । प्रत्याहुर्मध्यमास्त्वेतेऽनुक्ताः परुषमुत्तरम् ॥ न चोक्ता नैव चानुक्तास्त्वहिताः परुषा गिरः । प्रतिजल्पान्ति वै धीराः सदा तूत्तमपूरुषाः ॥

अनुद्यूतपर्व १०

अध्याय ७४ वा.

[दुःशासनानें पांडव ऐश्वर्यासह परत गेल्याचा वृत्तान्त सांगितला असतां दुर्योधनादिकांचें धृतराष्ट्रापाशीं आगमन. २ पुढील अनर्थांचें वर्णन व अनुद्यूताचा संकेत. ३ द्रोणादिकांच्या हितवचनाचा अव्हेर करून धृतराष्ट्राचें पांडवांस आह्वान.]

(१) **जनमेजय**—हे मुनिश्रेष्ठा, धृतराष्ट्रानें पांडवांस सर्व संपत्तीसह आपल्या राष्ट्राला परत जाण्याची अनुज्ञा दिलेली ऐकून सर्व धार्तराष्ट्रांना काय वाटलें ?

वैशंपायन—हे राजन्, बुद्धिमान् धृतराष्ट्रानें पूर्वी, प्रतिज्ञा केल्याप्रमाणें, 'हें सुहृदांचें प्रेमाचें द्यूत आहे' असें कृतीनें सिद्ध करून पांडवांची सर्व संपत्ति त्यांना परत दिली. तथापि पुरुषप्रयत्नाहून बलवत्तर असलेल्या दैवानें कौरवांना सर्व क्षत्रियांच्या क्षयास कारण होणाऱ्या अनुद्यूतांत कसें प्रवृत्त केलें, तेंच वृत्त मी सांगतों, ऐक. धृतराष्ट्राची ती आज्ञा ऐकून दुःखार्त झालेला दुःशासन सत्वर आपल्या भ्रात्यापाशीं गेला व अमात्यांसह बसलेल्या दुर्योधनाला म्हणाला—" हे महारथहो, आम्हीं मोठ्या यत्नानें जो व्यूह रचिला होता, तो सर्व या आमच्या वृद्ध पित्यानें ढांसळून टाकिला. हे वीरांनो, आपण जिंकलेलें सर्व द्रव्य शत्रूंच्या हस्तगत झालें आहे, याचा विचार करा. "

दुःशासनाचें हें वचन ऐकतांच दुर्योधन, कर्ण व सौबल शकुनि या सर्व पांडवांच्या प्रतिस्पर्ध्यांनीं एकत्र जमून पुनः संकेत केला आणि ते सर्व अतित्वरेनें त्या विद्वान् धृतराष्ट्रराजाकडे येऊन मधुर वाणीनें त्याच्याशीं बोलूं लागले.

(२) **दुर्योधन** म्हणाला—हे राजन्, देवांचा अत्यंत मेधावी पुरोहित जो बृहस्पति त्यानें इंद्राला सांगितलेली नीति तूं ऐकलीच आहेस. युद्धानें किंवा अन्य उपायांनीं आपलें अहित करणाऱ्या शत्रूंचा नाश करावा, असें त्याचें वचन आहे. हे तात, आम्ही पांडवांच्या जिंकलेल्या विविध धनांनीं इतर राजांना वश करून घेऊं व मग त्या पांडुपुत्रांशीं युद्ध करूं. त्यांत आमची काय हानि आहे ! क्रुद्ध झालेले विषारी सर्प प्राण घेण्यास प्रवृत्त झाले असतां

कोणता सुज्ञ मनुष्य त्यांस आपल्या गळयांत व पाठीवर वागवील ! शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज होऊन रथारूढ झालेले व संतापलेले हे पांडव क्रुद्ध झालेल्या सर्पांच्या विषाप्रमाणें आम्हांला निःशेष करून टाकतील.

हे राजा, अंगावर कवच चढविलेला व दोन अक्षय्य भाते धारण केलेला पार्थ गांडीव धनुष्याला वारंवार स्पर्श करीत,उष्ण निःश्वास टाकीत, सर्व बाजूंचें निरीक्षण करीत चालला होता. त्याचप्रमाणें वृकोदर आपली भव्य गदा उगारून व मोठ्या त्वरेनें आपला रथ जोडून येथून निघाला, असें आम्हीं ऐकिलें आहे. नकुलानें आपलें खड्ग व अर्धचंद्राकार ढाल धारण केली होती आणि सहदेव व युधिष्ठिर यांच्या चर्येवरूनच त्यांचें हृद्गत व्यक्त होत होतें. अशा रीतीनें ते सर्व अनेक शस्त्रांनीं युक्त होऊन, रथांत बसून, सैन्य जमविण्यासाठीं निघून गेले. आम्हीं त्यांना सभेमध्यें डंवचलें असल्यामुळें ते आम्हांला केव्हांहि क्षमा करणार नाहींत.

हे राजश्रेष्ठा, आम्हीं द्रौपदीला जे क्लेश दिले आहेत ते त्या पांडुपुत्रांतील कोणी तरी सहन करील काय ! यास्तव हे नरश्रेष्ठा, आम्ही आतां वनवासाचा पण लावून पुनः एकवार पांडवांशीं द्यूत खेळतों. याच एका उपायानें आम्ही त्यांना जिंकण्यास समर्थ होऊं. ‘पांडुपुत्र किंवा आम्ही यांतील ज्या कोणाचा पराजय होईल त्यांनीं अजिनें परिधान करून, महारण्यांत जाऊन बारा वर्षें वनवास भोगावा आणि तेराव्या वर्षीं आपल्या बरोबरीच्या क्षत्रियादिकांतील कोणीहि ओळखणार नाहीं, अशा रीतीनें अज्ञातवासांत एक वर्षभर रहावें. त्या अज्ञातवासांत जर कोणीं ओळखिलें तर पुनः बारा वर्षें वनवास व एक वर्ष अज्ञातवास स्वीकारावा.

हे महाराजा, असा एकच पण लावून आम्ही पुनः द्यूताला आरंभ करितों. हे राजन्, पुनः एकदा पांडवांना फांसे हातांत घेऊन द्यूत करूं दे. असेंच करणें आम्हांला सर्वथा उचित आहे. हा शकुनि वशीकरण विद्येसह द्यूतांत प्रवीण आहे. त्यामुळें आमचा जय निश्चित आहे. पुढें या तेरा वर्षांच्या अवधींत आम्ही विपुल मित्र संपादून शत्रूला अजिंक्य असें बलाढ्य सैन्य जमवूं आणि आमचें राज्य दृढमूल करूं म्हणजे मग पांडव तेरा वर्षांचें हें व्रत पार पाडून जरी परत आले तरी आम्ही त्यांना युद्धांत सहज जिंकूं. यास्तव हे परंतपा, आमच्या या योजनेला तूं मान्यता दे.

धृतराष्ट्र म्हणाला—ठीक आहे. असें जर आहे तर पांडव कितीहि दूर गेले असले, तरी त्यांना परत बोलावून आणा आणि पुनः अशा प्रकारचें द्यूत त्यांना करूं दे.

(३) राजा जनमेजया, धृतराष्ट्रानें पुनः द्यूत खेळण्यास अनुमोदन दिलेलें ऐकतांच द्रोण, सोमदत्त, बाल्हिक, कृपाचार्य, विदुर, अश्वत्थामा, युयुत्सु, भूरिश्रवा, भीष्म आणि विकर्ण या सर्वांनीं ' पुनः द्यूत खेळूं नका, आतां स्वस्थ बसा ' असें बोलून त्यांचा निषेध केला. परंतु द्यूताची इच्छा न करणाऱ्या त्या सर्व हितचिंतक सज्जन सुहृदांच्या वचनाचा अव्हेर करून पुत्रस्नेहानें अंध झालेल्या धृतराष्ट्रानें पांडवांना परत बोलाविलें. २. १०. ७४.

अध्याय ७५ वा.

[१ गांधारीचा धृतराष्ट्राला हितोपदेश.]

(१) वैशंपायन— हे भरतर्षभा, त्यानंतर हा सर्व प्रकार पाहून पुत्रस्नेहानें शोकसंतप्त झालेली धर्मशालिनी गांधारी प्रजेश्वर धृतराष्ट्राला म्हणाली—" हे महाराज, ज्या वेळीं हा दुर्योधन उत्पन्न झाला त्याच वेळीं महामतिमान् विदुरानें काय सांगितलें होतें तें आपणांस आठवतें ना ! 'उपजतांच कोल्ह्यासारखा शब्द करणाऱ्या या पुत्राला त्वरित परलोकीं पाठवून दे. हा कुरुकुलाचा नाश करणारा आहे !' असें त्यानें म्हटलें होतें. यास्तव हे कुरुश्रेष्ठा, आपण स्वतःच्या दोषानें या महासागरांत बुडूं नका. हे प्रभो, मूढ व हीनबुद्धि पुरुषांच्या अभिमानानें कुलाच्या घोर क्षयाला कारण होऊं नका. बांधलेला सेतु कोणी मोडील काय ? किंवा शांत झालेला अग्नि कोणी प्रज्वलित करील काय ? त्याचप्रमाणें हे भारता, कौरवांचे सर्व अपराध विसरून शांतीचा आश्रय करणाऱ्या पांडवांना कोणी तरी सुज्ञ अशाप्रकारें पुनः क्रुद्ध करील काय !

अजमीढाच्या कुलांत उत्पन्न झालेल्या व सर्व जाणत असलेल्या आपल्याला मी पुनः आठवण देत्यें. दुर्बुद्धि पुरुषाला त्याच्या कल्याणासाठीं किंवा नाशासाठीं शास्त्र कांहींच सांगत नाहीं. हे राजन्, वृद्धानें बालबुद्धि केव्हांहि होऊं नये. आपल्या पुत्रांनीं आपल्याच आज्ञेंत रहाणें, हितावह आहे. त्यांनीं स्वच्छेनें वागणें केव्हांहि हितावह होणार नाहीं. त्यांनीं मर्यादेचें अतिक्रमण केल्यास ते स्वतः नाश पावतील व आपणांस वियोगदुःख भोगावयास लावितील. यास्तव

माझ्या सांगण्यावरून आपण या कुलकलंकाचा त्याग करावा. माझें हें हितवचन न ऐकतां पुत्रस्नेहानें आपण जर यांना अनुद्यूत करूं द्याल, तर त्याचें 'सर्वकुलाचा नाश' हें फल प्राप्त झालेंच आहे, असें समजा.

पुत्रस्नेहामुळें विदुराच्या उपदेशाप्रमाणें न वागल्याचा हा परिणाम आहे. हे महाराज, आपली बुद्धि शम, धर्म व नीति यांनीं युक्त आहे. ती तशीच स्थिर राहो. आपण या पुत्रांच्या दुष्कृत्यांकडे दुर्लक्ष करूं नका. क्रूरबुद्धि लोकांना प्राप्त झालेली लक्ष्मी सत्वर नाश पावते व शांतवृत्ति पुरुषांना मिळालेलें ऐश्वर्य उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होऊन तें पुत्र-पौत्रादिकांस प्राप्त होतें."

जनमेजया, साध्वी गांधारीनें धृतराष्ट्राला असा हितावह उपदेश केला असतांहि तो तिला म्हणाला—"हे गांधारि, कुलाचा नाश होणार असेल तर तो खुशाल होवो. मी त्याचें निवारण करण्यास समर्थ नाहीं. माझ्या पुत्रांची जशी इच्छा आहे, तसेंच होऊं दे. पांडवांना परत येऊं दे व माझे पुत्र त्यांच्याशीं पुनः द्यूत करूं देत." २. १०. ७५.

अध्याय ७६ वा.

[१ युधिष्ठिराचा द्यूतांत पुनः पराभव.]

(१) **वैशंपायन**—हे भरतश्रेष्ठा, इकडे मार्गस्थ झालेले कुंतीपुत्र हस्तिनापुरापासून पुष्कळच दूर गेले होते. तथापि त्यांना 'प्रातिकामि-नांवाच्या सारथ्यानें अर्ध्या मार्गांतच गांठून बुद्धिमान् धृतराष्ट्राच्या आज्ञेनें म्हटलें—"हे राजा युधिष्ठिरा, हातांत फांसे घेऊन सर्व सभा द्यूत खेळण्यास उत्सुक होऊन बसली आहे. शकुनिप्रभृति द्यूतकार तुझी वाट पहात आहेत. यास्तव हे पांडवा, 'तूं परत ये व त्यांच्याशीं द्यूत कर,' असें पित्यानें तुला सांगितलें आहे."

युधिष्ठिर—खरोखर, केवळ विधिलिखितामुळेंच प्राणी शुभाशुभ स्थितीला प्राप्त होतात. आम्हीं पुनरपि द्यूत करावें, असेंच जर असेल तर विधिप्राप्त शुभाशुभाची निवृत्ति होणें शक्य नाहीं. भवितव्य कोणालाहि टाळतां येत नाहीं. ज्या अर्थी या वृद्धानें मला पुनः अक्षद्यूत खेळण्यासाठीं आह्वान केलें आहे, त्या अर्थी हें नाश करणारें आहे, असें जाणत असूनहि मी तें नाकारण्यास समर्थ नाहीं. हे प्रातिकामिन्, कोणत्याहि प्राण्याचें सुवर्णशरीर असणें संभवत नाहीं. पण हें जाणत असूनहि श्रीरामचंद्र त्या मायावी सुवर्णमृगावर लुब्ध झाला. यावरून

ज्यांचा विनाशकाल समीप आला आहे, त्यांच्या बुद्धि विपरीत होत असतात, हेंच सिद्ध होतें.

राजा, असें बोलून युधिष्ठिर भ्रात्यांसह परत फिरला आणि तो पांडुपुत्र शकुनीचें कपट जाणत असतांहि पुनः द्यूत खेळण्यास प्रवृत्त झाला. हे भरतश्रेष्ठा, पांडवांनीं त्या सभेंत पुनः प्रवेश केलेला पाहून त्यांच्या सुहृदांचें मन व्यथित झालें. नंतर दैवाधीन झालेले ते पांडव सर्व लोकांच्या विनाशाला कारण होणारें द्यूत पुनः खेळावयास सुखासनावर बसले.

तेव्हां शकुनि म्हणाला—हे भरतश्रेष्ठहो, या वृद्धानें आम्हीं जिंकून घेतलेलें तुमचें सर्व धन तुम्हांला परत दिलें, हें योग्यच झालें. आतां मी एकच महाधनाचा पण लावितों, तो ऐका. या द्यूतांत तुम्हीं जर आमचा पराभव केलात तर आम्ही अजिनें परिधान करून बारा वर्षें महारण्यवास करूं व तेराव्या वर्षीं कोणीहि ज्ञातिजन ओळखणार नाहीं, अशा प्रकारें समग्र एक वर्ष अज्ञातवासांत राहूं. त्या अवधींत आम्हांला जर कोणीं ओळखिलें तर पुनः बारा वर्षें वनवासाला जाऊं.

बरें; आम्हीं जर या द्यूतांत तुम्हांला जिंकलें तर तुम्हींहि याचप्रमाणें बारा वर्षें वनवास व एक वर्ष अज्ञातवास स्वीकारावा. अज्ञातवासांत जर तुम्हांला गुप्त रहातां आलें नाहीं तर तुम्हीं पुनः बारा वर्षें वनवासांत काढावींत. या नियमाप्रमाणें तेरावें वर्ष निवृत्त झालें, म्हणजे तुम्ही किंवा आम्ही, जे कोणी पराजित झालेले असूं ते पुनः स्वराज्याला प्राप्त होऊं. हे युधिष्ठिरा, या निश्चयानें तूं पुनः हातांत फांसे घेऊन आमच्याशीं द्यूत खेळ.

राजा, शकुनीचें हें भाषण ऐकून त्या सभेंतील सभासद हात वर करून अत्यंत उद्विग्न चित्तानें एकदम म्हणाले—"हे धृतराष्ट्रा, या द्यूतापासून केवढा अनर्थ होणार आहे, हें या दुर्योधनाला कोणीच कसें सांगत नाहीं ! धिक्कार असो या बांधवांना ! हे धृतराष्ट्रा, हा तुझा पुत्र आपल्या बुद्धीनें पुढील अनर्थ जाणत असो किंवा नसो, या वेळीं त्याला पुढील आपत्तीचें ज्ञान करून देणें, हें तुझें कर्तव्य आहे."

याप्रमाणें अनेक प्रकारचे जनापवाद ऐकत असतांहि राजा युधिष्ठिर अनुदारपणाच्या दोषापासून निवृत्त होण्यासाठीं व वनवास प्राप्त झाला तरी त्यांत तीर्थयात्रादि धर्माचरण घडेल, अशा विचारानें पुनः द्यूतांत प्रवृत्त झाला. परिणाम

जाणत असतांहि या द्यूतामुळें कौरवांचा विनाश समीपच येत आहे, असें समजणाऱ्या बुद्धिमान् युधिष्ठिरानें पुनः द्यूताला आरंभ केला. तो म्हणाला—"हे शकुने, माझ्यासारखा स्वधर्माचें पालन करणारा राजा कोणीं अह्वान केलें असतां, द्यूत किंवा युद्ध यांपासून निवृत्त कसा वरें होईल, ये; मी तुझ्याबरोबर द्यूत खेळतों."

शकुनि—हे युधिष्ठिरा, धेनु, अश्व, गज, कोश, सुवर्ण, दास-दासी इत्यादि सर्व सोडून केवल वनवासाचा हा एकच पण लावून मी द्यूत खेळत आहें. तुम्हीं किंवा आम्हीं ज्या कोणाचा पराजय होईल, त्यांनीं बारा वर्षे वनाचा आश्रय करून तेराव्या वर्षी स्वजनांना ओळखूं न देतां अज्ञातवासांत रहावें, या निश्चयानें मी द्यूताला आरंभ करितों.

राजा, शकुनीचा हा पण धर्मराजानें मान्य करितांच त्या सौबलानें फांसे टाकून युधिष्ठिराला 'हें पहा मीं जिंकिलें' असें म्हटलें. २. १०. ७६.

अध्याय ७७ वा.

[१ पांडव व द्रौपदी यांस उद्देशून दुःशासनाचें कठोर भाषण. २ भीमादि चार भ्रात्यांच्या प्रतिज्ञा.]

(१) वैशंपायन—राजा, त्यानंतर द्यूतांत पराजित झालेल्या पांडवांनीं वनवासाची दीक्षा घेऊन अजिनांचीं उत्तरीय वस्त्रें क्रमानें परिधान केलीं. कौरवांनीं ज्यांचें राज्य हरण केलें आहे असे शत्रूंना ताप देणारे पांडव अजिनांनीं युक्त होऊन वनवासाला जावयास निघाले आहेत, असें पाहून दुःशासन म्हणाला—

"या पांडवांचा पराभव होऊन ते परम विपत्तीला प्राप्त झाले आणि आतां महात्म्या दुर्योधनराजाचें एकचक्री राज्य सुरू झालें आहे. आमच्या प्रतिस्पर्ध्यांपेक्षां वयानें ज्येष्ठ व गुणांनीं श्रेष्ठ असलेले आम्ही आज सर्वांत वरिष्ठ झालों आहों. सर्व देव मोठ्या समूहानें सर्व मार्गांनीं आमच्यावर अनुग्रह करण्यास आले आहेत. आम्हीं पांडवांना दीर्घकालपर्यंत अनंत नरकयातनेंत टाकिलें आहे. ते आतां अनेक वर्षेपर्यंत सुखहीन व राज्यभ्रष्ट झाले आहेत.

जे पांडव धनानें मत्त होऊन मयसभेमध्यें आम्हांला हंसले, दुर्योधन जलांत पडला आहे असें पाहून ज्यांना मोठा हर्ष झाला, त्यांना द्यूतांत जिंकून आम्हीं

त्यांचें सर्व धन हरण केल्यामुळें ते आतां वनांत जातील. त्यांना आतां विचित्र जरतारी व तेजस्वी किरीट, कवचें, कटिबंध इत्यादि मूल्यवान् भूषणें व दिव्य वस्त्रें सोडून हरिणाचीं चामडीं नेसूं द्या. कारण त्यांना सौबल शकुनीच्या पणाप्रमाणें अजिनें परिधान करूनच वनांत जाणें भाग आहे. जे 'आमच्यासारखे श्रेष्ठ पुरुष त्रिभुवनांत नाहींत' असें सर्वदा मानीत होते, तेच हे पांडव अशी विपरीत दशा प्राप्त झाली असतां, आपल्याला पोंचट तिळाप्रमाणें निर्वीर्य समजतील !

अहो, या अशाप्रकारच्या मानी व अति बलाढ्य पांडवांचें हें रुरुमृगाचें चर्म पहा ! तें यज्ञांतील दीक्षित ऋत्विजादिकांप्रमाणें किंवा दीक्षा न घेतलेल्या कैवर्तादिकांप्रमाणें दिसत आहे. सोमकपुत्र यज्ञसेन मोठा बुद्धिमान् आहे, पण त्यानें आपली पांचाली-कन्या या पांडवांना दिली यांत त्यानें कोणतेंच सुकृत जोडलें नाहीं. कारण त्या याज्ञसेनीचे पति—पांडव क्लीब आहेत.

हे याज्ञसेनि, या तुझ्या पतींनीं तुच्छ चर्में परिधान करून अजिनें पांघरलीं आहेत. ते निर्धन होऊन वनामध्यें वास करणार आहेत. त्यांना आतां कोणत्याच प्रकारची प्रतिष्ठा नाहीं. तेव्हां हे द्रुपदकन्ये, तुला त्यांच्यापासून काय सुख होणार ! यास्तव येथें असलेल्या पुरुषश्रेष्ठांतील कोणाहि एकाला तूं वर. यांतील जो कोणी तुला आवडत असेल, त्याला आपला पति कर. हे सर्व कौरव एकमत, क्षमाशील, दान्त व धनाढ्य आहेत. यांतील कोणाहि एकाला तूं पति वर. हा क्लेशकाल तुला क्लेश न देवो. हे द्रौपदि, जसे पोंचट तिळ, कातड्याचा मृग, किंवा धान्यरहित फोलपट, त्याप्रमाणें हे पांडव आतां निःसत्त्व झाले आहेत. आतां तुला या पतित पांडवांचा आश्रय करून काय लाभ होणार ! तैलरहित तिळांना घाण्यांत घालून किती जरी पिळिलें तरी त्यापासून जसा तेलाचा एक बिंदुहि निघत नाहीं, त्याप्रमाणें या पांडवांची उपासना करण्यांत तुला व्यर्थ श्रम मात्र होतील."

(२) राजा, धृतराष्ट्राच्या त्या दुष्ट पुत्रानें पांडवांना असे कठोर शब्द ऐकविले. ते ऐकून अत्यंत क्रोधी भीमसेन उच्च स्वरानें त्याची निर्भर्त्सना करून व त्याचें भाषण थांबवून एखादा हिमालयांतील सिंह कोल्ह्याच्या अंगावर जसा

१ यथाफलाः षंढतिला यथा चर्ममया मृगाः । तथैव पांडवाः सर्वे यथा काकयवा अपि ॥

चवताळून धांवतो, त्याप्रमाणें त्या दुरात्म्यापाशीं मोठ्या वेगानें जाऊन आवेशानें म्हणाला—

" अरे क्रूरा, तूं हीन जनाप्रमाणें असंबद्ध प्रलाप करीत आहेस. हे नीचा, या दुष्ट शकुनीच्या हीन विद्येनें उन्मत्त होऊन या राजसभेमध्यें अशी आत्मश्लाघा करीत आहेस. पण तूं लक्षांत ठेंव कीं, ज्याप्रमाणें तूं आपल्या या वाक्शरांनीं आमच्या मर्मांना अतिशय पीडा देत आहेस, त्याचप्रमाणें समरांगणांत तुझीं मर्मस्थानें तोडितेवेळीं मी तुला याचें स्मरण देईन. त्या वेळीं क्रोध व लोभ यांच्या वश होऊन जे तुझें रक्षण करावयास तुझ्या मागोमाग येतील, त्यांनाहि त्यांच्या पुत्र-बांधवांसह मी यमसदनीं पाठवीन. "

हे जनमेजया, क्रोधानें असें भाषण करणाऱ्या, पण केवल अजिन याच संपत्तीसह राज्यापासून बहिष्कृत केलेल्या भीमाच्या पुढें जाऊन दुःशासन सर्व कौरवांमध्यें नाचूं लागला. ज्यानें सर्व लज्जा सोडिली आहे, असा तो धार्तराष्ट्र धर्मानें ज्याचा रिपुमर्दनमार्ग अडविला आहे, अशा त्या भीमास 'गौः गौः गौः' असें बोलला.

तथापि ते त्याचे शब्द ऐकून भीमसेन म्हणाला—हे दुर्बुद्धे दुःशासना, तुला याच वेळीं असें निष्ठुर भाषण करणें शक्य आहे. पुढें अशी वेळ येणार नाहीं. पण हे नीचा, केवल कपटानें आमचें धन लुबाडून भर सभेंत अशी आत्मश्लाघा करण्यास तुझ्यावांचून अन्य कोण धजेल ! पण ही माझी सत्यप्रतिज्ञा ऐकून ठेव. **रणांगणामध्यें तुझें वक्षःस्थल फोडून जर मी तुझें रक्त न पिईन तर हा वृकोदर पार्थ पुण्यवानांच्या लोकाला केव्हांहि जाणार नाहीं.** सर्व धनुर्धरांच्या समोर, रणांगणांत धृतराष्ट्राच्या शंभर पुत्रांस मारून मी लवकरच शांत होईन, हें मी तुला सत्य सांगून ठेवतों.

---

१ मधुपर्काच्या वेळीं अतिथीला 'गौः गौः गौः' असें तीन वेळां म्हणून निवेदन केलेल्या गायीचा वध किंवा उत्सर्ग करण्याचा प्रघात आहे. त्या सादृश्यानें अंतकरूप अतिथीला निवेदन केलेल्या या पांडवांना आम्हीं जिवंत सोडिलें आहे. त्यामुळें ' आम्ही आतां मृत्युमुखांतून मुक्त झालों आहोंत ' असें मानून ते वेगानें जीव घेऊन पळत आहेत, असा पांडवांचा उपहास सुचविणारा हा शब्द आहे. याचें उत्तर भीमसेन द्रोणपर्वांत दुःशासनवधप्रसंगीं देईल.

हे पांडवेया, मूढबुद्धि राजा दुर्योधन मोठ्या हर्षानें, सिंहाप्रमाणें गमन करणाऱ्या भीमाच्या गतीचें स्वतः अनुकरण करून पांडव सभेंतून निघून जात असतांना त्यांचा असा अमर्याद उपहास करीत त्यांच्या मागून जाऊं लागला. तेव्हां क्रोधी भीमसेन आपली मान किंचित् मागें वळवून त्यास म्हणाला—"दुर्योधना, एवढ्यानेंच कांहीं झालें नाहीं. तूं स्वतःला असा कृतार्थ समजूं नकोस. लवकरच मी तुझ्या बांधवांसह तुला मारून तुझ्या प्राणान्तसमयीं या सर्व गोष्टींची तुला आठवण देईन. हे मूढा, या सर्व उपहासाचें उत्तर मी तुला योग्य समयीं देईन."

राजा, त्या मानी व बलाढ्य वृकोदरानें दुष्ट कौरवांनीं केलेला हा आपला अपमान प्रत्यक्ष पाहूनहि आपल्या क्रोधाचें नियमन केलें व तोहि राजा युधिष्ठिराच्या मागोमाग जाऊं लागला. जातां जातां कौरवांच्या सभेंत त्या सत्यप्रतिज्ञ भीमानें अशी घोर प्रतिज्ञा केली—"मी दुर्योधनाला, धनंजय कर्णाला व सहदेव या नीच अक्षचतुर शकुनीला युद्धामध्यें मारील. या सभेमध्यें मी हें प्रतिज्ञावचन पुनः बोलतों; तें सर्वांनीं लक्षपूर्वक ऐकून ठेवावें. आमचें जर युद्ध झालें तर देव माझें हें वचन सत्य करतील. मी या पापी सुयोधनाला युद्धांत गदेनें मारीन व भूमीवर शयन करणाऱ्या याच्या मस्तकावर पाय देऊन उभा राहीन. कठोर भाषण करण्यांत शूर असलेल्या या दुःशासनाचें रक्त मी सिंहाप्रमाणें प्राशन करीन."

अर्जुन म्हणाला—हे भीमा, सज्जन लोकांचा निश्चय ते आपल्या वाणीनें कोणाला सांगत बसत नाहींत. आजपासून चौदाव्या वर्षीं काय होईल, तें आपण पाहूं.

भीमसेन म्हणाला—दुर्योधन, कर्ण, दुरात्मा शकुनि व हा चवथा दुःशासन यांचें रक्त भूमि प्राशन करील, याहून आणखीं काय होणार!

अर्जुन म्हणाला—हे भीमसेना, तुझ्या आज्ञेनें मी असूया करणाऱ्या, हें दुष्कृत्य प्रत्यक्ष पहाणाऱ्या, वृथा वल्गना व आत्मश्लाघा करणाऱ्या या कर्णाला युद्धांत मारीन. भीमाचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें हा अर्जुन या कुरुसभेंत प्रतिज्ञा करीत आहे, ती सर्वांनीं ऐकून ठेवावी. "कर्ण, त्याचे अनुयायी व बुद्धिमोहानें माझ्या प्रतिपक्षाला मिळून माझ्या समोर उभे रहाणारे इत-

रहि राजे, यांचा समरांगणांत मी आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं वध करीन. आजपासून चौदाव्या वर्षीं दुर्योधनानें आमचें राज्य सत्कारपूर्वक आम्हांला परत न दिल्यास मी आपल्या बाणांनीं या कर्णादि सर्व वीरांस यम-सदनीं पाठवीन. हिमालय स्वस्थानापासून ढळेल, सूर्यहि कदाचित् प्रकाशणार नाहीं, चंद्राचें स्वाभाविक शैत्यहि एकवेळ त्याला सोडील, पण माझी ही सत्य प्रतिज्ञा मिथ्या होणार नाहीं. हे वीर क्षत्रियहो, माझें हें सत्यवचन तुम्ही ऐकून ठेवा. अर्जुनाचें हें सत्य भाषण कदापि अन्यथा होणार नाहीं."

राजा जनमेजया, पार्थानें अशी घोर प्रतिज्ञा केली असतां श्रीमान् माद्रीपुत्र सहदेव आपल्या पुष्ट बाहूला स्पर्श करून व क्रोधानें नेत्र लाल करून सर्पा-प्रमाणें निःश्वास सोडीत सौबलाच्या वधाविषयीं असें सत्यवचन बोलला—"हे गांधारकुलकलंका शकुने, तूं मूढपणानें ज्यांना फांसे समजत आहेस, ते वस्तुतः फांसे नसून त्यांच्या द्वारा तूं समरांतील माझ्या तीक्ष्ण बाणांनाच आह्वान केलें आहेस, असें समज. भीमानें तुझ्या बांधवांसह तुला उद्देशून जें भाषण केलें आहे तें मी आपल्या कृतीनें अक्षरशः खरें करून दाखवीन. यास्तव तूं आपलीं सर्व कर्तव्यें सत्वर उरकून घे. हे शकुने, तूं क्षत्रधर्माला स्मरून संग्रामांत जर माझ्या समोरउभा रहाशील, तर मी तुला तुझ्या सर्व बांधवांसह यमलोकीं पाठवीन."

राजा, सहदेवाचें हें वचन ऐकून सर्व पुरुषांमध्यें दर्शनीय असलेला नकु-लहि त्या सभेंत म्हणाला—" दुर्योधनाचें प्रिय करण्यामध्यें तत्पर असलेल्या धृतराष्ट्राच्या ज्या पुत्रांनीं या द्यूतांत यज्ञसेनाच्या साध्वी कन्येला कर्णकठोर शब्द ऐकविले, त्या दुर्वृत्त, कालप्रेरित व मुमुर्षु धृतराष्ट्र-पुत्रांतील बहुतेकांस मी यमसदनीं पाठवीन. धर्मराजाच्या आज्ञेनें द्रौपदीचें प्रिय करण्यासाठीं लवकरच या पृथ्वीला धार्तराष्ट्रशून्य करीन."

हे परिक्षित्पुत्रा, ज्यांचे बाहु दीर्घ व वर्तुळ आहेत, असे ते पुरुषश्रेष्ठ पांडव याप्रमाणें घोर प्रतिज्ञा करून धृतराष्ट्राजवळ आले. २. १०. ७७.

अध्याय ७८ वा.

[१ सर्व भारतांचा निरोप घेऊन निघालेल्या युधिष्ठिराला विदुराचा शुभाशीर्वादपूर्वक हितोपदेश.]

(१) **वैशंपायन**—हे राजा, ते पांची भ्राते धृतराष्ट्रराजापाशीं आल्यावर युधिष्ठिर म्हणाला—"हे भरतश्रेष्ठ राजा धृतराष्ट्रा, मी आतां वृद्ध पितामह भीष्म, राजा सोमदत्त, महाराजा बाल्हिक, द्रोणाचार्य, कृपाचार्य, इतर नृपति, त्याचप्रमाणें अश्वत्थामा, विदुर, तू धृतराष्ट्र व सर्व कौरव, युयुत्सु, संजय व इतर सभासद या सर्वांचा निरोप घेऊन वनवासाला जात आहें. मी तुम्हांला पुनः येऊन भेटेन."

राजा, याप्रमाणें युधिष्ठिरानें निरोप घेतला असतां त्या सभेंत लज्जेनें अधोमुख होऊन बसलेले ते सर्व भीष्मादि वृद्ध नरश्रेष्ठ एक शब्दहि बोलले नाहींत. त्यांनीं मनांतून मात्र त्या बुद्धिमान् युधिष्ठिराचें कल्याण चिंतिलें.

पण त्यावेळीं निःस्पृह **विदुर** म्हणाला—"हे धर्मज्ञ पांडुपुत्रहो, तुमची साध्वी माता राजकन्या कुंती तुमच्या बरोबर अरण्यांत जाण्यास समर्थ नाहीं. ती जात्याच सुकुमारी, निरंतर सुखांत वाढलेली व आतां तर वृद्ध झाली आहे. ती माझ्या घरीं मोठ्या सन्मानानें राहील. हे वीरांनों, तुम्ही याला आपली संमति द्या. तुमचें सदैव आरोग्य असो." विदुराचें हें प्रेमळ वचन ऐकून ते सर्वहि भ्राते एकदम म्हणाले—"हे निष्पाप महाभागा, ठीक आहे. तुझें सांगणें आम्हांला मान्य आहे. तूं आमचा पितृव्य असल्यामुळें आम्हांला पितृतुल्यच आहेस. आम्ही तुझ्या आज्ञेंत सदैव तत्पर आहोंत. तुझ्या आज्ञेप्रमाणें आम्ही वागूं. हे विद्वन्, तूं आमचा परम गुरु आहेस. आणखींहि कांहीं आमचें कर्तव्य असलें तर तेंहि अवश्य सांग."

विदुर म्हणाला—हे युधिष्ठिरा, मी तुला आणखींहि कांहीं सांगतों, तें लक्षांत ठेव. [१]अधर्मानें जिंकला गेलेला पुरुष पराजयानें केव्हांहि व्यथित होत नाहीं. हे धर्मराजा, तूं धर्म जाणतोस, धनंजय युद्धांत विजयी होणारा आहे, भीमसेन शत्रूंचा वध करणारा आहे, नकुल अर्थसंग्रह करणारा, सहदेव संयमन करणारा व धौम्यमुनि श्रेष्ठ ब्रह्मवेत्ता आहे आणि धर्मचारिणी द्रौपदी धर्मार्थकुशल आहे. तुम्ही सर्व परस्परांस प्रिय व प्रियदर्शन आहांत. तुमच्यामध्यें

१ नाधर्मेण जितः कश्चिद्व्यथते वै पराजये ॥

कोणीहि भेद उत्पन्न करूं शकणार नाहीं. शिवाय तुम्ही यदृच्छालाभसंतुष्ट आहांत, तेव्हां तुम्ही कोणाला आवडणार नाहीं !

हे कुंतीपुत्रा, हाच तुझा मनःस्वास्थ्य करणारा नियम सर्वप्रकारें कल्याणकारक आहे. इंद्रासारखा बलाढ्य शत्रुहि त्याला सहन करूं शकत नाहीं. पूर्वी हिमालयावर मेरुसावर्णीनें तुला उपदेश केला. वारणावत-नगरींत कृष्णद्वैपायनानें बोध केला. भृगुतुंग-पर्वतावर परशुरामानें, दृषद्वती-नदीच्या तीरावर शंकरानें व अंजनपर्वतावर असित-महर्षीनें तुला धर्मरहस्य कथन केलें आहे. कल्माषनदीच्या तीरावर रहाणाऱ्या भृगूचें तर तूं शिष्यत्वच स्वीकारिलें होतेंस. देवर्षि नारद वारंवार तुला दर्शन देत असतो आणि हा धौम्यमुनि तर तुझा पुरोहितच आहे. हे महात्म्या, अशा पूज्य महर्षींपासून तुला जें परलोकसंबंधी ज्ञान प्राप्त झालेलें आहे, त्याचा तूं केव्हांहि त्याग करूं नकोस. तुझ्या या धर्मबुद्धीमुळें तूं पुरूरवा ऐलराजालाहि जिंकीत आहेस. तूं आपल्या शक्तीनें राजांना व धर्माचरणानें ऋषींनाहि अजिंक्य आहेस.

हे धर्मज्ञा, तूं इंद्रापासून विजय, यमापासून क्रोधाचें नियमन, कुबेरापासून दातृत्व, वरुणापासून संयमन, जलापासून सर्व भूतांच्या हितासाठीं शारीरादि चेष्टा, सौम्यत्व व जीवनहेतुत्व, भूमीपासून क्षमा, सूर्यमंडलापासून सर्वप्रकारचें तेज, वायूपासून बल आणि पंचभूतांपासून जयादि सर्व संपत्ति प्राप्त करून घे.

हे कौंतेयहो, तुम्हांला आरोग्य प्राप्त होवो. तुमचें कल्याण असो. आतां तुम्ही परत आल्यावर मी तुम्हांला भेटेन. हे युधिष्ठिरा, आपद्धर्म, धनाविषयींचीं संकटें, किंवा इतर सर्व कर्तव्यें ज्या ज्या वेळीं उपस्थित होतील, त्या त्या वेळीं तुला त्यांचें यथावत् ज्ञान होवो. आतां मी तुम्हांला निरोप देतों. तुमचें क्षेम असो. हे पांडुपुत्रांनों, तुम्हीं पूर्वी केव्हांहि पापाचरण केल्याचें कोणालाहि स्मरत नाहीं. यास्तव तुम्ही कृतार्थ होऊन सुरक्षित परत आल्याचें आम्ही निश्चयानें पाहूं.

राजा, विदुराचें हें भाषण ऐकून 'ठीक आहे' असें बोलून तो सत्यप्रतिज्ञ पांडव युधिष्ठिर भीष्म व द्रोण यांना नमस्कार करून निघाला. २. १०. ७८.

अध्याय ७९ वा.

[१ वनगमनाची अनुज्ञा घेणाऱ्या द्रौपदीस कुंतीचा उपदेश. २ कुंतीचा विलाप. ३ पांडवांचें वनगमन. ४ कौरवस्त्रियादिकांची चिंता.]

(१) **वैशंपायन**—हे कुरुश्रेष्ठा, याप्रमाणें तो ज्येष्ठ पांडव भ्रात्यांसह वनांत जावयास निघाला असतां अतिशय शोकाकुल झालेली कृष्णा यशस्विनी कुंतीपाशीं आली. तिनें तिला वंदन केलें व पतींबरोबर वनांत जाण्याविषयीं तिची अनुज्ञा विचारिली. तशाच तेथें ज्या इतर स्त्रिया होत्या, त्यांनाहि त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें आलिंगनादि देऊन ती पतींबरोबर वनांत जावयास सिद्ध झाली.

राजा जनमेजया, त्यावेळीं पांडवांच्या अंतःपुरांत फार मोठा शोकध्वनि झाला. द्रौपदी वनांत जावयास निघाली आहे असें पाहून कुंती शोकानें अतिशय संतप्त झाली व ती साध्वी तिला सद्गदित स्वरानें व मोठ्या कष्टानें म्हणाली—

" हे वत्से, तुझ्यावर आज हें महत्संकट ओढवलें आहे. तथापि तूं शोक करूं नको. तूं स्त्रीधर्म जाणतेस. तशीच तूं शील व सदाचार यांनीं युक्त आहेस. हे कल्याणि, अशा प्रसंगीं आपल्या भर्त्यांशीं कसें वागावें हें तुला माहित आहे. मीं सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. तूं साध्वीस्त्रियांच्या सर्व गुणांनीं संपन्न आहेस. तूं आपल्या दोन्ही कुलांना भूषित केलें आहेस. हे अनघे, तूं ज्यांना आपल्या क्रोधयुक्त दृष्टीनें जाळिलें नाहींस, ते हे सर्व कौरव मोठे भाग्यवान् आहेत, असें मी समजतें.

हे सुव्रते, तूं निर्विघ्नपणें पतींच्या मार्गानें गमन कर. तूं पातिव्रत्य या गुणानें युक्त आहेस, तथापि वात्सल्य या माझ्या मातृगुणानेंहि युक्त हो. तूं आपल्या भर्त्यांवर भक्ति व स्नेह ठेव. साध्वी स्त्रिया अवश्य होणाऱ्या भवितव्यतेविषयीं कोणाला दोष देत नाहींत. त्यांच्यावर कसाहि जरी दुर्धर प्रसंग ओढवला तरी त्या उद्विग्न होत नाहींत. श्रेष्ठधर्मानें जिचें सर्व प्रकारें संरक्षण केलें आहे, अशा तुझें सत्वरच परम कल्याण होईल. याज्ञसेनि, वनांत रहाणाऱ्या माझ्या सहदेवपुत्राकडे तूं नेहमीं लक्ष ठेव. तो महाबुद्धिमान् पांडुपुत्र ही असह्य आपत्ति आल्यामुळें निरुत्साह होणार नाहीं, याविषयीं दक्ष रहा. "

राजा, कुंतीचें हें प्रेमळ उपदेशपर भाषण ऐकून देवी द्रौपदीनें ' ठीक आहे ' असें म्हटलें. त्या वेळीं तिच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वहात होत्या. ती रजस्वला असल्यामुळें एकवस्त्रा होती. तिचे केंस मोकळे सुटले होते. अशा स्थितींत

ती साध्वी आक्रोश करीत अंतःपुरांतून बाहेर पडली. तेव्हां पुत्रवत्सल वृद्ध पृथाहि दुःखानें तिच्या मागोमाग बाहेर आली.

(२) तों तिला ज्यांचीं आभरणें व सुंदर वस्त्रें काढून घेतलीं आहेत, ज्यांचीं शरीरें रुरुचर्मानें आच्छादिलेलीं आहेत व जे लज्जेनें किंचित् अधोमुख झाले आहेत, असे पांची पुत्र समोर दिसले. त्या वेळीं अति हृष्ट झालेले धृतराष्ट्र-पुत्र त्यांच्या सभोंवार उभे होते व भीष्म, विदुर, द्रोण, यांसारखे सुहृद् त्यांच्या-साठीं शोक करीत होते. आपल्या पुत्रांची ती स्थिति पाहून अतिवत्सल कुंती त्यांच्या जवळ गेली व त्यांतील प्रत्येकाला आलिंगन देऊन दुःखानें विलाप करूं लागली.

कुंती म्हणाली—वत्सांनो, तुम्ही सद्धर्माचें आचरण करणारे, सदाचारसंपन्न, उदारचरित व मर्यादा यांनीं विभूषित, सत्यनिष्ठ, परमभक्त आणि सर्वदा देवतापूजनामध्यें तत्पर असतांना तुमच्यावर हें भयंकर संकट कसें ओढवलें! काय हा दैवदुर्विलास! कोणाच्या क्रोधाचें हें फल तुम्हांला भोगावें लागत आहे, असें मी समजूं?

कदाचित् माझ्याच दुर्दैवाचा हा परिणाम असावा. म्हणूनच श्रेष्ठ गुणांनीं युक्त असूनहि अत्यंत क्लेश भोगणाऱ्या तुम्हांला मीं जन्म दिला. सर्व प्रकारच्या संपत्तीनें हीन झालेले तुम्ही दुर्गम वनांत कसे रहाल! कारण तुम्ही मानसबल, धैर्य, शरीरसामर्थ्य, उत्साह, पराक्रम व तेज या क्षात्रगुणांनीं जरी परिपुष्ट अहांत तरी बाह्य सामग्रीनें हीन म्हणजे कृश झालां आहां. वत्सांनो, तुमच्या दैवामध्यें वनवासच नियत आहे, हें जर मला पूर्वीं कळलें असतें, तर तुमचा पिता पांडुराजा परलोकीं गेल्यावर मी शतशृंग-पर्वतावरून हस्तिनापुरास आलेंच नसत्यें.

तप व प्रज्ञा यांनीं युक्त असलेला तुमचा पिता धन्य आहे. कारण तो पुत्रां-विषयींच्या मानसिक पीडेला प्राप्त न होतां त्यानें स्वर्गाला जाण्याचीच इच्छा केली. मी मात्र तुमचे क्लेश पहावयास मागें जिवंत राहिल्यें आहें.

खरोखर, ती माझी सपत्नी माद्रीहि धन्य आहे. तिला अतींद्रिय ज्ञान होतें, असें मला वाटतें. त्यामुळेंच ती धर्मज्ञ कल्याणी परम गतीला प्राप्त झाली. माझ्या त्या सपत्नीनें मला या प्रसंगीं सर्वथा ठकविलें आहे, असें मी समजत्यें. कारण पतीच्या अंतकालीं तीच त्याच्या सुखाचें निमित्त झाली. पतीबरोबर सहगमन करून तिनेंच आपल्या बुद्धीनें मोठें यश मिळविलें व पतिलोकीं गमन

करून तेथेंहि त्याच्या बरोबर सुख भोगीत राहिली आहे. मी मात्र आपल्या जीविताला प्रिय मानून हे क्लेश भोगीत या लोकींच राहिल्यें आहे. खरोखर, मला धिक्कार असो.

हे पुत्रांनो, मी तुम्हांला मोठ्या कष्टानें प्राप्त करून घेतलें आहे. तुम्ही मला माझ्या प्राणाहूनहि अधिक प्रिय अहां. यास्तव मी तुम्हांला सोडणार नाहीं. मीहि तुमच्या मागोमाग वनांत येत्यें. हे कृष्णे, मज अनाथ कुंतीला तूं कां सोडितेस ! हें जीवित विनाशी आहे. तथापि विधात्यानें अनवधानामुळें पांडुराजाप्रमाणें माझ्या जीविताचा अंत निश्चित केला नाहीं, असें मला वाटतें. माझ्या अंताचें त्याला विस्मरण झालें आहे, हेंच खरें. त्यामुळें माझे प्राण या दुःखी शरीराला सोडीत नाहींत.

हे द्वारकावासिन् कृष्णा, हे रामानुजा, कोठें आहेस ! मला व या पुरुषश्रेष्ठांना या दुःखांतून कां सोडवीत नाहींस ! 'जे नर आदि-अंतशून्य असलेल्या तुझें ध्यान करितात, त्यांचें तूं संकटप्रसंगीं रक्षण करितोस' हें विद्वद्वचन आज व्यर्थ कसें झालें ! सद्धर्म, माहात्म्य, यश व वीर्य यांचें अनुवर्तन करणारे हे माझे पांची पुत्र असलें संकट भोगण्यास योग्य नाहींत. हे भगवन्, तूं यांच्यावर दया कर.

नीतिशास्त्रज्ञ भीष्म, द्रोण, कृप इत्यादि आमच्या कुलाचे नाथ जिवंत असतांना माझ्या पुत्रांवर ही आपत्ति कशी आली ! हर हर, हे महाराज पांडो, तूं कोठें आहेस ! शत्रूंनीं द्यूतांत जिंकून तुझ्या सद्वृत्त पुत्रांना तुझ्या हस्तिनापुरांतून वनांत घालविण्याचा संकेत केला व त्याप्रमाणें ते तुझे पुत्र आज अनाथांसारखे कुरुकुलराजधानी सोडून वनांत चालले आहेत, अशा स्थितींत तूं त्यांची उपेक्षा कां करितोस !

सहदेवा, तूं एकटा तरी वनवासापासून निवृत्त हो. अरे बाळा, तूं मला माझ्या जीविताहूनहि अधिक प्रिय आहेस. बा माद्रेया, एखाद्या कुपुत्राप्रमाणें मज वृद्धेचा तूं त्याग करूं नकोस. तुझ्या या भ्रात्यांना जर आपली सत्य प्रतिज्ञा पाळावयाची असेल, तर त्यांनाच वनांत जाऊं दे. माझें रक्षण केल्यास तुला मोठें पुण्य लागेल. तूं येथें राहून हाच श्रेष्ठ धर्म संपादन कर.

(३) हे भारता, याप्रमाणें एखाद्या निर्दय मनुष्याच्याहि अंतःकरणाला पाझर फोडणारा असा विलाप करणाऱ्या कुंतीला प्रणाम करून व तिच्या चर-

णांवर मस्तक ठेवून मनांत अतिशय खिन्न झालेले पांडव मोठ्या कष्टानें वनांत जावयास निघाले. तेव्हां विदुरानें पुत्रवियोगानें अति आर्त झालेल्या कुंतीचें अनेक युक्तियुक्त उपदेश वचनांनीं समाधान करून तिला आपल्या गृहीं नेलें.

राजा, त्या वेळीं महात्मा विदुर स्वतः कुंतीपेक्षांहि अधिक दुःखाकुल झाला होता. तथापि 'हे कुंति, दैवाचें उल्लंघन कोणाच्यानेंहि करवत नाहीं. तुझ्या पुत्रांना आज जरी असे क्लेश भोगावे लागत आहेत तरी त्यांचें धर्माचरण व ईश-भक्ति त्यांना लवकरच त्या क्लेशांतून सोडवील. तूं खिन्न होऊं नको. माझ्या घरीं सुखानें रहा. मी तुझ्या पुत्रांहूनहि तुझें अधिक संरक्षण करीन. त्यांचें तुला स्मरणहि होऊं देणार नाहीं.' इत्यादि सान्त्व वचनें हळुहळू बोलत कुंतीसह तो आपल्या घरीं गेला.

(४) राजा, दुर्योधनादि कौरवांच्या स्त्रियांनींहि हा सर्व प्रकार प्रत्यक्ष पाहिला. द्यूतमंडलामध्यें कृष्णेचें केशाकर्षण व वनगमन हीं घोर कर्में पाहून त्याहि मोठ्यानें आक्रोश करूं लागल्या. त्यांनीं सर्व कौरवांची अतिशय निंदा केली व आपलीं मुखकमलें करतलावर टेकून 'याचा परिणाम काय होईल ? या घोर कृत्यामुळें सर्व कौरवकुल पांडवांच्या क्रोधाग्नींत दग्ध तर होणार नाहीं ना ?' असा दीर्घकाल विचार केला.

इकडे, राजा धृतराष्ट्रहि पुत्रांच्या दुर्वर्तनाचाच विचार करीत बसला. त्याचें हृदय अतिशय उद्विग्न झालें, त्याच्या शांतीचा भंग झाला व तो जसें जसें अधिक चिंतन करूं लागला तसें तसें त्याचें चित्त अधिक व्याकुळ होऊं लागलें. तेव्हां शोकानें संतप्त होऊन 'संजया, विदुराला सत्वर घेऊन ये' असें बोलून त्यानें संजयाला विदुराकडे तत्काल पाठविलें. धृतराष्ट्राचा निरोप कळतांच विदुर राजमंदिरांत आला. तेव्हां दुःखानें उद्विग्न झालेला तो कुरुराज त्यास असें विचारूं लागला. २. १०. ७९.

अध्याय ८० वा.

[१ धृतराष्ट्राचा पांडवांच्या वनगमनाविषयीं प्रश्न व विदुराचें उत्तर. २ पांडवांच्या हावभावांचा विदुरोक्त आशय. ३ पौरजनांचा संताप व दुश्चिन्हें. ४ दुर्योधनादिक द्रोणांस शरण गेले असतां त्याचा त्यांस हितोपदेश.]

(१) **वैशंपायन**—हे भारता, त्यानंतर अंबिकासुत राजा धृतराष्ट्रानें समीप आलेल्या त्या दूरदर्शी विदुराला जणुंकाय साशंक झाल्याप्रमाणेंच प्रश्न केला.

तो म्हणाला—हे विदुरा, तो धर्मपुत्र युधिष्ठिर, भीमसेन, सव्यसाची धनंजय, ते दोघे माद्रीपुत्र नकुल-सहदेव, धौम्य महर्षि आणि यशस्विनी द्रौपदी, हीं सर्व कशीं गेलीं? त्यांची चर्या व हावभाव कशाप्रकारचे होते? हें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.'

विदुर म्हणाला—हे राजा, कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानें आपलें मुख वस्त्रानें झांकून घेतलें होतें. भीमसेन आपल्या विशाल बाहूंकडे पहात चालला होता. सव्यसाची पार्थ हातांनीं वाळू उडवीत धर्मराजाच्या मागोमाग जात होता. माद्रीसुत सहदेव मुखाला राख फासून निघाला. ज्याचें चित्त विह्वल झालें आहे असा अति दर्शनीय नकुल आपलें सर्व शरीर धूलीनें माखून ज्येष्ठ भ्रात्याला अनुसरला. लावण्यवती कमलनयना कृष्णा दुःशासनानें आकर्षण केल्यामुळें अस्ताव्यस्त होऊन विखुरलेल्या केसांनीं आपलें मुख आच्छादित करून, रोदन करीत, युधिष्ठिराच्या मागून निघाली आणि धौम्यमुनि हातांत दर्भ घेऊन यमाचीं उग्र सामें गात मार्गानें चालला होता.

धृतराष्ट्र म्हणाला—हे धर्मज्ञा, ते पांडव अशीं विविध रूपें धारण करून कां जात आहेत, तें मला सांग. त्यांत त्यांनीं कोणता आशय व्यक्त केला!

(२) विदुर म्हणाला—राजा, तुझ्या पुत्रांनीं राज्य व धन कपटानें जरी हरण केलें, तरी बुद्धिमान् धर्मराजाची मति धर्मापासून ढळली नाहीं. हे भारता, तो दयाळु कुंतीपुत्र तुझ्या पुत्रांवर नेहमीं दयार्द्र दृष्टि ठेवीत असतो, तुझ्या पुत्रांनीं अति निंद्य कपटाचरणानें जरी त्याला राज्यभ्रष्ट केलें, तरी तो महात्मा क्रोधानें आपले नेत्र उघडीत नाहीं. 'मीं आपल्या क्रूर दृष्टीनें या जनसमूहाला जाळूं नये, माझ्या क्रोधयुक्त दृष्टीनें लोकांचा नाश होऊं नये,' म्हणून तो राजा आपलें मुख आच्छादित करून जात आहे.

आतां भीमानें पूर्वोक्त प्रकारें जाण्यांत कोणता आशय व्यक्त केला, तें ऐक. बाहुबलामध्यें माझी बरोबरी करणारा एकहि पुरुष या भूलोकीं नाहीं, हें प्रकट करण्यासाठीं तो बलाढ्य अर्जुनाग्रज आपले विशाल बाहू बाहेर काढून ते लोकांना दाखवीत चालला आहे. बाहुबलरूपी संपत्तीनें दृप्त झालेला तो वीर शत्रूंच्या ठिकाणीं आपल्या बाहुबलानुरूप घोर कर्म करण्याची इच्छा करीत आहे.

हे कुरुनंदना, सव्यसाची अर्जुन 'ज्या वेळीं कौरवांशीं माझें युद्ध होईल त्या वेळीं मी या आपल्या हातांतील वाळूच्या कणांप्रमाणें माझ्या शत्रूंवर अप्रति-

हत शरवृष्टि करीन,' असें सुचवीत आपल्या ज्येष्ठ भ्रात्याच्या मागून जात आहे. राजा, या वेळीं त्याच्या हातांतील वाळूचे कण जसे कोठेंहि प्रतिबद्ध झाले नाहींत, त्याप्रमाणें तो चौदा वर्षांनंतर आपल्या शत्रूंवर शरवृष्टि करूं लागला असतां त्याचे दिव्य बाण कोठेंहि आसक्त होणार नाहींत.

हे राजा, त्याचप्रमाणें 'मला आज कोणींहि ओळखूं नये' म्हणून सहदेवहि आपलें मुख भस्माच्छादित करून जात आहे.

धृतराष्ट्रा, 'मीं मार्गामध्यें स्त्रियांच्या चित्ताचें आकर्षण करूं नये,' असें म्हणून नकुल आपल्या सर्वांगाला धूळ फांसून राजाच्या मागोमाग जात आहे.

द्रुपदकन्या द्रौपदी रजस्वला असल्यामुळें एकवस्त्रा असून तिचें तें वस्त्र मलीन झालें आहे. तुझ्या दुःशासन-पुत्रानें तिच्या केशांचें आकर्षण केल्यामुळें तेहि मोकळे सुटले आहेत. अशा स्थितींत ती राज्ञी आक्रोश करीत मनांत म्हणाली—"ज्यांच्यामुळें मजवर हा प्रसंग ओढवला आहे, त्यांच्या स्त्रिया आजपासून चौदाव्या वर्षीं अशाच घोर संकटांत पडतील. ज्यांचे पति, पुत्र, बंधुजन व इतर आप्तेष्ट यांचा पांडवांनीं वध केला आहे, ज्यांचीं अंगें मृतांच्या रक्तानें व रणांगणांतील धूलीनें लिप्त झालीं आहेत, ज्यांचे केंस मोकळे सुटले आहेत अशा त्या कौरवभार्या हस्तिनापुरांत प्रवेश करतील." राजा, त्या साध्वी द्रौपदीनें तुझ्या पुत्रांना हा घोर शापच दिला आहे, असें तूं समज.

हे भारता, पांडवांचा विद्वान् पुरोहित धौम्य हातांतील दर्भांचीं अग्रें नैर्ऋत्य दिशेकडे करून याम्य सामें गात सर्वांच्या पुढें चालला आहे. 'रणांगणांत कौरवांचा नाश झाला असतां कुरूंचे पुरोहित याचप्रमाणें याम्य सामें म्हणत जातील' असा आशय तो आपल्या गमनानें व्यक्त करीत आहे.

(३) धृतराष्ट्र म्हणाला—हे क्षत्त्या, पांडुपुत्र वनवासाला निघाले असतां नागरिक जन व इतर लोक काय म्हणाले, तें सर्व मला सविस्तर सांग.

विदुर म्हणाला—हे महाराज, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र व इतरहि प्रजाजन काय बोलत आहेत, तें मी तुला सांगतों, ऐक. ते सर्व दुःखार्त झालेले नागरिक "हाय हाय, आमचे नाथ असलेले पांडव आम्हांला सोडून आज वनांत जात आहेत. अहो वीरहो, तुम्ही हा अन्याय कसा सहन करीत आहां. पांडवांचें राज्य व संपत्ति, यांच्या लोभानें जे त्यांना वनांत घालवून देत आहेत, त्या मूढांप्रमाणें वर्तन करणाऱ्या या कुरुवृद्धांना धिक्कार असो. पांडुपुत्रांवांचून

आम्ही सर्व अनाथ झालों आहों. या दुर्विनीत व लुब्ध कौरवांवर आमचें प्रेम कसें रहावें ! ”

राजा, दुःखानें अतिशय आर्त झालेले पौरजन असा वारंवार आक्रोश करीत होते. राजा, मानी कौंतेय अशा चर्या आणि हावभाव यांनीं आपल्या मनांतील निश्चय व्यक्त करीत वनांत निघून गेले.

हे धृतराष्ट्रा, ते नरश्रेष्ठ कुंतीपुत्र हस्तिनापुरांतून वनांत जावयास निघाले असतां, येथें काय काय दुश्चिन्हें झालीं तीं ऐक. आकाश निरभ्र असूनहि विजा चमकूं लागल्या, भूकंप झाले, ग्रहणाचा पर्वकाल नसतांहि राहूनें सूर्यमंडल ग्रासिलें. उल्का नगरीला उलटी प्रदक्षिणा घालून नष्ट झाली. कोल्हे, कावळे इत्यादि कच्चें मांस भक्षण करणारे प्राणी नगरींतील देवालयें, चैत्य, ओटे व तटांचीं उंच शिखरें यांवर बसून भयसूचक शब्द करूं लागले. हे राजा, पांडुपुत्र जेव्हां वनवासाला गेले तेव्हां भरतकुलाचा नाश दर्शविणारीं अशीं दुश्चिन्हें झालीं. या सर्वांला कारण तुझी ही हीन व सदोष राजनीतिच आहे.

(४) राजा जनमेजया, धृतराष्ट्राच्या मंदिरांत बुद्धिमान् विदुराचा राजाशीं असा संवाद चालला असतां कौरवांच्या सभेंत महर्षींच्या समुदायानें परिवेष्टित झालेला देवर्षि नारद पुढें उभा राहून असें उग्र वचन बोलला—“ आजपासून चौदाव्या वर्षी या दुर्योधनाच्या अपराधामुळें व भीमार्जुनांच्या सामर्थ्यानें सर्व कौरव नाश पावतील. ” हे भ्राता, असें बोलून तो अणिमादि-ऐश्वर्यांनें युक्त असलेला सर्वलोकगामी श्रेष्ठ देवर्षि अंतर्धान पावला.

त्यानंतर दुर्योधन, कर्ण व सौबल शकुनि यांनीं द्रोणाचार्यांचा आश्रय करून त्यास सर्व राज्य अर्पण केलें. त्या वेळीं त्यानें परोत्कर्ष सहन न करणारा दुर्योधन, दुःशासन, कर्ण व इतर सर्व कौरव यांस अनुलक्षून असें भाषण केलें—

“ हे कौरवहो, हे पांची पांडव देवांचे अवध्य पुत्र असल्यामुळें त्यांचा वध करण्यास कोणीहि समर्थ नाहीं, असें ब्राह्मणांचें वचन आहे. तथापि जे कोणी शरण येतील त्यांस यथाशक्ति साह्य करणें हें माझें कर्तव्य असल्यामुळें आपल्या राजसमूहासह भक्तीनें शरण आलेल्या या धार्तराष्ट्रांचा त्याग करण्यास मी समर्थ नाहीं. खरोखर दैवच बलवत्तर आहे. द्यूतांत पराजित झालेले पांडुपुत्र धर्मतः वनांत गेले आहेत. ते बारा वर्षे तेथें रहातील. ब्रह्मचर्याचरण करणारे ते क्रोध व द्वेष यांनीं युक्त होऊन तुमचा सूड उगविण्यास जेव्हां येतील, तेव्हां तुम्हांला अतिशय दुःख होईल.

हे राजा, मी मैत्रीसाठीं केलेल्या युद्धामध्यें द्रुपदराजाला त्याच्या समग्र राज्यापासून भ्रष्ट केलें व त्याला अर्धराज्यभाक् केलें. तेव्हां त्या मानी राजानें माझ्या वधासाठीं पुत्र उत्पन्न करण्याच्या इच्छेनें यज्ञ केला. याज व उपयाज या दोन महर्षींच्या तपानें अग्नीपासून त्याला 'धृष्टद्युम्न'-पुत्र प्राप्त झाला. तशीच वेदीच्या मध्यभागांतून ही दिव्य द्रौपदीहि उत्पन्न झाली. धृष्टद्युम्न हा पार्थाचा शालक असून तो पांडवांना अति प्रिय आहे. तोहि द्रुपदपुत्र पांडवांच्या हितामध्यें रत आहे. त्याच्यापासून मला मृत्यूचें भय आहे. अग्नीच्या ज्वालेप्रमाणें ज्याची अंगकांति आहे, असा तो देवानें दिलेला द्रुपदपुत्र सहज कवच व धनुष्यबाण यांनीं युक्त आहे. मी मर्त्य असल्यामुळें मला त्याच्यापासून फार मोठें भय आहे, शत्रुनाशक द्रुपद पांडवांच्या पक्षाला स्वभावतःच प्राप्त झाला आहे.

हे वीरहो, असंख्यात रथी व अतिरथी यांचा अग्रणी जो तरुण अर्जुन त्याच्याशीं जर माझा रणामध्यें समागम झाला, तर या भूलोकीं मला अधिक असह्य दुःख तें कोणतें ? तो महा धनुर्धर पार्थ मला माझ्या प्राणांहूनहि प्रिय आहे. राजा, 'धृष्टद्युम्न हा द्रोणाचा मृत्यु आहे' ही वार्ता सर्व जगभर प्रसिद्ध झालेली आहे. माझ्या वधासाठींच तो वीर उत्पन्न झाला असून त्याचा पराक्रमहि या लोकांत प्रख्यात आहे. यास्तव, हे राजा मी तुला जी हितबुद्धि सांगत आहें, ती ऐक.

पांडवांना वनांत घालविल्यानेंच तुझें परम कल्याण झालें आहे, असें तूं समजूं नको. खरोखर, तुला हा फारच उत्तम काल प्राप्त झाला आहे. यास्तव तुला जें ऐहिक किंवा पारलौकिक कल्याण साधावयाचें असेल तें सत्वर संपादन कर. पांडवांना वनवासासारख्या महद्दुःखांत टाकून तुला जें सुख झाल्यासारखें वाटत आहे तें हेमंतऋतूंतील तालवृक्षाच्या छायेप्रमाणें क्षणिक आहे, असें तूं निश्चयानें जाण आणि मोठमोठे यज्ञ कर, सुखोपभोग घे व विपुल दानें दे. आजपासून चौदाव्या वर्षी तुमचा भयंकर नाश होईल, हें लक्षांत ठेवा."

द्रोणाचें हें वचन ऐकून धृतराष्ट्र 'गुरूनें हें यथार्थ सांगितलें आहे' असें बोलून विदुरास म्हणाला—" हे विदुरा, पांडवांना सत्वर परत घेऊन ये. ते जर न येतील तर निदान शस्त्र, रथ इत्यादि सर्व सुखसाधनांनीं युक्त होऊन तरी ते वनांत जावोत. कारण ते तरी माझेच पुत्र आहेत." २. १०. ८०.

अध्याय ८१ वा.

[१ संजय व धृतराष्ट्र यांचा चिंतायुक्त संवाद.]

(१) **वैशंपायन**—हे परिक्षिता, पांडुपुत्रांचा द्यूतांत पराभव होऊन ते वनांत गेले असतां महाराज धृतराष्ट्राच्या मनांत फार मोठी चिंता उद्भवली. तेव्हां निःश्वास टाकीत चिंतातुर होऊन विचार करीत बसलेल्या त्या जनेश्वराला संजय बोलला—"हे वसुधाधिपा, तूं पांडवांचें राज्य हरण करून त्यांना वनवासाला पाठविलेंस व सर्व पृथ्वीचें राज्य प्राप्त करून घेतलेंस, मग आतां असा शोक कां करितोस?"

धृतराष्ट्र म्हणाला—हे संजया, युद्धविशारद, महारथ व बलाढ्य पांडवांशीं ज्यांनीं वैर संपादन केलें आहे त्यांच्या मनाला समाधान कोठचें!

संजय म्हणाला—राजन्, हें महावैर उद्भवण्यास तुझेंच सुकृत कारणीभूत झालें आहे. त्याचें पर्यवसान सर्व राजवंशांचा नाश होण्यांत होईल. बाबारे, भीष्म, द्रोण व विदुर हे निवारण करीत असतांहि तुझ्या मंदबुद्धि निर्लज्ज दुर्योधन-पुत्रानें सूतपुत्र प्रातिकामीला पांडवांची प्रिय भार्या जी धर्मचारिणी द्रौपदी तिला सभेंत आणावयास पाठविलें. हे राजा, देव ज्या पुरुषाचा पराभव करूं इच्छितात त्याच्या बुद्धीचा भ्रंश ते अगोदर करितात व त्यामुळें तो पुरुष सर्वच विपरीत पाहूं लागतो. मनुष्याची बुद्धि एकदा कलुषित झाली व त्याचा विनाश होण्याचा प्रसंग आला म्हणजे नीतीप्रमाणें भासणारी अनीति त्याच्या हृदयाला सोडीत नाहीं. त्याचा विनाश करण्यासाठीं अनर्थ अर्थरूपानें व अर्थ अनर्थरूपानें उपस्थित होतात आणि खरोखर ते त्यालाहि आवडतात.

राजन्, काल दंड उचलून कोणाच्याही मस्तकावर प्रहार करीत नाहीं. तर पुरुषाची बुद्धि विपरीत करून त्याला विपरीत अर्थ भासविणें, एवढेंच कालाचें

---

१ यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम्। बुद्धिं तस्यापकर्षंति सोवाचीनानि पश्यति ॥ २ बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे समुपस्थिते । अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ अनर्थाश्चार्थरूपेण अर्थाश्चानर्थरूपिणः । उत्तिष्ठंति विनाशाय नूनं तच्चास्य रोचते ॥ ३ न कालो दंडमुद्यम्य शिरः कृंतति कस्यचित् । कालस्य बलमेतावद्विपरीतार्थदर्शनम् ॥

बल आहे. तपस्विनी, अयोनिजा, रूपवती व अग्नीच्या कुलामध्यें झालेली जी पांचाली, तिला सभेमध्यें ओढून आणणाऱ्या तुझ्या पुत्रांनीं कालाच्या प्रेरणेनेंच हें घोर, निंद्य व रोमहर्षण कृत्य केलें आहे. कपटद्यूत खेळणाऱ्या तुझ्या हीनबुद्धि पुत्रांवांचून दुसरा कोणता बरें पुरुष त्या सर्वधर्मज्ञ यशस्विनी पांडवपत्नीला हातानें स्पर्श करून सभेमध्यें ओढून आणील!

ती श्रेष्ठ राजकन्या पांचाली स्त्रीधर्मिणी असतांना, तिचें अंग मलीन झालेलें असतांना व ती एकवस्त्रा असतांना तुझ्या पुत्रांनीं तिच्याशीं अतिप्रसंग केला. त्या साध्वीनें सभेमध्यें ज्यांचें धन, राज्य व वस्त्रें यांचा तुझ्या पुत्रांनीं अपहार केला आहे, ज्यांची मुखश्री म्लान झाली आहे, जे सर्व सुखसाधनरहित होऊन दासभावाला प्राप्त झाले आहेत व धर्मपाशांनीं जखडून टाकिल्यामुळें जे पराक्रम करण्यास असमर्थ झाले आहेत, अशा पांडवांस पाहिलें.

हे राजा, तुझा ज्येष्ठ पुत्र दुर्योधन व त्याचा जिवलग मित्र कर्ण यांनीं कुरुसभेमध्यें क्रुद्ध व दुःखी झालेल्या कृष्णेला उद्देशून सर्वथा अनुचित भाषण केलें. त्या पांडुस्नुषेला असे कटुशब्द ऐकविणें हा घोर अन्याय आहे, असें मला वाटतें. राजा, तुझ्या सभेमध्यें घडलेला हा सर्व प्रकार तुला केव्हांहि सुखावह होणार नाहीं.

धृतराष्ट्र म्हणाला—हे संजया, त्या साध्वी पांचालीच्या क्रूर दृष्टीनें ही पृथ्वीहि जळून जाईल, असें मला वाटतें. हे साधो, माझ्या पुत्रांतील एखादा पुत्र तरी आतां जिवंत राहील का? या माझ्या निर्दय पुत्रांनीं जेव्हां धर्मिष्ठ, धर्मपत्नी व रूप-यौवनसंपन्न कृष्णेला सभेंत ओढून आणिलें, तेव्हां कौरवसभेंत विलाप करणाऱ्या तिला पाहून गांधारीसह भरतकुलांतील सर्व स्त्रियांहि हृदयद्रावक आक्रोश करूं लागल्या. सर्व प्रजांसह त्याहि प्रत्यहीं त्या कृत्याबद्दल शोक करीत आहेत.

संजया, द्रौपदीला अंतःपुरांतून ओढून आणल्यामुळें ब्राह्मण क्रुद्ध झाले व त्यामुळें ते सायंकाळीं अग्निहोत्राचें हवनहि करीनातसे झाले आहेत. त्या वेळीं झंझावात सुटला व विजेसारखा कडकडाट झाला. आकाशांतून पटापट उल्का पडल्या. पर्वकाल नसतांनाहि सूर्यग्रहण लागलें. त्यामुळें प्रजा भयभीत झाली. रथशालांमध्यें अग्नीचा भडका उठला. भरतकुलांतील वीरांचा नाश सुचविण्या-

साठीं रथांवरील ध्वज मोडून खालीं पडले. दुर्योधनाच्या अग्नीहोत्राजवळ भालू निर्भयपणें येऊन अशुभ ध्वनि करूं लागल्या व तो ऐकून गर्दभहि दाही दिशांमध्यें कर्णकटु शब्द करूं लागले.

हे संजया, द्रौपदीचा भरसभेंत झालेला अपमान पाहून द्रोणासह भीष्म, कृप, सोमदत्त व उदार बाह्लिक हे सर्व भारतांचे आधारस्तंभ सभेंतून निघून गेले. तेव्हां दीर्घदर्शी विदुरानें योग्य वेळीं प्रेरणा केल्यामुळें मीं 'कृष्णेला इष्ट वर देतों' असें म्हटलें. तेव्हां त्या साध्वीनें 'पांडवांना दास्यांतून मुक्त करा' असा वर मागितला. मींहि त्या माझ्या श्रेष्ठ स्नुषेला तो इष्ट वर देऊन वीर पांडवांना रथ व आयुधें यांसह खांडवप्रस्थास जाण्याची अनुज्ञा दिली.

तेव्हां सर्वधर्मज्ञ व महाप्राज्ञ विदुर म्हणाला—हे भरतवंशजांनो, ज्या अर्थी पांडूची स्नुषा कृष्णा आज तुमच्या सभेंत आली, त्या अर्थी तुमच्या कुलाचा आजच अंत झाला आहे, असें समजा. ही जी पांचाल राजाची कन्या पांचाली ती देवांची अनुत्तम श्री आहे. (आदिपर्व अ. १९७ भा. २ पृ. ७८) देवांनींच दिल्यामुळें ती पांडवांना प्राप्त झाली आहे. असहिष्णु पांडव, महाधनुर्धर वृष्णि व महारथ पांचाल त्या कृष्णेचे क्लेश कदापि सहन करणार नाहींत. सत्यप्रतिज्ञ वासुदेवानें ज्यांचें रक्षण केलें आहे असा कुंतीपुत्र अर्जुन पांचालांसह तुमच्या हस्तिनापुरावर चाल करून येईल. त्या सर्वांच्या मध्यभागीं महाबलाढ्य व महापराक्रमी भीमसेन असून तो यमाच्या दंडाप्रमाणें उग्र असलेली आपली गदा गरगर फिरवीत कौरवांवर धांवेल.

तो महाज्ञानी पुनः म्हणाला—हे भरतहो, बुद्धिमान् पार्थाच्या गांडीव धनुष्याचा टणत्कार ऐकून त्याचे सर्व शत्रु भयभीत होतील. भीमाच्या गदेचा वेग सहन करण्यास पृथ्वींतील एकहि राजा समर्थ नाहीं, याविषयीं माझी पूर्ण खात्री आहे. यास्तव पार्थाशीं तुमचें नित्य सख्य असावें. त्याच्याशीं तुमचा कलह न व्हावा, असेंच मला निःसंशय वाटतें. या कौरवांपेक्षां पांडव अधिक बलवान् आहेत, असेंच माझें निश्चित मत आहे. एवढा मोठा बलाढ्य व महा तेजस्वी जरासंधराजा, पण भीमानें द्वंद्वयुद्धांत त्याला केवल बाहु याच एका शस्त्रानें यमसदनीं पाठविलें. यास्तव हे धृतराष्ट्रा, मी तुला पुनः पुनः सांगतों. तुझें पांडवांशीं सख्यच असो. हे राजा, कौरव व पांडव या दोन्ही पक्षांस जें हितावह असेल, तेंच निःशंकपणें कर. हे महाराजा, असें केल्यानेंच तुझें परम कल्याण होईल.

हे गावल्गणपुत्रा संजया, माझ्या भ्रात्या विदुरानें मला असा धर्मार्थयुक्त उपदेश केला. पण, केवल पुत्रांच्या स्वार्थाची इच्छा करणाऱ्या मीं मूर्खानें त्याकडे लक्षहि दिलें नाहीं. २. १०. ८१.

दहावें अनुद्यूतपर्व समाप्त झालें.

येथें दुसरें सभापर्वहि संपलें. यापुढें तिसरें वनपर्व सुरू होईल. त्याचा हा आद्य श्लोक आहे—

जनमेजय उवाच—

एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु.